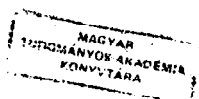

Tóth Zoltán

**Kísérletek a foglalkozásstatistika társadalomtörténeti
értelmezésére**

akadémiai doktori értekezés

Budapest, 2006

TARTALOM

Tartalom	II
Táblák jegyzéke	IV

I. Hosszútávú folyamatok és statisztikus nemzedékek: műhelyek, szakemberek, nemzedékváltás, honorácior konfliktusok

I.1. Két példa a foglalkozási közbeszédre. „Sándor egy mészárosnak a fia volt;”	1
I.2. Az egész népesség és a folyamatosság szemléje	3
I.3. A népszámlálási foglalkozásstatisztika hosszútávú örökségei	6
I.3.1. A központosított állam szervezeti öröksége	7
I.3.2. A merkantil ipart pártoló politika öröksége	12
I.3.3. A külső tényezők, az osztrák kapcsolat	18
I.3.4. A külső tényezők, a tapasztalat és a statisztikai hagyományok	23
I.3.4.1. A szakmai függetlenség	25
I.3.4.2. Szakmai függetlenség: „Nézzük tehát a földet és az embert...!”: Beszédminták.	31
Az 1884-es beköszöntőkből	39
Fogalomtisztázó kitérő	41
I.3.4.3. A Nemzetközi Statisztikai Kongresszus (CIS) befolyása	48
I.3.4.4. » <i>Profession ou condition</i> «	51
I.4. A statisztikustársadalom	54
I.4.1. „ <i>Datenliferanten der Verwaltung</i> ” A kormány adatszállítói	54
I.4.2. A pesti, pozsonyi, bécsi, prágai hivatalok	59
I.4.3. Az értelmiség és a rangemelések	61
A statisztikusok kis társadalma	72
I.4.4. A patrónus-kliens viszonyok	74
I.4.5. A képzés. „ <i>Auch ich war ein Schüler Springer's</i> ”	
Én is Springer tanítványa voltam	75

II. Társadalmi státus és foglalkozás. A rendszerek.

II.1. A modern foglalkozásstatisztikai rendszerbe átépülő hagyományelemek problémája	79
A) II.1.1. A rendi státus hierarchikus szerkezete	79
II.1.2. A számlálás alapegysége: az alattvaló személy	86

Fundamentusos Regulák	86
Az alattvalói állás logikai szerkezete	87
Más rendszerek nyomai	98
Individuumok és perszónák	100
II.1.3. Barth-Barthenheim gróf 1819/1821-es „alsóausztiai rendszeres foglalkozási névjegyzéke” és a magyar extraktusok	102
II.1.4. Az ipar és a kereskedelem elválasztása	107
II.1.5. Az ágazatok elméleti indoklása a nemzetgazdasági beszédben	115
II.1.6. A „tisztá észbeli munka”	124
II.2. Összeírások és jegyzékek– nyomozás a források után	125
B) II.3. A foglalkozásszámlálások és a rendszerek	134
II.4. Az új fiziokrata séma a 19. század végén	139
II.5. A rangsor kérdése	142
C) II.6. Az elvont ágazati tevékenység fogalmának megszületése	151
Irodalomjegyzék	159
Mellékletek	189
Kisszótár	248

Külön kötetekben a Rendezett jegyzékek (+ CD-ROM a disszertációhoz fűzve):

Függelék I.

A.) A „régí” foglalkozások” háromnyelvű jegyzéke Pápai Páriz Ferenc és Haemerle szótárai alapján

B.) A magyar céhesipari mesterségnevek és az 1891. évi jegyzék az 1900/1910. évi foglalkozási névjegyzékben

Függelék II. Az osztrák céhesipari mesterségnevek és az 1869. évi jegyzék az 1910-es népszámlálási foglalkozási névjegyzékben

TÁBLÁK JEGYZÉKE

1. Tábla. Foglalkozási ágazati arányok néhány európai országban, 1880 (Az össznépesség százalékában)	7
2. Tábla. A gazdasági ágazatok differenciációs különbségei a jegyzékben a foglalkozási osztályok alá sorolt foglalkozásnevek száma szerint 1910-ben.	15
3. Tábla. A nemesség aránya az osztrák örökös tarományokban, a Magyar Királyságban és társországaiban. 1837. (Százalékos arány a honos népességen belül)	62
4. Tábla. Magyarországi értelmiség a 19. század első felében (Korabeli statisztikai becslések alapján készült összeállítás)	64
5. Tábla. Óbuda adózó lakossága különféle összeírások alapján (Év, Összeírási nemek, Lélekszám)	83
6. Tábla. Az 1763-1769 között készített osztrák lélekösszeírás táblája a rendi különbségek szerinti bontással.	85
7. Tábla. " Minden Házakat és Familiákat egyben foglaló Tábla. 17(86) Esztendőről." 92	
8. Tábla. „Belhoni népesség Magyarországon. A kerületek összege." 1857.	94
9. Tábla. A II. és a IX. foglalkozási csoport az 1862. évi egyenesadó-kataszter tábláiból	109
10. Tábla. Az iparral és kereskedelemmel foglalkozó népesség a Magyar Királyságban 1869-ben	112
11. Tábla. Az adóköteles iparok a befizetett egyenesadóösszeg nagyságának sorrendjében az osztrák császárságban. 1862.	120
12. Tábla. Az osztrák és a magyar népszámlálások sorozata 1869–1971 között (Azoknak az éveknek a megjelölésével, amelyekből népszámlálási foglalkozási névjegyzéket találtam)	134
13. Tábla. A foglalkozási főcsoportok (<i>Hauptberufsgruppen</i>) sorrendje az 1880. és a 1890. évi osztrák népszámlálási statisztikákban. Sorrend 1880-ban (I-XXIX.) / 1890-ben (1-29.)	142

14.A. Tábla. A Bertillon-féle alapbeosztási skála (Párizs, 1889)	147
14.B. Tábla. Bertillon-féle skála (Bécs 1891)	147
14.C. Tábla. Kőrösy József módosítási javaslata a Bertillon-féle skálához (Bécs 1891)	148
14.D. Tábla. Jekelfalussy-Vízaknai 1900-as magyar népszámlálás foglalkozási alapbeosztása	149
15. Tábla „A bizonyos foglalkozás nélküli egyének”. 1880.	154

I. Hosszútávú folyamatok és statisztikus nemzedékek: műhelyek, szakemberek, nemzedékváltás, honorácior konfliktusok*

„A mesterséget az okosság illeti meg,
a tudományt egyedül az igazság.”¹

I.1. Két példa a foglalkozási közbeszédre

„Sándor egy mészárosnak a fia volt”

A foglalkozásról szóló beszéd a rendi jogi, erkölcsi minősítő beszéd mögött nőtt föl, amely mindent a leszármazás rendjével értelmezett és értékelt.² Mikor a statisztika ki akart lépni a társadalmi fogalmaknak ebből a rendi kötöttségéből, a jövőendő foglalkozásnevek már rég magukon hordozták a minősítő bélyeget.

Amikor Babits Mihály az 1919-es forradalmi napokban azt írta Petőfi Sándorról, hogy „Sándor egy mészárosnak a fia volt...”³ nem csupán Petőfi apjának szakmájára vagy foglalkozására utalt, hanem arra, hogy Sándor, a nemzet legnagyobb költője nem született szabadnak, úrnak. A kocsmárosság, Petőfi legismertebb atyai foglalkozási verziója helyett, a művelt Babits életrajzában szereplő mészárosság, első látásra nem sokat változtatott az apa plebejus állásán: általában mindkettő egyfajta mezővárosias kispolgári státust, urasági haszonbérletet jelentett. A költő, tehát aki „már költő” volt (*poeta doctus*) 1845-ben, *A jó öreg kocsmárosban* „polgári származásával” rukkolt ki, amikor kimondta:

„Mert az én atyám e jó öreg kocsmáros
Áldja meg az isten mind a két kezével!”⁴

Nemzedékek közti mobilitási lépcsőfokról van szó, ahol a leszármazás kiinduló minősítési pontja az elért társadalmi emelkedésnek is. Biztosak lehetünk benne, hogy a költőként már ismert, de még útkereső Petőfi is jól ismerte a mesterségek rangjának árnyalatait, mikor itt egy fokkal lejjebb állította be karrierjének kiindulópontját, hogy befutott

*Az értekezés tárgyát képező kutatást az Oktatási Minisztérium Collegium Hungaricum ösztöndíjai és az OTKA T38310 (2004-2006) sz. program támogatásával végeztem.

¹ BAUDRILLART Henrik /1857/ 1863. 1.

² TÓTH Zoltán. 2000. „A szolgaság eredete: jogvesztés” 71. oldaltól.

³ Az 1919-ben készült, kefélenyomatban megmaradt szöveg így kezdődik: „Sándor egy mészárosnak a fia volt; apja-anyja görbe Tótországból származtak le a magyar Alföldre. Az öreg Petrovichnak jól ment sora, már kocsmát is bérelt és a fiát taníttatta.

De egyszer csak jött a szerencsétlenség. Rossz emberek megcsalták, kivetették a házából, földjéből. Abban az időben könnyebb volt gazdagodni a gonosz embernek, mint a becsületesnek.” (BABITS Mihály /1919/ 1999. 186.)

⁴ PETŐFI Sándor /1845/ 1974. 375.

pályája még lélegzetelállítóbbnak lássék.⁵ Babits Mihály, aki már '19-ben szintén neves költő, s aki más helyzetben kaputos nemesi származására, - például Kosztolányi Dezsőhöz fűződő kapcsolatában - rátarti volt, ünnepélyesen hevült demokratikus hangulatában is értette a kocsmáros és a mészáros közti különbséget. Talán öntudatlan nagylelkűséggel, miután az egyenrangúság baráti-kollegialitásával keresztnévvel illette Petőfit, diszkréten – mert hamisítás nélkül tehette – az eredeti szakmájára, a mészárosra, egy köznemesek számára is méltó fokra emelte föl a költő barát apai foglalkozási rangját.⁶

Babitsnak a foglalkozási beszéd az úri-plebejus minőséget elválasztó rendi-jogi választóvonal megvonásával keletkezett csoportjait, rendjeit továbbosztó vagyoni osztálys is mentséget kellett keresnie Petőfi gyengélkedésére; mert ő is, mint egykor Petőfi is, szükségesnek tartották a szegénységnek mentségét találni. Ahogyan majd a *Halálfiában* (1927) írja felmorzsolódik a Babits-birtok, Petőfi sem az apa vétsége miatt, hanem „önhibáján kívül” süllyedt a szegénységbe: „Rossz emberek megcsalták, kivetették a házából, földjéből.” – írja Babits; „Pénzét hitetlen emberek csalása, /Házát a Dunának habjai vitték el; /Így szegényült el a jó öreg kocsmáros...” – írta Petőfi.

Hasonlóan merül föl máshol is az erkölcs és az osztályhelyzet, a szegénység, illetve rendi állapot kérdése. Nem kell a történész Ortvy Tivadar paptanári modorára gondolnunk, amikor Pesty Frigyesről szóló akadémiai emlékbeszédében a szegény polgári állapotot a becsületességgel hozta kapcsolatba, ahol szintén egy foglalkozás, de mai szemmel talán érthetetlen módon egy elhallgatott foglalkozás volt a beszéd háttérében: „Született 1823. márczius 3-án Temesvárott, mint szerény polgári állású szülők gyermeke. Atyja becsületességénél fogva a legtiszteltebb polgárok közé tartozott a városban. Nagy családját kiváló gondosságban részesítette, s főleg Frigyes fia iránt táplált nagy reményeket. E fia a gymnasialis iskolákat Temesvárott, a lyceumot Szegeden látogatta...” Sok mindenre gondolhatunk egy tiszteletre méltó polgár kilétével kapcsolatban. Színnyeitől tudhatjuk meg, hogy Pesty Frigyes apja szíjgyártó mester, kézműves volt, aki temesvári városi közéleti szereplésével szerezte becsületét.⁷ S vajon miért nem vette maga mellé az öreg Pesty Frigyes fiát szíjgyártó inasnak? És miért nem említette meg a mesterséget Ortvy?

⁵ Az *Egy estém otthonban*, 1844 tavaszán: „De ő nem tartja nagyra, / Hogy költő-fia van; / Előtte minden ilyes/ Dolog haszontalan.// Nem is lehet csodálni! / Csak húsvágáshoz ért; / Nemsok hajsza hulla ki/ A tudományokért.” (PETŐFI Sándor /1844/ 1974. 82.)

⁶ Szabó István írja: „A parasztsorsban osztozó megyei kisnemességről”, akinek „látóhatára a falu, kúriája valójában a paraszt szegényes vályog- vagy faháza, házatája a falusi parasztudvar, birtoka néhány hold föld volt, ezt maga szántotta, de utóbb esetleg már valami ipart – főleg csizmadiaságot, kovács- mészárosmesterséget vagy molnárságot – is folytatott. Műveltsége is az volt, ami a paraszté...” (SZABÓ István 1941. 54-55. **Kiemelés T.Z.**)

⁷ ORTVAY Tivadar /1891/ 1893. 39., és SZINNYEI József. X. köt. 814.

I.2. Az egész népesség és a folyamatosság szemléje

Közbeszédi funkciójának megfelelően, a minőségi árnyalatokra is érzékeny gyakorlat is társadalmi nagyszerkezeti formák útvesztőiben zajlik, de – szemben a társadalomtudományi és statisztikai szakmai normákkal – nem kell az összképre, a társadalmi egésznek valamiféle keretére, a jelenség gyakoriságára figyelemmel lennie. A környezetében a foglalkozásbeszéd útján tájékozódó egyén saját, vagy a megidézett személy társadalmi pozícióját igyekszik a lehető legkedvezőbben érvényesíteni és evvel közli is saját, rangsorról alkotott, többnyire minősítő felfogását.

A népszámlálási, népszámlálási gyakorlat, eredeti regnikoláris feladatának megfelelően, már eleve minősített népesség-csoportokra terjedt ki, és csak mint e minősítés jogalapja érdekelte az adózók származása. A társadalmi mobilitás különböző formáinak vizsgálata majd csak elég késői speciális vizsgálatoknak lesz tárgya. A népszámlálások társadalomstatisztikai elemzése a 19. század második felétől először is az egy állam teljes népességének sajátosan alkalmazott „nemzetgazdasági” fogalmakkal való állapotleírását tűzték ki célul, s csak a 19. század végén vált elérhetővé, hogy a változást, mint „társadalmi fejlődést”, az összehasonlítható népszámlálási időmetszetek sorából olvassák ki. A magyar statisztikatörténeti, a történeti demográfiai és a társadalomtörténeti hagyomány, mindenek előtt Thirring Gusztáv (1861-1941)⁸ 20. század eleji kutatásai óta tartotta feladatának az elmúlt kétszáz év változásainak folyamatos rekonstrukcióját, s arra törekedett, hogy ahol azt az összehasonlíthatóság valamennyire lehetővé teszi, folyamatos képet alkosson az 1890-ig különböző célú és jellegű, évtizedeket átugró, szemléletükben szükségszerűen szakadozott népszámlálásokból és összeírásokból is. Érdeemes előtűnik a magyar népszámlálási vagyoni fölött már előljáróban, különös szempontunk, a foglalkozási társadalomstatisztika nézőpontjából röviden, formális szemlét tartani:

Ahogy az a Dányi Dezső és Dávid Zoltán szerkesztette munka címében is olvasható, *Az első magyarországi népszámlálás, 1784-1787*, a II. József-kori osztrák népszámlálás volt,⁹ amely a birodalom császári parancsokkal történő központosítása és egységesítése során Magyarország teljes közigazgatási, katonai és adóügyi reformkísérletének része volt.¹⁰ A József-kori népszámlálást – okulva a korábbi teréziánus kísérletek kudarcain – katonasággal hajtották végre. Az eljárás az úgynevezett katonai fiskális állam következetes, részérdekeket kikapcsoló lépése volt, nem csak Magyarországnak és az engedetlen megyéinek szólt. Az örökös tartományokban a népszámlálásügy 1770-től katonai hatósági kezelésébe került, a

⁸ A M. Kir.Székes és fővárosi Statisztikai Hivatalban szolgált 1888-1926 között, biológia és földrajz szakon végzett Budapesten.

⁹ A lélekösszeírások „magyar változatairól” lásd ŐRI Péter 2002. 41-42., ŐRI Péter 2003. 117-118.

¹⁰ THIRRING Gusztáv 1903., 1938., Alfred GÜRTLER 1909., Wilhelm HECKE 1912., DURDIK, Christel 1973 máig érvényes munkái mellett mindenek előtt Fügedi Erik és Dányi Dezső munkássága. A kérdés korszerű összefoglalása olvasható: ŐRI Péter 2003. 27-118.

józsefi abszolútizmus rendszerében a katonai adminisztráció része lett, s az adóügyektől elválasztva, mindenek előtt a sorozást szolgálta.¹¹

Huszonöt év rendi abszolútizmus és II. József halála után, a sikeres magyarországi rendi ellenállás nyomására 1790-ben összehívott rendi országgyűlés, miközben eltörölte a népesség II. József-i „közigazgatási-katonai célú összeírását”, deputációt küldött ki a Magyarországon végrehajtandó népszámlálás kidolgozására, amely 1802-re a „nemnemes népesség összeírására” zsugorodott (1790: XXXIII, 1802: II. tc.) – bár Thirring Gusztáv 1903-ban ezt tartotta a viszonyok által megalapozottabb munkálatnak.¹² A népszámlálási felvételek teljességének elve mind a központosítás, mind a felvilágosodott társadalomkép szempontjából csorbult tehát Magyarországon a népességre nézve 1784/87 után 1851-ig, a szabadságharc utáni népesség- és nemzetiség-számlálásig. A józsefi népszámlálást kivéve, 1851-ig az alkotmányos rendi minősítő szemlélet érvényesült, amelyben az alattvalóknak társadalmi minőségük szerint legalább két, nemes és nemnemes összessége létezett. Ahogy Schwartner Márton írta: „*Jeder Einwohner Ungern's ist entweder ein Adelman, oder er gehoert zur Kaste der Unadelichen.*”¹³ Vagyis: Magyarország minden lakosa vagy nemes, vagy a nemnemesek „kasztjához” tartozik. A rendi választóvonal azonban már Schwartner idején törvényesen is kettévált (1790:XXXV.tc.), amennyiben a Mária Terézia idején kibocsájtott úrbéri parancs az úrbéres telket használó telkes jobbágnak az eredeti földesúr és jobbágya közti magánjogi szerződésben foglaltaknál szélesebb jogokat adott: biztosította használati jogát, a jobbággy rendi jogi személy lett. Ennek alapján kapta meg a jobbággy telkét 1848 után szabad földbirtokként. A józsefi osztrák rendszerű népszámlálás kategóriái meg is megfeleltek az abszolútizmus teremtetette magyar viszonyoknak. Mégis azért beszélek „legalább két” összességről, mert e világi választóvonalak mellett a józsefi népszámlálásban is létezett a nemes-nép és a nemnemes-köznépekhez képest számarányaiban kisebb súlyúnak

¹¹ A népszámlálást végrehajtó katonatiszteknek szóló párbeszédese formába öltöztetett végrehajtási utasítás (*Von dem Conscriptions Geschäft*) első kérdése így hangzik:

„Frage. In was besteht eigentlich das ganze Conscriptions Geschäft?

Antwort. Es besteht in der beständigen evidens(sic!) haltung der allgemeinen Bevölkerungs Stand, nach der, festgesetzten Classification, aller Individuen männliches Geschlechts, und jener der gesamte Zug Viehe.

Frage. Ist das Conscriptions Geschäft als ein Civil oder militair Geschäft anzu sehen, und in welche Absicht ist eingeführt worden?

Antwort. Obwohl die Haupt Absicht der Conscription militairisch ist, und zwar ein beständiger erbländischer Recroutirungs Reglement zu erzielen, so bleibt die Concription doch ein der Civil Behörde zukommendes Geschäft, dessen Control und Res.?cirung aber der Militair aufgetragen ist.

Frage. Wann und wie ist der Grund zur Conscription gelegt worden?

Antwort. Mitels(sic!) des Anno 1770 ergangenen Patent, sind die betreffende Länder zur allgemeinen Seelen Beschreibung vorbereitet worden: das Geschäft selbst wurde ?..weis und strengst amtlichen Beamten gemeinschaftlich nach dem Inhalt und Vorschriften ?bewirket.” (A ?-lel jelzett helyeken a kézirat olvashatatlan.)
Forrás: Kézírtos párbeszédese utasítás a végrehajtó tisztek számára: *Fragen und Antworten über die Conscriptions Geschäft*. Kriegsarchiv, Wien. Kartensammlung. K VII a 7 delta. (Kiemelés T.Z.)

¹² THIRRING Gusztáv 1903. 23. old. Megjegyzendő, hogy az 1811, 1821, 1831-es angol népszámlálások sem voltak teljesek; a 20 éven felüli férfinépesség foglalkozását regisztrálták elsősorban a mezőgazdasági és nem mezőgazdasági tevékenységek elválasztása szempontjából. Az első teljes egyéni foglalkozásszámlálás 1841-ben volt. Lásd MITCHELL, B.R. 1962. 55.

¹³ SCHWARTNER, Martin 1798. 153. §.49

látszó egyházi rendi választóvonal és léteztek a népesség ennek megfelelő, a számlálások során ki is mutatott összességei. Ezeknek az összegeknek, a keresztényekének és a nem keresztényekének, a „Sidók”-nak összeadásából keletkezett a népesség summája. Az osztrák népszámlálás a katolikus-protestáns viszonyt nem exponálta, ennek ellenére ez volt az az időpont, amikor még a társadalmat, vagy inkább társadalmakat, világosan megkülönböztették az alattvalók összeségétől, a későbbi állampolgárságtól.

Forráskritikai kérdés lehet mindjárt az, hogy a bécsi kamarai és egyetemi statisztikusok által tervezett népszámlálási, társadalomstatisztikai sémák (1784/87, 1851, 1857, 1869) mennyire alkalmasak a magyarországi viszonyok mérésére. Itt természetesen nem a terepviszonyokhoz és a vizsgálandó célcsoport sajátosságaihoz mért felvételek készültek, hanem egy roppant heterogén összetételű birodalmon belül egy kis birodalom, a magyar királyság és társországainak önmagában is színes világának a 18. század végi ízlés szerinti ábrázolása. A Habsburg birodalom két fele között jelentős különbségek voltak, a régi népszámlálási kérdések azonban nem tapasztalati különbségeket exponálnak, hanem éppen az e különbségeket áthidaló, jogilag is megfogalmazható normákat. Ahol a norma változott a 18. század során: például a „jogfosztott jobbágy” használati jogot nyert, az osztrák rendszerű népszámlálás kategóriái megfeleltek a Mária Terézia úrbérrendezése során teremtett magyar társadalmi viszonyoknak is. Ugyanakkor a rendszer elfedi például a nemesek közti különbségeket. Bemutatja a keresztények és nem keresztényeknek, a „Sidók”-nak közjogilag is megfogalmazható elkülönítését, evvel szemben szót sem ejt az ekkor még Magyarországon lényegesen nagyobb jelentőségű, az egész társadalmat megosztó római katolikus-protestáns viszonyról.

A késői rendi társadalomnak ezek a minősítések adják az alaptagoltságát, amelyek azonban arányaikra nézve, mivel a nemességet nem számolták, csak a józsefi népszámlálás adatainak koefficiensekkel való felszorzásával váltak számszerűen becslhetővé. Hetven év után a következő teljes népességet osztályozó, immár tényleges foglalkozásstatisztikák az 1857-1869-1880-as népszámlálások eredményeként keletkeztek. Ezeknek az 1890 utániak sorába illesztése – a ’69-es kivételével – névjegyzékek híján, az adózónép összeírásaihoz hasonlóan, csupán becslésekkel, spekulatív úton kísérelhető meg. Ezt követte az imperialista korfordulón, Európa szerte a válságos évek nyomait magán hordozó, az idősorok képzése szempontjából nehezen kezelhető, mondhatnánk kísérleti 1880/81. évi osztrák, egyben az első ténylegesen magyar tervezésű népszámlálás¹⁴, amelynek foglalkozási kérdései már Jekelfalussy József nevéhez köthetők.¹⁵ Az 1891. évitől kezdve azonban a magyar népszámlálások a mindenkori államterület teljes népességére kiterjedő, a foglalkozást is

¹⁴ Keleti részt vett az 1880-as „lajtántúli”, osztrák népszámlálás előkészítésében, amely megelőzte a magyart. MKO 1880. I. köt. Történelmi vázlat. VII. old.

¹⁵ Jekelfalussy 1882-es akadémiai értekezése számolt be először a foglalkozási tömb eredményeiről. Lásd JEKELFALUSSY József 1882.; az 1880-as évek nem csak a Monarchiában voltak visszahúzóak: Mitchell az angol népszámlálási foglalkozásstatisztika hosszútávú összehasonlíthatóságánál „két nagy törésről” beszél: 1871-81 között és 1911-21 között. MITCHELL, B.R. 1962. 56.

modern elvek szerint kérdező sorozata – szemben a változásokra érzékenyebb, de a két világháború közt szakadozott osztrák sorozattal – száz évig, 1990-ig folyamatos volt. (1869 és 1980 között az osztrák és magyar népszámlálások sorozatát lásd a 12.Táblán.) E sorozatnak vannak nyilvános és részletes foglalkozási névjegyzékei, társadalmi-foglalkozási kategóriarendszere többnyire összehasonlítható, de ez a számadatokra nem terjeszthető ki automatikusan.

Az értekezés a magyarországi népszámlálások sorozatának derekán, a 19-20. századfordulón született, fejlett polgári társadalomstatisztika gerincét alkotó foglalkozásstatisztikai rendszert mint társadalmi szemlélet- és beszédmódot kísérel meg kialakulásában az osztrák száakkal együtt, majd a velük való összehasonlítás tanulságaival nyomon követni. A nyomozást néhol szó szerinti értelmében vehetjük. Ahol alkalom kínálkozik rá, élek a lehetőséggel, hogy egy hosszabb időszakba, a 20. század végéig továbbvezető szálat is kövessem.

I.3. A népszámlálási foglalkozásstatisztika hosszútávú örökségei

A társadalomszerkezet és a foglalkozásszerkezet fogalmának történeti kettéágazása akkor teljeseedett ki, amikor a 19. század második felében megjelentek az első zárt ágazati munkamegosztási elven felépülő társadalomstatisztikák. A munkamegosztás elvont, felvilágosodáskori eszmékben gyökerező, liberális teóriái Émile Durkheim idejére (*De la division du travail social*. Paris. 1893.) már kiforrott módszertannal és technikával dolgozó hatalmas empirikus vállalkozásokban öltöttek testet. Ezek gerincét a népszámlálási foglalkozásstatisztikák alkották. A 19. század végéig kialakult modern foglalkozásstatisztika közel félévszázados szisztematikus nemzetközi tudományos erőfeszítés eredménye. Az 1860-as években Európa-szerte végrehajtott népszámlálások alapján születtek meg az első, részben már tapasztalati úton készült társadalomszerkezeti áttekintések. Ez volt a strukturális felfedezések kora. Ekkor vált ismertté a latifundiumok valódi súlya Európában, olyan politikai viharok kíséretében, mint amit az 1861-es angliai népszámlálás földbirtokadatai keltettek a londoni parlamentben. A szélsőséges becslések után ekkor vált mérhetővé az ipari munkásság tömege is.¹⁶

A Statisztikai Kongresszusok klasszikus időszakában a társadalom egyik ideologikus szervezeti síkja, a munkamegosztás, ezen belül az egyén társadalmi státusának egyik kiemelt alkotóeleme, a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helye lett az a szempont, amely alkalmassá vált a 19. századi értelmiség felfogása szerinti teljes népességek differenciált és fogalmilag zárt kategóriarendszerrel való leírására. A foglalkozási statisztikákat azóta is elsősorban társadalmi teljességük és differenciáltságuk teszi a társadalomkutatás egyik eszközévé és alapforrásává. Épp ezért már fel sem tűnik a foglalkozásstatisztika két

¹⁶ WIRTH, Max 1872. 35. és 38.

hosszútávon érvényesülő, egymással gyakran teljesen összemosódó alapkaraktere: a statisztikakészítés szervezeti, állami központosításból származó egységessége, valamint a merkantil iparpártolás majd az iparosodott államok protekcionizmusa, amely az ágazati szemlélettel örökölt aránytalanságot jelent az agrártársadalom rovására, már abban az időben, amikor az „őstermelés” aránya az iparosodottabb államokban is épp hogy az 50% alá szállt népességén belül, ahogy egy kis ipari forradalmunk korából való régi tábla mutatja. (Lásd a 1. Táblát!)

1. Tábla. Foglalkozási ágazati arányok néhány európai országban, 1880

(Az össznépesség százalékában)

Ország	Ős- termelés	Bányászat	Állami és egyházi közszé- gi szolgálat	Napszá- mosok	Egyéb és ismeretlen	Össze- sen
Magyarország	62,5	16,9	3,8	14,0	2,8	100
.....						
Ausztria	55,1	27,4	4,1	8,4	4,0	100
.....						
Németország...	42,5	45,5	4,9	2,1	5,0	100
.....						
Svájc	42,5	45,6	3,8	1,1	7,0	100
.....						
Franciaország...	48,8	37,3	5,7	—	8,2	100
.....						

Forrás: A Magyar Korona Országaiiban az 1891. elején végrehajtott népszámlálás eredményei. II. rész. A népesség foglalkozása. (Kétnyelvű kiadás. 774-806. old.)

I.3.1. A központosított állam szervezeti öröksége

A két hosszútávú örökség közül az egyik, a népszámlálási statisztikának és a számlálásügynek, a ma jóformán magától értetődőnek tűnő alapvonása a 18. századi kezdetek óta létrejött központosított állami szervezete. A műveltség szoros szövetében a nyugati szervezeti formák adaptációjának hátterében a szétagolt, de a világi rendi és a nyugati kereszténység normáival áthatott „hagyományos” társadalmak álltak, amelyek autonómiái felszámolásának technikáit és a tőkés iparosítás modelljeit a versengő európai hatalmak egymásról másolták. A sokféleség áttekintésére, nyilvántartására alkalmas technika, a

népesedés és a tömegjelenségek leírásának elvei és fogásai először gyakorlati területeken, a biztosításban és a populacionista felfogású felvilágosult kormányzásban születtek meg, és már könyveken és az elit értelmiségi kapcsolatokon, sőt, mint látni fogjuk, a felső- és középfokú oktatáson keresztül is terjedtek.

A számlálások időrendje első századának nagyobbik fele a rendi abszolutizmus *status quo*-megőrző reakcióinak jegyében zajlott, amelyben az abszolutizmus intézményesítője is volt a statisztikának, de sokszor elég szűklátókörű gazdája és zsarnoki felügyelője is. A korábbi népszámlálási tervezetekkel szemben a rendek Lajtán inneni és túli partikuláris összeírási gyakorlatát először – mint ahogy még az osztályozási rendszereknél is látni fogjuk – Mária Terézia idején kísérelték meg egységesíteni, de csak a az úgynevezett fiskális-katonai állam teljes kiépülésével¹⁷, a hadügyi reformmal vált az állam képessé arra, hogy a számlálásügyet saját kezébe vegye. Ha az állami statisztikai hivatalszervezés formailag Ausztriában még fél évszázadot váratott is magára, gyakorlatilag ettől kezdve létezett hivatalos, birodalmi, tehát - ahogy a fordulópontot már a 19. század elei statisztika is számontartotta - nem az egyes országokra és rendi csoportjaikra szabott statisztika,¹⁸ amely a Helytartótanácson keresztül felügyelete alatt tartotta az 1790 után elvben független magyar számlálási ügyet is.¹⁹

A központosított újkori állami népszámlálás előzménye a többnyire adóösszeírási funkciójú rendi territoriális, bizonyos rendi csoportokra kiterjedő számlálás, amelynek a 18. századtól helyi apparátusa is volt, s erre a tagoltságra épültek az első „társadalmi” osztályozási rendszerek - melyek születésével még behatóbban foglalkoznunk kell. Angliát kivéve, ahol vállalkozókkal is sikerrel bonyolítottak le népszámlálást,²⁰ az igazgatás és a statisztika abszolutisztikus állami központosítása terén Ausztria, majd az Osztrák-Magyar Monarchia két fele s utódállamai legfeljebb fokozati téren különböztek a nyugati államoktól. A filozófiai idealizmus államelméletei nem hagytak sok nyomot ezen a kialakuló diszciplínán, annál inkább a 19. században jogi kötelékein lazítva a nemzetgazdaságtan, s a század közepén a pozitivisták idősorában minden eszme, amely a természettudományos összefüggéseket támogatta. Az 1815-ös bécsi kongresszus előtt még a politikatudományi munkákban is olyan szép felvilágosult nyilatkozatokat lehetett olvasni az államról, mint Gustav Kopecz-é a „gyakorlati ész parancsáról” az „ember természetes hajlamáról” és „fejlődéstörténetéről”, amely az „erkölcsi tökéletesedés” felé vezet: „Az ember természetes hajlamai és fejlődésének

¹⁷ SASHALMI Endre. 2005. 3-5.

¹⁸ Kopetz írta 1807-ben, hogy az egyes provinciák átmeneti célú népszámlálásai után „...wurde schon durch die Hofdekrete 19. Januar 1754. u. 16. Hornung 1754 den Magistraten und Dominien befohlen, in Einverständniß mit der Pfarren mit Afnahme jedes Jahres die Volszählung nach einer mitgeteilten Tabelle vorzunehmen...” Itt tehát már folyamatos népesség-nyilvántartást terveztek, amit akkor megakadályoztak (többek közt) a 7 éves háború eseményei. KOPETZ, Gustav 1807. Bd. I. 34.

U.itt lábjegyzetben megemlíti egy jellegzetes régi, alkalmi összeírási motívumot. Csehországban, a 30 éves háború befejeződése után, 1651-ben „...wurde...eine Seelenbeschreibung in Bezug auf die Reformation vorgenommen.” (Materialien a.u.n.Statist.Böhmens. I. Heft.)

¹⁹ THIRRING Gusztáv 1903. 64-65.

²⁰ WOOLF, Stuart 1989. 588-589, 603.

mindenkori története egyértelműen jelzik a szükségét és célját az államköteléknek; a gyakorlati ész parancsolja ennek a megvalósítását, mint azoknak az állapotoknak a feltételét, amelyek közt lehetséges az emberek törvényes egyesülése és előrelépése az erkölcsi tökéletesedés felé.”²¹

A késői rendi társadalom hatalmi plurális vonásai ellenére nem volt civil társadalom. A józsefi népszámlálás a népességet a társadalmi különbségek két nagy tömbjére osztotta: felekezetekre és nemekre; a férfiakat pedig újabb kettőre: politikai és katonai osztályokra. A katonai osztályozás a sorozási statisztika 1777. szeptember 18-i paranccsal kiterjesztése, egyben a községi „*Populations und Viehstandsbücher*”²² bevezetésével, folyamatossá tételével, s ezzel lényegében a népszámlálásról való leválasztása, éppen ennek a munkálatnak volt a célja. A katonai ügyek azonban az egész állami szférát átszöttek. Az állami hatalmi koncentráció modern tőkés gazdaság mellett kialakult formáját 1912-ben Sombart is az újkorra, a 16 és 18. század közé tette, azt írta, hogy a modern állam, „ezt nem kell bizonyítanunk, a fegyverek műve: külsejük, határaik nem kevésbé, mint belső tagozódásuk; igazgatásuk, financiájuk a modern értelemben vett háborús feladatok teljesítésében fejlődött ki.”²³ A II. József kori katonai felvételek a rendi tekintetben széttagolt birodalom központosított stratégiai szervezetét szolgálták és nem különültek el a közigazgatási területektől. Majd utódai a polgári korban, az 1870-es évektől a külön megszervezett katonai összeírással vált le végleg a népszámlálásról. Az 1875-ös *Vorschrift*, „Előírás a katonai statisztikai országleírásra”, a katonai statisztikai *Landesbeschreibung* létrehozására, mintha az 1784-ből való párbeszédos osztrák népszámlálási utasítás kérdésére válaszolna „Miben áll tulajdonképpen az egész összeírási ügylet?” (Lásd a 10. jegyzetben! „*Frage. In was besteht eigentlich das ganze Conscriptions Geschäft?*”) ²⁴

„1. A katonai országleírás szállítja az adatokat, amelyek a k.k. hadsereg számára katonai vagy katonai igazgatási vonatkozásban fontosak. Kiterjed az Osztrák-Magyar Monarchiára és szomszédos államaira.

2. Bemutatandók: a kormányzati szervezet, a népesség, az állatállomány, a mezőgazdasági és a bányászati és ipari termelés fontosabb ágai, végül a szükséghelyzetben az ápoló és egészségügyi szolgálat számára használható épületek.

Egyéb statisztikai és szociális viszonyok evvel szemben elvben ki vannak zárva.”

²¹ KOPETZ, Gustav 1807. Bd.1.1.

²² Kopetz mondja, hogy az 1777-es *Allgemeine vollkommene Volksbeschreibung*-ről szóló parancsban előírt „*Populations und Viehstandsbuch*”-ot az örökös tartományokban 1781-ben vezették be. KOPETZ, Gustav 1807. Österreichische politische Gesetzkunde...1.köt.35.

²³ SOMBART, Werner./1912/é.n. 16.; Alább a háborút, „amely rombol és épít” közvetlen is részesnek tartja a kapitalisztikus gazdaság kifejlődésében: „Részes benne azért, mert a háború teremtette meg a modern hadseregeket, a modern hadseregek pedig a kapitalisztikus gazdaság fontos feltételei valósították meg. E feltételek, melyek itt figyelembe jönnek: a vagyontöredék, a kapitalisztikus szellem és mindenek előtt a nagy piac.” SOMBART, Werner./1912/é.n. 20.(*Kiemelés ott!*); Hasonló Parker „katonai forradalom-konceptiója, aki a nagy hadsereg és következményeinek kialakulását a spanyol örökösödési háború végére teszi. PARKER, Geoffrey. 1988. 158-tól.

²⁴ VORSCHRIFT 1875. 3.

Minden év november 30-ára a Birodalmi Hadügyminisztériumba kell küldeni a az országleírás tisztázott változatát (*Reinschrift!*)²⁵. Ezek évenként részletes térképekkel felújított és tisztázott sorozatainak nagyrésze ott is fekszik a hadilevéltárban. A katonai statisztika szigorú határokat szabott magának, ahogy a működését leíró Előírásban áll, a „hadsereg számára katonai vagy katonai igazgatási vonatkozásban fontosak” ítélt vizsgálatokat végez, **„egyéb statisztikai és szociális viszonyok evvel szemben elvben ki vannak zárva.”** Figyelemre méltó, hogy állandóan jelen van az ésszerű kormányzásnak ez a pragmatikus igénye, amely gyakorlatiasságával korlátozza a **szociális viszonyok** kutatását célzó statisztikai törekvéseket. Többek közt ezt érti majd, mint látni fogjuk, Karl von Czoernig 1857-ben kormányzati „adatszállításának”, amely mellett nem engedélyeztek más munkákat.

A szentszövetségi korszakban – mint látni fogjuk – a statisztika oktatásában még a göttingai Schlözer hatásáról hallunk. Az osztrák statisztika reformkori újszerveződése már összhangban volt a nemzetközi törekvésekkel. A magyar reformkor hivatalos statisztika mögött föltámadó, Keleti elnevezésével „magánstatisztikája”²⁶ folytatta a felvilágosodás liberális közgazdasági hagyományát a magyar hivatalos statisztika megalakulásáig. Az állami szervezés szükségességét a statisztikában a Körösyre, Jekelfalussyra és Láng Lajosra is ható 19. század végi, pozitivistá és evolucionistá felfogású irányzatok is tudomásul vették, amelyek különben a francia forradalom óta minden válságot az állami beavatkozások rovására írtak.²⁷

Az országos és népszámlálási statisztika állami privilégiuma a 19. század dereka táján, a nyugati liberális korban még egyáltalán nem állt kritikán fölül. Míg a modern, különösen 1848 utáni statisztikai irodalomban az elavult módszer magszemélyesítője a régi *Staatenkunde*, vagy *Landesbeschreibung*, a leíró statisztika még feladatának tekintette – Georg Mayr-t idézve – „hogya valamely államnak bizonyos időben való hű leírását nyújtsa”, vagy „az állam nevezetességeinek (*Staatsmerkwürdigkeiten*) gyűjteménye legyen”, a liberális szemléletű statisztika új meghatározásában nem is szerepel az állam.²⁸

²⁵ VORSCHRIFT 1875. 9.

²⁶ Keleti, már 1868-ban írta: „Azon ismert politikai viszonyoknál fogva, melyek alatt közel két évtizeden át élni kénytelenek valánk, távol maradtunk a tetteges részvétől több oly kérdésben, melyek szomszédainknál s általában a mívelt külföldön évek óta foglalkoztatták a tudomány férfait. Egyik ilyen kérdés a hivatalos és a magánstatisztika egymáshoz való viszonya, külön előnyeik és hátrányaik, kölcsönös támogatásuk szükségé, szóval mind az, mi a statisztika tudományának művelésével, még pedig kétoldalú, külön-külön úton járó művelésével kapcsolatos.” KELETI Károly. 1868. 3.

²⁷ „Miképpen tartassék meg pl. egy népszámlálás, a hol az egész országnak valamennyi községe egy és ugyanazon napon íratik össze, hacsak nem az állam hajtja végre e műveletet?” kérdezi Georg Mayr 1876-ban, még mint a bajor Statisztikai Hivatal igazgatója – Körösy fordításában. MAYR György /1876/ 1881. 20-21.

²⁸ *Nota bene*, a német, 1841-es würzburgi születésű, már nemesített Georg von Mayr e könyve írásakor államtitkár Badenben, majd a Bajor Kir. Statisztikai Hivatal alapító igazgatója, a Nemzetközi Statisztikai Intézetnek lesz alalnöke az intézet-alapítók egyike, az osztrák Neumann-Spallart mellett. „A társadalmi élet törvényszerűsége” (*Die Gesetzmässigkeit im Gesellschaftsleben*. München, 1877.) című 1881-ben megjelent könyvét Körösy József fordította magyarra. A magyar társadalomtudományi nyelv szempontjából Endrődy Sándornak és vállalkozótársainak Buckle „Henrik Tamás” Angol művelődéstörténet fordítása után Körösy Mayr-fordítását tartom a legjelentősebbnek a 19. század nagy válság előtti időszakából.

A központosított állami statisztika rendszerét erősítette és szentesítette egy igen kritikus korszakban a Nemzetközi Statisztikai Kongresszus is, amely Quételet 1853-as kezdeményezésétől fogva éppen az állami hivatalokkal szerveződött meg. A polgári központosítás a rendi abszolutizmusoknál összehasonlíthatatlanul hatékonyabb szervezetet alakított ki a hatalom szekularizált gyakorlására a „rendek” és a helyek ellenállásának kikapcsolására és a társadalom politikai széttagoltságának, szegmentált társadalmiságának s vele a helyi érdekérvényesítésnek a felszámolására.

A rendi választóvonalaknak nem is annyira jogi-politikai feloldásával, mint inkább kitisztázásával, a meritatív elveknek az osztálykategóriákkal való világosabb egyeztetésével, a régi uralom alatt beépített fékek és szabályozások folytán feltorlódott társadalmi csoporthalmazok, mint az alattvalói „polgárság”, a rendi nemzetiség, a parasztság feudális gyűjtőfogalmainak szétbontásával a '48 utáni korai polgári korszakban fogalmi káosz keletkezett. A műveltebb statisztikus tudatában van az állam és a társadalom különbségének, a hivatalos statisztika mégis az állam népességét tekinti társadalomnak, olykor nemzetnek; az ország gazdaságát „nemzetgazdaságnak”. A fogalmak tisztázására, - vagy azok tisztázása helyett - átfogó megoldást a kor elméleti divatja kínált, az ellentmondások „organikus”, szerves egészbe gyúrásával. Egyszerre több irányzat is kínálta portékáját, a szomszédból, bécsi egyetemről, a német történeti és jogi idealizmus sémáit alkalmazó Lorenz von Stein lovagéból, távolabbról Herbert Spenceréből.²⁹ A szakma régi osztrák-német *Polizeiwissenschaft*-ből örökölt jogtudományi, államtudományi előzményei átütnek a téren is, hogy szóhasználatával ellentétben, a társadalomstatisztikának nincsenek – valójában hivatalból sem lehetnek - a közjogi és közigazgatási jogi fogalmaktól ténylegesen eltérő társadalmi kategóriái, mint ahogy művelői is nagy többségükben jogvégezett emberek. A társadalom leíró osztályozására alkalmazott foglalkozási rendszerek elmélete, mint látni fogjuk, a statisztika általános módszertanához hasonlóan eklektikus; kategóriáinak többsége, bár „nemzetgazdasági” érvekkel is megtámogatják, szintén a késői rendi jogi politikai osztálykategóriákból alakult ki.

Ha a statisztika műhelyeiből származó, a statisztikai társadalomábrázolásokra ható tényezőket illetően a józsefi népszámlálástól az ISCO-88 szemléleti fordulataig tartó hosszú időszakot az 1890/91-es népszámlálásoknál ketté bontom a valójában már az 1870-es évek válságos, korfordulónak tűnő időszakban végbement fordulatok előtti és utáni évszázadra, mindkettőben meglehetősen szorosan a politikai rendszerhez kötött működési feltételekkel

²⁹ Stein magyar fordítójának Kautz Gusztávnak, győri jogakadémiai igazgatónak 1871-ben írott összefoglalásában: „Egy fő és uralkodó eszme továbbá Stein államtudományi műveiben, hogy a nép- és társadalmi életet mintegy belsőleg egységesen összefüggő **egészletes organizmust** tekinti; nyilvánulásainak minden mozzanatai között szoros viszonylatot és kapcsolatot vesz fel; az állam formáit és intézményeit, mint társadalmi fejlődésprocessus(sic!) megannyi szükséges és természetszerű folyamatait tekinti és vizsgálja; a személyi, a szellemi-erkölcsi a physiscai, a gazdasági és jogi viszonyokból és tényezőkből alakuló köztületi rendet vagyis az **államot**, mint egy nagy emberiségi **szervet** iparkodik felfogni és magyarázni.” STEIN, Lorenz Jakob von. /1871/1890. Az államigazgatás...XXI. Kiemelés ott!

kell számolnunk. A központosítás, az államhatalom túlereje nem mindig ártott a statisztikának, ennek ellenére, ami a szakma módszertani újítási és gyakorlati kezdeményezési lehetőségeit illeti, annak mindenképp az úgynevezett nyugati liberális szabadversenyes korszak volt a fénykora, ami a Habsburg Birodalomban a ferenci reakció után, az 1835/1840-es években, az osztrák statisztikában a Czoernig-korszakkal 1841-ben kezdődött. ⁴⁸ társadalmi megrázkódtatásaitól felgyorsítva a többi társadalomtudományhoz hasonlóan a modern statisztika is megszülte módszertani deklarációját és 1853-tól a Nemzetközi Kongresszusok támogatásával folytatódott szervezeti kereteinek kiépülése. Ebbe a korszakba a magyar hivatalos statisztika – különösen ha Hunfalvy János és Kőrösy József munkásságát is ide számítjuk – igen aktívan, de a legvégén kapcsolódott bele.

Világos azonban, hogy kétszáz év folyamán, a kontinuitások minden momentumának beszámításával sem ugyanazok az államrendszerek álltak hivatalaink és statisztikusaink mögött; ezt az osztrák statisztika nemzedék- és módszerváltásai – mint a statisztikai termésből is látni fogjuk – a magyarnál világosabban tükrözték. Nagyok voltak a különbségek a birodalom két fele között a rendi abszolutista, majd a „*Reactionsperiode*”, a szentszövetségi restauráció abszolutizmusai 1860, illetve a '67-es osztrák-magyar közjogi kiegyezés koráig is. Azon a fejlettségen túl, amit a belpolitikai és az abszolút kormányzat teremtette gazdaságpolitikai helyzetekkel lehet kapcsolatba hozni, politikai téren főleg a politikai részvételi jogok, a századvégi osztrák parlamenti és választójogi reformok megvalósulása, nemzet- és nemzetiségfelfogás kiegyensúlyozottsága, a társadalompolitikai irányzatok terén, szociális felfogás fejlődése terén került egymástól távolabb a monarchia két fele.

I.3.2. A merkantil ipart pártoló politika öröksége

A népszámlálási foglalkozásstatisztika hosszútávú örökségei közé számíthatjuk a merkantil ipart pártoló politikát. A 18. század közepe óta kísérleteztek a munkaerővándorlást és tőkemozgást fékező úrbéri formák lazításával, de a ferenci reakció korából, 1819-ből is olvashatunk még ilyen szép kameralista szöveget: „Az őstermelés, amelynek megnevesítése és átalakítása a nemzeti gazdagság alapja, vitathatatlanul legfontosabb tárgya egy bölcs államigazgatás támogató gondosságának...” Barth Barthenheim gróf ígéri, hogy joggyűjteményében, amivel alább még találkozni fogunk, bizonyítani fogja, hogy: „Mennyit fáradt az osztrák kormányzat, hogy az őstermelőket a régi szokások kötelékeiből kiszabadítsa, hogy a polgári szabadságukat védelmébe vegye...”³⁰

Az osztrák nemes nem csak adózott, mégpedig – elvben - mérnökileg felmért birtoka és jövedelmei után, hanem apránként kivették kezéből úri joghatóságának tartozékait is. Mária Terézia alatt csak Bécsnek az akkori védvonalain belüli területe kapott különös szabadságot a

³⁰ Az egész szövegrészt lásd a II. rész Barthenheim fejezetében! Éppen az ő könyveinek későbbi kiadásai bizonyítják, hogy 1835 után az osztrák politikai beszéd is megváltozik; BARTH-BARTHENHEIM. 1819.b. 1. köt. *Vorbericht* .1.old. ; a későbbi kiadás: BART-BARTHENHEIM. 1843.

földesúri jogok érvényesítésétől.³¹ II. József jobbágyrendeletével, az úr minden lehetősége megszűnt volna, hogy inasnak szökött jobbágya után nyúljon. A Lajtán túl is kértek azonban a császár halála után is - Bécsen kívül - az inasjelöltektől elbocsájtólevelet, *Losbrief*-et. A pátenst, amellyel a rendi társadalom a paraszti rend elhagyásának, az egyik legjelentősebb mobilitási iránynak kapuját szabályozta, az udvarnak még 1820-ban is ki kellett adni. Az osztrák joggyűjtemények mindenhol figyelmeztettek arra, amit Kassics Ignác még 1835-ben sem győzött (három nyelven) ismételni, hogy Magyarországon és Erdélyben kell elbocsájtólevél, amit a céhládában kell őrizni.³² Az elbocsájtólevelet nem lehet ugyan megtagadni a szabad költözési joggal rendelkező paraszttól, csupán előbb annak minden - például az 1791:XXXV. törvénycikkben előírt - feltételét teljesítenie kell. De nem csak az elbocsájtásról szóló bizonyágalevelet tartották a céhládában, hanem ha hat heti próbaidő után jónak látta, elkérhette a mester az inasjelölttől, Kassics fordításában „a keresztelő vagy születéséről bizonyágalevelet” (latinul: „...*Litteras baptismales, aut alia legitima originis suae Documenta, ...*”) A saját szokásrendjükben élő céhes szervezetekre a feltűnően sok parancs és udvari döntésnek (*Hof Entschließung*) nem volt arányos a hatása, vagy éppen le pergett róluk hatástalanul a 18-19. században, mint hogy a tanoncfelvételnél nem volt szabad visszautasítani a „törvénytelen gyermekeket”(H.E. vom 16. July 1802), cigánygyerekeket (H.E. vom 2. Dez. 1767.), „törvényszolgák” (büntetésvégrehajtók) gyerekeit (Hof-Resolution vom 25. May 1756.), pecérek, vagy „gyepmesterek” gyerekeit”(H.E. vom 27. April 1772). E korban született e mesterségek szalonképes, hivatalos neveinek többsége. E rendszabályokkal a tisztességtelen mesterségek évszázados bélyegét erősítették meg. Hasonlóan hatástalan maradt a türelmi rendelet szellemének megfelelő, Kassicsnál az 1813-as „Közönséges Czéhbeli Czikkelyek” szerinti tétel, hogy „Az Inasságra felvétetni kívánczó Ifjú lehet akármely törvényesen bevett Vallású, a' nélkül, hogy az őtet a' kitűzött Mesterségnek tanulásában gátolhassa.”³³ A monarcha még nem volt egyeduralkodó; a haladás képviselőjét magának tartotta fenn, de a legtöbb legfelsőbb lazításnak volt úri vagy egyházi oppozíciója. Ennek a mindennapi hatalmi versenynek hátterében, de vele kapcsolatban nőtt föl (legalábbis könyvekben és hivatalos iratokban) az a foglalkozási állásokból összeállítható alsóbbrendű társadalmi együttes és az egyszerűbb foglalkozási beszéd, amely később, a 19. század második felében a fejlett polgári statisztika kezén alakul majd foglalkozásstatisztikává.

Plebejus, közrendi talajon indul meg a rendi tömbök merkantil szemléletű felbontása, mint ahogy Justi Bécsben nevezetes 1756-ben megjelent *Polizeiwissenschaft*-jában „a táplálás

³¹ „...ist keine Herrschaft innerhalb den Linien Wiens, oder ausser denselben nächstgelegenen Orte /als Lerchenfeld, Hernals/ berechtigt...” (Verordnung von 30. Oct. 1747.) BARTH-BARTHENHEIM. 1819.a. Obrigkeiten...1.köt. 172.old.

³² *Leibeigenschafts-Aufhebung-Patent vom 1.Nov. 1781. §.3.: „...allen Unterthanen gestattet nach Willkür Handwerke u. Künste u.s.w. erlernen, und ohne einen Losbrief.“; Hof-Decret vom 8. Juny 1820.: „...bey zünftigen, als auch unzünftigen Gewerben, zur Aufnahme von Lehrligen kein obrigkeitlicher Consens mehr notwendig.“* KOPETZ, Gustav 1829-1830. 2. kötet 15.old.; a *Losbrie*-fröl u.itt 1. köt.480.279.§.

³³ KOPETZ, Gustav 1807. *Österreichische politische Gesetzkunde* ...2. köt.298.; KASSICS Ignác. 1835. Extractus.99.

rendjének”, a „termelőknek”, a parasztságnak, kézművességnek, kereskedőknek, mint egységes alsóbb vagy szolgáló rendnek kilenc egész fejezetet szentelt.³⁴ Itt még „a polgári iparok”, ha egyáltalán ebben a korban ilyen módon elválaszthatók, nem sokkal differenciáltabbak, mint a „föld-iparok”, s a többszáz mesterségnevet tartalmazó 19. századi eleji listák mellett a joggyűjteményekben a lassanként a parasztságból földművesként elkülönülő osztály leírása is megfelelően komplikált – mint ahogy magyar vonatkozásban Vaga Jánosnak két idevágó könyvéből is kitűnik.³⁵

A feudális rendi homlokzat mögötti merkantil, az örökös tartományokra kiterjedő ipart és ipari kivitelt pártoló politika, a kettős vámrendszer, mind szervezeti, mind elméleti és módszertani téren majd száz éven keresztül, 1848-ig végigkísérte az ideológiailag érzékeny társadalomstatisztikát.

Ha csupán a politikai kronológia szűkebb, országgyűlések és gazdaságpolitikai törvényekhez kötődő történéseit veszem számba, akkor is legalább a reformkor végétől, az 1836/40-es évektől kell számítanom Magyarországon a forradalmakon átnyúló tőkés átalakulási folyamatot. A folyamatok, azután majd a számadatok időszakhoz kötésénél látni kell hogy a reformtörvények többségében már keletkezésük idején is élő gyakorlatot legalizáltak, a törvényes döntéseknek statisztikai politikai osztályozási következményei, majd egy nemzedéknyi idő, - forradalmak és háború után - 1857-ben jelentek meg legkezdetlegesebb formájukban. Az adattermelő hivatalok és az ügymenetek hosszabb periódusban változnak, mint a kormányzatok. A neoabszolutizmus a forradalom után is az 1812-es egyenesadóparancsot alkalmazta, amelynek katasztereiből a modern ipari jegyzék elődje 1857-ben, majd 1869-ben készült el. A bécsi Statisztikai Igazgatóságnál Fickernak 1853-as belépésekor még kiosztották az 1828/29-ben alapított, szinte születésétől fogva elavult *Tafeln für Statistik* szerkesztését. A forradalmak leverése után, mint sok más területen, itt is nagyobb sikerrel járt a neoabszolutista diktatúra a tőke működését korlátozó rendi, illetve ekkor már csupán rendies korlátok felszámolásában. A korábbi osztrák viszonyok hatályának kiterjesztése '49 után Magyarországra, az 1852-es ideiglenes utasítással, majd az 1867 után is hatályban maradt 1859. december 20-i nyílt parancsban kiadott Iparrendtartással³⁶, megelőlegezett olyan döntéseket, amelyek a kiegyezés után az ipartörvénnyel legalizálva megvalósították a reformkori liberális ellenzék törekvését az iparszabadságra.

A nyilvánvaló stratégiai célok, s a nyugat-európai pangás mellett az ipartámogatás eredményeként millió tonnákban mérhető szén és vastermelés mellett a civil statisztikai hivataloknak már a nemzetközi konferencián is összemért feladata volt a minden eddigieknél

³⁴ JUSTI, Johann Heinrich Gotlob von. (1702-1771) *Polizeiwissenschaft* 1756. Wien. VII-XV. *Hauptstück: Nahrungsstände: Bauern, bürgerliche Gewerbe.*

³⁵ VARGA János. 1967.; VARGA János. 1969.

³⁶ Az ipartörvények születéséről RÓZSA Miklós. 1982.; az „iparos” az „önálló iparúzó” századforduló fogalmi meghatározásairól: MOLDOVÁNYI István. 1903. : Magyar Jogi Lexikon. IV. Köt. 58-60..

intenzívebb és összetettebb modern iparstatisztika. A „politikai osztályozáson” belül végleg kiterjedésszerűsített az ipari szektor statisztikai nyilvántartása. Majd kétszáz évi különleges elbánás után keletkezett (amint a 2. Tábla. mutatja), a népszámlálási foglalkozásstatisztika differenciáltságának a 19-20. századforduló társadalmi arányaihoz képest feltűnő féloldalassága, elsősorban az agrár ágazatok rovására. Itt még nem a 20. század második felének leépülő, vagy leépülésre ítélt agrárnépességéről van szó, hanem a népesség nagyobbik felének differenciálatlan kezeléséről.

2. Tábla. A gazdasági ágazatok differenciációs különbségei a jegyzékben a foglalkozási osztályok alá sorolt foglalkozásnevek száma szerint 1910-ben.

<u>Klasse</u>	<u>Österreichische Klasse</u>	<u>Gruppe</u>	<u>Magyar</u> <u>Név* osztály</u>	<u>Csoport</u>	<u>Név*</u>
			I. Östermelés		
A 1.(A.)	Landwirtschaft	I-III.	287	Mezőgazd. A-D	39
B 2.(B.I.)	Industrie 1. Bergbau	IV.	II. Ipar A-B		1642
3.(B.II.)	Industrie 2. (Schwehr-)	V-XI.	4461		
	Industrie 3. (Leicht-)	XII-XVII.			
C 4.(C.)	Handel 4.	XVIII.A-B	107 II.C.a-d. .	Kereskedelem	699
D	Geld-Credit-Versicherung	XIX.	II.C e.	Hitel	20
	Verkehr	XX-XXII.			
	Sonstige Handel&Personal	XIII-XV.			
E 5.	Hof-Staats.	XXVI.	1257 III. Polgári-Egyh.		141
F 6.	Militär	XXV.	IV. Véderő		
G x	Personen ohne	XXXI.	-Egyéb és		

**Név: a foglalkozási osztályon belül a névjegyzékben megkülönböztetett egyéni foglalkozásfélések száma, differenciációs mutatóként*

A népességszám mellett az ipar, ha a merkantil politikában a régi tereziánus Hörnigk-i, vagy a későbbi Friedrich List-i terv birodalmi önellátása szempontjából nézzük, mindig is elsőrangú stratégiai kérdés volt. A beavatkozás legnagyobb hatású eszköze természetesen hadiszállításokra való megrendelés volt, amely azonban nem csak a gyáriparnál érvényesült. A céhes ipar is részesedett a hadimegrendelésekből, azonban ez a szűkös kapacitások mellett a kirótt szállítás terhet is jelentetett.³⁷ Mária-Terézia 1770-es reformjainál, majd II. József

³⁷ A céhgyűlés dönt, ha a céhet kár érte, vagy a teherelosztás terhesebb munkák, „p.o.katonai ruhák”, fegyverek, Lószerszámok’ magazinomi szekerek’ és más effélék készítése, azon Czéhnek, melyet a dolog illet, tisztiben fog állani, hogy illyes munkákat minden mesterember között kinekinek erejéhez képest a’ mennyire lehet, egyenlő arányban ossza el.” KASSICS Ignác. 1835. 122.old.

idején a sorozási statisztikán túl, a városi polgár és professzionisták elválasztásánál is világos, hogy nem általánosságban, a „felzárkózás”, vagy a közjó szolgálata értelmében van szó az ipar esetében stratégiai kérdésről. Ha Kossuthék és Fényes Elek védegyeleti mozgalmában a „készítményes cikkelyek” gyártásának nemzeti autarchiát célzó gazdasági programjaiban, az aránytalanul drága külhoni iparcikk, az import helyettesítése játszott a közvetlen motívumot, annak belátása, hogy „...politikai függetlenség industriális függetlenség nélkül nem egyéb, mint ábránd”, határozott stratégiai célkitűzés.³⁸ A gazdálkodó társadalom eresztékeibe beépült háború és a statisztika kapcsolata komplikáltabb, mint ennek szorosabb értelemben vett gazdaságtörténeti vonatkozásai, ahol majd csak a 20. század elején jelenik meg a hadikonjunktúra, azután a hadigazdaság. A „mesterséges” konjunktúrát előkészítették - már csupán Magyarországot tekintve - a 19. századvégi 1881:XLIV., 1887:III., 1890:XIII., 1899:XLIX.-es ipartámogatási törvények, melyekhez a '99-es törvény jegyzete már az 1836:XXV. vállalati törvényt is hozzá sorolta, és mi nyugodtan hozzászámíthatjuk még az 1872:VII-es ipartörvényt is. Az 1884:XVII-es ipartörvény a kisipar érdekében született, a korlátozások és a képesítés kimutatási kötelezettségek éppen visszavesznek a legjelentősebb támogatásból, az ipar szabadságából,³⁹ ami törvényes képzési előírásaival a magyarországi szakmások kérdéseinek egyik intézményes állomása volt.

Ahogy Alsó-Ausztriában és Csehországban az ipartámogatás 1848-ra felnevelte a nyugati típusú társadalmi kérdést, fél évszázaddal később a magyar ipartámogatással felnőtt az agrárkérdés mellé a magyar munkáskérdés. Egy évszázados kontinentális történetben normatív kérdés a történet politikai döntéseinek megítélése; ha Keleti eklektikus szemléletében is vannak konzervatív elemek, az uralkodó magyar statisztikai hagyomány a felvilágosodott elődök óta liberális volt és az iparszabadság pártján állt, amely csupán teret nyit a feltartóztathatatlan fejlődésnek. Mária Terézia korától a 19. század közepéig, a céhprivilegiumok felszámolásáig, kettős gazdaságpolitikai folyamat zajlik: egyfelől az iparszabadsággal a céhprivilegiumok visszaszorítása, másfelől a tőkés ipar és kereskedelem privilegiumainak kiépítése az ipartámogatásokkal. A parasztiparnak minden esetre annyi szervezeti kitartása sem maradt, mint felszámolt céhek után az ipartestületek kézműveseinek, akiknek még nőtt is a század végéig az abszolút száma. A támogatott nagyipar tőkeigényes ágazatai – amelyekről már a professzionalizáció szempontjából szó volt - nem tudták befogadni „a paraszti életformából kiszoruló földnélkülieket”.⁴⁰ Ezek a heves politikai harcokkal kísért intézményes feltételek kísérték gyakorlatilag a monarchia mindkét felében a

³⁸ Kosáry írja, hogy 1842 elején a Pesti Hírlapba írt cikksorozatban fordulat történt Kossuth korábbi liberális eszméihez képest. Ebben valószínűleg szerepet játszott Friedrich List könyve (*Das System der Politischen Ökononie*. I. köt. 1940. Stuttgart.) és más tapasztalatok, többek közt Valero pesti selyemgyárossal való tárgyalásai. Veszélyesnek tartotta Zollvereinbe való belépést Magyarországra nézve: „...minden nemzet arra törekszik, hogy honi műipar teremtésével a haszontalanul vesztegett erőket gyümölcsöző mozgásba tegye s magát a külföldinek fizetett adótól függetlenítsen.”; Lásd még MÉREI Gyula. 1951. 221-222.

³⁹ RÓZSA Miklós. 1982.15-21.

⁴⁰ KÖVÉR GYÖRGY.1996. 302.

fejlett századvégi foglalkozási statisztika alakulását. Nyoma sincs bennük a kimondott katonai céloknak, mint ahogy Jekelfalussy rendszerei is a tudomány fejlődésének következményei. A stratégiai szempontok nem is tartoztak rá, azok a magasabb szintet jelentő közös ügyek közt is a császár kitüntetett rendelkezése alatt álltak.

Formailag is elhomályosítja a háborús kapcsolatokat a 19. század második felére nagyjából egyidőben önállósul, mint láttuk, a **katonai statisztika** és válik le az ipari (jövedelmi) adóösszeírásról a **népszámlálási foglalkozásstatisztika** és a háttérben összeírásként is önállósul az **iparstatisztika**⁴¹. A kameralista mindenbe-beavatkozás, mint legtöbb helyt Nyugaton, az ipart – a kereskedelemmel együtt már kiemelte, megnevezéseiket és szervezeteiket egységesítette, a szabályozással jogilag is meghatározta a hagyományos iparágakat, miközben folyamatosan összeírta őket a '48-as forradalmakig.⁴² A beavatkozás legnagyobb hatású eszköze természetesen hadiszállításokra való megrendelés volt, amely azonban nem csak az iparnál érvényesült. A céhes ipar is részesedett a hadimegrendelésekből, azonban ez a szűkös kapacitások mellett kirótt szállítás terhet is jelentett.⁴³

A céhszabályozások irányát követve a késői rendi társadalom fő mobilitási csatornájához érünk vissza. A történeti és a közbeszéd, de a történetírás figyelme is érthető módon, a társadalmi emelkedésnél a nemesítésekre terelődik Európa szerte.⁴⁴ Az inasnak állás, - ha éppen nem székelyen - a társadalom későbbi ágazati sémáját visszavetítve a '48 előtti időkre, gazdasági szektorváltásnak tűnik, holott a „tömegnek”, a „parasztnek”, aki kiváltságait tekintve parasztiparosként is paraszt maradt, mégis ez volt a „szabadulás” irányába az egyetlen reális, vagy szolid, tehát nem lépcsőfokokat átugró rendi emelkedési lehetősége. Itt pedig nem mindig várták szívesen. A mindennek ellenére növekedő iparoslétszám intézményesen a megújíthatatlan, vagy kölcsönkért céhprivilegiumok és a kontáriparosok annyit panasztolt szaporodásán mérhető. A császári parancsoknak azonban egyelőre egy szervezett, rendi széttagoltságban működő társadalom keretein belül kellett volna érvényesülniük.

A céhszervezetet minden bizonnyal nem is annyira a manufaktúra és a készülődő gyáripar, hanem a társadalomtörténeti irodalmunkban jóformán nem is exponált alulról jövő plebejus nyomás próbálta meg, amely jellegzetes módon az inasfogadás és a kauciók

⁴¹ „Ily általános foglalkozási statisztikával nem kell összevegyítenünk az iparstatisztikát, azaz az egyes iparos telepek számának, nemének, berendezésének leírását s az abban alkalmazott emberek és természeti erők részletes kimutatását. Az iparstatisztikánál az üzem módja képezi a statisztikai észlelet tárgyát, a foglalkozásstatisztikában pedig az emberi egyén.” MAYR, György (Georg). /1876/ 1881. 189. Kiemelés T.Z.

⁴² „A központi hatalom céhek életébe történő beavatkozásának erősödő folyamatát”, - ahogy Faragó Tamás írja -, ketten két terület szempontjából is vizsgálták tíz éve: KASZÁS Marianne 1996. a levéltári iratanyag keletkezését és sorsát vázolja, jó időrendi táblázattal 1949-ig, a céhek utódintézményének az ipartestületnek felszámolásáig, FARAGÓ Tamás /1996/ 2003. komoly Hajnal István Kör-i előadásából szerkesztett tanulmánya, amelyben Függelékben (102-104.) nem csak időrendi táblát találunk a beavatkozásról, hanem az ú.n. „céhes ipar válságáról” tanulságos táblákat.

⁴³ A céhgyűlés dönt, ha a céhet kár érte, vagy a teherelosztás terhesebb munkák, „p.o.katonai ruhák”, fegyverek, Lószerszámok’ magazinomi szekerek’ és más effélék készítése, azon Czehnek, melyet a dolog illet, tisztiben fog állani, hogy illyes munkákat minden mesterember között kinekinek erejéhez képest a’ mennyire lehet, egyenlő arányban ossza el.” KASSICS Ignác. 1835. 122.old.

⁴⁴ A németeket érő rang- és címkórság vádját védi ki európai összehasonlítással: KAELEBLE, Hartmut. 1987.

limitálása, az oktatás, a tandíj és a tanulóidő, illetve a segédfelszabadítás, valamint a mesterremek-készítés szabályozásán keresztül a legfőbb beavatkozásnak is alkalmakat kínált. A Bécsből, vagy a helytartótanácsból nézve provinciális rendetlenségben nem is újítják meg már a legtöbb céhprivilegiumot, vagy új céhalapításnál választanak egy jól bevált típust, mint például a szekszárdi kádárok az eredetileg a Batthányiaktól a pápaiak számára kiadott székesfehérvári privilegiumot.⁴⁵ Ezek ha az új privilegium drágaságára is panaszkodnak, egyáltalán nem a „céhes ipar válságjelenségei”, hanem elsősorban a változatlanul fennálló széttagoltság, azután a céhes szféra viszonylagos függetlenségének, talán autonómiájának is jelei. Itt is megjegyezve, hogy utólag nincs módom individuálisabb vagy korporatívabb⁴⁶ pártot választani a 19. század társadalmi vitáiban. A kézműipar és céhes szervezetének esetében hasonló a helyzet, mint az értelmiségi középosztály és nemesség kontinuitásával, vagyis hogy a 20. század elején sem csupán a múltról van szó, műveltségi elemek absztrakt és közvetett hagyományozódásáról, hanem emellett a csoportok folyamatos jelenlétéről a távolról sem egységesült társadalom (ország?) egyes helyein, de foglalkozásneveikkel még a modern foglalkozási listákon is, mint az 1910-eseken.

Mivel szövegekkel és listákkal dolgozunk, itt is meg kell említenem az egységesítő beavatkozás nyelvi hatását, amelybe Magyarországon bekapcsolódott már a 18. század végétől a nemzeti egységesítés is és a nyelvújítási mozgalom. A hagyományos viszonyok „méhében” már legalább két olyan újítás készülődött, amely a Francia Forradalomtól számítva a 19. századot modern pályára állította. Ha főnt a nyelvi kérdést nem említem, a foglalkozás és a foglalkozásbeszéd megjelenése a hagyományos rendi a ista gazdaságpolitikai problematika jólismert fejezeteihez kapcsolódik. A nemzeti nyelv, illetve a nyelvi nemzetiség, társadalmi, nemzeti mozgalom jelentkezése mint az új, a birodalmi kereten túlmutató nagycsoporteszmeny térhódítása a személyek alattvalói állását felülbélyegző azonosság tudat, az egész hagyományos rendszert megkérdőjelezte.

I.3.3. A külső tényezők, az osztrák kapcsolat

Témám megköveteli, hogy fontosságának megfelelő helyen mérlegeljem az osztrák kapcsolatot, amely Ausztriának birodalmon belüli uralmi helyzetével járt mindig együtt, majd éppen a magyar statisztika intézményesülésének idején játszott különös tényezőként közre a magyar társadalmi-statisztikai nyelv és beszédmód, „diskurzus” kialakulásában. Mivel az összeírások az államszervezeti keretekkel, az adózással elválaszthatatlan kapcsolatban jelentkeznek, s ezek a keretek a 16. század óta összekapcsolnak Ausztriával, az osztrák-magyar, vagy magyar és osztrák tematika, különösen az abszolutisztikus időszakokban, nem is tartozik a szorosabb értelemben vett összehasonlítási fogalomkörbe. A számlálásügy korábbi 17. századi és a 18. század első felére jellemző többcsatornás rendszerén fölnőtt és

⁴⁵ HANGEL Flóra. 1940. 11.

⁴⁶ EHMER, Josef. 1998. Traditioneles Denken...19.

fölkerekedett abszolutista gyakorlata nevelte ki a mai fogalmainkhoz hasonló világi értelmiségi statisztikus szakmát, amely a birodalom két felében értelmiségi jellegében és az irányzatok közti tájékozódásában is más jellegű csoportokat formált. A csoportokat ebben a munkában elsősorban a 18. század vége óta a (statisztikai) társadalmi-foglalkozási beszéd kialakítói közt számontartott értelmiségi egyénnel képviseltem. Az összehasonlításnak itt sajátos, társadalomtörténeti, a specifikus területből eredő kérdései merülnek föl, amelyek mögött nyilván az abszolutizmusból kényszerű polgári állam problémája tornyosul, egyben az egységesítés szüksége. Így keletkezik éppen a Bourdieu által megfogalmazott helyzet, amelyben a Lajta két partján a „két különböző társadalom struktúrája is strukturálisan egyenértékű sajátosságokat mutathat a mély különbségek ellenére”⁴⁷

Az összehasonlítás kritériumainak tartom ugyanis, hogy az összehasonlítható tényezők elég függetlenek legyenek egymástól, hogy ne egyazon jelenségegyüttes különböző tagjai kerüljenek egymás mellé, másfelől hogy a különbözőeknek legyenek összevethető ismérvei. Itt természetesen a számlálások rendszerei, az eszközök összehasonlításáról van egyelőre szó, nem a numerikus eredményekéről.

Kérdéseink feltételénél forrásaink szempontjaihoz vagyunk kötve. E kritériumokat érvényesnek tartom ezért Magyarország, illetve a Magyar Királyság és Ausztria társadalomstatisztikájának vizsgálatánál is. A 17. század végi török háborúk után ténylegesen az osztrák birodalom része lett a Magyar Királyság, és a függetlenségi háborúk, trónfosztások ellenére is az maradt az első világháborúig. Ez a birodalmiság politikai és államigazgatási szempontból mégsem hozott összeolvadást. A politikusi elképzelésekkel szemben az összeolvadás elmaradását nem elsősorban a hatékony függetlenségi politika eredményének tartom, hanem a különbségek voltak túl nagyok; a társadalmi viszonyok terén a jelentős változások sem eredményezték a szándékolt kiegyenlítődést a szorosabb kötelékekben élő örökös tartományokban sem. Amiből pedig az utóbbira átfogó tájékoztatást, támpontokat kéne keressünk, a társadalomstatisztika az összehasonlítás két kitűzött kritériumát a magyar népszámlástörténet több mint kétszáz éve mint közép-hosszú periódus során hol az egyik összehasonlítási kritérium, a túlzott egyezés, hol pedig a másik, a túl nagy távolság szempontjából teszi kérdésessé.

A józsefi népszámlálástól számított hosszú periódus első felében, 1867-ig a kapcsolat a magyar számlálásügy alárendelt függőségét jelentette. A statisztika műhelyei, Magyarországra nézve, a magyar törvények szerint végrehajtott 1804. évi és 1828-as rendi és társadalmi szempontból csonka népszámlálások után is Bécsben voltak. Ilyenek voltak a neoabszolutista kormányzat alatt készült 1850. évi, a Magyarországon 1851-ben befejezett

⁴⁷ Ma is megfontolandónak tartom Pierre Bourdieu immáron félévszázados megfogalmazását, hogy „Az összehasonlítást valójában csak egyenértékű struktúrák vagy ezek struktúráisan egyenértékű részei között lehet elvégezni.” Megtoldva a folytatással: „...két különböző társadalom struktúrája is strukturálisan egyenértékű sajátosságokat mutathat a mély különbségek ellenére, amelyek a struktúrákat alkotó osztályok objektív (és különösen gazdasági) ismérveinek szintjén jelentkeznek.” BOURDIEU, Pierre. /1966/ 1971. 407.

népesség és nemzetiség számlálás és a két korai polgári, osztrák rendszerű népszámlálás: az 1857-es, valamint az 1868-ra tervezett 1869-es,⁴⁸ amelynek végrehajtásárára a kiegyezés után a Lajtán innen már a Keleti féle új hivatal szervezésében került sor. A kétszázéves korszak második felében, 1867 után, a függetlenség és az osztráktól való szakmai orientációs elszakadás, ha ennek élő jelképe, Fényes Elek annak idején ki is maradt belőle, az 1860-ban alakult akadémiai statisztikai bizottságban érlelődött és a hivatalos magyar statisztikának programjává vált; a dualista kor egyeztetései, egyelőre úgy tűnik, nem terjedtek sokkal tovább a nemzetközileg amúgyis adódó szervezett gyakorlatnál.

A magyar statisztikusoknak, tulajdonképpen Bél Mátyás óta a hivataloktól, helyi közigazgatási szervektől, a reformkori magánstatisztikai vállalkozásoknak az osztrák népszámlálási statisztika nyomában járva kellett adataikat beszerezniük. A statisztika Schwartner Márton Magda Pál és Fényes Elek idején nem volt nyilvános szolgáltatása az államnak. A statisztikus egy szétagolt társadalom kapcsolati, patronátusi, értesülési csatornáira volt utalva még olyan nagyterjedelmű összefoglaló alkotás közreadása közben is, mint Fényes 1836 és 1840 között kiadott Magyarország „statisztikai és geográfiai” állapotjáról szóló hatkötetes műve. Így Béccsel szemben már a Magyarországon dolgozó elődök többsége másfelé tájékozódott módszerek terén is, ha másért nem, mert nem Bécsre, hanem lutheránus, főleg göttingai kapcsolódási pontjaira volt utalva - mint látni fogjuk, olykor a bécsi kollégákkal együtt. Fényes Elek 1848/49-es Országos Statisztikai Hivatalának megszűntével,⁴⁹ az önkényuralom alatt a magyar statisztika megint az egyházi és a magánszférában élt tovább, amit a közben született akadémiai szervezet bővített ki. Az akadémiai statisztikai bizottság, Csengery Antal és társai 1861-es magyarországi országosra tervezett, úgynevezett „községstatisztikai” felméréséből, egyelőre úgy tűnik, az akkori közigazgatás szerinti Pest-Solt megye anyaga maradt meg.⁵⁰ Az 1848-as forradalmak után, a neoabszolutizmus idején, ha a Bach-korszak műveleteihez felhasznált magyarországi közigazgatási apparátust és a bizottság kísérleteit nem számítjuk tehát, nincs magyar összeírásiügy, s ezért nincs is mit összehasonlítani.

A kettős monarchiában, 1867-től fogva, a hivatalos kezdetektől a magyar Statisztikai Hivatalnak a dualista rendszeren belüli önállósága, ha akarom intézményes elszakadása az osztrák statisztikától, abból a politikai helyzetből következett, hogy eredetileg a magyar Mezőgazdasági Ipari és Kereskedelmi Minisztérium és Statisztikai Osztályának főhatósága nem tartozott a dualista rendszer közös ügyei közé.⁵¹ Társadalomszemléleti és statisztikai szakmai téren azonban - mint a mi szűkebb társadalomstatisztikai területünkön is látni fogjuk - ez a különválás jelentette a folyamatosságot a 18-19. századi nem hivatalos magyar magyar

⁴⁸ Erről tudósít FICKER, Adolf 1868.

⁴⁹ THIRRING Lajos 1955.

⁵⁰ A rejtélyes összeírásról a legutolsó híradás Horváth M. Ferenc alapos bevezetője a Pest Megyei Levéltárban őrzött anyag kiadása előtt. In: PEST-SOLT MEGYE 1860. 5-15.

⁵¹ KOZÁRI Mónika. 2005. 27-28.

sztatisztika protestáns köznemesi és evangélikus városi polgári liberális irányzataival.⁵² A hivatalokon kívül, az abszolutizmus oppozíciójaként - nagy hátrányokkal - felnőtt vállalkozások hagyománya a második világháborúig elkísérte a magyar társadalomstatistikát. A nemzeti liberális szellemhez híven a hagyomány távolról sem jelentett homogén felfogást, inkább elméleti pluralizmust. Ezt híven dokumentáltja a független magyar statisztika a 19. század végi békés nemzedékváltás előtt, a '81. évi számlálás három vezető statisztikusának, Keleti Károlynak (1833-1892), Jekelfalussy Józsefnek (1849. okt. 9.-1901. február 12.) és Láng Lajosnak (1849. okt. 13.-1918. március 28.) párhuzamosan leközölt módszertani tanulmányai az eredményeket publikáló kötetekben.⁵³

A magyar hivatalos statisztika, paradox módon, akkor olvad legjobban bele az osztrákba, amikor a kiegyezés után önálló létének jogosultságát avval kellett bebizonyítani, hogy az osztrák rendszerű népszámlálást 1869-70-ben saját szervezettel, saját erőből képes végrehajtani. Jekelfalussy, aki csak 1871-ben került a Statisztikai Hivatalba, az 1870. január elsején (az 1869. december 31-i állapot alapján) felvett népszámlálást úgy látta az 1881-es népesedési kötet előszavában, hogy az 1857. évi után: „A legközelebbi népszámlálás 1870-ben hajtott végére, a mikor már Mo. visszanyervén önállóságát, e nagy országos műveletet is függetlenül hajtotta végére, habár tekintettel a szoros kapcsolatra (...) meglehetősen egyező elvek szerint.”⁵⁴ Az elveket természetesen magyar törvény is rögzítette, a 1869:III. A két statisztika elágazása, amint az éppen a társadalomstatisztikai rendszerekben a legvilágosabb, már a következő számlálási ciklusokban bekövetkezik, s a kifejlett magyar népszámlálási foglalkozásstatisztika már más, a nemzetközi statisztikában talált példaképeket követett. Nem pusztán Keletiék újrakezdésének feszült körülményeiben kell tehát keresnünk egyedül az osztrák hagyománytól eltávolodó magyar különút okát.

A monarchián belüli „szoros kapcsolaton” kívül más, az egyes országok statisztikája felől érkező meghatározó hatás, ahhoz hasonló, mint amilyen például az osztrák statisztikát érte a Versailles utáni birodalmi német statisztikai irányzatok felől, a magyar hivatalos statisztikán a Nemzetközi Statisztika Kongresszuson kívül nem fedezhető föl. Látni fogjuk még, hogy kezdetben, miközben az önkényuralom konzervatív nyomásától, részint a hivatali kötöttségektől függetlenedni vágyó, egyébként nemzetközi téren így is tekintélyes osztrák szakma is támogatást kapott 1853-tól a nemzetközi statisztikai kongresszusoktól, a magyar statisztikusok függetlenségi törekvéseinek és nemzeti utolérési programjának nyilvános fórumaként is szolgált, ahol Quételet személyes rokonszenvét és támogatását is élvezte.⁵⁵ Az első magyar tervezésű modern népszámlálást az egyéni számlálólapokkal való felvétellel már

⁵² E korai időszak hivatalos statisztikáját klasszikusnak számító dolgozatában Thirring dolgozta föl (THIRRING Gusztáv. 1903.), a reformkori magánvállalkozások újabb, korai társadalomtudományi tankönyvnek is használható feldolgozása HORVÁTH Gergely Krisztián. 2002. 'Statistica' és a 'polgárisodás' c. könyve.

⁵³ LÁNG Lajos 1884. Bevezetés és A népesség tana általában 1-32.; JEKELFALUSSY József 1884 A) Az álló népesség. I. Fejezet. A népszámlálások 33-52.; KELETI Károly 1887. Bevezetés a II. kötethez és a mezőgazdasághoz 1-21.

⁵⁴ JEKELFALUSSY József 1884. 46.

⁵⁵ KELETI Károly. 1875.A. Quételet emlékezete. 23.

a nemzetközi pályán, az osztrákkal versengve hajtották végre.⁵⁶ Legalább ilyen jelenetőségek voltak ekkor szakmailag és a mi szempontunkból is - a nagy válság következményei közepette lefolytatott iparstatisztikai felvétel kudarc ellenére⁵⁷ - az igen figyelemreméltó 1880/81. évi foglalkozási osztályozási kísérletek. Az 1870/80-as évek Európában másutt is a kísérletezés évei voltak, amelyek majd egészen más helyzetben, az első világháború után, a következő, 1929. évi gazdasági válság megrázkódtatásai közepette tértek vissza.

A magyar foglalkozásstatisztika tényleges módszertani önállósága terén fordulópontnak a még Keleti-érában kiadott, Jekelfalussy munkakörében, Viznecker (Vízaknai) Antal közreműködésével készült **1891. évi népszámlálási „A bányászat-ipar-forgalom körébe eső foglalkozások” névjegyzéket** tekintem, amely önálló, tehát saját, a kor társadalomtudományos igényeinek megfelelő iparstatisztikai tapasztalati bázissal készült már. Ez a magyarul és németül is kiadott jegyzék még csak a foglalkozási skála korszakban mérvadó „ipar-kereskedelem-forgalom”-tömbjét tartalmazta.

Az osztrák statisztikusok 1890. évi népszámlálásukat már annak idején is fordulópontnak tekintették, mint „az első szigorúan tudományosan végrehajtott foglalkozásszámlálást”.⁵⁸ Az 1890-es magyar fordulópont jelentőségéhez képest azonban ez inkább a nemzedékváltó garnitúra nyilatkozatának számít. Nehéz időkben az osztrák statisztika meghatározó, hivatalnoki és tudósi szerepükkel olykor meghasonult egyéniségei visszavonultak, mint Karl Czoernig (1804-1889), a modern hivatal megszervezője és igazgatója 1873-ban, harminckétévi szolgálat után; munkatársa és utóda, többek közt a foglalkozásstatisztika nemzetközi tekintélyű szakembere, Adolf Ficker (1916-1880) is hamarosan meghalt. Az előző nemzedéktől, az 1870-es évek hullámvölgye ellenére az új vezetés mind szervezeti keretekben, mind az új iparstatisztikai „nemzetgazdasági” szemlélet érvényesítése terén sok mindent készen kapott. Ha jelentőségében az 1891-es magyar névjegyzék osztrák analógiáját keressük, Ficker Nemzetközi Statisztikai Konferencián is bemutatott, 1869-es foglalkozási névjegyzékét kell kiválasztanom, melynek szerkezete és névanyaga, mint látni fogjuk, a 20. századi osztrák jegyzékek modern állagának is alapját képezte.

A monarchia felbomlása, illetve „szétverése”⁵⁹ utáni időre nézve az érintett magyar szakmák számára Ausztria megmaradt a távolabbi műhelyeknél talán jobban ismert, független, a kutatás számára önként adódó összehasonlítási lehetőségnek. A huszadik század végére a valamikori nemzetközi statisztikai kongresszusok szerepét betöltő ENSZ munkaügyi

⁵⁶ Erről írta Jekelfalussy, hogy „az Európát megelőző érdem Keleté”: „...a nála megszokott merészséggel és eréllyel keresztül erőszakolta, hogy egész népszámlálásunk egyéni számláló lapokkal hajtassék végre, egyéni bevallással. JEKELFALUSSY József 1884. 49.

⁵⁷ Az 1867/68-as önálló magyar iparstatisztikai tervek után a következőkben kudarcot vallott az 1874: XXV. tc. teremtette lehetőség, „első ízben hajótörést szenvedett a **megszorított költségvetés** miatt” (JEKELFALUSSY József. 1886. 13-14. **Kiemelés T.Z.**)

⁵⁸ BERUFSSTATISTIK 1900. *Analytische Bearbeitung der Berufsstatistik*. I. old.

⁵⁹ 1919, „*Nach der Zerschlagung der Monarchie ...*”, WIRTSCHAFT UND SOZIALSTATISTIK. 1951. Vorwort. 3.

szervezetének (ILO) Foglalkozások Nemzetközi Osztályozási Rendszere (ISCO) lényegében véve levette a hivatalok válláról az önálló foglalkozási rendszer építésének terhet.

1.3.4. A külső tényezők, a tapasztalat és a statisztikai hagyományok

A változások sodrában a társadalom, illetve foglalkozásstatisztika szervezeti és módszertani felépítésére ható külső tényezők között elsősorban azt az európai tőkés ipari urbanizációs folyamatot kéne tekintetbe venni, amely Nyugaton az úgynevezett „társadalmi kérdés”, vagy „társadalmi kérdések”⁶⁰, máshol a „munkáskérdés” megoldására indította a gondolkodást, sajátosan átformálta a társadalom-fogalmat, s nyomása alatt keletkeztek a 19. század társadalomtudományos ágazatai.⁶¹ A társadalmi kérdés azonban nem köthető mérési időhöz, „*Stichtag*”-hoz. Jelenségeit és értelmezéseit is értelmiségi csoportok politikusok és magukat a politikai tudás, illetve a tudomány birtokosainak tekintő statisztikusok hosszabb távon kötött műveltsége közvetítette. A „felvilágosodott” hivatalok és a kormányzat a beavatkozásokkal nemzedékek óta tartották föl (a ferenci korban már vissza) az úrbériségre, a céhes szervezetre, a kereskedelem kötöttségeire a liberalizációban érdekelt csoportok nyomását, míg a közjogi fogalmakhoz kötött statisztikán ez nyomot hagyott. A társadalomfogalmakat szerkesztő értelmiségnek az 1848/49-es katasztrófáig Európa szerte merőben különböző töltetű, polgári-, nemzeti- és szociális forradalmak sorát kellett feldolgoznia, ami bizonyos távlatból a társadalomstatisztikára visszatekintve, különösen a politikai változás tempóihoz mérten, és a statisztika bürokratikus kötöttségeit is számba véve, tényleg nehézkesnek tűnhet. Ez a fizikai értelemben is nehézkes üzem kiszolgáltatott eredeti politikai szervezetének, a népszámlálások végrehajtási körülményeinek, technikájának, a feldolgozás szükségszerű hosszadalmasságának, amelyeket bármikor hátráltathatnak vagy meg is törhetnek válságok. Látni fogjuk, hogy a számlálások tudományos hatékonyságát mindig fékezte a már az egykori kutató tisztviselő szemében is terhes közigazgatási, gyakorlati, adminisztratív feladat. Így az állam hajójához kötött statisztika, különösen a népszámlálási statisztika, a kor összes válságát megsínylette. Az osztrák statisztikatörténet,

⁶⁰ Jekelfalussy így használja a kifejezést: „A mindinkább előtérbe nyomuló társadalmi kérdések szükségessé teszik, hogy néptünk és annak különféle viszonyait tüzetes tanulmányunk tárgyává tegyük, mert ez ismeretek nélkül a legüdvösebbnek látszó intézkedés is, legtöbb esetben, csak bizonytalan kimenetelű kísérletnek, tapogatózásnak tekinthető.

E téren legkiválóbb szolgálatot tesz kétségkívül a társadalmi statisztika művelése(...) értjük pedig (ez alatt) a népességnek hivatás szerinti részletes ismertetését.” JEKELFALUSSY József. 1882. **Kiemelés T.Z.**

⁶¹ A társadalomtudományok és a szociális kérdés kapcsolatát hasonlóképp fogalmazta meg Andorka Rudolf, amikor Adam Smith és a közgazdaságtudomány önállósodása utáni korról írt: „A XIX. század elejére azonban világossá vált, hogy a »láthatatlan kéz«, azaz a piac szabad működése ugyan soha nem látott méretű viharos iparosodást, gazdasági növekedést idéz elő, de ebben a folyamatban a társadalom nagy tömegei elvesztik korábbi megélhetési alapjukat (földjüket), s szélsőséges nyomor fenyegeti őket. Azt az állítást, miszerint az iparosodás első szakaszában a munkásság ténylegesen elnyomorodott, elszegényedett, azóta kutatják és vitatják. (...) Az elidegenedés forradalmakhoz vezetett. A szociológia előfutárai, Saint-Simon, Comte és Tocqueville, valamint tudományunk három nagy klasszikusa Marx, Durkheim és Weber a XIX. század első évtizedeitől az első világháborúig pontosan ezeket a folyamatokat próbálták megérteni, továbbá a negatív társadalmi jelenségek elkerülési módját kutatták.” ANDORKA Rudolf 1997. 35.

mint látni fogjuk, már a számlálásügy 1770-es militarizálását is a dekadenciához számítja, pedig a II. József kori számlálások minden szépséghibája ellenére szembetűnő a bécsi kongresszus utáni, politikailag is fájdalmas hanyatlás. A ferenci kort követő osztrák reformkort, Karl Czoernig báró nevéhez fűződő megújulást mindjárt követik az 48/49-es forradalmak, a politikai retorziók - a Lajtán túl is, - majd az olaszországi és porosz-osztrák háborúk Königsgrätz-ig. Mindezzel párhuzamosan, hiszen a háború is üzlet, a „Hochgründerzeit” korszaka – vagy ahogy Adolf Ficker fogalmazta „Überspekulationsepoche” – beletorkollik a század egyik legnagyobb gazdasági válságába, és 1873. évi májusi tőzsdeösszeomlás gazdasági nyomorúságába. A „nagy krach” a társadalomstatisztika terén az 1890-es évekre tolta ki a Nemzetközi Statisztikai Kongresszus és az 1860-as években Európa szerte meghatározó jelentőségű népszámlálások által feltárt kérdések statisztikai feladatainak megoldását.

A statisztikai tudomány függetlenedési, önálló társadalomstatisztikai szándékai ellenére mindig megmaradt a jogtudomány, Közép-Európában az eredeti felvilágosodott politikatudomány, a kameralista *Polizeiwissenschaft* „köpenyéből kibújt” tudománynak. Létjogosultságának végső érvei is pótolhatatlan politikai jelentőségébe kapaszkodtak. A korábbi értelmiségi társadalomtudományos elméleti kezdeményezések közül említem például Tocqueville-t, Comte-ot, Marx-ot, a szomszédban, a Bécsi Egyetemen Lorenz von Stein lovagot, ugyanott a neoklasszikus közgazdaságtani nézetrendszer Carl Menger nevéhez fűződő „osztrák iskoláját” is. Noha föllépésüketa politikai eseménytörténeti időrendhez mérjük föllépésüket, évtizedek múltán reagáltak a kérdésekre, akárcsak a hasonlóan motivált történettudomány nagyon hasonló mód önállósodó irányzatai, a historizmus és a pozitivizmus is.

A társadalomstatisztikának, amely ezekhez képest gyakorlati „mesterség”, társadalomelméletei kölcsönöztek és eklektikusak; tényleges eredményei – korábban „középszintű elméletnek” mondták volna - elsősorban gyakorlati területekhez, például a szűkebb értelemben vett szociális statisztikához, a hivatalos foglalkozásstatisztikával is kapcsolatban álló munkaügyi, lakás-, élelmezésszatisztikához köthetők. Az értelmiségi válaszok a polgári világnézetek szélsőségei között oszlanak meg, az anarchista elmélettől, a forradalmár kommunista radikalizmustól, a forradalmi tömegkatasztrófák félelmétől sarkallt államtudományokig és evolucionizmusig.⁶² Az osztrák statisztikai műhely ezen a skálán a 19-

⁶² A félelmetes katasztrófa, a *French Revolution* is, amely minden részletében az emberek tevékenységének állami szabályozásából származik...106.: "Yet the decay thus caused becomes manifest where the policy is pushed to an extreme. Any one who studies, in the writings of MM. Taine and de Tocqueville, the state of things which preceeded the French Revolution, will see that that tremendous catastrophe came about from so excessive a regulation of men's actions in all their details, and such an enormous drafting away of the products of their actions to maintain the regulating organisation that life was fast becoming impracticable. The empirical utilitarianism of that day, like the empirical utilitarianism of our day, differed from rational utilitarianism in this, that in each successive case it contemplated only the effects of particular interferences on the actions of particular classes of men, and ignored the effects produced by a multiplicity of such interferences on the lives of men at large." SPENCER, Herbert 1885.106. Kiemelés T.Z.

20. század fordulójára, a reformnemzedék jogvégzett etnografus hivatalnokainak (von Czoernig, Ficker) reformkori mérsékelt liberális nemzetgazdasági szimpátiáitól a századvégi nemzedékváltással a német szociáldemokrácia és a keresztényszocializmus (foglalkozásrendiség) irányába váltott át. Keleti Károly, ha életkorára nézve nem is tartozhatott Czoernigék reformnemzedékéhez, a jogvégzett „etnográfus”, nemzetgazda hivatalnokainak típusához állt legközelebb, azonban bécsi kollégáihoz képest az osztrák-német *Polizeiwissenschaft*-iskolája nélkül. A magyar statisztika a 19. század végén egyébként is az osztráktól különböző utakat választott. A magyar hivatalos statisztika vezetői – ide számítva e téren a pesti, majd budapesti hivatal nevezetes tisztviselőit is – a klasszikus liberális közgazdaságtan különböző katedrákról származó elméleteit vallották és autodidaktaként is olyan kitűnő szociális statisztikákat készítettek, mint Keleti élelmészeti felmérése. A századvég, Jekelfalussyék nemzedéke, az osztrákkal szemben, mint alább még bemutatom, éles századvégi nemzedéki váltás nélkül, inkább az evolucionizmus és nyugat-európai példák felé tekintett.

I.3.4.1. A szakmai függetlenség

A szakmai tényezők szűkebb körében két statisztikatörténeti eseménynek és két időpontnak van gyakorlati hasznán túlmutató jelentősége. Az egyik Karl Gustav Adolf Knies 1850-ben, Kassalban kiadott kis könyve, a *Die Statistik als selbständige Wissenschaft*, melynek megjelenésétől a statisztika függetlenségét szokás datálni. A másik a Nemzetközi Statisztikai Kongresszus, melynek 1853-as első megrendezését követően minden államigazgatási kööttsége ellenére, vagy mint látni fogjuk éppen e kööttségre alapítva, a statisztika lett az első nemzetközileg szervezett tapasztalati társadalomtudomány. Az öntudatra ébredés rugója a 19. század első felében a statisztikai munkában lezajlott lassú változás volt. Míg a régi hivatalos statisztika is többnyire a közigazgatási céllal készült adatgyűjtemények másodlagos felhasználója volt, önálló tudományos célú felvételre nemigen volt lehetősége, a magánstatisztika pedig, mint Fényes Elek és Palugyai Imre, a forradalom után is a hivatalos nyomában járt. A statisztikai tapasztalat fogalma is más természetű volt, kulcskérdéssé az önálló tudományos célú adatgyűjtéssel vált. A tapasztalati tudományokban, nem utolsósorban Quételet társadalomstatisztikájának nagyhatású elméleti háttérévé, az 1850/60-as években a statisztika járt elől, és 1853-tól a Kongresszussal az egész „művelt”, illetve tőkés világra kiterjedő szervezete született. Az empirikus társadalomtudományosságnak ez a 19. század második felében kibontakozó igen erős hatása indokolja majd írásom második részében a tapasztalatiság érvényesülési esélyeinek aprólékos vizsgálatát a 19. századvégi népszámlálási foglalkozásstatisztikai felvételeknél.

A század elejéig visszanyúló előzményekkel az 1850-1860-as évek is a korábbi tudományágak „önálló tudományos rangra” emelkedésének, emancipációjának, a „szolgálólányoknak” (*ancilla*) a gazda-tudományoktól, a teológiától, a filozófiától, a

statisztika esetében a jog-, vagy inkább a régi kameralisztikus államtudománytól, részben a geográfiától való elszakadásának korszaka volt. Bár törekvéseivel a szakmán belül sem állt egyedül,⁶³ ennek a törekvésnek volt legismertebb manifesztuma Knies fent említett függetlenségi deklarációja, melynek hosszú alcímeit is érdemes idézni, mert már ez is jelszó tömörségével beszél az új statisztikus nemzedék saját törekvéseit törvényesítő historiai keretekről: „A statisztika mint önálló tudomány. E tudomány elmélete és gyakorlata körüli zavar megoldásához. Egyben adalék az Achenwall utáni statisztika kritikai történetéhez.”⁶⁴ Hasonló szándékkal folyt történészvita Henry Thomas Buckle Magyarországon is jól ismert, mozgósító hatású műve, az 1857-ben Londonban megjelent Anglia művelődésének története (*History of the Civilisation in England*) körül. Gustav Droysen, szándéka szerint, gúnyos című pamfletben, „A történelem tudományos rangra emelése” (*Erhebung der Geschichte zum Rang einer Wissenschaft*. 1862.) támadta meg az angol pozitivista társadalomtörténészt.⁶⁵ Általában hasonló mintára ment végbe a korszakban az önállósodó, szakmásodó tudományágak rangsorolási problémákkal kísért megválakozása, mint például – találkozunk még vele – a politikai osztályozási rendszerekben az egyik legrégebben megnevezett és professzionizációja terén is leírt esetben, a gazdatiszteknel.⁶⁶

A statisztika és a történetírás hasonlósága ekkor még több mint párhuzam. A 19. század a „mindent árható történetiség” százada, amely meglátszik a statisztika újjászerveződésén is. Eldöntendő kérdésnek tűnt még, hogy jelenkori vagy történeti társadalomtudomány-e a statisztika. Knies Keleti Károly interpretációjában: „A statisztika alatt csak a **társadalmi természettant** érti, a matematikai iskola tanaira pedig a »Gegenwartskunde« vagy »Staatenkunde der Gegenwart« czímét találja fel, mit magyar kézikönyveink »államisme« szóval fordítanak.”⁶⁷ Tudománytörténet vezet az új tudományhoz és az elméletben is meghatározó szerepet játszik a történetiség. Az achenwalli felfogás Knies szavaival: „...a statisztikus az állam állapotát ábrázolja, úgy ahogy jelenleg van, vagy egy bizonyos időpontban volt.” A Schlözer-i formula pedig ugyancsak Knies idézetében úgy szól, hogy „**A történelem folyamatos statisztika, a statisztika mozdulatlan történelem**”, arra a kérdésre pedig, hogy: „miért nem létezik mozdulatlan múlt”, a régi statisztikával

⁶³ Knies (1850) előtt már; Christel DURDIK (1975) bibliográfiájában tallózva: Butte: *Statistik als Wissenschaft*. 1. Lieferung. Landshut, 1808; Lichtenstern, Joseph Max Frieherr von: *Statistik, als selbständige Wissenschaft, unter dem leitendem Prinzip des Staatszweckes*. Második kiadás. Dresden, 1820; Fischer, C.A.: *Grundriss einer neuen, systematischen Darstellung der Statistik als Wissenschaft*. Elberfeld, 1825.; A statisztikatudomány függetlenségéért vívók közé kell számolnunk a pesti egyetem professzorát, Konek Sándort (1819-1882), e korszak felkészült elméleti íróját 1947-ben Győrött megjelent A' statisztika elmélete c. könyvével, bár ő nem a „társadalmi természettant” tanítja, a leíró módszer mellett maradt. HORVÁTH Gergely Krisztián. 2002. 19-23.

⁶⁴ KNIES, Karl Gustav Adolf 1850. *Die Statistik als selbständige Wissenschaft. Zur Lösung des Wirrsals in der Theorie und Praxis dieser Wissenschaft. Zugleich ein Beitrag zu einer kritischen Geschichte der Statistik seit Achenwall*. Kassel.

⁶⁵ TÓTH Zoltán 2003. 93-96.

⁶⁶ VÁRI András. 2002. 59-61.

⁶⁷ KELETI Károly. 1875.B. 35.Kiemelések ott!

foglalkozóknak Schlözer „öntelt iróniával” azt a tanácsot adta, hogy „ott hagyjuk nyugodni a történelmet, ahol akarjuk és addig, ameddig akarjuk”⁶⁸.

Huszonöt évvel „A statisztika, mint önálló tudomány” megjelenése után, 1875-ben, de még éppen ennek az újító korszaknak a legvégén, a „felzárkózó” magyar statisztika képviselőjében a sokoldalúan tájékozódó Keleti Károly „A gyakorlati statisztika kézikönyvé”-ben a statisztika születését Achenwall-tól számította,⁶⁹ a módszertani szakmai függetlenséget a magyar statisztika felfogása szerinti alapítójától Schwartnertől számította. Megemlíti még a tudományosságnak egy archaikusabb, de a módszertani forradalmakban mindenhol föltűnő elhatárolási típusát: „Tudomány-e a statisztika vagy művészet (*art* itt inkább mesterség); vagy mind a kettő?” Egyik irányzat „a statisztikát más tudományok segédrendszerének mondja, a társadalmi tények számbavételét pedig demográfiának kereszteli”, mint Rümelin Gustav (1815-1889) „tanférfiú és statisztikus”.⁷⁰ A geográfiával fennállott házasságból örökölt probléma a „**Szám és rajzbeli iskola**”, illetve iskolák elhatárolása a grafikai (földrajzi) módszertől, amely az 1873-as bécsi Kongresszusnak volt kiemelt témája és a vezető statisztikusok vitték a szót: Magyarországról Hunfalvy János, a német Georg Mayr, a bajor statisztikai hivatal elnöke, és az osztrák Adolf Ficker - akit valami oknál fogva nem említett Keleti beszámolója.⁷¹ A bizonytalan diszciplináris határvonalak és terminológiák időszakából, a statisztika és a demográfia házasságából maradt kérdés, amit Keleti a porosz Engel-től, a birodalmi német statisztika tekintélyétől idézett, aki „A statisztika és demographia közt (...) ismer el különbséget, csak hogy amazzt inkább módszernek tekinti, a társadalmi élet tudományát pedig emebben (a demográfiában T.Z.) foglalja össze.”

A tudományos presztízs-teremtés historizmusban megfogalmazotthoz hasonló, úgy látszik elmaradhatatlan misztifikációs gesztusa az új (elit) szakma művelőinek a maximalista elvárás módszertani kinyilatkoztatása is. Keleti: „...elég tág a statisztika művelési tere. Ideális statisztikusnak orvosnak és jogásznak, mérnöknek és nemzetgazdának, sőt talán pedagógnak s kereskedőnek, de még katonának is kellene lenni, hogy a közegészség és igazságszolgáltatás, a vasút- és pénzügy, a közoktatás és forgalom, a hadsereg, és tengerészet statisztikáját egyaránt behatóan mivelhesse.”⁷²

A függetlenség a néhai szentszövetség birodalmaiban elsősorban a neoabszolutista állam rendőri és ideológiai, módszertant jogi oldalról meghatározó befolyásától való megszabadulást jelentette, ami a magyar hivatalos statisztika szemszögéből a szabadságharcos múltjáról és liberális nézeteiről ismert Keleti Károlynál magától értetődőnek tűnik. Nem álltak

⁶⁸ KNIES, Karl Gustav Adolf 1850. 86.

⁶⁹ „Közel két százada immár, mióta a statisztika mint önálló tanszak a többi államtudományok köréből kivált.” KELETI Károly. 1875. B.34.

⁷⁰ Révay Nagylexikon, reprint 16. köt. 457.

⁷¹ KELETI Károly. 1875.B. 19.

⁷² KELETI Károly. 1875.B.12. Droysen szerint ahhoz, hogy történésszé váljunk csupán „...ki kell indulni a teológiából, a filológiából s az államtudományból, (...) **igazi történész lehetőleg tudjon mindent**, s törekedjen arra, hogy az emberi művelődés csúcán álljon...” DROYSEN, Gustav. Historika /1857/1994 51. **Kiemelés T.Z.**

azonban távol ettől az irányzattól a Keletinél (1833-1892) majd harminc évvel idősebb, az önkényuralom idején is megszólaló osztrák Karl von Czoernig báró (1804-1889) és az osztrák hivatal nem egy érdemes munkatársa sem.⁷³ A nemzedék tehát nem jelent pontos évjáratokat, inkább irányzatokat. Mint Knies írásának címéből már kitűnt, régieknek tekintik azokat, akik a tudomány hivatását tekintve, a német (protestáns) statisztika hatása alatt álló térségben a statisztika alapítójának, „atyjának” tisztelt Gottfried Achenwall (1719-1772), göttingai jogászprofesszor elavult felfogását követik.⁷⁴ Knies egyébként az Achenwall-Schlözer-i iskoláról beszél, tehát arról, ami a Göttingában tanult debreceni professzoron, Ercsei Dánielen keresztül Fényesnek is statisztikai útravalója volt, és Fickerék számára Bécsben a tudomány meghatározásában még felszabadító élmény volt az 1820-as évek táján. Mi a magyar országismét (*Staatenkunde*) Bél Mátyástól számíthatjuk (*Notitia Hungariae novae historico-geographica*. 1735-1742).⁷⁵

Az irányzatok magyar értelmiségi és szakmai befogadása terén mindig nagy jelentősége volt a fordításoknak, akkor is ha néha esetleges volt kiválasztásuk, mint a sok lehetséges közül a könyvbeszerzés terén is nehéz időben „Baudrillard Henriknek” 1851 körül megjelent. A politikai gazdasága(!) Keleti „kidolgozásában”, míg például „Mayr György” /1877/ 1881-ben napvilágot látott „A társadalmi élet törvényszerűsége” Kőrösi Józsefnek jobb időben gondosabb választása volt. Ezek a művek, mint kétféle nemzedéki olvasmány a foglalkozási rendszer kiépítésének elveinél lesznek segítségünkre, a fordításoknak azonban részük volt a magyar szaknyelv kialakításában, hatásukról pedig nemegyszer, mint látni fogjuk, valószínűleg nem is tudatosult, majd szó szerinti idézetek tanúskodnak, melyek később eltűntek szem elől. A magyar szakma európai tájékozódására többnyire élesebb fényt vetnek az idegenből fordított szövegek, mint az amúgy is takarékosan alkalmazott magyar teória.

Az államtudományi irányzatokkal szemben a 19. század második felének és a századforduló nemzedékének új, társadalomtudományok előtt is mérvadó tekintélye a természettudományosság lesz. A természettudományos optimizmus korának szellemére jellemző az a distinkció, amellyel a statisztika, a „tömeges észleletek” kvantitatív, Kőrösi József magyar fordításában „számszerinti módszer” szűkebb és bővebb értelméből a

⁷³ Még az '57-es népszámlálásnál uralkodó viszonyokra, minden bizonnyal elsődlegesen az adószempontokra utal Adolf Ficker a '69-es utasításában: „...a helyi áttekintés (községi összesítő) hivatás és foglalkozás oszlopai nem kell már akkomodáltassák magukat idegen, rajtuk kívül álló szempontoktól, annál teljesebben veheti számba a rovatolás tulajdonképpeni célját, ...” FICKER, Adolf 1870 /1869/ Vorträge... 120.

⁷⁴ A Révay Nagy Lexikona (Reprint, 1. köt. 64.) erről azt írta, hogy Achenwall „Leghíresebb lett az *Abriss der neuesten Staatswissenschaft* (Göttingen 1749) c. munkájával, melynek alapján őt tekintik a statisztika megalapítójának («apjának»), ki e tudománynak a nevét is adta. Tényleg azonban A. maga Conring-nak (l.o.) tulajdonítja az érdemet, a statisztika nevét pedig a magyar származású Schmeltzel (l.o.) már 1723-ban használta.” A német és evangélikus többségű közép-európai statisztikákból azonban kikopik Hermann Conring (1606-1681) neve, akinek nevéhez a német katolikus kamerális irányzata fűződik „...szemben a birodalmi német protestáns irányzattal. Tekintettel azonban arra, hogy előbbinek fő képviselői is rekatolizált protestánsok és birodalmi németek, többnyire e különbséget nem tartjuk magunk részéről túlzottan jelentősnek.” (Idézi HORVÁTH Róbert 1963. 19. oldali jegyzetében.)

⁷⁵ KOSÁRY Domokos. 1983. 150-152.

szűkebbet választja: „Az önálló statisztikai tudomány működési köréből ki van zárva a tisztán természettudományi és a társadalmi élettel összefüggésben nem álló tények megfigyelése. (...) Ez okból úgy definiálnám a statisztika tudományát, hogy az quantitativ, tömeges észleletekre alapított tárgyalása az emberi társadalmi életben mutatkozó tényeknek és az azokból eredő törvényeknek.”⁷⁶ Ez a definíció a Kniess-i koncepció egyik nem történeti, hanem inkább szociológia felé húzó pozitivista változata Georg Mayr (1841-1925) és magyar fordítója, nemzedéktársa Kőrösy József (1841-1906) megfogalmazásában.

Mayr paradigmátikus bemutatkozása, amely mint „tudományos forradalom” nyugodtan vállalhatja a rokonságot Thomas Kuhn történeteivel, az 1848 után hivatalban lévő liberális „nemzetgazdaságtani” statisztikai irányzattal szemben a pozitivista irány jelentkezése az új társadalmi beszéddel, amelynek majd rendszeres önálló magyarnyelvű historizációja Láng Lajos 1913-ban megjelent statisztikatörténete lesz.⁷⁷ A társadalombeszéd új stílusára az a legjellemzőbb, amire Mayr művében nem tart igényt: „Az itt közrebocsájtott statisztikai tanulmányok távolról sem tartanak igényt arra, hogy az ember társadalmi életében mutatkozó törvényszerűségeket teljességükben előadja. Az olvasó a könyv áttekintésénél tapasztalni fogja, hogy a statisztika kezdetben úgy tűnik föl, mint **a társadalmi életben uralkodó törvényszerűség felismerésére szolgáló eszköz**, és hogy aztán e törvényszerűség létezése, többé-kevésbé erkölcsstatisztikai adatok segítségével, bizonyíttatik.”⁷⁸ Az utóbbi jelenzi a valóságos fordulatot. Itt világosan Quételet erkölcs- illetve „morálsztisztikai”, valójában bűnözéssztisztikai eredményeire utal, amelyek még Friedrich Nietzsche-t is meggyőzték arról, hogy „vannak a történelemnek törvényei”.⁷⁹ Annál is inkább meggyőzhetők, mert mint nekrológiájában Ficker igen éles szemmel meglátta Quételet-nél: „...korának gyermeke volt, az individuumot úgy érti, hogy az a tömegek fölött áll, az állam- és népelet, az erők és tendenciák, a dolgok egészét a vágyak és rokonszenvek alkotják.” A törvény a tömeg fölé emeli, nem olvasztja magába a megfigyelt individuumot. Ficker szerint a hírével ellentétben a *fisique social*, a „társadalomfizika” csak díszítette Quételet munkásságát, nem tartozott annak magjához.⁸⁰

A nemzedéki fordulópont 19. század közepi megformálása természetesen nem a modern tudománytörténetnek, hanem inkább a historikus kor historizáló, történetiesítő szemléletének műve volt, amellyel a sok lehetséges közül kijelölte azt a személyt és időt, amivel a szerző, vagy szerzők – Czoernig, Engel, Mayr, Keleti, majd Jekelfalussy és Láng –

⁷⁶ MAYR György /1877/ 1881. 15.

⁷⁷ LÁNG Lajos 1913. *A statisztika története*. Bevezetésül Magyarország statisztikájához. Budapest, Grill, 1913.

⁷⁸ Az idézet: MAYR György /1877/ 1881. Előszó. VII.; a Quételet kritika ugyanitt: 19. **Kiemelés T.Z.**

⁷⁹ *Gesetze in der Geschichte gibt*: Nietzsche, mint előbb von Ranke, szintén kiemeli az elitet a törvények hatálya alól: „A statisztika bizonyítja, hogy a történelemnek vannak törvényei. Éppen ő bizonyítja, milyen közönséges és undorítóan uniformis (*wie gemein und ekelhaft uniform*) a tömeg. Csináltak volna valaha statisztikát Athénben! Akkor érezhetnék a különbséget. Minél aljasabb és minél kevésbé individuális egy tömeg, annál erősebb egy statisztikai törvény. Ha finomabb, nemesebb összetételű a tömeg, mehet a törvény a pokolba. És már fenn, magasan, a nagyszellemeknél egyáltalán nem tudnak számolni, például mikor házasodtak a nagy művészek!” (NIETZSCHE, Friedrich /1873 Frühjahr / 1980.7. köt. 642.)

⁸⁰ FICKER, Adolf. 1876. B. 1.

magukat nemzedékileg megkülönböztetik. Az új, tudományosságával magasabbrendű eszme a nemzedéki föllépésnek, illetve már a megszerzett hivatalnak morális igazolásul is kell szolgáljon.

A nemzedéki elv akkor is sikeresen integrálta csoportját, ha szinte semmilyen választott kritériumának nem felelt meg. A nemzedékfogalom viszonylagosságának szinte megszemélyesítője lehetne a mi Keleti Károlyunk, aki Knies könyvének megjelenése idején, 17 évesen, a levert szabadságharc honvédeként még bújdosott valahol, majd fináncként szolgált és Pesten volt jurista. Az 1861 körül keletkezett Baudrillart-könyv „kidolgozásával”, Adam Smith francia követőjének magyarosított politikai gazdaságtani szövegét teremti meg, s evvel kapcsolódik a Berzeviczy Gergely óta gyarapodó magyar liberális irányhoz, statisztika terén közvetítésekkel a göttingiaiakhoz. Ennek megfelelően az újítókkal szemben - mint láttuk Achewall-tól számítja statisztikát, a pozitivista eszmék – ez lenne Kőrösy és Jekelfalussy liberális nemzedéki irányzata nem nagyon hagynak rajta nyomot. Az 1867 után rábízott hivatalban nyilvánvaló szemléleti távolságok ellenére asszisztál Jekelfalussy, Láng, Vízaknai és mások tényleges századvégi nemzedékváltásánál. Ami a korszerű rendszerek alkalmazását illeti, területünkön Kőrösy dolgozott először, az 1857-es pesti népszámlálási foglalkozási adatok osztályozásánál az új társadalomstatisztikai koncepciót jelképező századfordulói „fiziokrata”, a papság helyett az östermeléssel kezdődő foglalkozási skálával, amely azonban kéziratos táblákon maradt fenn. De Keleti így nem maradt le tőle sokkal, ő is ezt használta már a '70-es években – nyilván ő is a nemzetközi statisztikai irány ismeretében.⁸¹ 1887-ben, mikor az osztrák nemzedékváltás már megtörtént, s a szemléletváltozás a magyar statisztikában is látható, Keleti még helyén volt.

A szemléletváltozást jelképező „fiziokrata” népszámlálási foglalkozási skálának, bár a századvégi formája francia műhelyből került ki, már csupán a rendszernek, a foglalkozási osztályok fiziokratikus elméletnek nagyjából megfelelő sorrendrendjének hasonlóságán keresztül lesz köze a régi merkantil fiziokratikumhoz. Ugyanis a a következő, 19. századvég szocialista, keresztényszocialista, neoklasszikus és evolucionista nemzedéke számára Achenwall, bár Láng Lajos is emlegeti még a nyolcvanas években, régmúlnak számított volt. A '73-as válság után már nem a kamentalista államtudomány és jogászképzettségű hivatalnokainak fiziokrata szemlélete volt az, amelyet meg fognak tagadni a fiatal statisztikusok, hanem éppen az atyák, reformkori nemzedékében mind a nemesi liberalizmus, mind a honorácior értelmiségi álláspontok számára elfogadható klasszikus közgazdaságtani nézetek - ez nem jelentett egyértelműen konzervatív, tőkeellenes fordulatot. Csakhogy még komplikáltabb legyen a századvég eszmei konstellációjának térképe, a szociális tanok, a német és az osztrák statisztikára is ható Schmoller-i „katedra-szocializmussal” együtt

⁸¹ Lásd alább a 13/A-C. Táblákat és a Mellékletben a Politikai osztályozási minták közt 1857. Pest (Kőrösy), és az 1900-1930-as mintát, valamint a hozzájuk fűzött kommentárokat!

emelkedett fel a bécsi neoklasszikus Mengel-féle iskola, amely azonban, a marxista szociáldemokráciával együtt, a hivatalos statisztikára Ausztriában sem volt érezhető hatással.

Magyarországon az 1881-es népszámlálás eredményeit közlő kötetekben, ahogy egy másik, száz évvel későbbi magyarországi utonérési periódusban is tették volna, mesterük mellett Láng és Jekelfalussy még bemutatkoztak európai elméleti felkészültségükkel is.⁸² A hivatalos statisztikának ezután megváltozott a stílusa is. A monarchia korai polgári statisztikai időszakának újtó, de egyben autodidakta vonásokat viselő statisztikai „vállalkozásaival” ellentétben, a 20. században már a centralizációval, az állami beavatkozással párhuzamosan alakult át, elismerten „professzionalizálódott” – szakmaivá vált – a statisztikus munkája. Ha Vízaknai 1891-es népszámlálási foglalkozásstatisztikai bevezetőjét olvassuk, nem saját vagy olvasott elméleti koncepcióját fejt ki államról, népről, gazdaságról és társadalomról a népszámlálási kötetek bevezetéseiben, hanem a számlálásokra vonatkozó törvényeket és rendeleteket végrehajtó, mintegy azok mögé visszahúzódó tisztviselőként mutatkozik be.

I.3.4.2. Szakmai függetlenség: „Nézzük tehát a földet és az embert...!”

Beszédminták

Ha arra vagyunk kíváncsiak, hogy kinek, vagy kiknek a keze nyomát viselik magukon a századfordulói társadalomstatisztikai művek, a hivatali szervezetben dolgozó statisztikus a betekintés előtt nem csak a működését szabályozó jogszabályok mögé húzódhat vissza, hanem módszerei mögé is. Akár a többi 19. század folyamán önállósuló, szakmává alakuló tudományágnak, a statisztikának is hasznosságával kellett indokolnia létjogosultságát és a „módszerrel” szakmai kompetenciáját. A statisztikus professzionalizációjában nem sokban különbözött a klasszikus honorácior szakmáktól eltérő, tudományos tevékenységet folytató „hivatásoktól” és a mérnökökétől. Míg az orvos, ügyvéd szakmai tevékenységének illetékességét klientúrája, betegek és ügyfelei igazolják, a kutató típusú foglalkozásnak kompetenciáját képzési rendszere és saját szakmai testülete igazolja.⁸³ Az elvont tudomány legitimitása érdekében tehát először is meg kellett indokolnia a statisztika művelőinek mint „legfelső parancstól” vagy politikai pártállástól – igényeikben – független, államügyekben mégis kompetens értelmiségi szakmai csoportnak a fennálló viszonyok közti társadalmi állását, másrészt ennek alátámasztására ki kellett alakítania a mesterség üzésének formális képzési, s a kor szelleméhez híven, történetileg is indokolt módszertanát, szakmai alkotmányát.

A statisztikusok mint szakmai csoport államhoz kötöttsége, különösen Magyarországon, nem volt feltétlenül törvényszerű, mint ahogy reformkori statisztikusaink is magántudósok voltak, Angliát kivéve azonban, nem utolsó sorban a népszámlálások

⁸² A három bevezető az 1881. évi népszámlálás két eredményeket közlő kötetében: az I. kötethez: LÁNG Lajos 1884. Bevezetés és A népesség tana általában 1-32.; JEKELFALUSSY József 1884. A) Az álló népesség. I. Fejezet. A népszámlálások 33-52.; KELETI Károly 1887. Bevezetés a II. kötethez és a mezőgazdasághoz 1-21.

⁸³ WILENSKI, Harold. /1964/.1972. 198.

szervezeti feltételei miatt, az állami hivatalnoki szolgálat lett a szakma kormányzója Európa szerte, s ennek a hatása, az államigazgatás elsőbbsége minden részletre, társadalomszervezeti és szerkezeti fogalmainkra is meghatározó módon kihatott. A statisztikusnak mindennek előtt az állam, illetve a monarchia irányában kellett (politikai) kompetenciáját, hasznát és illetékességét bizonyítania, s ennek nyilvánvalóan létezett 1867-ig egy osztrák és egy magyar változata. A 19. században igényelt tudományos függetlenségükért a közjó szolgálatára, „az állam hatalmi tényezőinek” ismertetésére apellálva kellett érvelniük, ha ez nem is mindenben állt összhangban az Achenwall-i országleírások kritikájával.

Ami a szakma hasznát illeti Adolf Fickernak még 1869-ben is „Egyedül biztos kiindulópontot” kell igényie tudományos függetlenségért cserébe, az új statisztikai doktrínának megfelelően, a nemzetgazdasági helyzet helyes megítéléséhez. Mivelhogy, szemben az 1857-es foglakozásszámlálással, 1869-ben már nem kell a statisztikától idegen célokat követni, a tudomány „...annál tökéletesebben tudja tulajdonképpeni célját, a népesség foglalkozásának rovatolását teljesíteni, s ez a cél nem más, mint általános áttekintést nyerni az egész népesség megélhetési viszonyainak fontosabb kategóriáiról mint olyanról, **alapos ismeretet szerezni a birodalom és alkatelemeinek nemzetgazdasági helyzetéről, amely elengedhetetlennek tűnik a népgazdaság-politika és a pénzügyek terén az előrelépés** egyedül biztos kiindulópontjának megszerzéséhez.”⁸⁴

Keleti majd két évtizeddel később Fickerhez hasonlóan vélekedik, de akkor már-már avittnak számító érvekkel: „Valamely ország gazdasági állapotát statisztikailag bajos megállapítani” a tudomány nélkül, amely ezt „különös feladatául ismeri”. „Ezen tudomány a **közgazdaság tudománya, mely egyébiránt nagyszerű fejlődése mellett is leginkább szorul a statisztika támogatására.**”⁸⁵ Mint Jekelfalussy Keleti fölött mondott akadémiai beszédében a „hőskorra” visszaemlékezik: nemcsak 1848 előtt, de „már az új alkotmányos korszakban is”, nagy baj volt a statisztikai tájékozatlanság. Nem nagyon értették a politikusok, mire kell a statisztika. Az „...államférfiak túlnyomó része azt hitte, hogy tisztán politikai érzékkel meg lehet oldani minden kérdést. Még a közgazdasági kérdéseket is politikai érzékkel igyekeztek megoldani, holott merőben erre támaszkodva még tisztán politikai és társadalmi kérdésekhez is veszedelmes nyúlni.”⁸⁶

A 18. században fogalmazódtak meg azok a liberális közgazdasági vagy nemzetgazdasági irányzatok, amelyekhez hasonló Ausztriában az 1840-es években, de főleg '48/49 után bekövetkező nemzedékváltással szemléleti és módszertani koncepcióváltással tört

⁸⁴ FICKER 1869: „...kann sie um so vollständiger den eigentlichen Zwecke der Rubricierung der Bevölkerung nach der Beschäftigung Rechnung tragen, und dieser Zweck ist kein anderer, als eine allgemeine Uebersicht über die Gruppierung der gesamten Bevölkerung nach den vorzüglichsten Kategorien der Nahrungsverhältnisse zu gewinnen, wie eine solche zur gründlichen Auffassung der national-ökonomischen Lage des Reiches und seiner Bestandteile, zur Erlangung des einzig sicheren Ausgangspunctes für ein Fortschreiten auf dem Gebiete der Volkswirtschaft-Politik und des Finanzwesens geradezu unentbehrlich erscheint.” FICKER, Adolf 1870. /1869/ Vorträge... 120. A fordításban a **kiemelés T.Z.**

⁸⁵ KELETI Károly. 1887. Bevezetés. 1. **Kiemelés T.Z.**

⁸⁶ JEKELFALUSSY József 1893. 3-4. **Kiemelés T.Z.**

utat magának a hivatalos statisztikában. Mint az Achenwall-kritikánál láttuk, a hagyományos leíró módszer képében a késői rendi-közjogi szemléletet kellett leváltani. Kniess proklamációja a jogtudomány mint gazdatudomány visszaszorítása mellett érvelt, a nemzetgazdaság, illetve a történetiség oldalán kifejezetten társadalomstatisztikai, sőt társadalomtörténeti irányú nyitást javasolt. Magyarországon a liberális nemesi hivatalnoki és értelmiségi hagyomány állt a reformkövetelések mögött, így érthető, hogy itt nem elsősorban a nemesség (alkotmányos) rendi szemlélete volt a céltábla, hanem a bécsi abszolutizmus, a mindent központosító merkantil politika.

Míg Magyarországon a '49 utáni osztrák despotizmus legalább egy évtizedre konzerválta a reformkor problematikáját, ugyanezen despotizmus alatt a statisztikai korszerűsítés programja több lényeges pontján megvalósult. Bármennyire nem vállaltak vele később készítői se közösséget, az 1857. évi népszámlálás foglalkozásszerkezeti rendszere már nem hagyományos közjogi csoportok rangsorolt skálája, s Ficker buzgalma nyomán a belőle készült ipari foglalkozási jegyzék is beleillett az akkori friss nemzetközi törekvések sorába.⁸⁷ Az osztrák statisztika itt szerzett tekintélye 1867 után egy darabig a vele azonosított magyar statisztikára is átsugárzott.

A reformkori problematika konzerválása a hagyománnyá vált liberális nemzetgazdasági koncepciót és eredetileg a fiziokratizmuskritikát jelentette Magyarországon, Berzeviczy Gergelytől, Horváth Mihályon és Erdélyi Jánoson, Fényes Eleken keresztül folyamatosan Keleti Károly franciából fordított politikai gazdaságtan tankönyvéig.⁸⁸ A sorozat azért figyelemreméltó, mert Keleti a magyar hivatalos statisztika meggyökeresedése számára igen szerencsés módon, evvel a hagyománnyal összhangban, politikai személyiségként saját életsorsával hitelesítve vált a magyar statisztika szempontjából a következő 19. század végi szemléletváltás terén közvetítővé. A közvetítői szerepre azonban széleslátókörű eklekticizmusa tette őt alkalmassá és nem annyira eredetisége vagy sajátos liberalizmusa. Hozzá kell tennem, amiről Keleti is megemlékezik, hogy az önálló '67 utáni

⁸⁷ Illendő megemlítenem Dányi Dezső nevét, aki ezeknek a régi osztrák népszámlálásoknak már régebben meglátta jelentőségét. DÁNYI Dezső. 1993.

⁸⁸ MÁTYÁS Antal 1955. 1051.; HORVÁTH Mihály 1840. Alkotmányos sérelem volt a nemesi adózást előkészítő józsefi katasztereknek a népszámláláshoz hasonló hadműveletszerű végrehajtási kísérlete. A neuralgikus pont II. Józsefnek tényleg klasszikus „physiocratiai” adórendszer tervezete volt: 223-230.old.; 20.old.; ERDÉLYI János 1843. 12-20.: „6.§. A' természetesi, művelési, kereskedési munkásság összege, nemzeti gazdaságnak nevezetetik. E' három osztálybéli munkásság mentül arányosabb összehangzásban van egymással, annyival gazdagabb és függetlenebb a' status.” (12.); „7.§. a hon polgárainak felosztása. A physiokratáknak azon fennérített elhibázott nézetök, miszerint egyedül csak a' föld nyers terményét lehet productumnak tekinteni, okozta, hogy általok nemzeti gazdasági tekintetben a' hon munkás polgárai általában csak két felekezetre, u. m. természetökre és fogyasztókra osztatnak. Az elsőök alatt a' földművesek, utóbbiak alatt minden ez osztályhoz nem tartozók értendők.” (15.). A mercantilizmus és a physiocraticum kritikája után Erdélyi Smith-nél köt ki, aki szerint az előbbiekkal szemben nem a nemesfém, az ezüst, nem a természeti források a „nemzetek gazdagságának” forrásai, hanem a **munka** – ahol a munkamegosztás is kezdődik.

Mindenhol követi Erdélyi szövegét a baráti kiadó, Fényes Elek csillagos lábjegyzeteivel megerősítve őt, például a földművelés fiziokratikus elsőbbségének kritikájával (16.), máskor figyelmetlen és igazságtalan (19.) helyreigazításával. Ezek a jegyzetek Fényes elméleti nézeteinek igen szemléletes tükröi.

hivatalban ott dolgoztak még a Fényes féle '48-as hivatalból a magyar – végül is leíró - statisztika olyan (nemesi) liberális felfogású személyiségei is, mint Galgóczy Károly és Palugyay Imre.⁸⁹ Mint vezető osztrák kollégái, ez a csapat is a jogvégzett statisztikusok típusába tartozott. Osztrák partnereinek, Czoernig bárónak és Adolf Fickernek nem ő volt a nemzedéktársa, hanem a szintén nemesi liberális, sőt, hogy magyar értelmiségi típusának minden jegyét kiteljesítse, a táblabírónak több helyen is megválasztott Fényes Elek.⁹⁰ Keleti ennek ellenére a nála 15-20 évvel idősebb nemzedék mellett is vezető szerepet töltött be a magyar statisztikában.

A tényleges nemzedékváltás Bécsben avval történt meg, hogy Czoernig 1841-ben Bécsben elfoglalta az 1840-ben alapított *Direction*⁹¹ direktorátusát. Pesten Fényes Elek, a '48-as hivatalvezető és Keleti között a váltás csak 1867-ben, a két nemesember nevezetes, megbéküléssel végződő lovagias szópárbajával zajlott le Keleti statisztikai osztályfőnöki szobájában.⁹² Keletinek 1871-ben a *Hazánk és népe* előszavában, az „ország tulajdonképpeni leírásának” emlegetése Fényes és nemzedékének szóló kritikájaként fogalmazódik meg: „...hazai íróink, még pedig a legújabb korig, leginkább az egyes megyék községeinek lajstromba szedésével s többé-kevésbé bő és leíró ismertetésével foglalkoztak (...) az ország tulajdonképpeni leírására, a **nemzetnek mintegy természetrajzára** ellenben vajmi csekély mértékben terjedtek. Pedig a területen kívül éppen a lakosságnak, a néposztályoknak s mindnyájuk összességében a nemzetnek – mint látni fogjuk, a népnek (T.Z.) – ismerete volna az, amire leginkább van szükségünk.”⁹³ Pedig akkor még mindkettőjük mögött a liberális nemzetgazdasági eszmékkel áthatott magyar felvilágosodott hagyomány állt, szemben az osztrák egyetemi statisztika képzési hagyományain fölnőtt osztrák kollégákkal, akik között, mint látni fogjuk, szintén akadt pár magyarországi név.

Az Adam Smith munkájának megjelenéséhez képest lassan százados gazdaságtani irányvétellel kapcsolatos kételyek, érdekes módon, már nemigen szólaltak meg: miért is kellene a statisztikának a jogászok *Polizeiwissenschaft* után újabb gazdatudomány? Valószínű, hogy a kiegyezés után, osztrák időszámítás szerint az októberi diploma után a liberális önállósulási igényeket a társadalomstatisztika számára, az egyetlen vitathatatlan tekintélyű ágazatnak, a népességstatisztikának a statisztikától való elválása után nehezebb volt

⁸⁹ KELETI Károly /1877/ 1878. 4-5.

⁹⁰ Fényes Biharban, Ugocsában és Torontál vármegyékben volt táblabíró. HORVÁTH Gergely Krisztián. 2002.

25.

⁹¹ „K.K. Direktion der administrativen Statistik” DURDIK, Christel 1975. XII.

⁹² „Bátran mondhatom, hogy életem egyik igen keserves percze volt, midőn az ősz férfiu, először ellátogatva hivatalomba, leplezetlenül kifejté velem szemben abbéli igénytartását, hogy az én hivatali állásom voltaképpen őt illeti, s az én helyemen tulajdonképpen neki kellene töltni. – Meg valék lepve; de néhány másodpercnyi kínos szünet után megnyugtatótá őt azon őszinte nyilatkozatom, hogy kész vagyok bármely perczben lemondani az ő javára hivatalomról, melyet nem én kerestem, hanem a melyre Gorove, akkori közigazdasági miniszter úr hívott volt meg, ha a kormány bizalmát e kinevezésre ő kinyeri.

Ezentúl tisztán állt a helyzet közöttünk. Ő hivatalomnak mintegy munkatársa volt s én dicsekedhetem is vele, hogy e viszony később soha meg nem zavarodott, sőt Fényes engem talán barátai közé is számított.”

KELETI Károly /1877/ 1878. 4.

⁹³ KELETI Károly 1871. b. 1.

alátámasztani. Ausztriában a társadalomstatisztikának a régi gazdatudomány, a jog leszármazói közül amúgy is kellemetlen versenytársai támadtak: a régi politikatudományból kinőtt államtudományi irányzatok. Az 1880/90-es évek a szociális enciklika, a keresztényszocializmus és a foglalkozásrendiség eszményeinek évtizedei voltak. Míg a 18. századi államtudomány jogtudomány volt és meggyőződéses populacionista, a forradalmak után mozgósító „társadalom kérdései” a következő század majd egészében, Knies korszerű, társadalomstatisztikai kezdeményezéseiben is megfoghatatlannak látszottak. A jogrend és a népesedés súlyához hasonló elméleti érveket a statisztikának kölcsönben még az egyedül kínálkozó nemzetgazdaságtan sem kínált, mert a társadalmi (szociális) egyenlőtlenség a „törvény előtti egyenlőség” és a szabadpiac elérése után is nemzedékenként felforgatta Európát.

A társadalomfogalomnak hol az „álladalommal”, hol a néppel összemosódó fogalmai voltak forgalomban hazai íróknál is, akikkel – elsősorban Hunfalvy Pállal és Treforttal⁹⁴ – Keleti 1859-től, leszerelése után, Pesten Eötvös József mellett a Politikai Hírlap szerkesztésénél személyesen is megismerkedhetett. Jogi szigorlata utáni közgazdaságtani elméleti iskolája, mint későbbi megnyilatkozásai is utalnak rá, Baudrillart-fordítása lehetett, *A politikai gazdaság kézikönyve* (1863). Mint ahogy Baudrillart-tól nem lett nemzetgazda, hivatalától sem lett elméleti statisztikus. Keleti 1875-ben kiadott kézikönyvével, statisztikai közleményeivel, akadémiai előadásaival elsősorban az új magyar állami hivatal körüli gyakorlati, oktatási és tájékoztatási feladatokat látott el. A régi és meghaladott országleírás műfajának azonban más leszármazottai is termettek a 19 században. Keleti társadalmi nézeteit és az „etnográfia (*Volkskunde*) atyjának”, illetve a „tudományos néprajz megalapítójának”, Wilhelm Heinrich Riehl-nek (1823-1897) kultuszát, népies nemzeti demokratizmusát is Eötvös és a volt centralisták köréből hozhatta.

„Nézzük tehát a földet és az embert...!” - így szól Keleti kedvenc, sokféle formában használt, beavatottak számára érthető etnográfus társadalomszemléletének, „nemzetismeretének” jelszava a *Hazánk és népében* (1871).⁹⁵ Itt először a statisztika mint tudomány elismertetésének kérdéséhez, előző témánkhoz kapcsolódik vissza Keleti a statisztika „...mint a **társadalomtudományok legifjabbika** – térfoglalása körül vívott harczaiban, a tudomány címért folytatott csatározásban, úgy szólván, megfeledezett azon forrásokról, melyekből leginkább meríthetett volna erőt küzdelmeire és nem szállott le a néphez, mint a nyelvtudomány vagy a költészet, melyek kincseiket, gazdagságukat újabban ép e népnek köszönik.” És Riehlnél, az „egyik legkitűnőbb szociálpolitikuskánál”, a *Land und Leute* szerzőjénél talált igazolásra, aki a „szörnyű számsorokról” panaszkodik, melyeket a

⁹⁴ HUNFALVY Pál 1852. A társadalom, vagy Stein, Widman és Riehl; TEFORT Ágoston 1862. A társadalom tudománya és Riehl munkái.; lásd még FENYŐ István 1997. A centralisták és Trefort társadalomfogalmáról éppen az érintett vonatkozásban lásd HOFER Tamás. 2000. 61-70. A Volkskunde-Etnológia hazai viszonyairól, a 19-20. századi hungarocentrikus fordulatról: KÓSA László/1987/1996. 5.12.

⁹⁵ KELETI Károly. 1887. Bevezetés. 1. old. Majdnem szórul szóra átvétele az 1871-es *Hazánk és népe* „Nemzetgazdasági szempont” c. fejezetnek!

statisztika mint „erkölcsi eretnek” a politika szolgálatába állít, „...ki a nemzet anyagi jóllétét a nép- és államélet **egyedüli** céljául állítja oda. Itt ugyanis összetévesztik a gazdaságpolitikát a társadalmival.” A megkülönböztetést Riehl-től idézi: „Vagyis: bírunk ugyan igen jó kezdetekkel az állam, de korántsem a társadalom statisztikájához, bírunk ilyenekkel a nemzetgazdaságra, de korántsem a nép társadalomrajzára nézve.” Ezekhez, „...a gazdasági szám-statisztikához az **erkölcsök szellemi statisztikájának** kell csatlakoznia.”⁹⁶

Baudrillart fordításánál Keleti szemlélete még kialakulóban volt, jobban kötötte annak liberális alapszövege és a szerző nyilatkozatai. Itt azonban maga választott Riehl-ből, éspedig csupa romantikus, a statisztika természettudományossága szempontjából konzervatív mondást. Már az „erkölcsi eretnek” is leginkább Quételet szuverén félreértésének tűnik, aminek értelmét alább, a Quételet-nekrológban világosabb formában a szabad akarat és a természettörvények viszonyának magyarázatával fejtette ki, világította meg, vagy szokása szerint - a meghasonlást elkerülendő - talán inkább homályosította el Keleti. Az erkölcs Riehl-i romantikus korporatív felfogásának visszavezetése a „filozófiába”, mellette pedig az eudémonizmus protestáns etikus elutasítása, nemzetek (anyagi) jólléte, vagy ahogy korábban fordították Smith-t, „gazdagsága” a nemzetgazdasági szemlélet terén hasonló bélyegek Keletinél, mellyekkel a 19. századnak már örökölt „meggyőződés-készletében” természettudományos vagy idealista, másfelől a szabadelvű (liberális) vagy a testületi (korporatív) felfogások között választott pártot.⁹⁷

Baudrillart-átíratával az első magyarnyelvű politikai gazdaságtani írók egyike volt Keleti, akinél ezen keresztül a teóriában egy réteggel mélyebbre is lehet ásni, ahol, bátran mondhatjuk, korszerű, Riehl-re is jellemző szemléleti eklektikussága tűnik elő⁹⁸. Az 1850/60-as évek még a pozitivista bizakodás évtizedei, amikor a társadalomkutató is törvényeket keresett adataiban. „Minden tudomány magában foglalja a rend eszméjét, és annyi tudomány, a mennyi külön pálya van a világon, melyen **a rend, az isteni gondviselés e látható kinyilatkoztatása** jelentkezik. (...) E rend még sokkal inkább található fel oly tudománynál, melynek tárgya az ember s a társadalom, mert az erkölcsi világ s a társadalom a tényeknek bizonyos megkülönböztetett osztályait képviselik, melyek törvényeknek alávetvék.”⁹⁹A

⁹⁶ KELETI Károly 1871b. 4. **Kiemelés ott!**

⁹⁷ Georg Iggers a német historizmusnál is kemeli az eudémonizmus elutasítását: IGGERS, Georg G. 1988. 79., amely különben nem csak a modern német történetírás és a statisztika luteránus vonása, hanem minden felekezet hasonló hitvallása, így XIII. Leó pápa szociális enciklikájáé is: „Szenvedés az ember sorsa. Bármit kíséreljenek meg az emberek, a bajokat az emberi életből semmiféle erővel vagy mesterkedéssel egészen kiirtani nem tudják.” Bizonyítékok rá a bűnbeesés versei Mózes első könyvéből. RERUM NOVARUM. 1877. /1891./ 1991. 25.; Josef Ehmer Antony Black-et idézi a céhekkel kapcsolatban az individualista liberális és testületi felfogás interpretációs fogalom párosa szempontjából. A 13. századtól kíséri nyomon „meggyőződés-készletükkel” („set of beliefs”: Guilds and Civil Society. 1984.) a német céhtörténeti írókat: a korporatív felfogásúakat, akik a céheket közösség, a testvériség, egyenlőség és a szolidaritás szempontjából ítélik meg, és a liberális szemléletű írókat, akik a személyes szabadság, magántulajdon, mobilitás és individualitás szempontjából ítélték meg a hagyományos szervezetet. EHMER, Josef. 1998. 19-20.

⁹⁸ KASCHUBA, Wolfgang. 2004. Bevezetés az európai etnológiába. Derecen (Csokonai K.) 2004.236. 39-40.

⁹⁹ BAUDRILLART, Henrik /1857/ 1863. Általános nézetek. Első fejezet. A gazdasági jelenségek és természetes rendjük általános átnézete.1. **Kiemelés T.Z.**

pozitivist, vagy elemző módszerben példaképek közé sorolja – különben joggal – a reformnemzedék által már elvetett fiziokratákat, Quesnay-t, Turgot-t, s a liberális nemzetgazdát, Adam Smith-t, akik hittek abban, hogy az „önkéntes és változékony” dolgokban „bizonyos állandó, általános elemet bizonyos föltételek eszméjét származtatták le, amelyekhez a társadalom kell hogy tartsa magát.” Baudrillart a pozitivista általánosságigény (tekintélyi) megtámogatására – latinos dialektikával - Arisztotelészt idézi: „Nincs tudomány, csak olyanról, a mi általános.”¹⁰⁰

Abban az egyben valószínűleg megegyeztek a kollégák, a Nemzetközi Kongresszusokon szenvedélyes vitapartnerek, Keleti és Ficker, hogy a nemzet, mint „társadalom” dolgaiban az „általános elem” nem feltétlen a természettörvények értelmében érvényesül. Egymással párhuzamosan megjelent Quételet-nekrológjuk 1875 és 1876-ban jó összehasonlítási alkalommal szolgálnak. Ficker joggal hárította el a „materializmus” vádját Quételet-ről, hiszen – érvel a tételnek megfelelően Ficker - a nagy számok törvénye nem az egyénre és a „szabad akaratra” vonatkozik.¹⁰¹ Értelmiségi olvasói külön utalás nélkül is a pozitivista irányzatra és Henry Thomas Buckle-ra érthették célzást, aki Keletinél is feltűnik: az öngyilkossággal kapcsolatban (talán) félreértett rémtörténetet mesélt Buckle-val kapcsolatban, majd még igazságtalanabban, általában „fatalizmust”, vagy „indolens fatalizmust” emleget vele kapcsolatban.¹⁰² Ítélete is kölcsönzött: „...ez új tan hazánkban is kezdi felütni a fejét, támogatva kevésbé a talentum, mint a hangzatos nagy szavak által.”

A „hangzatos nagy szavak” Gustav Droysen 1862-es tudományos vitacikknek alig nevezhető Buckle elleni támadását idézi, majdnem szórul szóra. Buckle könyvének „Anglia művelődésének történeté”-nek már első, angol kiadása is ismert volt Magyarországon, régi német fordításai ma is gyakoriak régebbi könyvtárainkban, így ha Keleti nem szívesen olvasott angolul, Buckle legtömörebb módszertani tartalmú első kötetét megjelenése (1857) után, második kötetét 1862-től ugyanúgy olvashatta volna németül, mint Gustav Droysen, akinek a „*Historische Zeitung*”-ban megjelent írását idézte. 1873-ban azonban e kritikus részeket tartalmazó első kötetek megjelentek a Quételet emlékezés előtt már Pesten, Endrődi Sándorék magyar fordításában.¹⁰³ A két világnézeti tradíció, illetve a két történet- vagy társadalomfelfogás: a pozitivista, majd evolucionista és a leíró, néprajzias, historista közti „meghasonlást” (*Zwiespalt*)¹⁰⁴, - ha ilyen finom nyomokban is - Keletinél és a fiatalabb nemzedéknél is fel lehet fedezni, ha nálunk nem is éleződött ki a némethez hasonlóan. Ficker, ha nem is megy Keletiével párhuzamos nekrológiájában Quételet tudományos világnézeti habitusának a részleteibe, a „materializmusig” követheti a mestert a természettörvények útján.

¹⁰⁰ BAUDRILLART, Henrik /1857/ 1863. 3.

¹⁰¹ FICKER, Adolf. 1876.B. 5.p.

¹⁰² KELETI Károly. 1875.A. 18-19.p

¹⁰³ Henry Thomas Buckle: *History of civilisation in England*. London. 1857-1861. TÓTH Zoltán. 2000. A történész szerepe...11.

¹⁰⁴ Droysen nevezi így:: *Erhebung der Geschichte zum Rang einer Wissenschaft*. 1862.399. Lásd még:TÓTH Zoltán. 2003. Elfelejtett előzmények.93-96.

Elgondolkoztató Ficker ítélete, amelyben a „társadalomfizikát” legszívesebben kifejejtette volna a mester munkásságából.¹⁰⁵ Keleti ezzel szemben el sem indul ilyen irányba, megmarad a politikai társadalomszemléletnél, amelyben, ahogy Baudrillart szövegben is láttuk: „a rend, az isteni gondviselés e látható kinyilatkoztatása”, amit a predestinációval együtt elsőként utasított ki Thomas Buckle a tudományos tényezők területéről.¹⁰⁶ Nem mintha a pozitivizmus és a szociologizmus – mert itt erről volt már szó – semleges lett volna politikai téren¹⁰⁷. Buckle könyve mellesleg az angol whig (kálvinista) nacionalizmus nagyvonalú apológiája. A politikai megfontolás beszűrődése, sőt a vezető tudósnál ennek elvárása, szinte kiszámíthatatlanná teszi a módszerek elméleti érvényességét. Közben nyilvánvalóan nem arról van szó, hogy Keleti vagy Ficker ne értenék a politikai szempontból kellemetlen tétel velejét, mint Keletinek egy Wihelm Dröbisch nevű német író 1867-ben megjelent műve fölötti felháborodása is bizonyítja. Dröbisch az átlagember Qételet-i logikáját megfordítva vetítette az egyes emberre: „Pedig bátran el lehet fogadni, hogy a statisztika nem ismer törvényeket, melyek a cselekvényeket megelőzik, s a közép vagy általános ember tilos fictio, mihelyt az egyeseknek részvétet tulajdonítunk abban, mi csak a viszonyok és a körülmények tömeges számbavételéből ered közép számra nézve.”¹⁰⁸

Az eudémonizmus, amely mint fejlődési koncepció itt már előkerült, most igen jellegzetes helyzetet teremt. A „rend, az isteni gondviselés e látható kinyilatkoztatása” Keleti szemléletében mégsem az állam rendje, a törvény nem az állam törvénye, és a klasszikus nemzetgazdasági hivatással szemben, nem szolgálja feltétel nélkül a tömegek jólétét sem. Itt Keleti Baudrillart háta mögül Sismondival (*Nouveaux principes d' Économie politique*) vitatkozik, tagadva, „...hogya »a politikai gazdaságnak tárgya az emberek physikai jóléte, a mennyiben az a kormány műve lehet.« Illyféle, magában is elég hiányos értelmezés, a többek közt azon nagy hibát is foglalja magában, hogy fegyvert szolgáltat azok kezébe, kik a kormány céljait minden mások ellenében elősegítve, az ipart és kereskedelmet is a mindenható állam kezébe akarják játszani.

A tudomány nem abban találja az állam főadatát, hogy ő legyen a tulajdonképpeni termelő és a társadalmi javak elosztója, hanem azt mutatja, hogy a jólét a szabad munkának eredménye menetében oly föltételeknek lévén alávétve, melyek sehogy sem függnék emberi, akár parancsoló, akár tiltó hatalomtól. Itt rejlik a főkülönbség, mely azt egyrészt a régibb szabályzó rendszertől, másrészt a sok alakot öltött socialismustól elválasztja.”¹⁰⁹

¹⁰⁵ FICKER, Adolf. 1876.B. 1.

¹⁰⁶ BUCKLE, H. Tamás. 1873-1881. 1.köt 10.

¹⁰⁷ Durkheim A társadalmi munkamegosztás-ának politikai háttéréről mondja Némédi Dénes a magyar nyelvű változatának utószavában, hogy az 1871-es polgárháború utáni helyzetben, monarchisták és kommünardok után, 1875-től republikánusok voltak kormányon, s Durkheim feladata is e téren volt, hogy „folytatni kell a kapitalizmus jogi intézményrendszerének kiépítését, másfelől meg kellett teremteni a demokratikus intézményrendszer kereteit, legitimálni kellett az új viszonyokat.” DURKHEIM, Émile /1893/ 2001. 416-417.

¹⁰⁸ KELETI Károly. 1868. 39. *Kiemelés ott!*

¹⁰⁹ BAUDRILLART, Henrik /1857/ 1863. 6-7.

Az 1884-es beköszöntőkből

Keletinek a hetvenes években elég feladatot adhatott az 1871-ben elnyert hivatali önállóság, a válság, majd az 1881. évi népszámlálás „keresztülröszakolása” – ahogy Jekelfalussy tudósít róla –, azután pedig (Hunfalvy Pálhoz hasonlóan) itthon és a nemzetközi fórumokon is a nemzetiségi statisztika csapdájába esett. A modern statisztika klasszikus területei, a népesség-, gazdaság- és társadalomstatisztika, benne a foglalkozástatisztika, az 1880.évi népszámlálási kötetek elé írott 1884-es beköszöntőjük után már a századvég alkotó nemzedékére maradt.

Láng Lajos 1884. A „meghasonlás” kiéleződésének hiánya nem jelentett összhangot a pesti, majd a budai statisztikai műhelyben. Keleti mellett még a közvetlen munkatársaknál sem találunk egységes nemzedéki szellemet. A századfordulói nemzedék nevében Láng Lajos is két irányzatot különböztetett meg: a *leíró*, „másképp a számszerű vagy más szóval a *kutató és összehasonlító* statisztikát”, melyek küzdelme mellett fontosnak tartja a német-francia rivalizálást. Mindegyik a „gyakorlati szükségből” keletkezik, „sem egyik, sem másik felet nem illeti meg a győzelem”, csak Láng végső tekintélyét, a belga Quételet-t.¹¹⁰ Keleti puritán protestáns felfogásától nem is Quételet tisztelete választotta el Lángét, hanem éppen Láng klasszikus nemzetgazdaságtani eudémonizmusa. E téren újabb oldalát mutatja az Achenwall-i német leíró statisztika elavultsága. Ez a kérdés olyan fontosnak tűnik, hogy legújabb olvasmányai alapján el kellett döntenie a modernség elsőbbségét: „...egy angol író Sinclair (*Statistical account of Scotland*) mondta ki először, hogy t.i. a statisztika célja nem az állami nevezetességek vagy az állami állapotok leírása, mint Achenwall utódai állítják, de nem is az állami erőknél számokban való kifejezése, mint a francziák tanítják. **A statisztikának magasabb célja van, melyhez képest az állapotok vagy az erők feltüntetése csak eszköz; és e cél: az általános jólét feltételeinek előmozdítása.**” Láng történeti vázlatában, ebben az óvatos megfogalmazásban már talán régies közhelynek számít, a nagy változás a társadalomfogalom fejlődéstörténeti folyamatában: „A francia forradalom megteremtette a társadalom fogalmát, mely az állam mellett legalább is egyenrangú szerepet kezdett játszani. Az adatgyűjtés gyarapodásával a kutató szorgalom nem állapodhatott meg a korábbi állami feladatoknál és nézhette a népességet egyedül adófizetési és fegyverhordási képesség szemüvegén keresztül. (...) míg azelőtt csak az állam mezején maradt, most már a társadalmat is felöleli.”¹¹¹

Jekelfalussy József 1884. Ha Keletit eklektikusnak neveztem, a 19-20. század fordulója táján, a nagy statisztikai művek mögött még kevésbé érdemes feszes fogalmi rendet keresni. Jekelfalussy írja, hogy az előző, népesedési fejezetekben „...feltüntetettük az embert physical és szellemi, továbbá családi életviszonyok sokféleségében, jelen fejezet a **társadalom szervezetét igyekszik ecsetelni, a mint azt az egyének különböző körei és**

¹¹⁰ LÁNG Lajos 1884. Bevezetés. 1 és 4.

¹¹¹ LÁNG Lajos 1884. Bevezetés. 11-12. Kiemelés T.Z.

osztályai alkotják, és feltüntetni szándékozik azt az arányt, mely szerint a népesség a nemzeti **termelés és fogyasztás nagyszerű munkájában** részt vesz.”¹¹² Jekelfalussy itt fogalmazta meg az új nemzedék nemzetgazdasági szemlélete szerinti társadalom összességét (Σ), amely már nem Keleti népe, a nemzet vagy egy állam össznépsége, hanem az a népesség, amely az üzem, a „nemzeti **termelés és fogyasztás nagyszerű munkájában** részt vesz”, amelynek alapegysége Ausztriában 1890-től, nálunk 1900-tól a mellékfoglalkozások számlálásának bevezetésével már nem az egyéni foglalkozást, vagy mint látni fogjuk, a „szoros értelemben vett foglalkozást” űző egyén lesz, hanem a termelő tevékenység.

Foglalkozási definíciót is ad a Bevezetőben: „**Kereset** vagy **foglalkozás**, mely a népességnek különféle **hivatását, munkaviszonyát, keresetmódját**, az egyes termelési iparágaknál, továbbá személyes szolgálatok, birtok vagy tőke után élők számát és azok arányát egymáshoz mutatja ki.”¹¹³

Területünkön a gyakorlatban feltűnő elméletet Jekelfalussy definíciójához hasonló fogalomhalmazok egymás mellett megjelenő változatai helyettesítik. A tudománytörténetben nem ez volt az első eset, amikor nem elméleti képlet szerint zajlottak gyökeres változások. Láng elméleti bemutatkozásában sem vállalkozott a „társadalomfogalom” történeti közhelyének kifejtésére. Aki nem tudja kikertülni, hogy rendszerét ismertesse, mint itt a foglalkozástatisztika területén, annak számára előtűnik a monumentális századvégi statisztikai teljesítménynek a fogalmi zűrzavara, nemegyszer pongyolasága. **A műveket – mint látni fogjuk – nem a tudomány empirikus elméletének kell egységben tartania, hanem a politikai osztályozási rendszereknek.** Ez is figyelmeztet a statisztikai üzem és a statisztikai elmélet viszonylagos függetlenségére. A felvilágosult közgazdák, Fickerék és szolid gazdasági célú kimutatásaik „társadalmivá”, sőt szervessé, „organikussá” válnak, a „társadalomszervezet” vonásait ígérik „ecsetelni”. A 19. század végi szociológia, sőt foglalkozásszociológia hatása ezekre nem mutatható ki.

A jogilag meghatározható társadalmi állások kényelméből a forradalmakkal kiűzött sztatisztikusnak szinte a hivatali hulladékból kellett új társadalmi rendszert teremtenie, s mint a rossz diák, a nyersanyagra panaszkodott. Az abszolutizmusok idején már elkezdett hatósági erőfeszítések ellenére, amelyeknek már megrostált anyagú céhes ipari névjegyzékeink többségét köszönhetjük, a tulajdonképpeni tapasztalati anyag, a gyakorlati életben használatos foglalkozási kategóriák kuszasága a statisztika írások örök témája maradt. Általában a nemhez, korhoz, felekezethez, a főfoglalkozás fogalmának viszonylagosságához szokták mérni a foglalkozások meghatározásával kapcsolatos nehézségeket. Jekelfalussy még azt mondta, hogy könnyű osztályozni a nemek közt, mert valaki vagy nő, vagy férfi, vallása vagy római katolikus vagy unitárius (valláskényszer mellett!), evvel szemben „...egy és ugyanazon egyénnek két, sőt többféle foglalkozása is van; lehet egyúttal földbirtokos és tisztviselő,

¹¹² JEKELFALUSSY József 1884. XII. fejezet. Hivatás és foglalkozás, 292. Kiemelés T.Z.

¹¹³ JEKELFALUSSY József 1884. Bevezetés. 40. Kiemelés T.Z.

mészáros és vendéglős, kőműves és házmester stb. (...) és a főfoglalkozás meghatározása, mely alatt tulajdonképpen számbavétetik gyakran egészen önkényesen történik.” Mayr „György” pedig Kőrösy József magyarázatában: „A legnagyobb nehézséget képez az egyes kereseti ágak sokneműsége és a fogalmaknak határozatlansága, valamint annak lehetősége, hogy valaki több keresetből él, ugyyszintén az is, hogy kereseti ágát az idő folyamában változtatja. A nemnek, kornak, családi állapotnak és a hitfelekezetnek egyes kategóriái egy mástól szorosan különválnak: az ember nem lehet egyúttal férfi és nő, nőtlen és nős, harminc és negyvenéves, de igenis lehet egyúttal gazda és halász, mészáros és vendéglős, fuvaros és házaló, stb.”¹¹⁴

Ahogy a „*Professionisten Consignatio*”-nál sem volt tapasztalat, hanem zavaró tényező a túl sok mesterségnév, itt a fő és mellékfoglalkozásoknál szinte tolakodóan kínálkozik a tapasztalat egy alapvető társadalmi jelenséghez, hogy az életképes háztartás hosszútávú biztonságos megélhetésének alapja, „több lábon állás”; hogy a polgár „igenis lehet egyúttal gazda és halász, mészáros és vendéglős, fuvaros és házaló”.

A 19. század második felében a káosznak is fejlődési törvényei vannak. Jekelfalussy szerint: „**Minél kezdetlegesebb valamely népesség életmódja, annál egyszerűbb a foglalkozások szerinti tagozása és statisztikája is.** Így az úgynevezett természeti állapotban élő fajoknál vagy nomádoknál, könnyű lesz az osztályozás, nehezebb a földművelő népnél, még bonyolultabb az iparos állam népességének foglalkozás szerinti számbavétele, különösen pedig az újabb korban behozott iparszabadság után, hol már alig létezik határ a különféle kereseti ágak között.” Ehhez hozzáteszi, hogy bezzeg a céhek vigyáztak a szakmai határookra.

Ugyanez Georg Mayr-nél (még mindig Kőrösy fordításban): „Mily arányban szoktak az egyes keresetek valamely népnél képviselve lenni, arról természetesen általános, abszolút törvény nem létezik. Változik ez az arány a különféle népek művelődési foka, valamint az országok és népek különféle tulajdonságai szerint. Mentül kezdetlegesebb valamely lakosságnak az életmódja, mint például az úgynevezett természeti állapotban élő fajoknál vagy a nomádoknál, annyival egyszerűbb a foglalkozások szerinti tagozása és annak statisztikája is.”¹¹⁵

Fogalomtisztázó kitérő

Ami a közkeletű foglalkozási kategóriákat illeti, a „hivatásnak” az osztrák és a magyar statisztikában már Keleti használatában sincsen különös, a Max Webernél leírt, teológiai kapcsolatot tartó jelentése.¹¹⁶ A hivatás, a *'Beruf'*, - ahogy Jekelfalussy felsorolásában láttuk - valójában szinonímája a foglalkozásnak (*Beschäftigung*), illetve a keresetnek (*Erwerb*). De

¹¹⁴ JEKELFALUSSY József 1884. 292.; MAYR, György /1877/ 1881. 187.

¹¹⁵ JEKELFALUSSY József 1884. A) Az álló népesség. I. Fejezet. 293. old. Kiemelés: T.Z. MAYR György 1881. 191.

¹¹⁶ HIVATÁS (*Beruf*) Max Weber 1905 „az egész életre szóló állás, a körülhatárolt munkaterület értelmében”. Lásd a KISSZÓTÁR-ban a Hivatásnál és lásd még Pápai-Páris Ferencnél.

hasonló lesz a helyzet a „munkával” és az újabb fogalmakkal: a szakmával (*Fach*, *Profession*), nem is szólva majd a nemzetközi forgalomban elterjedő angol alap kifejezésekről, mint a „*job*” többértelmű, fordításokból származó jelentéseiről.¹¹⁷ Jekelfalussy foglalkozás-definíciója önmagában lehetne találgatás vagy felsorolás – ahogy olvashattuk: „**kereset vagy foglalkozás**, mely a népességnek különféle **hivatását, munkaviszonyát, keresetmódját**, (...) mutatja ki.” – miközben minden alkalmazott kifejezésnek van saját nyelvtörténeti, de akár helyi használatú, vagy archaikus tartalmakat éltető hétköznapi értelme is.

Megelőző állapotokról, időhöz köthető jelentős változásokról beszélni már az egyidejű, Hajnóczitól, vagy Csaplovicstól vett közmondásszerű területi és etnikus különbségek miatt is nehéz. Ami egy nevezőre hozhatja az a sokféleséget a források értelmiségi karaktere. A merkantil beavatkozások előtti szerkezeteket tekintem „réginek”. Ebbe a világba vezetnek vissza, minthogy ezekből erednek a népszámlálások is, az adójegyzékek, okleveles, olykor listázó források, s mert itt is volt beavatkozás. a régi limitációk és mások. A társadalmi különbségek fogalmi gyűjtőhelyei azonban először is a szótárak mint a társadalomszervezeti műveltség szótáríróhoz és időhöz köthető forrásai. Ezek nem igazi, céltudatos foglalkozási névjegyzékek. Mégis kísérletet kell tenni a késői nagy jegyzékeknek a régi, időhöz és társadalmi környezethez köthető listákkal történő összehasonlítására. Albert Haemerle, egy tapasztalt német levéltáros eredetileg saját használatára készült középkorvégi-újkor, az 1600-as évekig gyűjtött „foglalkozási és társadalmi állások neveinek alfabetikus jegyzékét”¹¹⁸ megirigyelve, a Pápai Páriz Ferenc nevéhez kötődő, háromnemzedékes, Apáczai Csere Jánostól örökölt, Bod Péter keze nyomán háromnyelvű *Dictionarium* hasonló neveivel illesztettem össze. (Lásd a Függelékben, a Rendezett jegyzékek Első kötet/ A.) Ez a többnyelvűség nem egyszerű nyelvi fordítási lehetőség, hanem a régi névanyagnak a kor írásbeliségébe illeszkedő jegye. A belőlük készített jegyzékeket jelentős torzítás nélkül nem is lehetett volna tömören, szótár szerűen szerkeszteni, hiszen még az 1890-es népszámlálás agyonszabályozott német-magyar foglalkozási névanyaga sem volt szimmetrikusan, hézagmentesen megfeleltethető egymásnak. Pápai Páriz szótárának társadalmi állásokat jelentő nevei és a Haemerle-jegyzék összeházasítása nem a régi foglalkozásnevek szótára, de mégis valami támpontot jelentett a felvilágosodás és a nyelvújítás előtti nevek világához.

A Pápai Páriz szótár saját társadalmi környezetéről, magán az írásbeliségen túl, tudós református papok nemzedékeinek munkáján túl, saját nyelvén beszél. Az „A” betűnél a következő, a könyvvel talán túlságosan is bensőséges kapcsolatról árulkodó címetek találjuk:

¹¹⁷ Schelsky a foglalkozás modern fogalmánál a munkaidő szabályozásával hozza kapcsolatba a személyiséget mellékesen érintő kereső tevékenységet, a „puszta munkát”, vagy „puszta melót” (»bloße Job«), ahol a személy „önmegvalósítása” a szabadidőben történik. SCHELKY, Helmut. /1965/ 1972 27.; Az 1988-as ISCO foglalkozási fogalmi keretei két fogalomra épültek, a „*job*”-ra és a „*skill*”-re, ezeknek itt azonban társadalmi rangsorolási következményei vannak: ISCO-88 Introduction 2.old.

¹¹⁸ HAEMERLE, Albert. 1933.: „*Verzeichnis der Berufs- und Standesbezeichnungen vom ausgehenden Mittelalter bis zur neueren Zeit*”

– „A’ könyvben a’ levél bélt bé-hajtani; *Cartae apicem inflectere*; die Spitze eines Blattes im Buch einbiegen.”

– „A’ könyvben a’ verset veressel meg-festeni; *Versum minio subducere*; die Verse im Buch mit rother Farbe unterziehen.”

– „A’ könyvben jegyző-papírosat vagy sellymet tenni; *Libro discerniculum indere*; im Buch mit Papier oder Seiden etwas zeichnen.”¹¹⁹

A foglalkozásnevek változataikkal és a foglalkozási kategóriák a társadalomban emberek közötti viszonyokhoz vezetnek, amellyekkel nagyonis tisztában volt Jekelfalussy 1870/80-as években iparstatisztikával küszködő nemzedéke, melynek nincsenek még kész „törzskönyvezett”, szilárd politikai osztályozáshoz rendelt jegyzékei. A folyamat, a széles (induktív) tudást felhalmozó „nagymezejű előkutatásokat” követő, a „lehozó (deduktív) gondolkodás”¹²⁰ tapasztalati logikájával általában ellentétes: a sokféleséget a régi egységesítő szellem sem a feudális, sem a rendi fékeiktől megszabadult polgári centralizmus szemszögéből nem tekintette tapasztalatnak, hanem az értelmes rend akadályának. Azért mondom, hogy csak általában ellentétes a klasszikus kutáslógikai lépcsőfokokkal a statisztikus eljárása, mert a másik oldalon vérbeli racionális statisztikus egyben szenvedélyes dokumentátor, amit például éppen Jekelfalussy félben maradt 1885-ös, és hatalmas, 1891-es, könyvtárakban már fellelhetetlen iparösszeírási jegyzékei mutatnak.¹²¹ A szabványosítás is a történet része, azonban a társadalomkutatásnak ellenkező az érdeke: ameddig a sokféleségnek nyomai vannak, a kutató kísérletet tehet arra, hogy fogalmat alkosson arról, hogy a társadalmi beszédnek ez a változata miből keletkezett, milyen csoportok gyakorlatában élt és az egységesítést is ide értve, milyen társadalmi környezetben jött létre.

Míg a népességet osztályozó rendszerek inkább készítőik politikai céljainak, végül is társadalomszervezeti műveltségüknek lecsapódásai, ezeknek a hétköznapi tapasztalathoz legközelebb vezető forrása – természetesen a szöveges források mellett – a listák, a foglalkozási névjegyzékek. Az egyes, meghatározott célú jegyzékek azonban nem a feltételezett eredeti sokszínűség rögzítését szolgálták, hanem ellenkezőleg, vagy éppen leszűkítést, mint az a bizonyos kamarai mesterségnév-jegyzék, vagy a sokféleségnek az egyszerűsített, összefoglaló rendszer-kategóriákhoz vezetését, mint a későbbi nagy népszámlálási listák, melyek koronként változó kapcsolatban álltak a közigazgatási gyakorlatban keletkezett jegyzékekkel, a sorozási jegyzékekkel, adókataszterrel, a legterjedelmesebb munkaközvetítői listákkal.

¹¹⁹ PÁRIZ PÁPAI. 1767. P.5.

¹²⁰ Az ideált legtisztábban a minden teória mögött idézetlenül is ott rejtőző Henry Thomas Buckle fogalmazta meg. Az idézett kifejezések Endrődy Sándorék magyar fordítási, egyben nyelvtanítási vállalkozásából származnak. BUCKLE, H. Tamás. 1873-1881. I. köt., 3-4. Lásd még: TÓTH Zoltán. 2000.

¹²¹ JEKELFALUSSY József. 1886. Összeáll. Magyarország iparstatisztikája 1885-ben; JEKELFALUSSY József. /1891/1892. (<http://www.radixindex.c>)

A foglalkozási rendszerek kategóriáit azonosító névjegyzékek terjedelme 1848 után növekedett meg forradalmian. A növekedés a korábban bekövetkezett változások nyomán két jól elkülöníthető ütemben történt meg. A pár száz as ipari adó- vagy céhes iparjegyzékekbe az általuk elfogadott érvényesnek nyilvánított kifejezéseket és foglalkozási neveket '48 előtt már a helyi és nyelvi változatok sokaságából a hivatalok, illetve hivatalnokok válogatták ki. Ezek azok a nevek, amelyeket majd az általában három nyelven körözött régi kamarai jegyzéken és joggyűjteményekben is megtalálunk. Tiszta hivatali formája a Kassics-index. A válogatásnak egyik megelőző állapotát tükrözi Nagy Lajos 1973-ban kiadott magyar céhes kézművesipari kisszótára amely több forrásból gyűjtötte össze neveit, céges iratokból is, ezért tartalmaz még szinonímákat és tájnyelvi változatokat is, hasonlóan mint Eperjessy 19 szabad királyi városi adó tábláinak névanyaga.¹²² Világos, hogy a foglalkozáskutatásnak már ebben a korábbi időszakban is célravezető eszköze az egyes nevek vagy iparcsoportok nyomkövetése mellett egész jegyzékek összehasonlítása, amit az elektronika az utóbbi két évtizedben már a közönséges kutatás számára is lehetővé tett.

A jegyzékek keletkezésének második ütemében, 1890/1900 előtt készítették az egy-kétezer nevet tartalmazó jegyzékeket és az individuális polgári kánonnak megfelelő rendszereket amelyekben még nem mutatták ki a mellékfoglalkozásokat. Joggal mondta erre Jekelfalussy, hogy annak a bizonyos főfoglalkozásnak a kiválasztása „gyakran egészen önkényesen történik”, a foglalkozás mégis ebben a formában és értelemben született meg klasszikus polgári társadalmi fogalomként. Első látásra talán banális dolognak hangzik, de az egyéni (individuális) foglalkozásoknak egyéni foglalkozásnevei is vannak, tehát Ficker 1857-es és 1869-es listáin, Jekelfalussy 1880-as magyar népszámlálási listáján még túlnyomórészt nem termelési ágazatok, gyárak, üzemek és üzemi, hivatali beosztások, részmunkák vagy műveletek szerepelnek.¹²³ Ficker 1869-es jegyzékéből egy kis sorozatot kiválasztva:

Drahtstiften-Erzeuger/ Drótszegecs.előállítók

Drahtstiften-Fabrikanten/Drótszegecs.gyártók

Drahtzug.eisen.macher/Huzalacél.készítő

Drechsler /Esztergályos

Drechslerholz-Zurichter/Esztergafa.készítő

Készítőket, gyártókat, esztergályos mestereket találunk a századvégi „készítés”, „gyártás”, vagy az üzem, a „gyár” megnevezése helyett. Jekelfalussy 1880-as akadémiai előadásán bemutatott „iparral, kereskedelemmel és közlekedéssel foglalkozó népesség csoportjai” között három intézménynév volt csak, a Zeneterem, a „Circus” és a Bábszínház. Nem csak a nemzetgazdasági szemléletnek megfelelőbb szóhasználatról, vagy

¹²² A szóban forgó jegyzékekről tájékoztat hátul, A JEGYZÉKEK JEGYZÉKE; az Eperjessy táblázataiban szereplő 467 adózó mesterségét lásd a 6. MELLÉKLET-ben!

¹²³ Lásd a 2. MELLÉKLET-ben: 1857-es produktív magánipari (*Privat-Industrialgewerbe*) statisztikai ágazati sémát; 3. MELLÉKLET-ben: Az iparral, kereskedelemmel és közlekedéssel foglalkozó népesség csoportjai Magyarországon az 1880/81. évi népszámlálás szerint.

jelentésváltozásokról volt szó, hiszen Szili Kálmán nyelvújítási szótára tanulsága szerint a Fabrikás, Gyárnok, Gyáros (1838), de maga az Ipar szó is újkeletűek szavak voltak, s a nyelvújítás folyt a nagy századfordulós listák összeállítása során is – sőt folyik napjainkig. A táblázatokban már a nevek alapján kapunk számadatokat. A kapitalista társadalomszervezet magyar nyelve a mi területünkön is kialakulóban volt. Ennek szinte tükör-problémái a fordítások, vagy az „idegen” szavak használatának kérdése, éspedig a Lajta mindkét partján. A magyar statisztikában nevezetes, a nagy listák korában született, tehát német-magyar vonatkozásban kulcsjegyzéknek számító 1891-es két nyelven megjelent magyar ipari-kereskedelmi-forgalmi jegyzéknek van pár tucat német és pár tucat magyar neve, aminek nincsen a másiktól párja. Az osztrák jegyzékek francia kölcsönszavakat használnak ott is ahol a magyarok nyelvet újítanak. Jekelfalussy kis 1880-as jegyzékében például még A-tól F-ig az iparban meghonosodott gyártmányoknak ilyen, többnyire máig használatos francia és angol neveit találjuk, amelyek már kivétel nélkül üzem és ágazatmegnevezések; nem gyártók és gyárosok, hanem gyártás és gyár lesznek:

Biscuit.gyártás (kétszersült,cvibak)
Briquettes.gyártás
Chamottecserép.gyár
Chamottetégla.gyár
Coaks.gyártás
Cognac.gyáros
Cognac.gyártás
Cognac.ügynök
Conserv- és fémáru.gyár
Conserv.készítő
Cukoráru-,csokolád- és dragé.gyár
Fournier.gyáros 1880, Furnír.gyártás 1891

Nem önmagában a „lerakat” vagy gyár-összetételű nevek megjelenése jelzi a változást, ezt láthatjuk osztrák preparált jegyzék sok de Lucca-tól, 1784-ből az származó iparoknál is, (például *Fingerhut.fabrik* LUC784 Gyűszű.gyár), ezek azonban, akárcsak az egyes mesterségnevek esetében a mesterek, itt a tulajdonosokat és ezek számát jelentik és nem ágaznak el az új ipari társadalom munkamegosztási lépcsőfokai szerint. Az 1931-es osztrák népszámlálás külön is fogja választani a tulajdonos munkaadók és a munkavállalók listáit.

A harmadik ütemben készült kiadványokon többféle változás összetorlódása hagyta rajta a bélyegét mind a foglalkozási rendszereken, mind a listákon. A mellékfoglalkozások kimutatása, mint látni fogjuk még, gyökeres változás, de ez a változás kevésbé eredménye a

foglalkozás- vagy tevékenységszerkezet változásának, mint a szerkezet ábrázolásának. Hasonló a helyzet a listákat robbanásszerűen felduzzasztó két jelenséggel:

Az egyik hosszabb távon, a manufaktúra-korszak óta előretörő, a gépi nagyipar térhódításával megváltozott üzemi viszonyok nyomát viseli magán, amelynek előzményeit már saját korukban Fergusontól Marxig behatóan elemezték, politikai következményei Ausztriában az első világháború után változtatták meg a foglalkozási doktrínát.¹²⁴ A nagy osztrák „Gazdaság és társadalompolitikai” jegyzékekbe¹²⁵ tömegesen bekerülnek a munkaközvetítői jegyzékekből a népszámlálási foglalkozási névjegyzékekbe az ipari üzemi munkakörök, a betanított munkahelyek, ahol a speciális szakmunkát már a gép végzi, a képzetlen emberi munkaerő a gép kiszolgálója lesz.¹²⁶

Az ipari munka elsilányulása körüli (értelmiségi) félelem ellenére a valamelyes – pályaválasztási tanácsadásban tapasztalható – munkakészséget igénylő ipari munka maradt tömeges a 19. század végére, amelynek azonban foglalkozási névanyaga is értelmezhetetlen a korábbi individuális szakmai gondolkodás számára. Egy 1910-es osztrák népszámlálási jegyzékből vett sorozattal szemlélítve:

Adjustierer (Srifftgießerei)/ Igazító (betűöntőde

Adjustierer.in A (o.Ang. des Stoffes)/ Kikészítő.nő(az anyag megjelölése nélkül M

Adjustierer.in A (Schafwollweberei)/ Kikészítő.nő(gyapjúsövőde. M

Adjustierer.in A (Seidenweberei)/ Kikészítő.nő(selyemszövőde) M

A jegyzék betűjelekkel „rendiesíti” is a megnevezéseket: S (*Selbständig/Önálló*); A (*Arbeiter/Munkás*); B (*Beamter/Tisztviselő*). Az új képzetlen munkástípust rejti az egyidős magyar jegyzékben is fellelhető „k.m.n.”, közelebbi megjelölés nélküli napszámos vagy segédmunka.

A másik jelenség, az előbbi folyamattal bekövetkező tömeges ipari munka értékvesztésének ellentétes folyamata a modern szakmásodás, vagy professzionalizáció. Ha ennek a témánk szempontjából szintén igen fontos jelenségnek alakulását röviden össze akarom foglalni, előzményeit szintén az abszolút monarchikus korban kell keresnünk. A legfelsőbb uralkodói rendeletekkel előírt ipari szakmai képzettséghez és rajziskolához kötött mesterségek öltöttek először a mai értelmében vett szakmai arculatot. Ilyen atyai gondoskodás intézményesítette az értelmiségi (honoratior) pályákat is. Ennek azonban olyan látszólag messze eső feltételei voltak, mint a pénzgazdálkodás (monetarizmus) olyan fokú kialakulása, hogy az egyes fejedelmi és nemesi udvari társadalmak patronátusáról „foglalkozásként” leválhasson egy-egy mesterség, mint az orvosi. Vagy másfelől, a rendi pluralizmus másik

¹²⁴ BREISKY, Walter. 1930.; KLENZL, Felix. 1934. Beruf und Betrieb.

¹²⁵ Lásd az Irodalomjegyzékben a WIRTSCHAFT UND SOZIALSTATISTIK 1899-től 1961-ig összeírt sorozatát!

¹²⁶ „A szerszámgép tehát olyan mechanizmus, amely a megfelelő mozgás közlése után szerszámaival elvégzi ugyanazokat a műveleteket, amelyeket korábban a munkás végzett el hasonló szerszámokkal.” A Tőke „Gépi berendezés és nagyipar” fejezetből: MARX, Karl. /1867/ 1973.348.; lásd még alább Hajnal István 1944-i sorait!

oldaláról, a reformációban megváltozzék az egyetemek szerepe, a világi tudományok és képzési intézményeik a hittanról és az egyházzal leválva önállósulhassanak.¹²⁷ A szekularizáció politikai fedezete a fejedelmi abszolutizmus volt. A 19. század második felének despotizmussal felfokozott szabadversenyessé szelleme elől már szinte minden valamelyes mértékben körülhatárolható követelményekhez köthető kereső tevékenység igyekszik magát a polgári kor képzési normái szerint szakmává minősíteni. A liberális berendezkedésű államokban, legalább is a foglalkozásszociológia megfogalmazásában, a foglalkozási maradt az egyetlen társadalmi megkülönböztetési elv, amely a szakmák utáni keresletben és jövedelemben fejeződött ki.¹²⁸ Ezt természetesen csak individuális normának lehet elfogadni, amely nem számol a társadalmi mobilitás feltételeivel.¹²⁹ A 19. századvég állami beavatkozásai, korporatív törekvései Ausztriában az első világháború után öltenek politikailag, jogilag érvényes formákat, a szociáldemokrata gazdaságpolitikában, majd a foglalkozásrendi irányzatban, amelyek 1934-ban alkotmányosan is érvényre jutottak. A professzionalizáció a 20. század második felére sem bizonyult parttalan folyamatnak; a foglalkozások totális szakmásodása a második világháború után, a szakmákba épült hagyományoktól legfüggetlenebb helyen, az Egyesült Államokban sem ment végbe, ahogy szociológusok feltételezték.¹³⁰ Ami ennél is lényegesebb, kétszáz év során a professzionalizáció gyökeres társadalmi jelentésváltozáson ment keresztül. Wilensky 30-40 „teljesen professzionalizálódott foglalkozása” a ’60-as évek Amerikájában¹³¹, de Európában sem 30-40 önálló kézműipari mesterség, amit a 18. század végén nálunk a józsefi népszámlálás sémájában a „professzionista” titulus jelentett. A szakmásodás már a 19. század végére létrehozta az egy szakmai tevékenységi területen belüli képzési fokozatokat: a felsőfokú képesítést igénylőt, középfokút, vagy hagyományosan tanuló-, inasévekkel szerezhető szakmunkásság lépcsőfokait, élesen elválasztva a „munkától”, a képzetlen segédszemélyzet tevékenységétől, ahol a „munka elnemtelenedik”. Utóbbi ütemben nem jegyzékbeli foglalkozásnevek szelekciójáról, hanem már a törzskönyvezett foglalkozásnevek gyártásáról beszélhetünk.

Érdekes Hajnal István véleménye az ipari modernizáció e kettős folyamatáról, a professzionizmusról és ahogy Ferguson nevezte a „helóták nemzetének” kialakulásáról.¹³² Ő, régi értelmében, professzionistának számítja még a mesterek lecsúszott örökösét, az ipari szakmunkást. Jellemző, hogy „az antik gépkorszak” jellemzése közben tért ki saját kora

¹²⁷ ELLIOTT, Philip. 1972. 16-19.

¹²⁸ SCHELSKY, Helmut. /1965/ 1972.28.

¹²⁹ RÓBERT Péter. 1986. Származás és mobilitás. (Műhelytanulmány) Bp. Társadalomtudományi Intézet. 1986. 396.

¹³⁰ WILENSKY, Harold L. /1964/ 1972. 198.

¹³¹ Lásd a KISSZÓTÁRBAN a PROFESSZIÓ. Wilensky 1964. címet.

¹³² Marx a két folyamatot még történetileg egyirányúnak látta: „Nem itt van a helye annak, hogy továbbmenően kimutassuk, miként ragadja meg a munka megosztása a gazdasági terület mellett a társadalom minden más területét, és miként veti meg mindenütt az alapot a szakmaiságnak, a specialitásoknak és az ember felparcellálásának ahhoz a kialakulásához, amely már A. Fergusont, Smith tanítómesterét erre a felkiáltásra indította: „Helóták nemzete vagyunk, s nincs közöttünk szabad ember.” MARX, Karl. /1867/ 1973. A tőke. 332.

viszonyaira: „Ma sem csupán maga a gép jellemzi a modern gépkorszakot. Ma a mai gép mellett (szemben a specializált rabszolga munkással T.Z.) egy szakmunkás réteg dolgozik, amelyek munkája ugyan függvénye a gépszerkezetnek, de mégis bizonyos emberi önállósággal folyik. Az embert mégsem szerkesztik bele egészen a gépbe, tagjaival, idegeivel együtt, mint az antik „gépi” munkánál. A gépnél távolabbi körökben gyűrűdző munka, ami ugyancsak nélkülözhetetlen feltétele a gép működésének, bármily távol is legyen tőle, egészen az irodai s egészen a földműves munkáig, hasonlóképpen egyoldalúvá vált a „gyártó” gép hatása alatt. Bármennyire is igyekszünk tenni ellene, a lélektelen és képzetlen emberi tömegmunka egyelőre elengedhetetlen kelléke a gyártó gépnek. Javítunk a dolgon, a brutális és alacsony munka valóban megszüntethetőnek látszik, ha tudniillik a gép feltétlen uralmát sikerült megállítani; de azért a munka mégiscsak egyre fonnyadtabbá válik, mindinkább csak figyelem s ügyesség kell hozzá, a kicsiny alkotásnak minden mélységes értelmű öröme nélkül – s ha a gépnek gyártó géppé való fejlődését meg nem állítjuk, idővel bizonyára mégis visszahajlik majd a munkásság fejlődése is újra az alacsony tömegmunkásság felé. Elég az hozzá, hogy az a fajta gép, amely nem csupán működik, hanem gyárt is, szükséképpen maga után vonja a környező emberi munka nemtelenedését.,¹³³

I.3.4.3. A Nemzetközi Statisztikai Kongresszus (CIS) befolyása

Nyilvánvalóan eminens tényezője a társadalomstatisztika alakulásának maga a statisztikus egyéniségeivel és a statisztikus mint szakmai csoport, amely maga is az abszolutizmus szülötte. Ha Fickert követve mi is Leporini 1769/70-es bécsi egyetemi előadásaitól számítjuk a szakma képzett (profi) statisztikus nemzedékekeit¹³⁴, a reformkori harmadik-negyedik nemzedék teljesítményeit elsősorban mozgató tényezői még mindig a Nagy Francia Forradalom, majd a 1830 utáni forradalmak és a „társadalmi kérdés” voltak. A francia forradalmak nyomán a „társadalmi kérdés” keltett új igényt az éppen ennek a konjunktúrának szelét vitorlájába fogó, önállósodásra vágyó társadalomtudományi és történeti diszciplínák számára. A statisztikusi kar mint értelmiségi, ekkor még „tudáselit”, amely a társadalmi eszméket közvetítette, a modern nacionalizmus nevében még nem határolódott el élesen nemzetileg, sőt éppen arisztokratikus modellt követve, a nemzeti elitek (felvilágosodott) egyetemességében alkotott közösséget, amelyet a honoratior szellem sokáig megőrzött.¹³⁵ A megosztott Európában Lambert Adolphe Jacques Quételet (1796-1874) nemzetközi statisztikai kongresszusi kezdeményezése 1853-ban a statisztikatudomány és különösen a társadalomstatisztika előtt álló alternatívák között egy nagytehetségű nemzedék

¹³³ Az írás 1944-ből kéziratos fogalmazványában maradt hátra. HAJNAL István. /1944/ 1993. A gépkorszak kialakulása. 343. **Kiemelés T.Z.**

¹³⁴ Leporini mellelleg éppen a göttingai Gottfried Achenwall *Abriss*-ét tanította. FICKER, Adolf 1876. I. 49.

¹³⁵ Keleti írta a kiegyezés előtti időkről: „A tudomány iránti közös rokonszenv építé a hidat Bécsbe is, mellyel akkor még ellenséges lábon álltunk, s így kerülő úton ugyan, mégis csak visszazivárgott némi magyar anyag hazánkba, a M. Tud. Akadémián belül és kívül álló férfiak dicséretes buzgósággal fogtak feldolgozásukhoz.” KELETI Károly. 1868. 12.

számára határozott irányt is nyitott, az idealista államtudományokkal, a német és osztrák *Polizeiwissenschaft*-tal szemben a természettudományos szemléletű irányok felé, melyeknek ő, a *Physic Social* szerzője, minden relativizáció ellenére jelképes alakja volt már.¹³⁶ Az ideál a törvényszerűség fölfedezése lett, valódi tapasztalatok a „nagy számok törvényének” alkalmazásával, Quételet morálstatisztikájáig azonban tömeges, vagy inkább nagyszámú társadalmi vonatkozású adat feldolgozása csak a népességstatisztikában volt. A népességstatisztikához logikájában a legközelebb a szintén éves sorokkal számoló „morálstatisztika” állt, amellyel olyan területekre tudott behatolni a kvantitatív, Kőrösy fordításában „számszerinti módszerrel” (*numerische Methode*), amelyeket korábban kizárólag a társadalmi erkölcsöt szerkesztő igazságszolgáltatási-hittani szférának tartottak fenn.¹³⁷

A „Kongresszus” az 1848 utáni sötétségben, Quételet kezdeményezésére és szervezésében indult el századvégi intézményesüléséig a *Bulletint* kiadó Nemzetközi Statisztikai Intézet 1886-ban történt megalakításáig tartó pályáján.¹³⁸ Quételet a neoabszolutizmusok korában ugyan egy mintaszerű monarchikus alkotmányáról híres, semleges állam polgára volt, de rendezett helyzetű főtisztviselő is volt, aki a statisztikatudománynak szinte minden fél szemében szakmai tekintélye volt. Az elfranciásodott vallón tudós hivatalos fogadtatása szempontjából természetesen szerepet játszott a független Belgiumban angol mintára létesített, Bacont és Newtont idéző királyi csillagászi állása, szemben például az ismert, de a hivatalos elismerésig soha el nem jutott August Comte-tal. Mint a belga királyi gyermekek tudományos nevelője jól belcillet a honorácior normák szerint - mint látni fogjuk - kedvezően megítélt magáról patronált tudós szerepébe.¹³⁹ Hazai tekintélyét eredetileg nem is tudományával, hanem az 1830. évi belga Hollandiától elszakadó függetlenségi mozgalmi tevékenységével szerezte, s a Kongresszus

¹³⁶ A 19. századvég liberális nemzedéke szemében Quételet is államközpontú gondolkodó volt. Az államtudományok elválasztása és Quételet újszerű pozitivisták kritikája Georg Mayr-nél: „A statisztika fenntartalmazott definíciójában az államról nem volt szó. Ez egyik-másik olvasónak talán feltűnhetik; mert még az újabb tudományos statisztika megalapítója is, Quételet is, ki inkább mint elődjeinek akármelyike, úgy tekinté a statisztikát, mint exakt társadalmi tudományt, még Quételet is annak feladata gyanánt azt állította oda, hogy valamely államnak bizonyos időben való hű leírását nyújtsa. E kifejezésben még ráismerni, egyrészt az elavult Achenwall-féle felfogásra, mely szerint a statisztika az állam nevezetességeinek gyűjteménye, másrészt tökéletlen felfogására a társadalmi tudományok összterületének, a melyekből az államtudományok csak egy részt képviselnek. Akkoriban még nem bírtak tiszta nézettel a társadalom fogalmáról, lényegéről és annak csakis egyik – bár igen fontos, de éppenséggel nem egészet képviselő – része, t.i. az államtudományok szolgálatára valónak tartották.” Mayr György /1877/ 1881. 19. **Kiemelés T.Z.**

¹³⁷ Mayr György /1877/ 1881. 15.

¹³⁸ A Nemzetközi Statisztikai Kongresszusok sorrendje az Intézet megalakulásáig a következő volt: 1.) 1853 Brüsszel, 2.) 1855 Párizs, 3.) 1857 Bécs, 4.) 1860 London, itt hozták a népszámlálások kötelező pontjaira és a foglalkozási névjegyzékek készítésére szóló javaslatot, 5.) 1863 Berlin, 6.) 1867 Firenze, 7.) 1869 Hága, 8.) 1872 Szent-Pétervár, a foglalkozási állandó bizottságok létrehozása, 9.) 1876 Budapest.

Bulletin de l'Institut International de Statistique 1886-1945.

¹³⁹ Keleti írja: „A Hollandiától való elszakadás idején Ducpétiaux dicsően szereplő barátjának oldala mellett látjuk, ekkor vívta ki azon mély és soha alá nem szállott befolyást hazája közügyeire....” KELETI Károly. 1875. A. 24. Ficker említi udvari szerepeit, mint I. Lipót belga király gyerekeinek tudományos nevelését, „kedvenc tanítványát, (*Lieblingschüsschüler Prinz Albert*) és az ott élő II. Ernst szász koburg herceget. A nekik írt leveleket adta ki »*Lettres sur la théorie de probabilités*«. FICKER, Adolf. 1876. B.4.

dolgát is ez, s az a képessége döntötte el, hogy a tudományos tekintély nem párosult nála a gyakorlattól és a politikától való kényes elzárkózással. Quételet a hasznos tudomány felvilágosodott eszményével és optimizmusával igyekezett fórumot teremteni a társadalmi élet összeomlásával fenyegető társadalmi kérdés összefüggéseinek tapasztalati felderítéséhez.

A Kongresszus 1853-ig megalakult állami, kormányzati (administratív) statisztikai hivatalokkal vette fel a kapcsolatot. Az elszigeteltségből kitörni vágyó neoabszolutizmusok számára az sem jelentett ekkor még akadályt, hogy Quételet természettudományos szemléletű társadalomstatisztikai módszere a liberális szellemű, pozitivista jellegű irányzatoknak volt megszélyesítője Darwin megjelenéséig. A statisztikusok 1853-ban azonban még a kongresszusok hivatalos nemzetköziségevel kívántak lazítani kötelékeiken, a statisztika mint „önálló tudomány” számára több szakmai kompetenciát, nagyobb tekintélyt és több finansziális támogatást remélve.

Ez nem is bizonyult hiú reménynek. Bár ezek a Konferenciák a 19. század hivatalos állami nemzetközi reprezentációjának formái között, fogadások, bálók, kulturális rendezvények kíséretében zajlottak¹⁴⁰, mai szemmel kezdettől fogva hihetetlenül hatékonyak voltak. Az első, 1853-as brüsszeli konferencián határozták meg, illetve javasolták a népszámlálások egységesen kérzendő tíz pontját, a név kikérdezésétől az állandó testi fogyatékoságig,¹⁴¹ amelyek egy polgár statisztikai azonosságának kérdőpontjai mind a mai napig. Az ajánlás kilencedik pontja volt a foglalkozás: «*Profession ou condition*», Keleti Károly 1873-as fordításában: „Foglalkozás, vagyis hivatal”,¹⁴² amely még a ma használatos foglalkozásnak (*occupation, Beschäftigung*) mint fogalomnak, szintúgy az egyes foglalkozások megnevezésének már itt látható kaotikus időszakából származik; hiszen ma a professzió inkább szakmát értünk, ritkábban foglalkozást, mint ahogy a kondíció inkább társadalmi állapotot, mukaviszonyt, de semmi esetre sem hivatalt. A kérdőpont majd az 1860. évi negyedik, londoni ülésen kerül a kötelezők közé, s itt fogalmazták meg azt az alább itt következő munkamegosztást feltételező, természetelvű (fiziokrata) – tehát nem társadalmi rangsort képviselő – empirista szellemű ajánlást, amelyet a modern foglalkozásszámlálások politikai osztályozási rendszerei mögött feltételezhetünk.

¹⁴⁰ Keleti írja: „A kongresszusi tagok fényes fogadtatása, a dynastia és kormány tényleges részvétele a kongresszus törekvéseiben, a külföld kiváló tudósai irányába gyakorolt nemes vendégszeretet s a iparkodás saját országát mind inkább s lehető legjobb oldalról ismertetni meg az idegen vendégekkel; mindez a brüsszeli kongresszuson indult meg és fokozódott s fejlődött mind fényesebbé a következőkben.” KELETI Károly. 1875.B.16.

¹⁴¹ A Brüsszelben javasolt 10 kérdőpont 1853-ban a következő volt: 1. *Nom et prénoms et degré de parenté par rapport au chef de la famille ou du ménage*; 2. *Sexe*; 3. *Age*; 4. *Etat civil ou conjugal*; 5. *Langue parlée*; 6. *Culte*; 7. *Connaissance de la lecture et de l'écriture*; 8. *Lieu de naissance, domicile et résidence*; 9. *Profession ou condition*; 10. *Infirmités permanentes*. In: SEMENOV, P.-MAKSÉEV, A. 1872. 21.

¹⁴² KELETI Károly 1873. 23.

I.3.4.4. »Profession ou condition«

„Mivel a munkamegosztás nem mindenütt azonos, s mivel a nyersanyagok és iparágak csoportokba és alcsoportokba rendezésének hasznossága általánosan ismert, fontos lenne, hogy az összeíráson (*recensement*) túl minden országban készítsenek felvételt (*enquête*) is, hogy megismerhető legyen, milyen formákban és milyen feltételek mellett dolgozzák fel, konzerválják és juttatják el a fogyasztókhoz a természeti kincseket.”¹⁴³

Ennek az időszaknak empirikus felfogása szerint a munkamegosztás országok, országrészek közötti különbségeinek tapasztalati felderítése a kitűzött cél, amely azonban nem elégszik meg a konferencia résztvevőinek mappáiban lapuló adójegyzékekben, az „összeírásokban” fekvő, hivatali hagyományok szerint kialakult képpel, hanem „felvételeket” ajánl saját elméletének logikája szerint: felvilágosítást vár „a természeti kincs fogyasztóhoz juttatásának útjáról.” Látni fogjuk, hogy az Európa szerte divatozó, valójában adóösszeírási rutin mellett indokolt volt ez a friss felvételek készítését ajánló felhívás, amely máskülönbén gondolkodásmódjában velejéig fiziokratikus szellemű célt tűzött ki a foglalkozásstatisztika elé.

A magyar statisztika ebbe a különös, a quantifikáció friss tudományos presztízsével egyelőre a politika fölé emelkedő honorácior mozgalomba – jelképesen mint magyar hivatal – a kiegyezés évében, 1867-ben kapcsolódott be, a firenzei konferencián, ahol akkor még Karl Czoernig, az 1863-ban átalakított osztrák hivatal (*K.k. Statistische Zentralkommission*) elnöke képviselte. Tevőlegesen, ahogy ez a kongresszusi iratokból kitűnik, Keletiek az 1875. évi szentpétervári kongresszuson szerepeltek. Esetünkben lényegesen többről volt szó, mint késésről, amin az sem változtatott sokat, hogy az osztrák statisztika a napóleoni háborúk alatti és utáni gazdasági csőd, a politikai elnyomás – ahogy Adolf Ficker nevezi, a „*Reactions Periode*” (1810-1835) –, az első alapítási korszak jelentkező szociális zavarainak időszakában szintén nem élte virágkorát – a forradalom utáni nehéz évekről eddig még sok szó esik.

A Nemzetközi Statisztikai Kongresszusok egységesítő lendületét jelentősen csökkentették a „civilizált” tagországok közti háborúk, a olasz-osztrák, porosz-osztrák és végül a század számos tendenciáját lezáró Párizsi Kommün, a Német Birodalom – és birodalmi statisztika – létrejötte, az 1873-as válság. A nemzetbirodalmi imperialista versengés ellenére a Kongresszus korszakalkotó határozatait sikerült végre is hajtatni, amelyek nélkül mai civilizációnk alig képzelhető el (az időmérés és a Föld időzónáinak, az egyezményes hossz- és szélességmértékek, a méternek és a liter térfogatnak, illetve a tízes számrendszerű súlymértékeknek etc. bevezetése). Az egyeztető törekvések azonban már az imperializmus korszakfordulójára estek, amikor vége volt a honorácior politikának, s csökkent a Quêtelet állította tudományos igények tekintélye. Az egyes országok nemzeti autarchikus törekvései az elméleti eltérésekben, a foglalkozásstatisztikában, a foglalkozásrendi eszme megjelenésében

¹⁴³ SEMENOV, P.-MAKSÉEV, A. 1872. 27. Kiemelés T.Z.

tükröződtek. Az 1900-as világ-népszámlálás véghezvitele, amelybe Kőrösy József annyi munkát fektetett, már nem valósulhatott meg. Az első világháború után a népszövetségi keretekben, többnyire az új központban, Genfben újrainduló munka a 19. század statisztikájának kérdései körül, mindenekelőtt a század végén lezajlott ipari átalakulás következményeinek értékelésével indult meg.

A Kongresszus honorácior szelleme, a „tisztá statisztika” eszménye 1848 után még feltámadt, elkísérte a magyar hivatalos statisztikát is indulásában. A honorácior szellem képes volt áthidalni olyan, már említett ellentéteket, mint amelyeket általában már az imperializmus kora előtt delelőjére érkezett polgári nacionalizmusok keltettek. Az osztrák-magyar monarchia kétféle nacionalizmusának – és kétféle lojalitásának - beszámítása nélkül teljesen érthetetlen mind az az utolérési elszántság, amely a magyar hivatalos statisztika születésében látható: mind a két hivatalnak az egyeztetési kötelezettségen túli összeférhetetlensége, amely elsősorban Keleti és éppen a többször emlegetett Adolf Ficker közt pattant ki a nemzetközi fórumokon is. A Keleti-Ficker vita először a Nemzetközi Statisztikai Konferencia 1874-es stockholmi ülésén, majd az 1876-os budapesti ülésen folyt az anyanyelv-beszélt nyelv kérdésében. Itt is egy statisztikai összességről volt szó: a nemzetről, amelynek tagja minden szabad (nemes, vagy a 48-as jogkiterjesztés folytán szabadult) ember, „fizikai egyén”, akinek szabad joga nemzetisége megvallása és megválasztása.¹⁴⁴ Az alkotmányellenesen végrehajtott józsefi népszámlálás óta, majd az 1851-es nemzetiség számlálás után nemigen volt olyan statisztikai terület, amely ne feküdt volna érzékeny területek közelében. Ficker egyébként ebben az időben, a foglalkozásstatisztika mellett – amely adóügyi vonatkozásai miatt nem volt kivétel az érzékenységből – a nemzeti kérdésnek valószínűleg legfelkészültebb szakembere volt, háta mögött Czoernig *Ethnographia*-ja óta (1855-1857) a legalaposabb, a „Mitteilungen”-ben¹⁴⁵ megjelent kétrészes tanulmányával, „*Die Völkstämme der Österreichisch-Ungarischen Monarchie*”¹⁴⁶, amelynek már a címe is kihívás volt a nemzetisége és függetlensége mellett elkötelezett magyar kollégák számára, benne az etnológiai hangulatú „néptörzsekkel” (*Völkstämme*), meglehet ennek a kifejezésnek használata bizonyára nem volt sértő szándékú¹⁴⁷.

Az új csoportokkal új normák is érkeztek. A polgári tudomány többnyire polgári származású hivatalnoki karánál, már a Lajta mindkét partján felzárkózott a hivatalnoki monarchia-hűség mellé a német és a magyar nemzeti elkötelezettség eszméje. A legmélyebben fekvő rendi és felekezeti érzékenységek mellé a nacionalizmusnak újabb

¹⁴⁴ Magda Pál 1832-ben e kérdést még úgy vetette fel, hogy ha a nemzetiség mértéke a beszélt nyelv (*Umgangssprache*) lenne „...a magyar nemzethez tartozna a magyar nyelvet jól beszélő cigány, zsidó vagy a görög is.” (MAGDA, Pál 1832. 46.)

¹⁴⁵ **Mitteilungen:** *Mitteilungen aus dem Gebiete der Statistik*. 1952-től a K.K. Direction der administrativen Statistik szerkesztésében.

¹⁴⁶ FICKER, Adolf. 1869.

¹⁴⁷ Ficker a nagyrabecsült Gentben született Quételet-t is úgy jellemzi a róla írt nekrológban, hogy „Obwohl seiner Abkunft nach dem vlämischen Stamme angehörend, sah er sich durch seiner Bildungsgang rasch vollständig der französischen Nationalität zugeführt, ...” FICKER, Adolf. 1876.B. 1.

érzékeny rétege képződött, amely a két nemzet szakmai viszonyaira is hatással volt. Ausztriában ez a német nacionalizmus, mely azonban, a magyarhoz hasonlóan, nem vált el az államterület rendi közjogi hagyományától, a német-római birodalomtól és a magyar királyságtól, sem közjogi alkatelemeiktől.¹⁴⁸ Az 1804-es bécsi egyetemi tanrendi „*allerhöchste Verordnung*” statisztika-oktatási reformjait elodázó tényezők között Ficker, jellemzően még 1876-ban is, fájlalta a Szent Német-Római Birodalmat megszüntető és az Osztrák Császárságot kimondó 1805-ös napóleoni diktátumot, az osztrák nagynémet-párti Trianont, „amely Ausztria és a Német Birodalom ezeréves összefüggését eloldozta”.¹⁴⁹

A 18. század végétől a versengő államok határai fölött is érvényesülő honorácior kapcsolatok, nagy tekintélyű tudós férfiak és műveik – nem utolsósorban a statisztika-oktatással, például Bécsben és Pesten a göttingai statisztikusok, Achenwall és Schlözer tanításával – biztosították a nemzetek, illetve birodalmak statisztikái közötti összhangot – ha nem is a mai igények szerinti összehasonlíthatóságot. Az egyetemes honorácior (vagy felvilágosult) látószögből mindmáig megmaradt az összehasonlíthatóság igénye, mint a Nemzetközi Statisztikai Kongresszusok (CIS) állandó napirendi pontja és 150 éve minden utódszervezetnek, a Nemzetközi Statisztikai Intézetnek (ISI) és *Bulletin*-jéneknek, majd az első világháború után, 1923-tól a Népszövetség, utóbb, 1947-től az ENSZ genfi székhelyű Nemzetközi Munkaügyi Szervezete (ILO) által koordinált foglalkozási rendszerek (ISCO) alkotásának meghatározó törekvése.¹⁵⁰

A nevezetes szentpétervári nemzetközi egyezmény alapján, 1880¹⁵¹ óta tíz évenként hasonló elvek szerint megismételt népszámlálási állapotfelvételek adatait – igénytelenebb összefoglalóktól eltekintve – ritkán használjuk egyenként mint társadalomszerkezeti időmetszeteket. A népszámlálások sora elvben lehetővé tette volna a változások ábrázolását, idősorok készítését, de mint ahogy az állam teljes népességének megszámlálása sem, az idősorok alkotása és az időmetszetek összehasonlításának programja sem következett az eredeti, adó és sorozási funkcióból. Idővel kialakult módszere azonban visszahatott az egyes időmetszetek készítésére is: a népszámlálások tervezői a társadalmi kategóriák megállapításánál egyre fokozottabban vették figyelembe az idő- és a térbeli összehasonlíthatóság szempontjait. A nemzetközileg kialakult osztályozási rendszereken belül

¹⁴⁸ Keleti 1871-ben: „Csakugyan népünkéről. sz. István korona országait lakó nemzetünk tagjairól szól e mű, kiknek állapota, viszonyai, foglalkozása, miveltsege stb. hogy inkább megérthető legyen (...) grafikai módszer alkalmazása mellett mutatnak be az olvasónak.”

Magától értetődik, hogy a summát, a társadalom egészét a Szent István korona országainak népe képezi, mint azt Hazánk és népének III., államról szóló fejezete részletesen körülírta. KELETI Károly. 1871. Hazánk és népe. 4.

¹⁴⁹ FICKER, Adolf 1876. II. 52. Hans Fuchs, az Osztrák Központi Statisztikai Szolgálat elnöke 1961-ben a német nyelvetterületen belüli összehasonlíthatóságot emeli ki az új sztenderd foglalkozási osztályozás (ISCO) rendszerére való átállásnál.

¹⁵⁰ 1900-ig jó áttekintést készített a kérdéskör Kőrösy József emlékiratában (KÖRÖSY, Josef von 1897. *Die Seculare Weltzählung...*), és az egyes koncepciókat ismertető ISCO kiadványok, mint az 1949-es genfi bevezetése és több tanulmánya, az ISCO57 és ISCO88 Report-kötete.

¹⁵¹ Még a szentpétervári egyezmény előtt a 0-val végződő év első napját tekintette vizsgálati időpontnak (*Stichtag*) a monarchia mindkét felében az 1869/70-es népszámlálás.

az egyes országok népszámlálásainak feldolgozásakor a fogalmi kontinuitás biztosítása érdekében a korábban használt kategóriákhoz igazodtak.

Az 1873-as tőzsdeválságot követő évtized a gazdaságokban is inkább az autarchia, vagy birodalmi autarchiák kora, a viszonylagos stagnálás, az állami ipartámogatás és az állami szocálpolitika, az osztrák és német Közép-Európában Gustav Schmoller és a „katedraszocializmus”¹⁵² korszaka, a statisztikában a belső, szakmai differenciálódás és a második világháborúig a befeléfordulás,¹⁵³ amikor a statisztikus egyre inkább vállalja a törvényeket és rendeleteket végrehajtó hivatalnoki szerepet. Ez a „*Polizeiwissenschaft*” államtudományi visszatérésének kora, az egyén társadalmi munkamegosztási állása helyett a személytelen termelő tevékenység, az üzemi pozíció, vele kapcsolatban hol a társadalmi és képzettségi rangsor előretörésének, hol meg, az 1930-as években, tagadásának a kora. A nemzetközi együttműködést az első világháború, majd az 1921-es genfi újjáalakulás után az újabb nagyválság 1929-ben, Ausztriában a nemzetiszocialista időszak, végül a második világháború után a közép-európai szovjet megszállás szakította meg. Az osztrák foglalkozásstatisztika 1955 után, 1961-től, a tervezett világszámlálás évétől, a magyar 1975-től kapcsolódott vissza a nemzetközi foglalkozási osztályozáshoz (ISCO).¹⁵⁴

I.4. A statisztikustársadalom

I.4.1. „*Datenlieferanten der Verwaltung*”, A kormány adatszolgáltói

A számlálók kis társadalma is beleépül a megszámláltak társadalmába. A társadalomstatisztika kialakulásának tényezői között maguk a statisztikusok többféle szerepben is megjelentek: az új szakma, vagy tudomány elhivatott munkásaiként, akik elsősorban az abszolút hatalom új elithivatalnokainak érezhették magukat, másodsorban az abszolutizmus új osztályainak egyike, honorácior értelmiségiként, akik gyakran gondosan számontartott plebejus állapotukból magas képzéssel szereztek szabadságlevelüket, „diplomájukat”.

Az államon mint szervezeten belül az első bécsi hivatalok, akárcsak az 1867-ben, a Fényes Elek-féle 1848-as hivatal hagyományával a Keleti Károly vezetésével feltámadt magyar intézmény, nem voltak nagyszervezetek. A fejlett polgári statisztika műhelyei, a 19. század végi hivatalok váltak majd csak azzá: nem csak a „tömeges észlelések” száma növekedett, hanem szervezeti, minőségi változás történt. Egyfelől meghonosodtak a kor általános bürokratikus és ipari szervezeti formái, technikái a statisztikai hivatalokban is.

¹⁵² DURDIK, Cristel 1974. XIII.

¹⁵³ Jellemző, hogy milyen területekkel tartotta fontosnak az összehasonlíthatóságot biztosítani az osztrák 1931. évi (már foglalkozásrendi szellemű) üzemi és munkavállalói foglalkozási névjegyzék: a munkanélküliségi statisztikával, a népszámlálási foglalkozási statisztikával, a termelési és kereskedelmi statisztikával. WIRTSCHAFT UND SOZIALSTATISTIK 1931. Einleitung... 3.

¹⁵⁴ RUTSCHKA, Ludwig Sigfried 1955. *Die Entwicklung der österreichischen Berufs- und Betriebssystematik*. Wien (Kammern für Arbeiter und Ausgestellte für Niederösterreich). 210. 66.

Megépültek központi hivatali épületeik is, amelyekben idővel beállították Bécsben, majd Budapesten is az első számológépeket. Az 1890-es évektől, először az Egyesült Államokban kezdődött a „Hollerith-korszak”. Másfelől talán lényegesebb a felvételszervezeti változás: a felvétel helyén az „ősanyagból” az alaptáblagyártás is megszűnt; a felvétel és a feldolgozás szétvált, az utóbbi teljesen bevándorolt a hivatalokba. „Azáltal, hogy az utóbbi művelet már most a voltaképpeni statisztikai műhelyekbe és gyárakba, t.i. a statisztikai hivatalokba tétetik át, eddigelé nem ismert fejlődést nyer az.”¹⁵⁵ Az üzemgazdaságra emlékeztető megfogalmazás nem pusztán hasonlat. Keleti az első egyéni számlálókártyákkal (*Zählkarte*) a központban feldolgozott 1880-as magyarországi népszámlálás ismertetésénél mérnöki akkurátussággal közölt a vállalkozás időbeosztásáról órára, mászóra, kilométerre, a szállítási és munkabéreköltségre pontos adatokat. Megjegyezte, hogy ez a szervezet nem volt számukra újdonság, mert a népmozgalmi felvételek adatait már 1870-től hasonlóan kezelték.¹⁵⁶

A tulajdonképpeni adóügy és civilizációnk emberadója, a tartományokra kirótt katonaszolgáltatás, e kétféle „statisztika”, a 19. század második felére eső államigazgatási differenciációban válik le a mai értelemben vett statisztikai szolgálatról, amelynek jellegadó, fő feladata az országgyűlési törvénnyel előírt népszámlálásoknak, Magyarországon 1869/70 óta tízévenként végrehajtott elkészítése – benne a társadalomszemléleti zavaroknak megfelelően, az egyre komplikáltabb foglalkozásstatisztika elkészítése. Az egyre teljesebb és nagy munkatársi aprátust megmozgató népszámlálási művek, amelyeken évekig dolgoztak az európai államok többnyire hatósági rangban álló statisztikai hivatalai, a polgári műveltségnek csúcsteljesítményei közé számítottak – a tudományos enciklopédiák, nemzeti és világtörténeti összefoglalók, történeti forrás- és jogszabálygyűjtemények, vasúti menetrendek mellett. Míg azonban azok többnyire magánvállalkozásokként keletkeztek, a statisztikai vállalkozások mögött – eleinte Anglia, vagy az angolszász Nyugat kivételével – teljes súlyukkal ott álltak az európai nemzeti államok, illetve nemzeti birodalmak.

A hivatalok és a „hivatalnokrend” súlyának változását, szűkebb területünkről véve példát, érzékletesen mutatja a népszámlálási foglalkozási jegyzékek terjedelmének fent már említett évszázados növekedése. Miközben a monarchiában a népességszám durván megkétszereződött, a 19. század elején készült ipari adójegyzékek, amelyek a foglalkozásstatisztikának a Lajtán innen és túl tapasztalati fedezetét jelképezik, alig pár száz nevet, mesterséget, adóköteles tevékenységet tartalmaznak. Az ős-lista, az 1862-es *Erwerbsteuerkataster* már haladta meg az ezres tételszámot. Az 1910-es népszámlálás „törzskönyvezett” névanyaga, a kiadott magyar listák 3500 körüli megnevezést, az osztrák népszámlálás hat és félezeret tartalmaznak. Eközben azonban a jegyzékgyártás széles, gyakorlati bürokratikus rendszerré változott.¹⁵⁷

¹⁵⁵ MAYR György /1877/ 1881. 93.

¹⁵⁶ KELETI Károly. 1880. 8.

¹⁵⁷ A valóban nagy századfordulói osztrák lista az 1900. évi „Kereskedelmi és Iparkamara ipar és iparszerűen üzemeltető vállalkozásokat statisztikai céllal” összegyűjtő, 14.925 nevet tartalmazó jegyzéke az „*Aalen, marinierten*,”

A felemelkedés nagy erőfeszítéseinek azonban még nem ezek a birodalmi méretek voltak a kísérő körülményei. A Bécsben összpontosított hivatalos szakmai szervezeti kiépültség, a rossz idők ellenére is előnyt jelentett az osztrák örökös tartományok statisztikája számára. A hivatalos statisztikát alapító osztrák hivatal, a *Statistisches Büro* (1828-1840) lehet, hogy szerény létszámú, önállótlan¹⁵⁸, de központi, birodalmi intézmény volt, az udvar közelében élő tanult hivatalnokokkal, általában jogot végzett, egyetemen képzett szakemberek nemzedékeivel akik – legalább is reprezentatív képviselőik személyében – a Habsburg monarchiához és államához hű, egyben a „közjó” szolgálatának mint hivatásnak öntudatában élő, testületi szellemű statisztikusai kart alkottak. Maga a *Statistisches Büro* az utókor szemében a 18. századi abszolutizmusok, Mária Terézia és a régens II. József korszaka kameralista államtudományának elrontott és csüggesztően konzervatív hivatala volt 1835-ig. A reformkorban felnőtt nemzedék és Adolf Ficker, aki már nem „beamteri”, hanem modern tudományos igényeket támasztott a hivatallal szemben, fel is róttá neki, hogy nemigen engedélyezett még tudományos célú munkákat sem. Igaz, hogy a történész, Christel Durdik, az 1770 utáni időszakot, amióta a katonai hatóság kezelésébe került a népszámlálási statisztika már, a hanyatláshoz számította.¹⁵⁹ A bécsi osztrák Statisztikai Hivatalban azután is évtizedekig toldozgatták - mégpedig éppen a kezdő Ficker vezetésével - az idővel nyomtatott formában megjelenő, egyre szélesebb olvasóközönség számára közreadott Táblázatokat (*Tafeln zur Statistik*). Karl Czoernig, az 1840-ben újrászervezett bécsi hivatalnak,¹⁶⁰ a *Statistische Zentralkommission*-nak 1841-től vezetője, aki különben a központosítást hivatala és a kormányzat közti „szerves” kapcsolat alapjának tekintette, mint az 1857. évi bécsi Nemzetközi Statisztikai Kongresszus házigazdája, nem leplezte különösebben helyzetüket, csupán a múltba helyezte, amikor a valamikori magánkezdeményezések statisztikusai állami szolgálatban a „kormányok hivatalos adatszolgáltói” rangjára süllyedtek.¹⁶¹

A *Statistisches Büro* hivatalnokai kétségtelen hivatástudattal dolgoztak, a II. József által lefektetett elvek és rendtartások szerint.¹⁶² Az *esprit de corps* mintájára kialakított

Erzeugung von"-tól a „Zwistereien, ohne nähere Bezeichnung”-ig, (angolna-pácolótól a kmn. csíráztatóig). WIRTSCHAFT UND SOZIALSTATISTIK 1899/1900. *Alphabetisches Verzeichnis*; Az Egyesült Államokban 1940-ben elkezdett *Dictionary of occupational titles* 25 ezer foglalkozási leírást és négyezer részletes pszichofizikai követelményleírást tartalmaz.

¹⁵⁸ „völlig unselbständig war” DURDIK, Christel 1974. XXII.

¹⁵⁹ DURDIK, Christel. 1973. 227.; erről lásd még PERJÉS Géza. 1968.267-268.

¹⁶⁰ Van, aki 1840-től számítja az osztrák hivatalos statisztikát: ALOIS, Gehart 1990.

¹⁶¹ CZOERNIG, Karl Freiherr von, *Bericht...* 1857. 40. Visszatekintve a tudomány múltjába, úgy látta, hogy a tudósok privát törekvései nyomán létrejött tudomány – amely csekély támogatás és kevés adat birtokában „nemritkán tarthatatlan hipotéziseket követett, vagy a számokkal való játékba bonyolódott” – majd a kormányzat adatszolgáltójává vált. Alább, a 44. oldalon: „In Österreich aber, wo durch die bisherige Centralisation der Statistik einer organischen Verbindung mit der Verwaltung bereits auf das Erfolgsreichste der Weg gebahnt ist, würde hiermit die vierte Periode der Entwicklung der Statistik beginnen, (ugyanis 1840-től, az ő vezetésével megalakult *Statistische Zentralkommission*-nal. T.Z.) deren Ergebnisse aufzuzeichnen einer späteren Zeit vorbehalten bleibt.”

¹⁶² HEINDL, Waltraud 1984. 17.

hivatali rangsor szabályozta a belső viszonyokat a hivatalnoki karban.¹⁶³ Ezek a viszonyok nemcsak nem neveltek tudósokat, de inkább fogyasztották őket. Ennek ellenére, mint látni fogjuk, a rangsor hatalma folytán a miniszteri után a miniszteriális hivataloknak volt a szakmában talán a legnagyobb a tekintélye és a vonzása. A statisztikus szakmának, amely művelői többségét tekintve a jogászkarból került ki, a jogászok mintájára támadt fel igénye a tudományos önállóságra, és 1848 után is ez konzerválta a honorácior erényeket a „beamter” mentalitással, a hivatali rangsor szürke katonáinak párhuzamosan hódító szellemével szemben. Ehhez hozzájárult a minisztériumi osztályként működő hivatalok tisztviselőinek házon belüli előmeneteli lehetősége is. A hivatal már hivatal volt, ezért Keleti Károly kiválása például 1871-ben a magyar Kereskedelmi Minisztériumból és önálló hivatalalapítása sem volt népszerű beosztottainak körében, mert elvágta a házon belüli karriereket.

Az 1867-et, de inkább az 1870-es évek válságos időszakát követően kiépült modern parlamentáris alapon működő államigazgatásban a hivatalos statisztika is más szerepet kapott, mint valamikor a szűk, belső kormányzati funkciót szolgáló rendi, vagy a korai polgári (1851, 1857, 1869-es) népszámlálások társadalmi felfedezéseinek időszakában. Ami a rendi abszolutizmusnak, majd a neoabszolutizmusnak kétszáz év alatt nem sikerült Magyarországon - a közigazgatás és az adószedés megyéket beolvasztó legális központosítása - sikerült a Bach-korszak önkényuralmának, amit dualista államigazgatási rendszer más hasonló intézkedésekkel együtt törvényesített.

A statisztikai munka 1867 után a Lajtán innen és túl, a kor bürokratikus irányzatának megfelelően, valódi nyilvános, nemzetközi tekintélyre igényt tartó szolgáltató hivatalokban (*service, Amt*) szerveződött meg és szakmailag is erősen differenciálódott. A „közszolgálat” nyilvánosságát is hangsúlyozni kell, melynek hiánya mind az abszolutista, mind pedig a totalitárius korszakokban rányomta bélyegét az egész statisztikai tevékenységre. Fényes Eleknek és statisztikus kollégáinak a hivatalos titkolózás útvesztőiben, magas patrónusok garanciája mellett kellett a megyékben, városokban elsüllyedt összeírás anyagokból felkutatniuk és azután frissítgetniük adataikat. A hivatali titok Weber-i szöveget juttat eszünkbe:¹⁶⁴ amikor a hivatal Bécsben volt, nem Fényes Eleknek és a magyaroknak szólt, hanem a bürokrácia általános önvédelmi viselkedése volt, urával, a császárral szemben is. A

¹⁶³ Az 1786. március 16-i udvari leiratból: „Az állam minden igaz, becsületes gondolkodó szolgájának kötelessége (...) soha ne saját magára gondoljon, a dolgokat ne egyéni érdeke és kényelme szerint értékelje, s ha az neki terhes, ellene, ha az neki hasznos, mellette nyilatkozzék, hanem azon nagy alapelv szerint kell viselkednie, hogy ő csak egyetlen egyén, s a többség java messze felülmúlja az övét, mint minden egyes különállót, sőt azt egyetlen embernek tekintve, magát az uralkodót is; mérlegelnie kell, hogy annak, ami a közösség számára, melynek ő is része, hasznos, egész biztos, hogy ha mindjárt kezdetben nem látja is be, a későbbiekben valamelyik előnyét ő maga élvezni fogja.” HAVRÁNEK, Jan 1987/88. 24-25. Mint Rousseau és Voltaire akarata ellenére szabaddá akarta tenni a népet, Sonnenfels-szel a császár is boldogítani akarja a közösséget (*Gemeinschaft*)!

¹⁶⁴ „...a nép által választott elnök, örökletes, »abszolút« vagy »alkotmányos« uralkodó – ez az »úr« az igazgatási üzemben tevékenykedő iskolázott hivatalnokkal szemben mindig olyan helyzetben van, mint »dilettáns« a »szakemberrel« szemben. Minden bürokrácia arra törekszik, hogy ezt a hivatásos tudás nyújtotta fölényt még ismereteinek és szándékainak titokban tartásával is fokozza.” WEBER, Max 1967. 291.

szentpétervári Nemzetközi Statisztikai Kongresszuson is vita tárgya volt még az, hogy az iparstatisztikai jegyzékek nyilvánosak legyenek-e, vagy sem, kabinet-, vagy közügyet képezzenek-e – nyilván stratégiai jelentőségük miatt, amely megsemmisülésüknek egyik oka is lehetett.¹⁶⁵

A tőkés országok statisztikai hivatalainak nagy, reprezentatív feladata maradt a népszámlálások elkészítése szinte napjainkig. A szakmai képzési és intézményi előzmények különbségeinek megfelelően, Magyarországon a népszámlálásoknak ez a központi nemzeti jelentősége az elmúlt évtizedekig meg is maradt, s – szerencsénkre – ez a nyilvános kiadványok (jegyzékek) számán és minőségén is meglátszik. A népszámlálási keresztmetszet, benne a teljes foglalkozásstatisztika jelentősége megmaradt máshol is, Ausztriában is, de a 19. század végén, a 20. elején már több műhelyben készült statisztika és többféle foglalkozási lista volt forgalomban. Ennek, mint látni fogjuk, a népszámlálási foglalkozásstatisztika kialakulására nézve lesz jelentősége. A változatlanul mértékül szolgáló népszámlálási listán kívül, amelyet 1848 után Ausztriában csak 1869-ben és 1910-ben adtak közre nyomtatásban, a polgári kor ős-listái is léteztek: a részleteikben kiadott ipari adó- vagy egyenes jövedelemadó-jegyzékek, illetve kataszterek (Erwertbsteuer-kataster 1851 a Tafeln-ben, 1862, 1865 a Mitteilungen-ben), melyeket a kereskedelmi és iparkamarákban állítottak össze. A foglalkozásnevek legnagyobb forgalmát azonban a munkaközvetítő intézmények bonyolították, amit az osztrák és a magyar állam is, kereskedelmi minisztériumaik feladatkörében egyre inkább koordinációja alá kívánt vonni.¹⁶⁶ Az egyre szociálisabb állam figyelmet kellett fordítson a munkanélküliségre, a szociális kérdés egyik legégetőbb problémájára. E téren a monarchia két felében minden szinkronban történt: a kereskedelmi minisztériumok 1899 folyamán rendezik a munkaközvetítőkkel és a szakszervezetekkel az ankétokat, többek között a célból, hogy az ő segítségükkel készítsék el a munkapiac változását követő periodikus munkastatisztikát. A központilag ellenőrzött munkaközvetítőirodát Pesten a Kereskedelmi Minisztérium felügyeletével, de a „független”, nem állami Iparegyesület, a kamarák és a szakszervezetek szervezésében és finanszírozásában, egyharmad rész önerővel tervezték és nyitották meg 1900. március 15-én.¹⁶⁷ Bécsben fórumot is teremtettek maguk számára, amely „mindenek előtt szociálpolitikai nevelőeszközként” kellett szolgáljon, *Soziale Rundschau* címen (1900-1916), amely elsőr havonta, a háború alatt félévente jelent meg a sztenderd foglalkozási rendszerbe foglalva az álláskeresőket és az álláskínálatot.

¹⁶⁵ DÁVID Zoltán 1965; BENDA Gyula 1981. Max Wirt a német birodalmi statisztika tekintélyének, Ernst Engelnek, Keleti Károly „barátjának” liberális szellemű beszédrészletét idézi a nyilvánosság melletti érvként: „Die Gewerbestatistik darf niereends als eine lediglich administrative, sondern sie muss als öffentliche Angelegenheit angesehen und behandelt werden.” WIRT, Max 1872. 33.

¹⁶⁶ A munkaközvetítés szélességéről – a foglalkozásstatisztikán kívül – fogalmat alkotunk a *Soziale Rundschau* tudósításából, amely az osztrák Kereskedelmi Minisztérium 1899. májusában rendezett munkaügyi statisztikai ankétjáról szól. Az ankéttra 928 osztrák munkaközvetítő intézményt hívtak meg: 40 munkásszövetkezetit, 52 szakszervezetit, 36 más egyesületit, 9 (magán) intézetet, 679 gondozóállomást (*Naturalpflegstationen*) és 106 koncessziós állásközvetítőt. A 928 meghívottból csak 245 fogadta el a meghívást. (*Soziale Rundschau* 1900. I. köt. 14.)

¹⁶⁷ A munkaközvetítést az ipartörvény szabályozta. 1884:XVII.tc.15.§. Lásd még GELLÉRI Mór 1912.631-634.

A munkaközvetítői forgalom, amelynek 19 század végi szélességét az előbb jegyzetben láttuk, számunkra azért is érdekes, mert a foglalkozásbeszédnek is terjesztője lehetett olyan rétegek számára, amelyek nem voltak „célcsoportjai” a statisztikának. A hivatalos foglalkozásstatisztikát a közigazgatásnak és a polgárnak készítették: szélesebb rétegek felé, elsősorban az öntudatosodó, munkaerőpiacon tájékozott, sőt a politikai propaganda statisztikahasználatán keresztül is érintett ipari munkások körében. A mindennapi használatban a foglalkozás-fogalmak terjedhettek újságokon, a mozgalmakban agitátorokon, és a munkaközvetítői irodák listáin keresztül.

A kiegyezés után minden országban folytak ipari összeírások, készültek iparstatisztikák, amelyek az 1880-as években váltak le a népszámlálási foglalkozásstatisztikáról, jegyzékszerűen pedig az ipari címtárakban jelentek meg, melyeknek kiadása általában üzleti vállalkozás volt. Az ipari címtárak bármilyen nagy terjedelműek voltak, hiányaikra nézve szinte lehetetlen rendszeres becslést készíteni.

I.4.2. A pesti, bécsi, prágai hivatalok

A dualista bürokrácia kiépülésével, az értelmiségi középosztály megélhetési bázisának szélesedésével változtak a birodalom két felében a statisztikusi és hozzá kapcsolódó szakmák kondíciói. A továbbra is birodalmi központi aspirációval dolgozó bécsi *Zentralamt* dualista tükörintézményeként önállósult költségvetési intézményként az 1871-ben a magyar miniszterelnökség alá rendelt Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Mellette a második világháborúig jelentős szakmai intézményként működött a Pest Szabad Kir. Város, majd – szintén bécsi párjához szó szerint hasonló nevű intézmény – a Budapest Székes- és Főváros Statisztikai Hivatala. A Központi Statisztikai Hivatalon kívül nem egyszer hamarabb jelennek meg a később tartósnak bizonyult újítások. Mint említettem már, az új polgári foglalkozási rendszernél döntő jelentőségű fiziokrata sémát is először a budapesti Statisztikai Hivatalban alkalmazta Kőrösi József.¹⁶⁸ A Fővárosi Statisztikai Hivatalban harmincnyolc évig dolgozott és 1906-1925 között igazgatója volt Thirring Gusztáv (1861-1941) első mai értelemben vett történeti statisztikusunk. Jeles statisztikai tanszéke volt a budapesti Műegyetemnek, ahol majd 1920-tól a KSH után Budai László is szolgált. Magyarországon azonban nem volt olyan széles szervezeti és képzési háttere a hivatalnak, mint amelyet Ausztriában az egyes örökös tartományok, mindenek előtt Csehország és a prágai hivatal képeztek. A statisztikai tevékenység 1810-es, 20-as évekbeli kiszélesedése idején – amely az osztrák reformkor nemzedékét indította útnak – az egyetlen Pesti Egyetemmel szemben Ausztriában régi bécsi Theresianum-beli (*Theresianische Ritter-Akademie*), a bécsi, valamint a prágai egyetem mellett Innsbruckban, Salzburgban, Lembergben, Krakkóban és más helyeken is működtek egyetemi tanszékek. Zeller éppen az egyetemi statisztika fejlődésével hozza összefüggésbe azt

¹⁶⁸ KÖRÖSI József 1870. (Könyvomas). Lásd a MELLÉKLET-ben.

az időt, amikor megérett a helyzet a hivatalos statisztika létesítésére.¹⁶⁹ Csehországi születésű német statisztikusok voltak Bécsben az osztrák statisztika modernizálói közül Johan Spinger (1789-1867), Karl Czoernig, aki Prágában végzett, és Adolf Ficker is, aki már Bécsben, a csehországi Reichenau-i születésű Johann Springernél tanult. De a Cseh Királyi Statisztikai Hivatal éléről került a bécsi hivatal élére az 1880 utáni új nemzedékkel a századforduló osztrák foglalkozásstatisztikájának vezető egyénisége, az augsburgi születésű Karl Theodor Inama-Sternegg (1843-1908) is. Az osztrák kereskedelmi és iparkamarák szintén jelentős statisztikai tevékenységet folytattak, sőt az első világháború után ők segítették ki iparstatisztikai bázisukkal a hivatalos népszámlálási foglalkozásstatisztikát. A társadalmi és munkáskérdés közvetlen, intézményesült statisztikai tevékenységekben, munkaközvetítői kiadványokban és periodikákban is megjelent a kettős monarchiában. A népszámlálást és az iparstatisztikát nem számítva, csupán csak az országos érvényű felméréseket véve számba, Ausztriában a 19. század végén, 1898-tól az állami Munkaügyi Szolgálat¹⁷⁰ és a szakszervezetek készítették jegyzékeket – párhuzamosan a nagyszámú munkaközvetítői magánvállalkozással. A jelentősebb munkaközvetítői jegyzékek a népszámlálási listára vezethetők vissza, hiszen a magas színvonalú részfelvételekkel szemben „Teljes képet **minden** lakos főbb foglalkozási és tevékenységi osztályairól csak a censzon keresztül lehet nyerni.”¹⁷¹

A jogi egyetemen jogászként vagy már statisztikusai szakon tanult statisztikusai tisztviselői kar, a kisebb-nagyobb európai állami (kir.) hivataloknál s azok növekvő számú alkalmazottainál lényegesen szélesebb csoport volt. Az uradalmi központi irodák a helyi közigazgatásban, sőt bankok, tőkés vállalatok mellett működő „kontorok”, kisebb-nagyobb kancelláriák magánbürokráciájában egyre több szférában születtek statisztikai tudást hasznosító posztok, amelyek egy része a 19. században önállósodó, megnőtt tekintélyű tudományág művelőjéhez igyekezett hasonlítani. Míg Mária Terézia korában az írni-olvasni tudó világi ügynökök kis száma is hátráltatta az összeírásügyet, a 18. század második felétől a kormánysszervekhez hasonlóan szélesedett a hivatali írásbeliség. A szokásos adószedői és írnoki munkától eltérő feladatokra kerestek embert, a biztosítási táblázatok élettartam-számításai mellett, amelyeneket még Fényes Elek is számolt a Bach korszakban Rákosszentmihályon.

¹⁶⁹ FICKER, Adolf 1876. II. 60.; nagyjából az osztrák Statistisches Büro alapítása (1829) idején, 1826-ban egész Európában is csak hét egyetemen oktattak statisztikát (Bécs, Innsbruck, Padova, Párizs, Pest, Prága, Velence) ZELLER, Wilhelm 1979. 16.

¹⁷⁰ DURDIK, Christel 1974. XIV. Az angol munkügyi statisztikát a Kereskedelmi Kamara (*Board of Trade*) 1894 óta megjelent évkönyvéhez, az *Annual Abstract of Labour Statistics*-hoz kötik. MITCHELL, B.R. 1962. 57. old.

¹⁷¹ FICKER, Adolf. 1870. 120. Kiemelés ott.

I.4.3. Az értelmiség és a rangemelések

A mozgásban lévő állapotokkal és törekvésekkel kell megkísérelni választ adni arra a kérdésre, hogy milyen társadalmi látószögből készültek az első átfogó „társadalmi”, valójában egy állam népességét osztályozó statisztikai vállalkozások. Ez azonban nem lenne valódi kérdés, ha egyszerűen rá lehetne mutatni arra a különös csoportra, egyéniségre, a szerzőre, akinek a szemüvegét sok tekintetben mindmáig használjuk.

Annak számbavételéhez, hogy statisztikusaink csoportjai mint helyezkednek el saját, részben saját maguk szerkesztett rendszereik keretei közt, tematikusan kicsit előre kell szaladnom, a következő rész témájához, „A modern foglalkozásstatisztikai rendszerbe átépülő hagyományelemek” kérdéséhez. Az ott elemzendőkből kiemelem az abszolutizmus egyik társadalmi termékét, a „professzionista”, tehát képzettsége alapján megkülönböztetett értelmiségi csoportot, ahogy a II. József kori népszámlálásban még teljes rendi környezetével megjelenik. A statisztikus mint értelmiségi és műve ugyanis ezek közt a rendiesen megformált, saját viszonyaiban is rangsorolt és többek közt patronátusi rendszerekkel szervezett viszonyok közt jelent meg.

Az „emberi civilizáció feltartóztatatalan fejlődésével”, a „műveltség folytonos emelkedésével” párhuzamosan a statisztikai társadalomábrázolás kétszáz éves változási folyamatának főszövege a *meritas professionis*, a szakértelem érdemének emelkedése lett, mint kiváltságos kondíciók törvényes alapja, egészen a 20. század végéig, amikor a képzettség („*skill*”) a társadalmi „hierarchia” mértéke lett.¹⁷² Mire legkorábban megjelennek a képzett csoportok az összeírások rendi rangsorában, már Európa szerte ismert intézményesült formákkal találkozunk, melyek érvényesülését Mária Terézia és fia iskolázást és képzést előíró rendeletei is megerősítettek. Az 1848 előtti nemnemes népesség magyarországi összeírásainál elég világos még, hogy a tanult hivatalnokok és honoráciorok azért állnak elől a rangsorban - szemben az osztrák Statisztikai Táblázatokkal - , mert hiányoznak fölülük a papi és nemesi rendek, akikkel az európai közjogi normáknak megfelelően a rendi társadalom osztályozása kezdődik. Evvel azonban, a mi érdeklődési körünkben, nem pusztán két uralkodó kiváltságos rend maradt ki a számlálásból, hiszen ekkor már rég nem anakronizmus arról beszélni, hogy a papi és a birodalom népességének arányain belül is különös súlyú magyar nemesi értelmiség (Lásd az 1.. Táblán) az időszak társadalmának két legjelentősebb foglalkozási, szakmai vagy professzionális csoportja is:

¹⁷² ISCO-88 Introduction 3.old. Lásd a MELLÉKLET Hierarchia címszáva alatt!

3.Tábla. A nemesség aránya az osztrák örökös tarományokban, a Magyar Királyságban és társországaiban. 1837.

(Százalékos arány a honos népességen belül)

Alpesi tartományok*	0,28
Csehország, Morvaország, Szilézia	0,12
Tengerpart	0,42
Dalmácia	0,18
Galícia	1,47
*	
Magyarország, Horvátország	5,0
Erdély	4,35
<u>Határőrvidék</u>	<u>0,15</u>

***Alsó-Ausztria, Felső-Ausztria, Stájerország, Karintia,Salzburg**

(Forrás: SPRINGER, Johann.1840. I. IV.)

A józsefi népszámlálásnál, majd 1804-ben és 1828-ban a személyeket társadalmi állásuk szerint minősítették és osztályozták, vagy mint az 1787. évi utasításban olvasható: kvalifikálták és klasszifikálták; ha a minősítés és az osztályozás és a rangban különböző lett volna, a magasabb rangúba sorolták őket. Az utasítás úgy szólt, hogy a római katolikus papot mint papi személyt, ha értelmiségi állást vagy hivatalt viselt, akár csak az értelmiségi nemest, hivatalnokot, „ha mindjárt Királyi Szolgálatban légyen is”¹⁷³ saját rendjébe sorolják. Ki az értelmiségi? 1787-ben nyilván az, akinek értelmi keresetére szóló kiváltságai vannak; az a kevés „művelt ember” akit saját kora, ugyan úgy, mint az utókor, már saját professzionalista normái szerint osztályozott a „felsőfokú végzettség” szerint.¹⁷⁴ Hogy hány fő lehetett a nemességbe sorolt értelmiség, arról több becslés is napvilágot látott, melyek közt még Windisch Éva becslése tűnik a legpontosabbnak, miszerint a nemesi a világi értelmiség kétharmadát jelentette.¹⁷⁵

¹⁷³ „Adelige. Unter diese Rubrik gehöret ein jeder Edelmann, wenn er auch einen landesfürstlichen Dienst bekleidete, nur muß in letzterem Fall vorne in der Qualificationsrubrik beigefügt werden, in welchem landesfürstlichen Amte er stehe.” GÜRTLER, Alfred. 1909.78.; THIRRING Gusztáv. 1938. 155.

¹⁷⁴ „A moder magyar történetírás által kidolgozott meghatározás”, ahogy Bíró Ferenc tömören össze foglalja Kosáry Domokos véleményét Értelmiség és kulturális elit...c. dolgozatából (1987) a nemes és az értelmiség közti különbségről: „Az értelmiségi (...) nem egyszerűen művelt ember, hanem az, aki felsőfokú végzettséggel rendelkezik és (egyéb lehetősége nem lévén) abból a foglalkozásból is kénytelen élni, amelyre e végzettség feljogosítja.”,BÍRÓ Ferenc. 1998. 13.

¹⁷⁵ BENDA Kálmán. 1957 I. köt. XXI. 15 ezer; KOSÁRY Domokos. 1983.323.18ezer; Windisch Schwartner Statistik des Königreichs Ungarn-jának első és második kiadást vetette össze más számadatokkal. V.WINDISCH Éva.1993. 120., sajnos az „egyházi értelmiség” papságon belüli elválasztására ő sem vállalkozott; Vári a Károlyi levéltárban készített becslést egy jellegzetes kis csoport, a birtokigazgatásban dolgozó tisztviselőknél, ahol a nemnemesek arányát 30-40% ra becsüli. VÁRI András. 2002. 62.

A rangkülönbséget nemes és nemtelen értelmiségi között a józsefi népszámlálási utasításban jogilag érvényessé és nyomatékosná a társadalmi rend alapszabálya, a leszármazási, tehát a szabadok rendjéhez, az apai státus örökölhetőségéhez való viszonyuk tette. Személy szerint a papi rendbe sorolták a „Görög, Protestáns és más Vallású Házas Papokat”, a papgyermeket azonban, szemben a „valódi nemesek” fiúgyermkeivel, nem apjuk rendjébe, hanem a nemnemes tisztviselők és honoráciorok gyermekeivel együtt a „Táplálásnak Státusához”, a politikai – tehát nem katonai – osztályozás nem nemesi „egyéb” csoportjába sorolták.¹⁷⁶ Átmeneti csoport volt pap és nemes között, a Mária Terézia alatt Erdélyre és a Pártium-ra még kétszer (1756, 1759) megerősített, majd József által megszüntetett Bethlen Gábor féle „armális” papnemesség, mint „kvalifikációs nemesség”, amelyet elsősorban protestáns lelkészek kaptak kiváltságul, mégpedig a hittani szeminárium elvégzése, tehát képzettség fejében.¹⁷⁷

Az utasításban a „nemtelen Emberek”-ből álló a „Tisztesség és Hivatalbéli, nem különben tisztességesebb Karakterben lévő Emberek”, a nevezetes „*Honoratiores*” alatt három, illetve négy csoportot soroltak föl, melyek közül a magyar nyelvű változatban, mint alább látható, a negyediket csillagos lábjegyzetben különítették el.

A két nemesnek számító rend a papi és a (világi) nemesi rend értelmisége, valamint a türelmi renddel a papok közé sorolt csoportokkal az értelmiségnek tehát a következő hét, a rendi határvonallal kettéválasztott csoportból álló skáláját írta le a józsefi népszámlálás politikai osztályozási rendszere - az ottani felsorolás sorrendjében:

1. A római katolikus papok – mint értelmiségen felül álló hivatás;
2. A nem római katolikus papok;
3. **Nemesek** királyi és értelmiségi szolgálatban;

A rendi határvonalon túl, a „Tisztesség és Hivatalbéliek”

(az instrukcióbeli négy pontját idézve):

4. „1-ször. Minden Királyi Szolgálatban, és Kenyérben lévő **Nemtelen Ember**, a’ ki tudniillik az elébbeni Nemesek Rubrikájára nem qualificáltatott...”
5. „2-szor. A’ Városokban, Királyi engedelemből, a’ Köz-Jónak igazgatására rendeltetett ollyatén Tanátsbéliek, a’ kiknek a’ Tanács-Gyűlésekben Sessiojok, és Voksok vagyon.”
6. „3-szor. Mindazok (a nemtelenek T.Z.), valakik Tudományok által valamely Közönséges Hivatalokban vagynak, és azokat a Királynak a Protectioja és Toleranciája alatt folytatják: mint a’ Medicinae Doctorok, Prokátorok, (Gürtlernél még a Notáriusok is T.Z.) ’s, a’, t.”

¹⁷⁶ Eredetileg „*Sonsten bei Nährstand und Provizial-Beschäftigungen...*”, melynek végére az utasítás összes felekezeti természetű meghatározásával együtt, Ignaz de Luca utólagos beszúráásával kerültek a papgyerekek. GÜRTLER, Alfred. 1909.80. oldal; Lásd még a Táblát!

¹⁷⁷ ZSINKA Ferenc. 1926. 106.

7. „* A' Földes Uraságok Előkélőbb Tisztyei; p.o. Tanácsosai, Udvari Kapitányai, Jóság Directorai, Fő-Vadász-Mesterei és több ilyenek (...) mint egyéb tisztességesebb Characterű Emberekkel kellett bánni.” „Férfi Gyermekeik” a „A' Táplálásnak Statusához” jegyeztessenek fel.”

Az 1787-es összesítő táblából kiemelve az alábbi számok és csoportarányok állnak az értelmiségi lista mögött (Lásd a 4. Táblát):

(Politikai osztályok)	Magyarország/Erdély
(5.) Papi Rendből valók	13.390/ 5.224
(6.) Nemesi Rendből valók	164.554/32.316
(7.) Tisztség vagy Hivatalbeliek és Honoratiores	4.158/ 771

A 18. század végi magyarországi listát, amelyen belül a számszerű rendi arányok elég egyértelműek, a 19. század első felében készült becslésekkel lehet kiegészíteni, amelyek viszont a nemeseket tüntetik el:

4. Tábla. Magyarországi értelmiség a 19. század első felében¹⁷⁸

Életmódjokra nézve	Schwartner 1809	Fényes 1842	Fényes 1847	Kőváry 1847
Egyháziak	15.600	15.754	16.325	5.291
Tanárok, tanítók	8.000	9.717	10.622	1.189
Királyi hivatalnok	3.400	4.304	3.954	x
Megyei tisztviselő	5.527	6.075	2.623	2.237
Városi tisztviselő	8.463	4.429	4.825	x
Hivatalnokok a katonai x határvidéken		2.855	2.539	x
Gazdatisztek	11.068	14.548	6.540	x
Ügyvédek	2.000	5.000	4.123	x
Jegyzők(Falusi, mezőv.)	10.000	6.540	1.728	x
Orvos, seborvos, bába	2.500	2.568	3.235	1.100

Lényegében ezeket a papsággal-értelmiséggel kezdődő politikai osztályozási rendszereket látjuk majd viszont a '48 utáni korai polgári népszámlálások kategóriáinál is, a skálák első, az új tulajdonosi osztályokig tartó harmadának élén Ausztriában 1880-ig, Magyarországon 1891-ig. (Lásd a 1. MELLÉKLET-ben A politikai osztályozási minták közt

¹⁷⁸ Korabeli statisztikai becslések alapján készült összeállítás. A tábla ötlete VÁRI András. 2002. 63. oldali táblázata, a Gazdatisztek u. ott Fényes Elek. 1847. Magyar gazdatiszti névtár 1848. szökö évre. Pest. nyomán.

az 1857., 1869., 1880., 1891. évi népszámlálás tábláit!) A népszámlálások társadalmi kategóriáinak régi/új sorrendjének törvényességi mértéke az 1848-as forradalmak után már az Elbától Keletre eső királyságok és az osztrák császárság „neoabszolutizmusaiban” sem a rendi közjogi rangsor lesz, hanem a rendek és általában minden monarchikus önkénnyel szemben álló autonóm szervezet kizárásával az oktrojált alkotmányok, illetve 1867 után Magyarországon az országgyűlési képviselőválasztási törvények.¹⁷⁹

Nehezen érzékeltethetők statisztikai eszközökkel – mint majd 1988-ban a foglalkozási osztályok mellérendelt képzettségi mutatószámmal - a rendi időszakra nézve a fenti rendi jogi polcokra helyezett értelmiségi skála fokai közti különbségek. Itt is el kell mondanom néhány közismert dolgot, hogy egy 19. századra kialakult meritatív (értelmiségi) csoport örökölt kondícióit felmérhessük.

Papság a monarchia mindkét felében többféle volt, s mind másképp befolyásolta állásával a világi értelmiség kialakulását. Az első rend azonban – ahogy Werbőczy is hangsúlyozza: „világi ügyeiben” 1848-ig – egy protestáns tankönyvet idézve: „...a’ *Romano Catholicus Papi Rend*, a’ melly az Ország közönséges Törvénye szerént első rendet téssen az Országban, és a’ mellynek Tagjai egy áttalában mind Nemesi szabadsággal bírnak.”¹⁸⁰ Az egyszerű rangsorban elsőbbsége csupán elfödi saját rendi minőségében a római katolikus papi rend, a klérus súlyát és „karakterét”, amely nem is illeszkedik a világi rendi rangsorba. A minősítő gondolkodásmód skálája nem folyamatos; vannak az elsőknél is előbbrevalók és az utolsóknál is alábbvalók, akik nem (keresztény) alattvalók, *accola*, eretnekek és/vagy tisztességtelen foglalatosságot űznek. Ez a rendszert alapjaiban meghatározó minősítési elv lényege. A római katolikus egyháznak eredetében a világit megelőző, saját egyházi rendisége van, amely a szentségek kiszolgáltatásának kiváltságával a világi rendszerben, a keresztelestől a koronázásig, hagyományos törvényesítő szerepet töltött be. A wesztfáliai béke után katolikus oldalra került államokban az egyháznak teljes világi befolyása időszakaiban hatalmában állt más keresztény (eretnek) felekezetek büntető státusban tartása. A ’48 utáni elsőség a skálán „tiszteleti” pozíció, amelyet a század végére fölvált mindmáig a saját belső rangsorral a szakmai foglalkozások, a professziók közé sorolás. Az értelmiségi mögött a papi modell, már felekezetének megfelelő állásával összefüggésben, például hivatalképességén és a képzést nyújtó egyházi felekezeti iskolákon keresztül is jelentősen különböző hagyományt jelentett. Révész Imre református püspök a protestáns pátens idején, a protestáns felfogásnak megfelelően tagadta ennek a kívül/fölülállásnak a történeti jogi és morális alapját. Az Evangéliummal és Lutherrel érvel a protestáns pap egyházjogi állása mellett: „Minden keresztyének valóban papi állásuak, ’s közöttük semmi különbség nincs, hanem csupán a’

¹⁷⁹ A *Landeswahlordnung* a Schmerling-i Októberi diplomában, (1861.okt 20.), amely bármennyire is összeegyeztetetlen volt a magyar ’48. áprilisi V. törvénnyel, a népszámlálási osztálykategóriák törvényes alapjául még több mint húsz évig alkalmasak maradtak. Radikális változást 1896-ban a szociáldemokrata képviselőket a parlamentbe bocsájto, elvben általános választás, a Badeni-féle (1882:142. törvényt módosító 1896:168-169.tc. RGBI.1896.No.) osztrák rendszer hozott.

¹⁸⁰ KÖVY Sándor /1798/ 1989 (Reprint) 10.

szolgálatra nézve, mint Pál I. Kor. XII. mondja, hogy mi mindnyájan egy test vagyunk, de mégis minden tagnak megvan a' mag saját dolga, hogy a' másíknak szolgáljon. Az a' veleje mindennek, hogy egy keresztyénségünk, egy evangyeliomunk 's egy hitünk van 's mi mindnyájan egyenlő keresztyének vagyunk, Efez. IV., mert a' keresztség, evangyeliom és hit, ezek tesznek egyedül papi keresztyén néppé.”¹⁸¹

A katolikus privilégium érvényesítéséért a katolikus egyháznak mindig meg kellett küzdenie mind saját világi rendjeivel, mind a protestáns rendekkel, valamint a monarchiával, s a kérdés körül a hangulat a reformáció óta éppen a 18. századi katolikus Európában élesedett ki leginkább. Ennek a külön rendiségnek a háttérbeszorítását tulajdonképpen csak határozott lépésekkel folytatja a hívő Mária Terézia, és a reformjai útjában álló szerkezetnek II. József támad majd neki.¹⁸² A mi társadalomstatisztikai szempontunkból is fordulópontot jelentettek már a magyar '48-as áprilisi törvények, a római katolika eklézsia mint uralkodó egyház előjogainak (elvi) eltörlése (1848: XX.tc. 2.§.), a bevett, a millenniumi Franklin kiadásban is „keresztyén” vallásfelekezetek „tökéletes egyenlősége és viszonyossága”, majd a neoabszolutizmus szekularizációs forradalma, amelyben a foglalkozási rendszer első helyén a papság már nem a római katolikus papokat és nem az egyházi rendet/rendiséget jelentette. Ez mindenképpen változtatott a skála egész minőségén, enyhített fokozati különbségeinek szakadékosságán. Véletlenek, önkényes módosítások az egyházi konkordátum, a protestáns pápens, az osztrák és magyar „*Kulturkampf*”, a század végén az első vatikáni zsinat, Magyarországon a valláspolitikai törvények körül kialakult válságok mellett a népszámlálási rubrikák sorrendjében sem igen keletkeztek.

A katolikus papság hosszútávon sem úgy viselkedik a sorrendekben, mint a többi „foglalkozási osztály”, amelyeknek a politikai formációhoz kötődő mindenkori élcsoportjaitól eltekintve – amely '48-ig a rendi szisztémában a nemesség volt – a kézművesek, földművesek, illetve parasztok és az alsóbb, majd tisztességtelen foglalkozásokat tartalmazó „kasztoknak” sorrendje szinte öröknek látszik. A fent már említett, nemzetközi vagy franciás szekuláris mintára létrehozott rendszerben szakmák közé sorolás azt jelentette, hogy a magyar statisztikában a papságot az első helyről 1900-ra mindenestül besorolták a III. foglalkozási osztály, a Polgári és egyházi közszolgálat negyedik alcsoportjába.¹⁸³ Ausztriában, ugyanennek az ugyancsak harmadik, D osztály *XXVI. Hof- Staats- und andere öffentlicher Dienst* című csoportjában a királlyal és az udvarral kezdődő, ügyvédekig, jegyzőig terjedő nyolc csoport hatodik helye felel meg. Mind a magyar, mind az osztrák ugyanazt a '48 után kialakult

¹⁸¹ RÉVÉSZ Imre. 1856. 16. Lásd még a Kisszótárban: MUNKAMEGOSZTÁS- test-hasonlat Szent Pál szerint

¹⁸² BARTA János íjtú. 1978. 75-80.

¹⁸³ NÉPESSÉG FOGLALKOZÁSA 1900. A foglalkozások rendszeres névjegyzéke 1-15. Bár ez elég bizonytalan jellemzője a rangsornak, a magyar rendszerben minden csoportban újra kezdték az osztályok sorszámozását. Ha a Csoportok alatti osztályokat az osztrák eljárás szerint sorbaszámozom, az Egyházi szolgálat, a Polgári és egyházi közszolgálat stb. a XLIII. osztályába kerül.

közjogi helyzetváltozást tükrözi, tehát a primátus elvesztését, és besorolódást a század végére kialakult „fiziokrata” skála valamelyik alsóbb szakképzett csoportjába.¹⁸⁴

A sorrend értelmezése, a 19. századvégi más foglalkozási fogalmakhoz hasonlóan, az osztrák íróknál is ellentmondásos: a nemzetközi statisztikában kialakított rendszer – mint látni fogjuk még - a hierarchiát tagadó rendszer, mégis éppen itt, az adatok részletezése, az „*Analytische Bearbeitung*” Bevezetésében, a „*Sociale Schichtung*” című pont alatt fejt ki a foglalkozásstatisztika követendő célját: **a foglalkozási ágak és kereseti ágak tagolása mellett tagjaik társadalmi rangsorának meghatározását is.**¹⁸⁵ Ezt csak úgy képzelhetik el a szerkesztők, ha a fiziokrata sorrenddel eltüntetett régi rangsort az új ideológiának megfelelő sorrendbe rakott egyes osztályokon belül állítják helyre. Ez a régi rangsor leplezett fenntartása lenne egy sajátjától eltérő, kívülről, a nemzetközi statisztikai gyakorlatból átvett rendszeren belül. A modern világias rangsor nagyonis tükrözi a korszak osztrák és magyar aktív politikusainak és hivatalnokságának álláspontját. Másfelől a közszolgálati foglalkozási osztályban Bécsben és Budapesten nem is maradt más lehetősége a rendszer szerkesztőinek, mert itt a császárt és királyt, a mind a császárságban, mind a királyságban a sorrend kezdőpontját (a trónfosztásokig), nem tudományos teóriák tűzték ki, hanem a közjog, a közjog alatt a tisztviselőket pedig a közigazgatási intézményeket szabályozó országgyűlési törvények szabályozták. A 19. század harmadik harmada a felekezeti politizálódás, a katolikus hitélet és egyház fellendülésének időszaka, a statisztikai politikai-foglalkozási rendszerek pedig már 1857-től fogva inkább egy luteránus örökségű szekularizált államegyházi rendszerre emlékeztetnek, mint a katolikus monarchiára.

A római katolikus klérus ezt a 19. századi, képzettséghez kötött, s növekvő tekintélyű csoporthelyzetet, a néhai élcsoportok szokásával ellentétben meg is őrizte. Időbeli ugrással, a kétszáz éves periódus végén a mindkét, az osztrák és a magyar sztatistika számára mértékadó Foglalkozások Nemzetközi Osztályozásának Rendszere (ISCO-88) egyértelművé tette, hogy hierarchiában gondolkodik és a kilences skála élcsoportja, a törvényhozói elit utáni 2. főcsoportjában: Szakemberek (*Professionals*) a szakképesítéshez kapcsolódó foglalkozások végén, a 241-es kód alatt található az Egyházi foglalkozások alcsoportja, a főcsoportnak megfelelően a skálán a legmagasabb, 4-es képzettségi mutatóval (*skill level*).¹⁸⁶

Az 1848-as szekularizációs fordulatban a hagyományos rendszeren kívülálló kulcs-kategória, a római katolikus papság „szakmáskodásával”, a korábbi állás transzcendens eredetű alapjainak félretételével, a társadalmi rangsorban mindenkinek megváltozott a helyzete.

Az értelmiségi professziók nagyjából kialakultak már a 19. századi szekularizációs forradalom idejére, addig azonban már évszázadok óta eredeti mértékük volt a katolikus

¹⁸⁴ BERUFSSTATISTIK. 1900. IX.

¹⁸⁵ „Eine Berufsstatistik verfolgt nicht allein den Zweck, die Gliederung der Bevölkerung innerhalb der einzelnen Berufs- und Erwerbszweige aufzudecken (kurz Berufsgliederung bezeichnet), sondern hat auch die Aufgabe die soziale Rangordnung der Genossen eines Berufs- und Erwerbszweiges zu bestimmen.” BERUFSSTATISTIK. 1900. X.

¹⁸⁶ ISCO-88. Introduction. 83.

papság, amely nem keveredett el az értelmiségi társadalmi közegében sem. Ha egyes egyének pap létükre erre hajlamosak lettek volna, mint Horváth Mihály vagy Czuczor Gergely s mások, annak idején egyházilag rendre is utasították őket. A papság – nem egyházi értelmiség - az a „hivatal”, hivatal, officium, amely bibliai törvényesítő legendájában, már egyházi **minősítése** előtt, - tehát nem csupán formális besorolása előtt - elvált a foglalkozásoktól. Ez jelentheti Bossuet és Bellarmin világosan megfogalmazott hatalmi elsőbbségi igényét, amit a világi abszolút monarchák kezdtek visszaszorítani, míg a 20. század második felében a II. vatikáni zsinat hagyott jóvá korábban eretneknek számító tanokat. Egy II. vatikáni „zsinat utáni” egyháztani megfogalmazás szerint a hivatás onnan ered, hogy „Bár Krisztus apostolait elhívta addigi foglalkozásuktól, hogy egészen az evangélium terjesztésének élhessenek **krisztusi eredtűnek, krisztusi akaratnak mégsem mondható**, hogy a papság különleges társadalmi helyzetet élvezzen. Hiszen Szent Pál esetében sem volt így.....”¹⁸⁷ A halászi, vámszedői **foglalkozások** eszerint tehát ott érnek véget, ahol az apostolok utódainak, a felkent katolikus papok **hivatása** kezdődik. A hivatásra, elhivatásra (illetve küldetésre) vonatkoznak a 20. század elején Max Webernek a német „*Beruf*” kifejezéssel kapcsolatos fejtegetései. (Lásd a KISSZÓTÁR-ban a Hivatást!)

Hasonló a helyzet a katolikus pap professzionalizációja terén is. A tridenti zsinat óta már a tonzura alá bocsájtás előtt meg kell győződjenek a pap jelölteknek többek közt a hittan alapigazságaiban való járatosságáról; majd négy nappal a felszentelés előtt, a *scrutinium*-on, a „papi hivatal viselésére kívánt kellékek meglétének, vagy hiányának kipuhatolására szolgáló **hármass nyomozáson**” származásáról (törvényes/törvénytelen), életkora, erkölcsisége és hitszilárdsága mellett tudományos képzettségéről. A tudomány nem csak hittani képzettséget, hanem általános műveltséget is jelentett bölcsészeti és történelmi téren némileg még a természettudományokban való tájékozottságot tételezven fel. A papi állás betöltésének Németországban és Ausztriában világi 1874-ben hozott törvények írtak elő műveltségi feltételeket; Magyarországon a honfiúságot.¹⁸⁸

Ezek ellenére a római katolikus papot mint hivatása szerinti tanítót, nem teológiai tanulmányai teszik levethetetlen, karakteres hivatásának hordozójává, hanem pappászentelése, az ordináció. A hivatásnak mint az egyéni társadalmi állás fontos alkotóelemének a szakma és a foglalkozás fölött álló fogalma a keresztény papság Krisztustól történt apostoli elhivatásával kapcsolatban az utóbi időkig közismert volt, s ugyanígy világi értelmiségi pályák társadalmi/nemzeti közösségi jelentősége alapján átvitt értelemben használt hivatás tartalma is.

A józsefi táblákon és az utasításban is elég hangsúlyos az uralkodó rendek elkülönülése, mint hiányukkal a '48 előtti lefejezett magyar népszámlálási rendszernél. Ebbe a

¹⁸⁷ ELŐD István. 1980. Egyháztan. 193. **Kiemelés ott!** Az újabb modern római katolikus teológiában az elhivatottságot megpecsételő karizma már tulajdonképpen egyéni tehetség értelmében mindenkinek kijáró „isteni adomány”, a munkamegosztásnak is az alapja, többek közt ugyancsak Szent Pál I. korinthusbeliekhez intézett levelére hivatkozva. A DOGMATIKA KÉZIKÖNYVE.1997. Második kötet 106-107. Lásd még a KISSZÓTÁR-ban a MUNKAMEGOSZTÁS- test-hasonlatot Szent Pál szerint.

¹⁸⁸ KONEK Sándor. 1894. Egyházjogtan 133,141, 166.

megszámlálhatatlan nyájba tartozik a nemesi rendű értelmiség, ezidőben még a tulajdonképpeni „értelmiségi” csoportosulás első osztálya, amely magyar nyelven foglalkozási nevét még meg sem találta.¹⁸⁹ Az értelmiségi csoportosulás második osztályában, a nemesi értelmiséghez hasonló kiváltságokat kap személy és nem nemzetség szerint a nemnemesi, királyi diplomás értelmiségi. A '48-ig úri joghatóság alatt álló plebejus rétegeken belül a királlyal kezdődő rangsorban uruk rangja szerint következnek a honorációr rétegek: (4.) maga a király kenyerén élő hivatalnok, (5.) a királyi városi magisztrátusban ülők, s utánuk következnek, (6.) akiket valódi polgári értelmiséginek szoktunk tekinteni, az úgynevezett szabadfoglalkozásúak, akiknek szabadsága ugyan legfölről származik, egzisztenciájuk azonban már saját, fizető klientúrájuk függvénye. A szabadfoglalkozásúak után maradt a magyarnyelvű utasítás csillagos jegyzetében a valamikori magánföldesúri államapparátus maradványaként professzionalizálódó csoportja, „A' Földes Uraságok Előkélőbb Tisztyei”, amely munkáltatójához fűződő, a szektorban szokásos familiáris viszonyával is különbözik az előbbiektől. A képzett, gyakran arisztokrata rangú vagy külföldről származó tiszt élesen elválk alulról a cselédszámba menő, személyes szolgálatokra is kész („ki urának nadrágot porol”) munkafelügyelőktől, ispánoktól.¹⁹⁰

A kétszáz évet középtávnak tekintve, az értelmiségnek a 18. század táján a nemesi renddel való tényleges, rendi jogi, tehát nem szociológiai vagy jelképes összefüggésénél, és vele való folyamatosságánál kisebb jelentőségű mozzanatok is hosszútávú nyomot hagytak az értelmiségi szakmák társadalmi megítélésében és önmegítélésében. Műveltségünk egyik formájáról van szó, s ennek hosszabbtávú nyomonkövetésénél nem nélkülözhetjük a szociológiaihoz hasonló általános rendiség fogalmát, amely azonban esetünkben többnyire egy egyedi, időhöz, térhez és megszámlálható emberek csoportjai viselkedésének lesz mértéke.

A szervezeti formák folyamatosságához, szinte hitelesítő jegyként, tartoznak hozzá sajátos ellentmondásaik, konfliktusaik. Az egyenlőtlenségeknek azok a rendszerei, amelyek a statisztikai tudomány felépülésének korában, esetünkben a 18. század második felétől utólag már elég világosan leírhatók, mindenek előtt a papi és a nemesi kiváltságok, élesen támadott konstrukciók voltak. Az örökletes kiváltság váltotta ki a legnagyobb gyűlöletet Franciaországban a 18. században. Ezt tanúsítja például Holbach „Képviselő” címszáva az Enciklopédiában, amelyben a nemesség a király és nép közé ékelődött akadályává válik a szabadságnak. A „feudális”, a „feudalizmus” kifejezések nem utolsó sorban Voltaire közírói kampányainak nyomán az anarchia, a barbárság, az erőszak, az önkény és a zsarnokság megtestesítői lesznek¹⁹¹ – mint Döbrögi Fazekas Mihály költeményében: „Hajdan ütlekkel magyarázták a mi atyáink, /Hogy mi az alsó rend törvénye? kinél az igazság?”. Akár a nemes,

¹⁸⁹ Az „Értelmiség”, nyelvújítási kifejezést Szily Helmecey-től származtatja 1833-ból. SZILY Kálmán. /1902-1908./ 77.

¹⁹⁰ VÁRI András. 2002. 63-64..

¹⁹¹ HEUVEL, Gerd van den. 1988. 19-22.

aki a „régis szabadságra” hivatkozva protestál az abszolút zsarnokság ellen, a Magyarországon is jól ismert Carl Rotteck és Carl Welcker-féle Staats-Lexikon-ban a polgár is felfedezi a középkor mélyén a „plebs” Tacitus-i értelmű szabadságát.¹⁹² Az osztrák hatóságoknak is feltűnt, hogy a szezononként börtönbe vonuló magyar értelmiség Tacitus-t visz magával,¹⁹³ s ez a szabadságjelkép még az 1950-es évekig érthető volt. A tekintélyek természetesen az antik műveltségben keresendő: Seneca, Nagy Theodosius: „*Nobilis est, quem virtus nobilitat*”; majd Pufendorf, Bacon, Kant, Fichte s még egy statisztikus: Schlözer.¹⁹⁴ A támadások legkényesebb célpontja a kiváltságok törvényessége volt. A forradalom előtti a felvilágosodott röpirat-irodalomban, majd a magyar jakobinus iratokban a szövegeknek az élet csillapították maguk a francia események is, az elnyomás is, s a reformkorban érvrendszereikben és legfőképp nyelvükben gyökeresen megújulva terjedtek újra el. Olyan erős, nagyhatású írások fogalmazódtak meg a nemesi földesúri hatalom legitimitásáról, voltaképpen „bitorolt” voltáról, mint – csupán egy viszonylag késői beszédmintát választva – Wesselényi Miklósa 1833-ból: „Most van éppen ideje, hogy az ország’ rendei illő ’s okos engedményeket tegyen ’s azt törvényes kezességre alapítsák: a’ föld népe most minden a’ mi könnyebbítésre tétetik, köszönettel ’s úgy fogja venni mint ajándékot. Mi pedig gondoljuk meg, hogy mit érettek tenni fogunk, nem lesz ajándék, hanem tartozásnak lefizetése. Midőn ollyat adunk valakinek, **a’ mi Isten ’s ember előtt ötlet illeti, ’s a’ mihez valakinek örök jusa van, nem ajándék ez: részesíteni abban kötelesség’ teljesítése, megvonni tőle bitorlás, elorozás.**”¹⁹⁵

De hasonló értelmű fogalmazványok voltak forgalomban német területeken is, ahol elvben már lezajlott a jobbágyfelszabadítás. Welcker itt a restaurációt igazoló svájci konzervatív íróval, Karl Ludwig von Haller-ral vitatkozik.¹⁹⁶ Az arisztokratikus felfogás a nemesség minden kiváltságos jogával és birtokaival kapcsolatos mozzanatot a magánjog megsértéseként ábrázolja, míg Welcker „viszonylagos polgári egyenlőségről” beszél, az ellenszolgáltatás nélküli kiváltságot a közösség megrablásának tekinti: „Senkinek sincs (...) joga a köz-, tehát a közösségi jogot, azt a hatalmat, amelyet az összesség javának előmozdítására kapott magánérdekében a közösségtől elrabolni, azt mint pusztán magánvagyon tárgyalni, amit kivontak az államérdek és államjog alkotmányos meghatározása és reformja az alól.”¹⁹⁷

¹⁹² A régi germán népekről az első században, amitől kezdve ismert történetük van, Welcker idézi Savigny-t: „*In den deutschen Verfassungen, in den Volksversammlungen und Gerichten herrschen die Freien allein, und höchste Gewalt ist in Händen der Gemeinde aller Freien, welche Tacitus Plebs nennt*”, s még hozzáteszi, hogy „*Und alle diese bürgerlichen Freien versammeln sich stets bewaffnet und führen die Nationalkriege mit ihren Lanwehrheeren.*” WELCKER, Carl. 1846. 286. **Kiemelés ott!**

¹⁹³ BORZSÁK István. 1998. 418.

¹⁹⁴ WELCKER, Carl. 1846. Adel.332.

¹⁹⁵ WESSELÉNYI Miklós. /1833/1986. Reprint 1986.66. **Kiemelés T.Z.**

¹⁹⁶ Restauration der Staatswissenschaft. Bern. 1830. 1-6.köt.

¹⁹⁷ „*In öffentlicher Hinsicht aber wird er verlangen, daß für den Staat und das Gemeinwohl alle nach verhältnißmäßiger Gleichheit beitragen, und das ferner alle öffentlichen, durch gemeinschaftliche Kräfte und Anstrengungen zu gründende Einrichtungen dem wahren Staats- und Gemeinwohl gemäß seien, und das die Theilmahme öffentlicher Güter und Rechte, soweit es möglich, oder mit dem festen Bestand des Staates selbst vereinbarlich ist, ebenfalls allen Bürgern nach dem Gesetz verhältnißmäßiger Gleichheit frei beleibe. Keinem*

Mindkét szöveg esetében a rendi szemlélet (és Werbőczy) saját normái szerinti érdemtelené válásról és a jogvesztésről van szó. A polgár nemeshez hasonlítását nem nagyon zavarta, hogy minden oldalról tagadták már a kiváltság legitimitását – talán éppen azért nem érezte ellentmondásnak, mert politikai és irodalmi téren egész Európában nemesek voltak a tagadás szószólói is.

A rendi keretek között, részben innen örökölt elemekből létrejön a „második társadalom”. Tisztán kell azonban látni, amit ez az értelmiség is tisztán látott és ábrázolt is a népszámlálási foglalkozási táblán, hogy az „első társadalom” a királlyal és az arisztokráciával kezdődő alkotmányos rangsorban 1848 után is a nemesi társadalom volt. A forradalom után mindenki polgár, de aki nemes volt, az nemes maradt. A rangsor és presztizs fedezete pedig nem csupán a jelképes nemesi címek és életmód évszázadok óta hullámzó konjunktúrája volt, hanem a nagybirtok¹⁹⁸ és a politikai részvételi jogok terén 1885 után is folyamatos kiváltságok voltak. A társadalomszervezeti műveltségben a rendi normatívák, mint a műveltségi elemek többsége addig él, ameddig van mit szabályoznia; a polgári osztálytársadalom rendiesen szervezett csoportjai pedig hatalmi tényezők voltak a kor normáival szabályozott politikai viszonyok között.

Ennek ellenére, vagy inkább éppen ezeknek következtében a 18. században a képzéssel a társadalmi felemelkedésnek, - a nemesítésen kívül, és most már a professzionalizációnak, és nem a Werbőczy-féle félremagyarázható formájában¹⁹⁹ - a nemesi rangemelés mellett még egy rendileg intézményesített második társadalmi csatornát is nyitottak. Ennek műveltségünk 18-19. századi átalakuló formái szempontjából legalább akkora jelentősége van, mint annak, hogy vele párhuzamosan törvényesült a tőketulajdon, és rangtól, vallástól függetlenül a virilizmussal törvényesült a gazdasági hatalom politikai hatalmi igénye. A „rendszerelváltás” ideális formájában, ahogyan Nyugaton le kellett volna zajlania, s a politikai irányítás is „a társadalom erőihez igazodó értelmiség kezébe került, illetve a hagyományos vezető csoportok tagjai is csak értelmiségi jogcímeken – hozzáértés, tudás – juthatnak hatalomhoz”.²⁰⁰ „Az értelmiség által irányított polgárosodási folyamat

aber wird er es je zugestehen, das öffentliche, d.h. das gemeinschaftliche Recht, dessen Verwaltung er etwa zum Besten der Gesamtheit erhielt zu seinem Privatvorteil der Gemeinschaft zu rauben, es als bloßes Privatgut, als der verfassungsmäßigen Bestimmung und Reform nach den Staatszweck und Staatsgesetz entzogen zu betrachten.” WELCKER, Carl. 1846. Adel.334. **Kiemelés ott!**

¹⁹⁸ Halmos Károly joggal szúrta ki Jäger-Sunstenau osztályozási hibáját, aki a „gazdasági hivatásokhoz”(Wirtschaftsberufe) sorolta a földbirtokosokat. HALMOS Károly. 1995. 466.

¹⁹⁹ „...a tudósok közös véleménye szerint nemes az, akit saját érdeme megneemesít...” (WERBŐCZY István I. Rész. 3.cím 1.§.) A következő rész bevezetőjében a passzust tovább is magyarázta: „A valóságos nemességet tehát katonai étellel és tudománnyal, vagy egyéb lelki és testi adományokkal és erényekkel lehet szerezni.” (I. Rész. 4. cím bevezetője). Ez a passzus a polgári kor, különösen az ipari forradalom időszakának a korábbi későfeudális rangemelési kampányok szintjét elérő nemesítéseinek is „értvényes föltételeit tartalmazza” (Franklin-Révai kiadás 1897. Márkus 59. oldali 4. Jegyzete). Csiky Kálmán pontosabb fordításából természetesen kiderül: „katonai szolgálattal és hadi tudománnyal” (*usu disciplinae militari*) szerezhetni nemességet. Óvári Kelemenék fordításának félreérthetősége viszont jót tesz a mondat korszerűségének.

²⁰⁰ GERGELY András. 1988. Az értelmiség tájékozódás (Budapesti Szemle a Bach-korszakban.) In: Forradalom után – kiegészítés előtt A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Németh G. Béla. Bp. (Gondolat) 1988.251-285.

elmélete” elit értelmiségi elmélet volt és azok kezében volt, akik társadalmi eredetükre ’48 után a magyar értelmiséget alkották. Ezek többek közt éppen azok a Budapesti Szemle körül csoportosuló Csengeryék voltak, akik az adottságok tudatosítását tartották az egyik első feladatnak,²⁰¹ a doktriner polgárosítással szemben maguk is vállalkoztak statisztikai munkákra. A társadalomnak „társadalomként” való megszerkesztése a politikai beszédben, majd a statisztikában a szakma, a képzetek csoportjának szemszögéből történik meg, amely beépült már a késői rendi társadalom abszolutizmustól átformált szerkezetébe. A képzéssel és kiváltságaival, mint látni fogjuk, kialakul a „statisztikusi kar” testületi öntudata, függetlenül attól, hogy a tisztviselő plebejus, polgár vagy nemesi értelmiségi.

A statisztikusok kis társadalma

A statisztikusok kis társadalmában Czoerniget báróként nevezték már ki a *Büro* élére; Keletinek már apja is szász nemesi értelmiségiként, festőművészként állt be pozsonyban Habsburg József főherceg nádor szolgálatába.²⁰² Néhány nevezetesebb esetet említve: Fényes Elek, aki Kossuth „kliens” volt, patrónusával szemben birtokosnak számított, bár nem tartotta el Bihar megyei csokaji nemesi közbirtokossága;²⁰³ mint ahogy a birtoktalan Galgóczy Károly, a szabadságharc ezredese is rászorult volna nagykőrösi református gimnáziumi tanárságra, ha az önkényuralom innen ki nem üldözi, míg Jekelfalussy családja zempléni protestáns köznemesi nagybirtokos volt,²⁰⁴ s már a független magyar kir. statisztika fiatalabb nemzedékéhez tartozott.

A „tisztességesebb Characterben lévő Emberek, avagy Honoratiores” osztályához tartozás, ahogy a józsefi népszámlálási instrukció nevezi, a nemeséhez hasonló szabad státust jelent a rangsorban: Kövy Sándor sorol fel a más hatalma alatt nem álló személyek között „Érdemesebb rendű Nemteleneket – honoráciorokat –, akiket a vármegyére illik törvénybe idézni”, azonban a megyei közgyűlésen, szemben a bocskoros nemessel, nem volt szavazata.²⁰⁵ Amíg azonban volt még király és rendi rangemelés, a plebejus, köznépi társadalmi emelkedés beteljesülése is a nemesítés volt.²⁰⁶

²⁰¹ GERGELY András. 1988. 253.

²⁰² „Édes atyja, Klette Károly mint fiatal festőművész Drezdából szakadt hazánkba. A Drezdában ma is elterjedt von Klette család főleg államhivatalnokokat és katonatiszteket szolgáltatott a kis Szászországnak.” JEKELFALUSSY József 1893. Emlékbeszéd... 5.

²⁰³ KELETI Károly /1878/ 1880. Fényes Elek emlékezete. 5.

²⁰⁴ ERDMANN Gyula 1987. A Zemplén megyei nemesség tagozódása, jövedelmi viszonyai a 19. század első felében. In: Rendi társadalom-polgári társadalom. Salgótarján. 90. old. 7. jegyzet. 85-99.

²⁰⁵ KÖVY Sándor /1798/ 1989. 18.; a honorácior mozgalomról a vármegyében: UNGÁR László. 1942. 326-327.

²⁰⁶ A mobilitási csatornák leírását bonyolítják a műveltebb írók olvasmányainak viszonyítási pontjai. Lakatos Ernő több helyen is idézett és a maga nemében irodalmunk egyik legszínvonalasabb tanulmányában Vierkant-ot és a németországi polgárosodási viszokat követi: „1848 nem jelentette a rendi társadalom megszűnését. A régi rendek: az arisztokrácia, a nemesség, a polgárság és parasztság továbbra is megmaradtak. Megmaradtak, mint szellemi habitus, mint érdekközösség, mint társadalmi korpusz. A társadalomszerkezet nem változott meg lényegesen.” (Vierkant: 456. l.) Lakatos: „A társadalom osztályai alakul át. Hogy jobbágyból (nyilván szabad T.Z.) paraszt, a honoratiorból polgár legyen, ahhoz egy lelki magatartásbeli átalakulás is szükséges.” A

Megjegyzem, hogy mikor már egy nemzedéke nem volt Magyarországon király, a kérdéssel kapcsolatos szokásjog még élő és jól ismert volt. Az 1946: törvény miniszteri indoklásának mégis csak egy megszorítással volt igaza, ugyanis, hogy a nemes foglalkozások fölött áll: „...hogy a nemes férj milyen foglalkozást űz, vagy milyen társadalmi osztályhoz tartozik, közömbös, lényeges az, hogy nemesi származását igazolni tudja.” Viszont nem minden foglalkozás űzése volt nemesemberhez méltó.²⁰⁷

Ha nem is oly rendszerességgel nemesítettek a hivatalnokok között statisztikusokat, mint a hadseregben kiérdemesült csapattiszteket,²⁰⁸ számontartották a statisztikus hű hivatalnoki szolgálatának eseteit. A polgárnemesnek vagy honoráciornak nem ősi származását, hanem alacsony származását emlegetik, s ahol lehet, Ficker is emlegeti statisztikatörténeti íásaiban. Ennek módja pedig, csupán a statisztika közeléből nemesített példákra tekintve is zavarbaejtően sokféle volt. Távolban a nagy értelmiségi karrierek ígéretének hátterében természetesen Joseph von Sonnenfels példája állt, aki harmadik nemzedéki kikeresztelkedett, második nemzedéki osztrák (német birodalmi) nemes, aki báróságig vitte és ő is egyetemi tanár. Már apja is a keleti nyelvek egyetemi tanára volt Bécsben. Lelkes tagja volt a Német Társaságnak, ennek ellenére a romantikus kor német nacionalista statisztikusai előtt nem volt népszerű. Statisztikai érdekű jogi munkássága miatt itt is említhetjük Kassics Ignácot, később az ismertek közül Körösy Józsefet. Számontartották a kézsmárki és pozsonyi evangélikus polgárgyerekek közül a pesti egyetemi tanárt, Schwartner Mártont, akit 1801-ban emeltek magyar nemessé, és a volt frankfurti parlamenti küldöttet, az osztrák akadémiai légió vezetőjét, a gráci egyetemi professzort és közéleti tekintélyt, Schreiner Gusztávot (Gustav Franz Schreiner 1793-1872), akit 1871-ben, nyugalomba vonulása előtt ütött lovaggá I. Ferenc József.²⁰⁹ Schreiner három fia is folytatta

rendekeket ugyanis nem pusztán a közös jog formálja egy társadalmi testületté, hanem a közös szokás, erkölcs és gondolkodásmód is. LAKATOS Ernő. 1942.3. **Kiemelés t.z.**

²⁰⁷ Egy késői jogi honoratior-meghatározás: „Honoratiornak a bírói gyakorlat a főiskolai képesítéshez kötött vagy ezzel egyenlő társadalmi értékelés alá eső foglalkozást űzőket tekinti, tehát orvosokat, gyógyszerészeket, mérnököket, ügyvédeket, művészeket stb.” 1946:XII.tc. Miniszteri indoklás. Magyar törvénytár, 1946.évi törvények. 45-46. old.

²⁰⁸ A kérdés irodalmi összefoglalásához lásd Halmos Károly Rangemelések a Habsburg monarchiában c. írását és nagyon tanulságos függeléki táblázatait: HALMOS Károly. 1995; a katonanemesítésről MEGNER, Karl 1985. 10.;

²⁰⁹ Schwartner, a polgár, szemben a józsefi népszámlálás társadalomra alkalmazott rendszerének rendi közjogi logikájával, 25 társadalmi különbséget taglaló §-ában az utolsóban, a koldusok és katonák után summázza a 18. századi Magyarország fent már idézett alaptörvényét: „§. 49. *Adeliche. Unadeliche.*” (SCHWARTNER, Martin 1798. 153.)

A Statisztika első Részében (*Theil*) a földrajzit követő második Szakasz (*Abschnitt*) a társadalmi: „*Leute in Ungern*” Az emberek Magyarországon – vagyis a „politikai aritmetika” (*Politische Aritmetik*): A) A néptömeg és a népesedés, B) Az emberek közti különbségek: 1. Nyelvek szerint, 2. Vallás szerint, 3. Lakóhely szerint (Vidékiek-városiak), 4. Űzött foglalkozásuk szerint (*Nach ihren Berufsgeschäften*), 5. Ma úgy mondanánk: pozitív törvényes diszkriminációjuk és privilégiumaik szerint (*Nach den positiven Landesgesetzen und Privilegien*). Itt következik a fenti 49.§.

Schwartner nem tüntetett köznemesi társadalom-, ill. jogfelfogásával, miközben az egyes rendi csoportok állapotát gondosan leírta. Állása a pesti egyetemen, s nem utolsó sorban magas patrónusai, köztük galántai Esterházy Miklós német-római birodalmi herceg, akinek a művet ajánlotta, nem tették ezt szükségessé. (Főrendi paragrafus nincsen!) Pauler Ákos: Schreiner Gusztáv bibliográfia = *Jogtudományi Közlöny* 1868. 5. sz.

osztrák szolgálatban apja karrierjét.²¹⁰ Számontartották a kisebb rangemeléseket is, mint Moriz Julius Fränzl, bécsi statisztikus kollégáét, akit 1849 szeptemberében ütöttek lovaggá, Ritter von Vesterek címmel a magyarok ellen felvonuló orosz csapatok utánpótlását biztosító varsói expedícióban szerzett „nagy érdemeiért”;²¹¹ talán éppen a fegyverletételig Erdélyben harcoló Keletiekkel szemben. Bárói rangig, s felsőházi tagságig vitte Leopold Neumann (1811-1888), aki, bár statisztikát is tanított, inkább jogász diplomata volt, de Ficker is a maga szakmájához sorolta. Neumann „csernovici reáliskolai tanár fia volt, s igen nyomott körülmények között végezte el iskoláit”.²¹² Korábban is feltűnést keltett, mint Rodbertusnál, hogyha valaki köszönettel visszautasította a porosz király Frigyes Vilmos nemesítési ajánlatát.²¹³ A 20. század eleji közép-európai rangemelési hullámban, 1908-ban nemesedik a „katedraszocialista” Gustav Schmoller, itthon pedig valószínűleg inkább politikai szerepei révén 1911-ben csanakfalvi előnévvel emelték bárói rangra Láng Lajost.

I.4.4. A patrónus-kliens viszonyok

A honorácior státusz nem alternatívája volt a rendi állásoknak, hanem a királytól nyerhető kiváltságos állapotok egyike. Egy vertikális szervezetű társadalomban a hivatalnoknak, értelmiséginek nemcsak hivatali rangsorban való előrejutásában kellett megtalálnia a helyét, hanem bármely tudományos vagy írói vállalkozásában is magasabb politikai pártfogót kellett találnia. A polgári korszakra a politikai patrónus-kliens viszony sokat változott. Sonnenfels és Schwartner „felvilágosult” korában a patrónus hatalma nyers valóság volt.²¹⁴ Hogy milyen magas egy patrónus, eléggé kihangsúlyozzák a neki szóló ajánlások. Olyan egyszerűen, mint a bécsi udvari kancellárián nevelkedett koncipista Pauly Károly magyar nyelvű *Magyar tiszti írásmód*-könyvében Festetics László grófnak írt magyarul,²¹⁵ vagy mint Sonnenfels II. Józsefnek szóló tárgyilagosan takarékos és elegáns *Widmung*-ja a *Grundsätze der Polizey 1777-es* kiadásából, majd Schwartner Márton könyve, a *Statistik des Koenigreichs Ungern 1798-as* kiadásából Eszterházy Miklós herceg néhány

²¹⁰ FICKER, Adolf 1876. II. 67-70.

²¹¹ FICKER, Adolf 1876. II. 73-74.

²¹² FICKER 1876. 74.

²¹³ Karl Johan Rodbertus(1805-1875) svéd származású német konzervatív királpárti reformer nemzetgazda, aki a poroszországi Jagetzow-ban vásárolt birtoka függetlenségében élt és politizált, visszautasított minden hivatalos állami tisztséget. KOZAK, Teophil. 1882. 3.

²¹⁴ Wesselényi szép világos szövege a Balitéletekből: „Magasztalva hallók a' földes urak 's emberek közt lévő patriarchalis állást emlegetni; én megvallom ennek éppen nem vagyok barátja. Ha ezen viszonyt ott tekintjük is, hol valóban volt: mennyi bűn, kegyetlenség, undokság ötlük szemünkbe. 'S nem a' patriarchalis hatalomból folyt e a' királyi despotizmus? azon egykori viszonyban védő 's gondos igazgató a' háznép vagy nemzetség felett a' közös nemző volt: s' ez helyessé és természetessé tette azon helyzetet. Atya s' gyermekek közt olyan természet-szülte szeretet 's kötelesség' viszonsága van, mely semmi más helyzetben nem lehet, - polgári állásban félelem vagy hízelkedés ruházta az atya' szép nevét a' hatalmas parancsolóra, 's fortély bérálta az alatt-valókat gyermekeinek.” WESSELÉNYI Miklós. /1833/1986. Reprint 1986.66. Kiemelés T.Z.

²¹⁵ „Méltóságos Gróf Tolnai Festetics László császári királyi valóságos KAMARÁS Úr Ő Nagyságának.” PAULY Károly 1827a.

fontosabb címét felsoroló, rövid féloldalas, nem latin, németnyelvű hódolata.²¹⁶ Elképzelhetetlen a számos I. Ferenc Józsefnek szóló ajánlásnál az a késői romantikára jellemző érzelmesség, ahogy Wilhelm Heinrich Riehl (1823-1897), Keleti Károly egyik korai eszmei forrása, vagy még a nemesítése előtt álló Leopold Ranke közös patrónusukat, II. Miksa bajor királyt rangjának mély imádatával tisztelték, pátfogását ugyanakkor szellemi kapcsolatként, barátságként élték meg, „polgárosították”.²¹⁷

Keleti Károly beleszületik Budán a nádori főhercegi udvarba,²¹⁸ a szabadságharc idején mindent megtesz, hogy kiessék e klientúrából, mégis a Haynau-időszakot átvészelő bújdosást is Alcsuton,²¹⁹ gyermekora színhelyén húzta ki, volt tanuló társa, a fiatalabb József főherceg (1833-1905), a későbbi Cigány nyelvtan (1888) írójának birtokán, de itt sem volt biztonságban. Nyilván megoldást jelentett számára a pénzügyőri szolgálat. A Nemzetközi Statisztikai Kongresszus alapításának idején, 1853-ban még mindig szinte gyermekként itt töltötte az idejét, majd Pesten az Eötvös család körébe került, ahol Eötvös Lorand mellett öccse, a festő Keleti Gusztáv nevelősködött. Keleti Károly szerkesztette Eötvös József lapját; tehát ő sem pályázaton nyerte Gorove miniszter úr felkérését egy statisztikai osztály felállításának tervezetére.

I.4.5. A képzés. „*Auch ich war ein Schüler Springer's*”, Én is Springer tanítványa voltam

Sonnenfelsnek már mint német nemesnek is pártfogóra volt szüksége a katonaságtól való szabadságoláshoz, s bécsi egyetemi katedrájához pedig Borié államtanácsoshoz fűződő

²¹⁶ SONNENFELS 1777: «*Dem allerdurchlauchtigsten /grossmaechtigsten /roemischen Kaiser /Joseph dem II. /zu /Germanien und Jerusalem /Könige /Erzherzogen /von /Oesterreich /Monarch!*»

SCHWARTNER 1798: «*Seiner Durchlout /dem/Hochgeborenen /des/ heiligen Römischen Reichs /Fürsten Nikolaus Eszterházy /von Galanta. Erbgrafen zu Forchtenstein, des heiligen Stephan Ritter-Ordens Großkreutze, Seiner Kaiserlichen Römischen Apostolischen Majestät wirklichen geheimen Rathe und Kammerer, General Feldwachtmeister, Premier Lieutenant bey der Königlich Ungarischen Adelichen Leibgarde, des Ödenbureger Komitats Erbobergespan etc. etc.*»

²¹⁷ Wilhelm Heinrich Riehl a bajor „Bach-korszakban” A német munka (*Die deutsche Arbeit. 1862.*) c. művét ajánlásában „nem pusztá dicsvágyból nyújtotta át” II. Miksa (1848-1864) bajor királynak „hálája szerény jeleként”, hanem „...egyben emberileg is teljes szívvel meghatva az atyai hűségű adakozó és támogató előtt”. Riehl a királyi patrónus, a nagy király, Miksa legendáját, mítoszát is maga kezdi írni. A patrónus-kliens viszony arisztokratikus szellemi kapcsolattá válik, amelyben Riehl, a polgár, lovag királya oldalán, mint egy kosztümös történeti festményen, kinn a szabad természetben disputál: „Nem a szűk szobában, hanem a magas szirteken át, 1858 nyarán vidám lovagúton, sziklák és erdők között történt, hogy Őfelsége fellelkesített a német munka témájával.” (RIEHL, Wilhelm Heinrich 1862. V.)

²¹⁸ „A harmincas és negyvenes évek nagy politikai küzdelmeiről és társadalmi vajadásáról – emlékezik vissza gyermekéveire Keleti Károly – mi, az ország szívében s a mozgalmak centrumából kimagasló nádori udvarban, semmit se tudtunk. Itt-ott hallottunk egy-egy szót a magyarokról, de az inkább úgy hangzott, mintha egy idegen jogosulatlan népfaj grasszálna az országban, mely német volt szívben, nyelvben, legalább a meddig a mi udvari látókörünk terjedt.” Sűrűn megjegyezve, hogy az erdélyi harcokban, s azután, mint majd tíz évig mint finánc, Pesten pedig a Greguss tesvérek, és Greguss Lilla, felesége mellett igen mély ország- és „népismeretre” tett szert. JEKELFALUSSY József 1893. Emlékbeszéd 6.

²¹⁹ Gyakornok volt, de nem kenyéren és vizen. TÖRÖK János. 1841. Alcsuth... 3-4. Török írja, hogy József főherceg változtatta meg azt a magyar birtokosok közt szerte uralkodó szokást alcsuti mintabirtokán, hogy „...a birtokosok tisztjeiket rosszul fizették: százezrekre menő tőkeértéket, s terjedelmes jószágaitak bízták (rájuk), csupán élő mozgonyoknak tekintván, fizetésöket az éltetés vagy inkább a tengődés határai közé szorítják...”

barátsága segítette.²²⁰ Evvel azonban alapítója lett a patronátus egy régi formája szerint, a tudományos tanítvány-mester kapcsolatból kibokrosodó csoportosulásnak, amelyben, társadalmi súlya és háttere folytán, már ő játszott pártfogói szerepet.²²¹ Az iskoláknak is rangsora van. A Jezsuita rend feloszlatása után a legmagasabb rangú világi iskolákban, a (királyi) egyetemeken és az akadémiákon a tanárokat – patrónusuknak ajánlatára – mindenhol a király nevezte ki. Az 1880 előtti osztrák népszámlálások mérvadó hivatalnokainak sora mögött tanítványi láncolatok húzódtak meg.

A népszámlálási foglalkozásszámlálások mint társadalmat leíró vállalkozások jellegét befolyásolta az a tényező is - mint még ki kell ténnem rá -, hogy mind a mai napig csak központosított nagyszervezetek, a katolikus egyházon kívül többnyire államok, birodalmak voltak képesek megszervezésükre, és érvényes az állami céloknak elkötelezett, képzett emberek kiképzésére is, akik majd kialakítják a hatalom igényei és saját hozott és tanult társadalmi csoportszemléletük szerint a számlálások új tudományos koncepcióját, benne elsők között a legitim politikai osztályozási rendszert. A műhely nem csak hivatalt, hanem intézményes képzési háttereket is feltételezett: birodalomszerte egyetemi statisztikai szemináriumokat, leggyakrabban a jogi oktatás részeként, vagy attól függetlenül, s ami igen lényeges, középiskolai tantárgyakat a hivatalok tisztjei és altisztjei számára.

Nem meglepő, hogy a hivatalhoz hasonló helyzetben voltak a statisztika bölcsői, az örökös tartományok egyetemei is. Az abszolutizmus nem csak a tartományok és a céhek autonómiáiba avatkozott be, hanem az egyetemibe is, még a legfelső posztokon is, ahogy már magának Sonnenfelsnek is külön engedélyt kellett kérnie, hogy saját államelméleti tankönyvétől, a *Grundsätze der Polizey Handlung- und Finanzwissenschaften*-től újabb eredményei érdekében eltérjen.²²² A Bécsi Egyetemen a statisztikai felfedezések korában, 1848-ig szerzőik által is elismerten elavult tankönyvek voltak kötelezők – „auf dem Papiere” – olyanok, mint a Sonnenfels tanítvány, neves tudós, a józsefi népszámlálás szerkesztésében az egyik megnevezhető személy, Ignaz de Lucca 1795-ben írt *Praktische Staatskunde*-ja és Joseph Cristian Bissinger nem sokkal frissebb *Generalstatistik*-ja. Fickerek nemzedékét a göttingai Achenwall tanítvány, August Ludwig Schlözer 1804-ben napvilágot látott *Theorie der Statistik*-ja lelkesítette tudományterületének széles felfogásával. És természetesen az egyetemi tanrendet is legfelsőbb rendelet szabályozta, mint II. József korától – a kutató szerencséjére – az ipari rendtartás legapróbb részleteit is.

Egy államügyekben nélkülözhetetlen, jövőt formáló szakmai meritokrácia történetének felépítésében kulcsszerepe van a megfelelően kiválasztott elődöknek, előfutároknak, az

²²⁰ H. BALÁZS Éva 1989. 878-880.

²²¹ Ide sorolta Ficker Ignaz de Lucca-t (1746-1799); Joseph Mader-t (1754-1815), „egy bécsi szobrász fiát”, aki Prágába került; Leopold Joseph Schulz von Stražnickit (1743-1814), őt 1808-ban nemesítik Krakkóban; Heinrich Joseph Watterothot (1756-1851), aki: „*Lieblingschüler Schlözer's in Göttingen, bald in Wien Sonnenfelses*”; Franz Eggert (1765-1851), aki: „*Sohn eines armen Hauswebern zu Gmunden am Traunsee*”; Sebastian Jenullt (1777-1848), aki betegen még részt vett a bécsi forradalmi felkelésben. FICKER, Adolf 1876. I. 53-59.

²²² H. BALÁZS Éva 1989. 879.

alapítóknak. Adolf Ficker 1876-ban a *Statistische Monatschrift*-ben megjelent „Statisztikai oktatás az osztrák egyetemeken és liceumokban az 1769-1849 időszakában...” című osztrák statisztika-oktatásról szóló nagylélegzetű, négyrészes tanulmányában, saját statisztikus nemzedékének a belső szervezetét szerkesztette történelmi keretbe. Ficker épp azt a bő nyolcvan évet foglalja össze, amelyről a századvég statisztikatörténete – mint láttuk már – nincs túl jó véleménnyel, mégis ez alatt az idő alatt változott meg gyökeresen az egész hivatali tevékenység.

A kezdeteket Ficker mindjárt Leporini-val és 1769/70-es bécsi egyetemi előadásaival indítja, amelyeket (megint) Achenwall ugyanez évben megjelent *Staatsverfassung*-ja alapján tartott. Tehát nem a bécsi Joseph von Sonnenfels állt az élen, akinek *Grundsätze der Polizey*-e²²³ ugyancsak 1769-ben – már második-harmadik kötetének megjelenése előtt – lett kötelezővé az osztrák egyetemeken 1848-ig - a Pesti Egyetemen 1808-tól latin fordításban(!). A következő statisztikusnemzedék azonban már a Sonnenfels-tanítványoknak a fentebbi jegyzetben felsorolt nemzedéke, ahogy Ficker megírta.²²⁴ Őket követi a napóleoni háborúk és a *Reaktions-Periode* szerencsétlen nemzedéke, akik után a reformkoriaknak, Ficker idősödő tanárainak – köztük Springernek, akinek fő műve 1840-ben jelenhetett meg – „regenerálniuk kellett a statisztikaoktatást”.²²⁵

Minthogy itt az osztrák statisztikai képzésről van szó, a nyilvánvaló göttingeni hatás ellenére Ficker nem választott egyetemes ősokeket, s ez éppen illeszkedik is a klasszicizáló felvilágosodott formáktól elfordult német nemzeti romantikához, annak érzelmi töltéssel is tündető változatához, amely az osztrák-magyar kapcsolat későbbi történetét is végigkísérte. Megnevezi professzorát is, Johann Springert (1789-1869),²²⁶ a szintén csehországi születésű, de negyven évig (1827-1864) Bécsben tanító professzort. Az elnyomott nemzedék sorsát meghatározta, hogy az 1804-es tanrendi „*Verordnung*” statisztika-oktatási reformjai a háború miatt elmaradtak.²²⁷ Ezért kellett az osztrák statisztika-oktatást 1835, Ferenc császár halála után a Springerhez hasonló fiatal tantereknek megújítani, „másodszor megalapítani”. Őket nevezi Ficker „a ragyogó négyeknek” (*das glänzende Vierblatt*): Schnabelt, Schreinert, Springert, Stögert. A klasszicista higgadt tárgyilagossággal szemben ez a kor forró és lelkiismeretes kiállást várt el statisztikusaitól is. „Csak akik tanúi voltak, azok bizonyíthatják, milyen hévvel léptek föl a mindenfelől áskálódásoknak kitett tantárgy érdekében, milyen lelkiismertességgel nyerték ki elemeiből a tényeket és állították őket össze minden pártosság és szépítés nélkül...” – emlékszik vissza mestereire Ficker.²²⁸

²²³ G. Achenwall, *Staatsverfassung der vornehmsten europäischen Reiche und Völker im Grundrisse*. Göttingen, 1769; SONNENFELS, Joseph von 1765-1776.

²²⁴ FICKER, Adolf 1876. I. 51.

²²⁵ FICKER, Adolf 1876. II. 59, 73.

²²⁶ „*Auch ich war ein Schüler Springer's*” FICKER, Adolf 1876. I. 70. oldali jegyzetben.

²²⁷ FICKER, Adolf 1876. II. 52.

²²⁸ FICKER, Adolf 1876. II. 60.

Sonnenfels-éhez hasonlóan Adolf Ficker apját is Bécsbe hívták egyetemi tanárnak.²²⁹ Igy Bécsben végezte tanulmányait, hogy utána bukovínai Csernovicban, majd más helyeken vállaljon középiskolai tanári állást. Míg Keleti Erdélyben tűzérkedett, ő apja mesterségét üzte: egy bukovínai gimnáziumba vonult vissza apja klasszika-filológia mesterségét folytatva. Latint és görögöt tanított, és nyilván írt is, mert 1853-ban egy kétkötetes egyetemes történeti tankönyvvel a háta mögött (*Grundriss der Weltgeschichte. 1846-1851.*), szép családi élete és áldozatos művelődésszervezői munkájának köréből hívta meg (*berufen*) Karl Czoernig báró Bécsbe, a kereskedelmi minisztérium titkári állásába, a *Direction der Administrative Statistik* munkatársai közé. Akár Czoernig, ő is ethnográfiai író lett²³⁰, ami nem felel meg a „néprajz” egyik mai értelmének sem, hanem inkább a maga idejében korszerűbb kiadású *Landesbeschreibung*-ot fed. Mint ahogy a Statisztikai Kongresszuson folytatott vitánál láttuk, a Habsburg Birodalomban a népiség meghatározása terén a nyelvi nacionalizmus volt az uralkodó irányzat. Ettől az ethnográfiától nem függetlenül azonban kialakulóban volt már a professzionalizáció hosszú tendenciájának megfelelő, a statisztikában is a népek és nemzetek új, mérhető műveltségi, képzettségi, ezen belül szakmai képzettségekre és különbségekre alapított rangsorolása, amely nem tartozik a szorosabb értelemben vett társadalom és foglalkozásstatisztikai társadalomfogalom 19. századi fölépítésének vázlatába.

²²⁹ „Als ältester Sohn des rühmlichst bekannten Philologen und Ästhetikers Dr. Franz Ficker am 14. Juni 1816 zu Olmütz geboren, enthielt Adolf Ficker die trefflichste Erziehung, zog im Jahre 1823 mit dem an die Universität berufenen Vater nach Wien und vollendte hier seine Studien am Akademischen Gymnasium und der Universität, an welcher er im Jahre 1835 die philosophische und im Jahre 1842 die Juridistische Doktorwürde erwarb. Schon zwei Jahre früher hatte er sich dem praktischen Lehramte zugewendet und wirkte als Professor der classischen philologie und Geschichte vom Jahre 1840-1850 an der Universität in Olmütz und bis 1853 am Gymnasium in Czernowitz.“ NAUMANN-SPALLART, Franz Xaver von-SCHIMMER, Gustav Adolf 1880. 2.

²³⁰ Nekrológírói „bei Schaffen und Walten des Statistikers und Ethnographen...“ időztek el munkásságánál. NAUMANN-SPALLART, Franz Xaver von-SCHIMMER, Gustav Adolf²³⁰. 1880. 1. Kemelés T.Z.

II. Társadalmi státus és foglalkozás. A rendszerek

II.1. A modern foglalkozásstatisztikai rendszerbe átépülő hagyományelemek problémája

A modern 19. századi foglalkozásstatisztika rendszerében közvetve kifejeződő, az új típusú osztályviszonyokba átépült hagyományos, hierarchikus természetű egyéni státuselemek – feltételezésem szerint – a hierarchiát rendszerével közvetlenül is kifejező korábbi statisztikákkal összevetve válnak módszeresen értelmezhetővé. A) Az egyéni státus foglalkozásokban felhalmozódott hagyományrétegeinek felderítése során vissza kell nyúlni a rendi népszámlálásokhoz; osztályozási rendszerük elemzésének segítségével megkísérlem rekonstruálni a rendi státus ezekben kifejeződő fogalmi kereteit. B) Ezután a társadalmi osztályozási rendszerek differenciálódását követve, a hivatalos statisztika ágazatainak kialakulásával a személyek rendi állásától, státusától elkülönülő foglalkozási státuselemeket kísérem figyelemmel a korai polgári népszámlálásokban. C) Végül az elvont ágazati foglalkozási státus fogalmának megszületését és logikáját vázolom fel immár az egyéni státus, a foglalkozási rendszerrel leírt társadalmi állás tükröződése szempontjából.

A) II.1. A rendi státus hierarchikus szerkezete

A II. József országlása idején, az 1777-es mintájára az 1784 és 1787 között Magyarországon is végrehajtott népszámlálások, mint egy barokk fejedelmi park mérnöki kimért sétányai vágtak rendet a birodalom alattvalóinak sokszínű különös jogállású csoportjainak sokasságába. Ezeknek a népszámlálásoknak köszönhetjük a késő feudális rendi társadalomszerkezetnek ebben a formájában már tiszta logikájú, valójában idealizált leírását. A „barokk” jelzővel erre az idealizációra utalok, amely abszolutisztikus hatalmi ideálokat tükröz, despotikus hatalmi gyakorlattal járt együtt és kétféle, a tereziánus és a jozefinista stílusváltozatban maradt ránk. Az eszményítés, vagy idealizáció megállapításának gyakorlati következménye, hogy ez a séma nem használható minden további nélkül a kor társadalomszerkezetének leírására, hanem, amint az igényes kutatás eddig is tette, legalább is a sokféleség és széttagoltság más forrásainkban elérhető momentumainak a figyelembevételével, amelyek egységesítésére az eszményített kép törekedett. A idealizált kép szempontjából jelentős tényező a számlálási munkálatok mögött meghúzódó alapvető hatalmi szándék, a központosító osztrák állam nyugat-európai államokhoz való „felzárkózást” célzó, társadalmi viszonyokat egységesítő és „ésszerűsítő” beavatkozása.²³¹ A kormányzat és a

²³¹ DÁNYI Dezső 1980.; GÜRTLER Alfred 1909.; DURDIK, Christel 1973.; ECKHART FERENC./1932/ 1958. ; BARTA János Ifj. 1976.; POÓR János 1985. A magyarországi 18. századi összeírások koncepcióiról és irodalmáról pillanatnyilag legszinvonalasabb összefoglalást Öri Péter pestmegyei lélekösszeírásokról szóló tanulmányában találjuk: ÖRI Péter 2003. 27-118.

kameralista statisztika szemléleti mércéje a Nyugat népesedése és ipari átalakulása, a „társadalmi fejlődés” lett, amit a török háborúkból jóformán még ki sem lábalt és az újkori rendi társadalmi újraszerveződésének küzdelmeiben élő Magyar Királyságban a 18. század közepétől felnövő, többnyire nemesi értelmiség távolról, ellentmondó érzelmekkel és értelmezésekkel kísért figyelemmel.²³²

Az egységesítő és központosító törekvések kifejezője a népszámlálások két alapvető, s talán utólag magától értetődőnek tűnő újítása is:

– az egyik, amelyről már esett szó és kell is még foglalkoznunk vele, a korábbi feudalizmuskori partikuláris összeírásokkal szemben: **a birodalom teljes népességének összeírására való törekvés**, a népesség – alkotmányos korlátokon belüli – teljességének népszámlálás jellegű összeírása (az osztrák tereziánus kísérlet és 1770 után Magyarországon is: 1785/87, 1804, 1828)²³³, melynek révén létrejöhett a társadalomszerkezet ábrázolásának zárt kerete, viszonyítási rendszere;

– másik: a teljes népesség egyetlen ábrázolási tengelyen **egyszerű rangsorral** (a lineáris hierarchikus skálán) való társadalmi osztályozása: e rangsor elképzelése: véleményem szerint minden elvont, a hierarchiákat tagadó vagy leplező, összetett rendszer mögött is felfedezhető.

A kor központosított egységesség-eszményével szemben a szinte feudális visszasságnak tűnő széttagoltság e társadalmaknak a létfeltételekhez kötött alapállapota volt. A társadalmi tagoltság politikai küzdelem tárgyát képező fogalmai, a különbségek és megkülönböztetések rendszerei, mint látni fogjuk, megelőzik a modern értelemben vett összesség, de még az államhoz, nemzethez tartozás (*incola/accola, plebs/populus/natio*) megállapodott fogalmait is.

Az egységes birodalom eszménye állt a teréziánus és jozefin népszámlálások társadalomszerkezeti ábrázolásának zárt kerete mögött is. Ahogy azonban a birodalom egységének összeírása nem teremtett semmilyen értelemben vett társadalmi egységet, a rangsorok többsége is egymástól távol, tartományok, vagy a magyar közjogi alkatelemek, kiváltságos területek és a különféle eredetű és jogállású városok szokásszerűségében érvényesült a gyakorlatban. A széttagoltság régiók, felekezetek, rendek és alattvalóik között legfelsőbb bírói szerepet, beavatkozási jogcímet, általában hatalmi politikai manőverezési lehetőséget adott az egyeduralkodó és kabinetjének kezébe. Így a hatalom szándéka ellenére a központosított ügyekből sohasem keletkezik homogén minőség, az egységesített számlálási

²³² A haladás és a populacionizmus realitásainak köznemesi szemléelője például Tunyogi Csapó József professzor (1790-1858), a kolozsvári református főiskola törvénytáncbírója: „E politikai tanok szerint a polgári társaságban a jog a fejedelmé, a népnek csak kötelessége van, s az állam legfőbb célja, minek arra törekedni kell, az volna, hogy minél több lakosa, tehát adófizetője és katonája legyen, holott már, ma még az állatokban is azoknak nem csupán szaporítására, de nemesítésére is ügyelnek...” GYULAY Lajos 1875. 100.

²³³ Népesedési szempontból nyilván hosszabb a számlálások sora: Lásd: MÓRICZ Miklós. 1962.; DÁNYI Dezső áttekintését 1993.

művek mindig magukon hordozzák a korábbi egységek, itt a társadalmi partikuláris intézmények jellegzetességeit.

A népszámlálás kategóriái mindenek előtt adózó csoportok voltak. A jogi, statisztikai munkákban egyre inkább az a kereső tevékenység, illetve a kereső tevékenységgel megnevezhető csoport válik (régi) „foglalkozássá”, amelynek rendi jogi állását a központi hatalom szabályozta, illetve a maga szempontjából szabályozta újra. A régi foglalkozás-, vagy inkább mesterségnevek, amellett hogy Magyarországon latin nevük mellett német, majd magyar nevük lett, tartósan bekerültek valamely adójegyzékbe.

A másik abszolutizmus, az egyházi, elsősorban a római katolikus egyházé, minden kritériumot kiálló, jól szervezett monarchikus államban működött még a 18. században. A világi rendek, legalább is Magyarországon, a nemesség és a megyék, távolról sem szuverén, de saját jogon, saját szervezettel adóztató hatóságokra támaszkodtak és minden kiiktatási kísérletet túlélve 1848-ig bürokratikusán is professzionalizálódó, nélkülözhetetlen kis „rendi államok” maradtak. Az örökös tartományok egyre sikerebben központosított közigazgatásával szemben, a *Pragmatica Sanctio* alapvető alkotmányos előírása szerint megmaradt a rendszeres nemesi országgyűlés mellett a dikasztériumok önállósága. Korszakonként változó mértékben, de Bécs jogilag is, szervezetileg is rájuk volt utalva, mint az állami adónak a *ius dicalis*-on keresztül az egyes községekig, az egyes megrótt jobbágy vagy kézműves háztartásokig való érvényesítésénél.

A tulajdonképpeni céloim elérése érdekében, tudni illik annak bemutatása céljából, hogy a partikuláris állapotok, kondíciók lesznek a népesség első osztályai, némileg le kell egyszerűsítettem a képet. Európában az északi protestáns királyságoknál volt talán ennél is valamivel egyszerűbb a helyzet, ahol nem volt, nem engedtek vallási megosztottságot. A király volt az egyházfő, s alárendelt közigazgatási egységekként támaszkodott a helyi egyházszervezetre.²³⁴ A Habsburg birodalomban, vagy a kis birodalom Magyarország lényegesen összetettebb államkeretében nem lehetett megismételni a svéd mintát, ahol az 1620-as évektől, a biblia-olvasó evangélikus hitközségekre, parókiákra és az alárendelt papi rendre és természetesen írni-olvasni tudásukra támaszkodva készültek a tulajdonképpeni első, Woolf szerint „modern”, tehát nem csak az egyes rendi csoportokra kiterjedő népszámlálások.²³⁵ Buda visszavétele és a szatmári béke közötti 28 éves időszakban, még I. Lipót idején, 1695-ben jelentkezik a birodalmi népszámlálás igénye, de ez is csak az osztrák merkantilizmus terve maradt,²³⁶ amelyet több mint fél évszázados kísérletezés követ az

²³⁴ A kérdéshez: LINK, Christoph.1984. 118.

²³⁵ WOOLF, Stuart 1989. 588.; A svéd községi lelkészekkel az anyakönyv mellett népességi „polgári lajstromok”-at (osztrák változatban *Populationsbuch*-okat) készítették. Az Egyesült Államokban hasonló elven 1790-től már tízévenként tartottak népszámlálást. JEKELFALUSSY József 1884. 43.

²³⁶ DURDIK, Christel 1973. 10.; Jekelfalussy említ egy korábbi osztrák, a 30 éves háború utáni egyházi összeírást 1651-ből, amely „a katolikusok és a protestánsok számarányát volt hivatva megállapítani”, majd az 1754-ben és 1761-ben végrehajtottakat, amelyek „nem (jártak) kielégítő eredménnyel. JEKELFALUSSY József 1884, 44.

egyházi lélekösszeírásokkal való együttműködésre, illetve azok szervezetének a birodalmi célú felhasználására.²³⁷

Az 1770-es évek kialakult rendi népszámlálásainak előzményei, Mária Teréziának az aacheni békét (1748 októberét) követő konszolidációs időszakban, 1753-ban, majd 1754-ben és 1763-ban elkezdett és félbemaradt népszámlálásai eleve az egyház, a világi rendek és a velük szemben abszolutisztikus hatalmi igénnyel föllépő uralkodó **rendi pluralizmusának** talaján keletkeztek. A katonai reformokig a kancelláriai statisztika a különböző hatóságok anyagainak begyűjtésére és összeállítására szorítkozott,²³⁸ s gyakorlatig így állt a helyzet az 1828-ban szervezett bécsi Statisztikai Hivatalban (*Statistisches Büro*) is átszervezéséig, 1840-ig.

A rendi pluralizmus legalább háromféle összeírási gyakorlatot is jelentett, amelyeket a késői rendi kor, 1848-ig, egyenként is saját normái szerint sorolt be, köztük a magyar számlálásügyet, vagy ügyeket is. Ami világi rendek számlálási gyakorlatát illeti, mivel az abszolutizmus kormányzata, nem államosíthatta a magyar közigazgatást az örökös tartományok többsége mintájára, kényszerűen megtartotta és konzerválta a megyék adóösszeírói gyakorlatát és adószedői apparátusát. A késői dikális- vagy rovásadó összeírás volt 1715-től 1848-ig Magyarországon az összeírási alapüzem, s valószínűleg jól látta Dávid Zoltán, hogy nagyjából ennek – az abszolutizmus hivatal igényének mértékében szintén gyarapodó – végrehajtói apparátusa volt a regnikoláris és népszámlálási munkálatoknak, majd az 1869-es függetlenül végrehajtott népszámlálásnak is gyakorlati bázisa.²³⁹ Ezenkívül összeírták a birodalmi és helyi érdekeknek megfelelően az adózó nép egy-egy csoportját, a városokat, a kézműveseket, a zsidókat, esetenként a nem adózó, hadra fogható nemességet. Nemegyszer a részszámlálásokat is a népszámlálásokkal párhuzamoson hajtották végre, mint az 1777. évi népszámlálási kísérletet és ugyanebben az évben a városi összeírást, vagy az 1828-as magyarországi népösszeírást és a regnikoláris összeírást. Egy-egy helységben ezek mellett folyt az egyházi lélekösszeírás és természetesen magánösszeírások is, például a nagyobb uradalmban.

²³⁷ ALFRED Gürtler. 1909.

²³⁸ DURDIK, Christel 1974. XI.)

²³⁹ DÁVID Zoltán 1965.

5. Tábla. Óbuda adózó lakossága különféle összeírások alapján

<u>Év</u>	<u>Összeírási nemek</u>	<u>Lélekszám</u>
1752	megyei összeírás	364
1760	megyei összeírás	342
1765	uradalmi telekkönyvi ö.	625
1766	uradalmi összeírás	633
1766/67	uradalmi összeírás	656
1767	lélekösszeírás	631
1772	úrbéri összeírás	672
1776/77	uradalmi összeírás	792
1788/89	uradalmi összeírás	761

Forrás: GAJÁRY István 1995. III. tábla. 141.

Magyarországon, párhuzamosan a birodalmival, a résztársadalmaknak többféle összeírását ismerjük, amelyek általában társadalomtörténetileg és a helyi társadalmak kutatásánál igen értékesek. A modern fogalmaink szerinti, teljes népességre kiterjedő, egységes népességszámlálás irányába a partikuláris konskripciók közül legmagasabb szintre az 1780-as évekig még tökéletesedő *conscriptio animarum*-ok, az adózónép országosra tervezett lélekösszeírásai érkeztek el. A 18. századra kialakult magyarországi rendi hatalmi pluralizmus háromszögében, a világi és egyházi rendek rovasára terjeszkedő abszolút császári és királyi hatalom nem csak eszméiben, hanem a számlálások elvi és szervezeti oldalainál is kölcsön-kapacitásokra szorult. Német merkantilista hatásra (Becher, Hoernigk, Schröder) I. Lipót az 1695-ös kísérletei óta tervezett népszámlálást az egyházi lélekösszeírások rendszerére alapítja, s az alsó-ausztriai végrehajtásnál is az egyházi személyzetre számítottak az 1753, 1754-es *Seelenconsignatio*-s parancsok.²⁴⁰ Kezdetben a népszámlálások statisztikai módszereire is a lélekösszeírások empirikus hátterével rendelkező jezsuita egyetemi statisztika volt a legnagyobb hatással.²⁴¹ A 19. századra az egyházi összeírások az egyházlátogatási jegyzőkönyvekre és az egyre sematikusabb sematizmusokra szorultak vissza.

A rendi partikularitások összességei a tereziánus népszámlálásban

Az első teljes (férfi) népességre kiterjedő népszámlálások alkalmával, mint a Mária Terézia-kori kísérletnél, a rendi szerkezet elemei, ahogy eddig a partikuláris összeírásokban szerepeltek, akár egy sublótszekerény fiókjai, egymás fölé kerültek, egy keretbe. (Lásd az 5.

²⁴⁰ Őri Péter szavaival: „...az állami népességösszeírások rendszere kétszeresen is az egyházi összeírásokra épült: egyrészt folytatója és felelevenítője az egyházi összeírásoknak (...), másrészt az összeírásokhoz is a római katolikus és részben a protestáns egyházak személyzetét használták fel.” ŐRI Péter 2003. 29. Lásd még: FÜGEDI Erik 1966., GÜRTLER Alfred 1909., A 13. Okt. 1753 és 16. Febr. 1754. pátensek In: ORGANISATION UND TECHNIK /1951/ 1957. Geschichtlicher Rückblick 2-3.

²⁴¹ DURDIK, Christel 1973. 231.; ZELLER, W. 1979.; FÜGEDI Erik 1985.

Táblát!) Az egymás után, vagy fölé került emeleteken a birodalom alattvalóinak olyan rendjei, „honoráciorok, nobilitások, mágnások és familiái”, kis társadalmi kerületek még II. József korában is egy népességbe, amelyek a rendi felfogás szerint egyáltalán nem tekintették magukat, s nem is számítottak azonos nép részének.²⁴² A nép, a *populus* fogalma, ahogy (Werbőczy nyomán) Magda Pál is írta, a nemesi rendeknek volt fenntartva. Az egy állam területén összeszámolt népesség értelmében vett időtlen népfogalom, amint a társadalmi tagoltság külső kerete lesz, mint a tagolt társadalom összessége, a normatív jogi és morális népfogalomhoz képest absztrakciónak számít. Az absztrakció célja gyakorlatias felszólítás a monarchia szemszögéből a territóriális alattvalói egyesülésre. Vele együtt születik a társadalomstatisztika. Magától értetődő szinte mindmáig, hogy az egymásra helyezett fiókokban összeszámolt alattvalók heterogén csoportjaiból a közjogi rangsorral teremtetek rendszert. Az összefogó keretnek az egyes fiókjai, vagy emeletei a tereziánus skálán már nem csupán egy alkotmányjogi kompendium normatív paragrafusaként sorakoznak, hanem Ausztria, a császárság örökös tartományainak megszámlálható, tehát statisztikai szempontból valóságos népességének társadalmi osztályai lettek.

Szinte soronként partikularis összeírásokra bontható az 1763 és 1769 között az osztrák örökös tartományokban (Tirollal és Vorarlberggel együtt) Mária Terézia uralkodása alatt megkezdett és szintén befejezetlen maradt népszámlálásnak fennmaradt összesítése is.

²⁴² A császár 1784-ben kelt Esterházy Ferenc magyar főkancellárnak szóló kézírata külön kitért a kérdésre: „Es versteht sich, dass alle Honoratiores, Nobiles auch Magnaten, wer es immer ist, keine Scheu tragen müssen, dass sie mit ihrer Familie aufgezeichnet und ihre Schlösser numerotirt werden, da es selbst die Kaiserliche Burg ist, und alle im politischen Betrachte als Consumenten anzusehen kommen.” THIRRING Gusztáv 1938. 145. MAGDA Pál 1819-ben a következőképpen írta le a helyzetet: „A' Nép (populus) alatt érttetnek Magy. Orszban (sic!) a' Nemes Rendek, úm. a' Praelatusok, a Mágnások, a Nemesek és a' Sz. K. Városok mintegy 351.000 nemes személy és 49 város 425.000 emberrel (Tripart. P. 11. Tit. 4.). Ezen nép (pars. S. Regni coronae) gyakorolja a Királlyal együtt az Ország Gyűlésén a törvénytevő hatalmat, és így nagy befolyása van a' Polgári társaságot s' annak állapotját illető dolgokban. Szép felséges szabadság. A' Néptől avagy a' Nemességtől megkülönböztetik Magyar Országban és mező-városokban a' Polgárok. Ezen nemteleneknek száma lehet mint egy 7.200.000.” (MAGDA Pál 1819. 147.)

6. Tábla. Az 1763-1769 között készített osztrák lélekösszeírás táblája a rendi különbségek szerinti bontással

Állapotaik különbsége szerinti lélekösszeírás /*Seelen-Beschreibung nach dem Unterschied des Standes*

1. Papi személyek /<i>Geistlichkeit</i>	29.674
1.1. Világiak / <i>Weltlich</i>	
1.2. Szerzetesek / <i>Klösterlich</i>	
1.3. Laikusok / <i>Deficienten</i>	
2. Nemesi személyek /<i>Adeliche Personen</i>	11.098
3. Tisztviselők /<i>Beamte</i>	25.706
3.1. Fejedelmi tisztviselők / <i>Landesfürstliche Beamte</i>	
3.2. Helyi tisztviselők / <i>Landschaftliche Beamte</i>	
3.3. Uraságok városi zsidó tisztviselői / <i>Städtische Herrschaftliche Jüdische Beamte.</i>	
4. Polgárok és kézművesek /<i>Burger und Professionisten</i>	341.690
4.1. Polgárok, de nem kézművesek / <i>Burger so keine Professionisten</i>	
4.2. Kézművesek / <i>Professionisten</i>	
5. Házas és házatlan alattvalók (paraszt és zsellér) /<i>Behaust und unbehauste Unterthanen</i>	4,301.484
A kórházakban és árvaházakban levő szegények / <i>Arme in den Spitälern und Waisenhäusen</i>	29.699
Külön szolgák a zsidó tisztviselők és a polgárok között / <i>Particular Dienstbothen</i>	491.397
Summa: A felnőtt férfinépesség megszámlolt osztályai	5,320.748
<i>Forrás: GROSSMANN, Heinrich 1916. 402-403</i>	

A II. József kori népszámlálási rendszer háttereként érdemes erre a későbarokk „sublót-szekrényre” egy kis figyelmet fordítani. A sorrend tehát rangsor:

- a hierarchia élén az egyházi lélekösszeírások és a sematizmusok adataiban továbbélő **egyházi személyeket** összesítő táblázat található, egyházi állásukkal nagyvonalúan részletezve;

- az egyházi személyeket a **nemesi személyek** követik – ami az osztrák nemesi összeírás egyik fele – a nemesi hivatalnokok nélkül;

- különösen érdekes, nyersen archaikus a „**hivatalnokság**” három osztályának felsorolása. A nemesi hivatalnokság, mint a józsefi népszámlálásnál itt is a nemességbe tartozik – a honorácior-kategória még nem létezik. A fejedelmi közigazgatásban és a tartomány helyi közigazgatásában működő tisztviselők nemcsak e két szint rangkülönbségét, hanem a birodalom területiális közigazgatási megosztottságát, a maradék autonómiáért küzdő vidéki nemesi közigazgatást is képviselik. A Sonnenfels-i államot mint „morális lényt” ekkor még nem fogalmazták meg, s II. József idejére érett meg a viszonylag kisszámú államhivatalnokság – köztük, mint láttuk a statisztikus – hűbéri függésen és a karrieren túlmenő lojális testületi öntudata, amely majd két nemzedék múltán a hivatalos statisztika hivatalnokainak is normája lesz.²⁴³ A két hivatalnoki karnak a központosítás során való rangsorolását, a megyei közigazgatás államosítását, mint ismeretes, Magyarországon megakadályozta a rendi ellenállás. Az osztrák nemesek szolgálóihoz áll közelebb a hivatalnokok harmadik csoportja, az **uraságok városi zsidó tisztviselői**. Személyükben egy csehországi regionális privilégiummal rendelkező csoport került a népszámlálás keresztény alattvalói közé. Nagy számuknál fogva – 14.835 fő – nyilván nem hivatalnokokról, hanem urasági alkalmazásban álló, azok patronátusa alatt élő személyekről van szó.

-rendi jogállás a **polgárságé** is, amelyet a merkantilizmus ipartámogató politikájának megfelelően választanak el a kézművesektől – a „professzionistáktól”. Ebben az esetben egy városi és egy kézműves összeírás épült be a népszámlálásba.

-a **házas és házatlan alattvalók** négy milliós tömege a rendi privilégiumokkal nem rendelkező adózó (férfi) nép tagolatlan gyűjtőkategóriája az ötmilliós összeírt népességen belül. Ez nem egyéb, mint a későbbi, polgári népszámlálások osztályozási rendszerében is nagy (milliós) tehertételt jelentő „egyéb és ismeretlen keresetű” kategória őse. A közülük kiemelt parasztsággal – telkes jobbágysággal – együtt a későbbi rendi népszámlálások is csupán a népességnek nem egész ötödét, 18-19 százalékát osztályozták.

Az 1763-as és az 1770. évi osztrák népszámlálás ugyanis nem vette számba a nőket s – még a katonai osztályozás formájában sem – a gyerekeket. A későbbi fogalmaink szerinti népesség nagyobbik fele a népszámlálás alapkoncepciója szerint a rendi szerkezet elhanyagolható része, ami a mennyiségeket tisztelő polgári statisztika szemszögéből nézve képtelenségnek tűnik. A népesség alig egyötödének osztályozása világossá teszi, hogy – mint az értelmiségi csoportok számbavételénél láttuk már - a rendi népszámlálásoknál az osztályozást (a klasszifikációt) minősítési (kvalifikációs) szempontoknak vetették alá.

II.1.2. A számlálás alapegysége: az alattvaló személy

Fundamentumos Regulák

Előre kell bocsájtanom, hogy ami a táblázatok összehasonlításánál már nem szembetűnő, a fejléceket magyarázó Alfred Gürtler és Thirring Lajos közleményeiből ismert

²⁴³ SONNENFELS, Josephs von 1771-1777, 533.; HAVRÁNEK, Jan 1987/88. 24-25.

Instructio-k²⁴⁴ összevetésénél annál inkább úgy tűnik, hogy a II. József féle népszámlálás esetében nincs szó „magyar változatról”, csupán magyar nyelvűről. A nagy történeti nyelvi értékű magyar utasítás tükörfordítás. A két szöveg közti tartalmi különbség a Gürtler-féle német példány bevezetése, amely a magyarral szemben foglalkozik a már helyenként 1781-től bevezetett osztrák községi Népességekönyvek, *Populations und Viehstandsbücher* továbbvezetésével; ezt Thirring a népszámlálás dokumentumai szerkesztésénél az 5-ös számú *Instructio* után 6.-nak tette be. Az osztrák népességszámlálás utasítása után közli a magyarnyelvűből hiányzó állatszámolás utasítását is. Itt, mint Gürtler utal is rá, az összeírásnál sietségről volt szó, mint később az a Bach-korszak egyenesadójának magyarországi bevezetésénél (kidolgozott adóosztályok nélkül), majd még egyszer az 1857. évi népszámlálás végrehajtásánál. Ha leszámítjuk azt, hogy a katonai végrehajtás 1787-ben már, főleg Magyarországon, a kibontakozó rendi ellenállás körülményei között történt, itt akkor is hiányoztak a Lajtán túl már kiépült helyi közigazgatási feltételek, és a Népességekönyvek. A népszámlálási iratok sorsára jellemző, hogy egyik utasítás sem a központi levéltárakban talált példányra hivatkozik, hanem vidéki levéltárakra.²⁴⁵

Az alattvalói állás logikai szerkezete

A 18. század végi népszámlálások rendszere a minősítés következetes logikai végigvitelével alakult ki. A *Qualificatio*-ból először is a számlálás alapegysége, az összeszámlált személyek **Állapotai** keletkeznek – elválnak, hogy a személy alattvaló vagy idegennek számít/ polgári vagy katonai személynek – „ahogy a meg nem valósult magyar Népességekönyvek (*Populationsbuch*), a „Helységek Könyveinek” utasításában világosan megfogalmazták:

„Ha valahol, valamely Külső Birodalombéli, avagy más Örökös Országból való Idegen, megtelepedik, vagy ha valamely Katona, Polgári avagy Paraszti Gazdaságra, avagy más okokra nézve, a’ Katonaságból el bocsáttatik, tehát azon Qualificatio, avagy’ *’Allapot*, a’ mellyet ők ezen Változások által magokra vesznek, maga magát megmutattya, hogy ezek mellyik Rubrikában fognak tartozni, és hogy vallyon ők e szerint, a’ *Városi Polgárok és Falusi Mester Emberek, avagy a Táplálásnak Statusához és az ország foglalatosságaihoz tartozók* Rubrikájában, irattassanak be.”²⁴⁶

A minőségek és a számosságok eredeti viszonya mindjárt a józsefi népszámlálás helyi összesítő íve, a „Minden Házakat és Familiákat egyben foglaló Tábla” első sorában kiütközik: „A Földes Uraságoknak nevei”-nél. (Lásd a 7. Táblán!) A Földes Uraság (*Herrschaft*) mint népszámlálási kérdés, a települések osztrák mintára megszámozott házai mellett technikai

²⁴⁴ GÜRTLER, Alfred. 1909. 58-88.; THIRRING Gusztáv. 1938. 154-155. old.

²⁴⁵ „A’ *Konskriptios Táblák Rubrikáinak meg Magyarázása*” c. nyomtatvány Kecskemét város levéltárából: THIRRING Gusztáv. 1938. 150.; az osztrák instrukciót a Steiermärkische Landesarchiv-ban találták: GÜRTLER, Alfred. 1909. 88.

²⁴⁶ THIRRING Gusztáv. 1938. 159. *Kiemelés ott!*

természetű: az összeírtak úri hatóságára kérdez itt rá, nem magára az úr személyére, mégis ez a személy az, aki csupán név szerint és szám nélkül az alatta felsoroltak és megszámláltak rendi felettese, úri joghatósága, „atyja” volt.

Az alattvaló minősítésének minden pontja gyakorlati jelentőségű, az osztályozás mögött álló társadalmi alapegység, az adózó háztartás személyi feltételeit és a sorozás szempontjait vizsgálja, miközben nagyvonalú, ha akarjuk idealizál, mindenk előtt eltekint a birodalom formális területi különbségeitől is, nem csak a háztartás normatív, szokásjogi változataitól, hanem többek közt az egy fogalomként kezelt nemességnek minden tartományban éles belső rendi (fő- és köznemes), regionális rangkülönbségeitől és rendjükön belüli osztály- illetve vagyoni különbségeitől.²⁴⁷ A **Qualificatio utasításba foglalt kilenc pontja** tartalmazza az egyén státusának azokat az elemeit, amelyek közül majd az egyik kiemelésével az „Ország Népeességének Rubrikákra való Klasszificatioja”, az alattvalóknak rendi osztályokba sorolása megtörténik; minket választott témánk folytán a második érint közelebbről. Ezek a kvalifikációs pontok röviden a következők:

1. (Családi) „Állapottya” – házasság, özvegy, nőtlen.
2. „Születése; p.o. Gróf, Bárá, Nemes Ember 's.a'.t” Méltósága, tisztsége avagy hivatal; mestersége.
3. Árvaság, házasságon kívüli születés.
4. A „Testnek állapottya” – a katonaköteles férfiaknál.
5. A „Férfi Népnek termete”.
6. A távollevő Országbeli Férfi Nemből való holléte.
7. Az idegenek névvel, az 1-5. pontban foglaltakkal.
8. „Az Asszonyi Népnek jöllehet ezek meg neveztetnek, különösebb Qualifikációjuk nem szükséges.”
9. A' Sidóságnál ebben a Rubrikában (u.is a kvalifikációban, T.Z.) „a' Házasság, Özvegy, avagy nőtlen Állapottyak, Kereskedések, Mesterségek, avagy Élelmeknek módja, a' mellyet a' Férfak folytatnak fel fog íratni.”

A minősítés az 1780-as években is jogi minősítés volt, amely a „jogi népességen” belül, a rendi státusok, köztük a katonai szolgálattal megróttak állapotai közt tett különbséget. A tulajdonképpeni „politikai osztályok”, amelyek a polgári foglalkozási rendszer kiindulópontja lettek, ezek közül már csak egy bizonyos minőségű csoportra vonatkoztak:

1.) Először is vonatkozott az **alattvalókra**, akiknek jogai attól a rendi csoporttól származnak, amelybe beleszülettek. A rendi jogi struktúra alapbeosztásából az **egyéni státusba épülő elemek fogalmi hierarchiájában** az első az alattvalói státus – amely, mint

²⁴⁷ Azt hiszem nyugodtan idézhetem ide a nemesség egy nemzedékkel későbbi keresztmetszetét: VÖRÖS Károly. 1980. 485-490.

mindjárt ki fog derülni, nem azonos a későbbi állampolgársággal. Az alattvalói jogi státus még a Közép-Európa Keletén különös sorsú rendi állam-nemzet, az anyanyelvtől független rendi nemzetiség, a Magyar Királyságban született „hungarus” személy kritériuma volt. Az alattvalói jogállás a birodalom országainak és tartományainak koronához fűződő közjogi viszonyát közvetíti az egyénhez. Ez az egyik szempont, amely az országbéli népet (világi) alattvalókra és idegenekre osztja. Idegennek számítanak Magyarországon „a’ más Austriai Örökös Országbéliek: avagy a’ más idegen Birodalom alatt levő Külső Országi Idegenek”, illetve megfordítva: az örökös tartományokban idegenek a Magyar királyság alattvalói is. Ha Magyarország Magda Pál, Csaplovics János és mások szerint „Európa kicsinyben”, az (immár) osztrák császárság „párját ritkító” rendies bonyodalmával volt a következő fokozat, ahogy Adolf Ficker azt etnográfus-statisztikus mesterétől, Springertől is tanulhatta.²⁴⁸ A partikuláris közjogi állású régiók különös rendiségeinek szemszögéből tűnhet alkotmányellenesnek a magyar korona nemes alattvalóinak összeírása. A közjogi különbségek nyomán maradt fenn a népszámlálások birodalmon belüli négyféle rendszere 1851-ig.²⁴⁹ A közös birodalmi alattvalói állás sehol sem egyenlíti ki az egyes országos alattvalói állás különbségeit, ami a népszámlálási foglalkozásstatisztika kialakulására is kihatással lesz; ugyanis, hogy melyik adórendszer – végül is ekkor erről volt szó – lesz a közösségek egyéni adózókra, illetve foglalkozásokra bontásának mintája: a lombard vagy a velencei, a magyar, vagy az osztrák német és szláv tartományoké, vagy a többi habsburgi tartományoké.

A teréziánus számlálásba még bekerült állapotára nézve egy-két helyi csoport, vagy a későbbi „egyéb” kategória őse, mint „A kórházakban és árvaházakban levő szegények”, a józsefiben már nincs ilyen – a kategória a 19.századi népszámlálásoknál tért vissza. Az individuális rendszer pedig egészen eltekint majd a regionális változatoktól – és a régiók egymás közti rangsorától. Európában pedig még a bécsi kongresszus után is volt a birodalmaknak is rangsora; s volt a tartományoknak is, a nemzeteknek is. A sorozási szempontokon kívül a személyeknek a helyinél szélesebb társadalomban való mozgásánál ebből a szempontból van jelentősége annak a passzusnak, hogy „A’ Helységben lakó és élő Szüléknek, akár jelenlevő, akár távolvó levő minden fiai (...) felirattatának...” A rangsorolt régiók közjogi helyzetéből származó²⁵⁰, született egyéni státusukat a férfiak az idegenbe is magukkal vitték, míg ott jogilag meg nem honosodtak; az idegen nők helybéli férjük jogállását követték. Amennyiben az alattvalóság és minden ebből származó állapot (kondíció) a

²⁴⁸ Az „Európa kicsinyben” kérdéséről többek között KÓSA László/1987/1996.; Springer.: „*Unser Kaiserstaat ist ein Reich, das an Zahl von Verschiedenheiten aller Art wenige seine Gleichen hat.*” SPRINGER Johann. 1840. Vorrede. IV.

²⁴⁹ Lásd DURDIK, Christel. 1973. 229.

²⁵⁰ II. Lipót császár 1790-ben felsorolt címeinek sorrendje szerint: „...Isten kedvező kegyelméből választott (1.) római felséges császár, (2.) Német-, (3.) Magyar-, (4.) Cseh-, (5.) Dalmát-, Horvát- Szlavonországek, (6.) Galizia, Ladoméria, (7.) Ráma, (8.) Szerb-, (9.) Kun- és Bolgárország apostoli királya, (10.) Ausztia Főhercege; (...) (17.) Erdély nagyfejedelme, (18.) Morvaország örgrófja, ...” etc. Magyar Törvénytár. 1901. Az 1740-1835. évi törvéncikkek. 1790. évi törvéncikkek. Praeambulum. 139.; Az egyes közjogi alkatrészekből származó nemesember homágiuma, „értéke” a Werbőczynél is felsorolt – hangsúlytalan, ’48 után érvénytelen, de nagyon is számontartott – vérdíjaival számosítható. WERBŐCZI István. Hármaskönyv. 1897. III. Rész. 2-5. Címek.

„helybéli szüléktől” való származásból ered, kérdés, hogy mi lesz a „Rubrikákra való Klasszifikáció” 3. pontjában kiemelve, azokkal, „valakiknek Szüléik nincsenek”, s a látszólag hasonló kérdés „a’ Fattyú”, vagy „Házasságon kívül született Gyermeke”; mindkét esetben az az utasítás, hogy a „Helységbeli Népséghez fognak számláltatni.”²⁵¹ A helység itt ugyanis nem földrajzi fogalom, hanem a familiát követő plebejus közösség, amelynek uruk után kötelességei is vannak az elárvultakkal szemben. (A nemesek árváival szemben, ha nem fogadják örökbe, a király nevében a nemesi közösség megtestesítőjének a vármegyének vannak hasonló kötelezettségei.)

Az utóbbi szempontból is jelentős, továbbélő eleme az alattvalói státusnak az úri joghatóság ’48 utáni megszűnte után a helyi illetőségi jog, amely az alattvalói státus kritériumából, a helységben lakó és élő szülékről, vagy az ott leszolgált időből (10 év) a helyben megteremtett és honosító egzisztenciából származik (most már) az egyénre. (1886. évi 22. tc. 5., 16. §). A helyi illetőség majd a polgári jogoknak, közöttük az „osztálytársadalom” rangsorait legvilágosabban kifejező választási jognak is kulcseleme lesz.

2.) Az alattvalónak megszületett személy egyéni státusába épülő elemek logikai sorrendjében a második az egyházrendi alattvalói állás, vagy mondhatnánk állampolgárság. A helybéli szüléktől született személy felekezeténél fogva lehet honos, vagy nem honos (incola/accola). A minősítési rendszer különbséget tesz keresztény és nem keresztény (zsidó) alattvalók közt. Egységesített kategóriák ezek is, amelyek mögül gyakran kitűnnek a helyi színek, mint a Mária Terézia kori 1763-as összesítésbe került csoport, a csehországi uraságok zsidó tisztviselői. Különböző ez a rendszer „felvilágosult” változatában, a katolikus ellenreformációnak elkötelezett monarchia ideáljának megfelelően, nem vesz tudomást a keresztények felekezeti megosztottságáról. II. József türelmi rendelete is csak megtúrta a visszatérésre szánt protestánsokat és a szakadár görög szertartású felekezeteket. Ebben a formában 1787-ben azonban nem a ’48 utáni értelemben vett egyének elvben egyenjogú vallásfelekezeteiről van szó, hanem az uralkodó vallású, megtúrt és meg nem túrt felekezettű alattvalók adózás, birtokjog és a katonakötelesség szempontjából különböző jogi állású csoportjairól.

3.) A harmadik elágazáson, amelyben a helyi szüléktől származó alattvaló, aki előbb a felvilágosodott hivatalosság nyelvén „törvényes házasságból” született vagy sem,/ keresztény vagy zsidó,/ a státuselemek fogalmi hierarchiájában újabb két társadalmilag rangsorolt irányba léphet tovább, nem biológiai, nem társadalmi, hanem a teremtésben nyert (jogi) neme szerint: férfi lesz vagy nő.²⁵² A nemek mindegyik késői rendi, majd polgári társadalmi csoportot belülről is két, a bűnbeesésben játszott szerepével indokolt rangsorolt félre bontották.

²⁵¹ THIRRING Lajos. 1983. Instructio. 152, 153.

²⁵² TÓTH Zoltán. 2000. 90-91.

4.) Csak ezt követhetik logikailag negyedikként a törvényes keresztény férfi alattvalókra szabott rendi politikai osztályok és az 1770-es évektől a politikaiakat kiegészítő katonai klasszisok.

Evvel, a kollektivistikussal szemben a forradalmakban az egyéniesült (individualizált) jogelv melletti döntés, a nép, a társadalmi összesség fogalmát is átalakította. Nincs szó új műveltségi elem fellépéséről. Politikai küzdelemről és döntésről volt szó legvégül Magyarországon az 1848 februártól ápriliséig tartó heves napokban. A születésüknél fogva – elvben - szabad személyeknek, akárcsak a népnek átfogó, nemeseket és szolgákat is összefogó fogalma a természetjogban²⁵³ korábban is létezett, vagy mint egyházjogi, valláserkölcsi, illetve elméleti alternatíva. A normaváltást két, a magyar viszonyokhoz többé-kevésbé illeszkedő osztrák rendszerű népszámlálás, a II. József kori és az 1857-es, az önkényuralom idején végrehajtott népszámlálás összesítő táblázataival lehet szemléltetni. (Lásd az 7-8. táblát!)

²⁵³ „*Et hoc jure status servi est integer; quia naturali ratione omnes liberi nascebatur.*” A 19. század vége magyar nyelvű fordítása: A jog „Természeti ugyanis, azért, mert a természetes ész által hozatott be; nemzeteké pedig, a mennyiben azzal kezdettől fogva éltek a nemzetek, minden különösebb megállapodás nélkül. E jog szerint tehát a rabszolga állapota a szabadság elvén nyugszik, mert természetes okoknál fogva minden ember szabadnak született.” WERBŐCZI István. Tripartitum. 1990. Bevezetés. 2. Cím 7. §. (A Csiky Kálmán féle fordításból 31. old.)

7.Tábla." Minden Házakat és Familiákat egyben foglaló Tábla. 17(86) Esztendőről." ²⁵⁴

Oszlopok	Magyarország/Erdély
(1.) A Földes Uraságoknak nevei	
(2.) A Házaknak Numerusai	1,061.522/255.124
A Familiáknak Numerusai:	
(3.) Keresztények	1,302.930/288.729
(4.) Sidók	15.645/394
(A.) Keresztények	
(A/I.) Férjfiui Nemből valók	
(Politikai osztályok)	
(5.) Papi Rendből valók	13.390/5.224
(6.) Nemesi Rendből valók	164.554/32.316
(7.) Tisztség vagy Hivatalbeliek és Honoratiores	4.158/771
(8.) Városi Polgárok és Falusi Mester Emberek	81.043/11.740
(9.) Parasztok	506.085/129.854
(10.) Most nevezett polgárok és Parasztoknak Successori avagy legközelebb való örökösi	513.990/116.027
(11.) Házi és Kerti Zsellérek és másképpen a Táplálásnak Statusához és az Ország foglalatosságához tartozók	793.554/159.260
(Katonai osztályok)	
Meg nem határozott időre elbocsátott katonák:	
(12.) A Regementektől	5.175/921
(13.) A Hadi szekerektől	41/1
(14.) A Birodalomnak egyéb szükségleteire fordíthatók	181.983/43.387
Nevedékenyek	
(15.) 1 Esztendőstől fogva 12-ig	994.627/179.370

²⁵⁴ A sorokat THIRRING Gusztáv 1938-ban mejelent könyvének 149. oldali táblája alapján mechanikusan beszámoltam. Az 1786-ból való magyarországi/erdélyi számadatokat ugyan innen, a 91. oldali országos összesítésből vettem. **Kiemelések T.Z.**

(16.) 13 Esztendőseiktől fogva 17-ig	278.066/ 51.877
(17.) (A/II.) Ide tartozik az Asszonyi Nép	3,430.150/707.531
(18.) SUMMAJA a Keresztényeknek (férjfiak)	3,536.665/703.749
(B.) Sidók (B/I.) Férjfiak	
(19.) Házások	15.781/405
(20.) Nőtlenek és Özvegyek	23.752/690
(21.) (B/II.) Ide tartozik az Asszonyi nép	38.114/ 997
(22.) SUMMÁJA a Sidóságnak (férjfiak)	39.533/1.095
<hr/>	
(23.) Az egész Népségnek SUMMÁJA (jogi)	7,044.462/1,443.371
<hr/>	
(24-28.) Az itt nevezett Keresztények között Házások, Nőtlenek és Özvegyek Távollévők	122.209/ 23.218
<hr/>	
(29-33.) Az itt nevezett Keresztényeken kívül vagynak Ebben a helységben Idegenek	128.567/20.833
<hr/>	
Tényleges, jelenlévő népesség:	7,050.820/1,440.986

8. Tábla. "Belhoni népesség Magyarországon. A kerületek összege." 1857.

I. Vallások szerint

A. Katolikus

1. Római	4,393.468
2. Görög (egyesült)	673.929
3. Örmény	233

-

B. Nem egyesült (ortodox)

4. Görög	403.842
5. Örmény	505

C. Evangelikus

6. Luteránus	738.923
7. Református	1,477.899

D. (Egyéb)

8. Unitárius	410
9. Izraelita	363.171
10. Különféle más	91

II. Hivatás, kereset vagy jövedelmi forrás szerint

A. (Értelmiség)

1. Papok	11.268
2. Tisztviselők (és hivatásos tanítók)	34.004
3. Katonák (nem aktív)	5.795
4. Írók és művészek	9.780
5. Bírók, ügyészek, jegyzők	2.669
6. Egészségügyi személyek	5.157

B. (Tulajdonosok)

7. Földbirtokosok	731.461
8. Ház és járadék tulajdonosok	141.110
9. Gyárosok és kézművesek	156.198
10. Kereskedők	31.258
11. Hajósok és halászok	3.241

C. Segédmunkások (Segéd, nem tulajdonos)

12. A mezőgazdaságban	422.808
13. Az iparban	133.292
14. A kereskedelemben	17.931

D. (Szolgák, nem tulajdonosok)

15. Más szolgák	307.342
16. Napszámosok	539.524

E. Egyéb

17. Férfiak 14 éven fölül	382.739
18. Nők és 14 éven aluli gyerekek	5,118.894

III-V. Rész, 29-61. sor (demográfiai blokk)**FŐÖSSZEG:****Belhonosok**

62. Jelenlévők	7,766.803
63. Távollévők	287.668
64. Az egész belhoni népesség	8,054.471
65. Idegenek	358.982
<u>Az EGÉSZ jelenlévő népesség</u>	<u>8,125.785</u>

(Forrás: *Bevölkerung und Viehstand... Wien. 1859. 3.l. Sorszámozás, választóvonalak az eredeti táblán!*)

Az összesítő tábla, amely mostmár nem a rendi partikularitásukban összeírt csoportok rangsorolt egyesítése, hanem az osztrák adórendeletek minden kereső személyre egyenként kiterjedő katasztereiből meríti osztályait, valódi polgári osztálytársadalmat ábrázol. Látni fogjuk, hogy az osztályozási rendszer kialakulása is jól nyomon követhető.

1. A statisztikai rendszer 1857-ig a „**rendi jogi struktúra alapbeosztásából az egyéni státusba épülő elemek fogalmi hierarchiájában az első, az alattvalói státus**”, amely Magyarországon az úri joghatóság, az úriszék megszűntével válik elvben - és a konzervatív értékelés szerint az osztrák és német mintához képest túl gyorsan – állampolgársággá. Az állampolgárok összege jelenik meg a 8. Tábla 64. sorában „*Az egész belhoni népesség*” nyolcmillióstételében. Ők „helybéli szülék”, 1848-ban már „benszületett”-ek leszármazottai, ami a politikai joggyakorlat, a választási jog első feltétele is lesz. Népszámlálási rendszer helyett a magyar viszonyokra kínálkozó teljes, kommentált polgári osztályozási rendszernek a nevezetes 1848:V. tc., a „...pesten tartandó legközelebbi országgyűlésre küldendő követeknek

népképviselőt alapján választására nézve...” hozott ideiglenes törvényt hívom segítségül (Lásd a KISSZÓTÁR-ban a VÁLASZTÓPOLGÁR címszó alatt!).

2. A felekezeti viszonyokban, a második, egyházi állampolgárság világi rendszerben való elhelyezkedésében - hiszen magában az egyházi státusban inkább konzerváló, mint reformer áramlatok jártak a valláspolitikai háborúk közepette - 1786-hoz képest látszólag az úriszék eltörlésével mérhető horderejű változás történt. Az egyházi alattvalói állást, a „belhoni népesség vallása szerint” c. táblán kiemelték a szekularizált szerkezet alaprendszeréből; függetlené vált tőle az alatta felsorolt, társadalmi kategóriák statisztikai besorolása és rangsora. Ez akkor is így van, ha az új kategóriák élén, az erre a korai polgári sémára igen jellemzően a papság állt. Csakhogy ezt már így ábrázolták a 19.századeleji népszámlálások összesítései is és a „*Tafeln*” is. Az 1857-ben még itt szereplő, tiszteleti okokból - előzményeivel mondhatnám „hagyományosan” - az élen közölt felekezeti tábla és problematikája elindul a kiegyezés utáni népszámlálások népesedési blokkjában kezelt kulturális statisztika felé. A nemességgel kapcsolatban gyökerében más a helyzet, mint volt a 19.század eleji csonka népszámlálásoknál, adózószámlálásoknál. A nemesség önmagát modern értelmében véve nacionalizálta; a nemesi minőség kiemelésével a **„Hivatás, kereset vagy jövedelmi forrás szerint”**, bennük a papsággal, rendi minősítésüket tekintve egynemű osztályok jöttek létre. Ez természetesen a monarchia hivatalos nézőpontja, amit még alább árnyalni fognak az átmentett birtokviszonyok, a tulajdonos osztályba került rendek a „régijogokkal” - miközben a neoabszolutizmus egyetlen számottevő rendi ellenfele a katolikus klérus maradt. A liberális szemléletben magánüggyé vált vallással, és a szekularizációval látszólag a közösségek privatizációja zajlott le, valójában, hasonlóan a közigazgatásnak mostmár Magyarországon is végrehajtott, municipalisták által is fájalt államosításához, mindenhol az abszolutizmus, illetve az állam előretörését látjuk.

3. Az egyéni státusba épülő elemek logikai rangsorában a harmadik elágazás, a nemeké, mely az új, individuális elvárások mellett teremt a rendszerben aránytalanságot. A józsefi „Asszonyi nép” 1857-ben is külön summát kap a katonanövendékekhez nem tartozó gyerekekkel, ami a hagyományos ponderáló rendszerben a többnyire férfi háztartásfők „háta mögött” élő familia népeként természetes volt. Az 1857. évi táblán a 18. sorban a Nők és 14 éven aluli gyerekek 5,118.894-es összege az ország kerekén nyolcmillió népességén belül, mint még látni fogjuk, azt az osztályozatlanul maradt tömeget jelenti, amely a Statisztikai Konferencia művelt nemzeti statisztikusainak is fogós osztályozási feladatot adott a következő évtizedekben.

4. Negyedikként az 1786-iki „törvényes keresztény férfi alattvalókra szabott rendi politikai osztályok és az 1770-es évektől a politikaiakat kiegészítő katonai klasszisok” közül a katonáiból a „nem aktív” katonák maradtak meg, látszólag ők is az értelmiség között. Ez nem egyszerű „titkolózás”. Az 1857-es év, amikor sikerült egy népszámlálást végrehajtani, a bécsi statisztikai kongresszus éve, a krími háború után, Magenta és Solferino előtt, a Bach-korszak

végének enyhébb, az alapítások és vasútpítések, Arany Walesi bárdok költeményének születési időszak.

Volt már szó az első rend, a papság helyéről. A pap itt, mint értelmiség még felszentelt személy, mindavval az örökséggel, amit mint polgárosításának akadályát előbb, az értelmiségi karaktereknél láttunk már. Ő volt a konzervatív, mégis ellenreformációs kalandokra is vállalkozó monarchia legtisztéletreméltóbb ellenfele. Az értelmiség nemesség tövéből kinőtt meritatív csoportja kétségtelenül emelkedett a központosítással, de ebben az esetben még mindig a rangidős politikai osztály, a (nemesi) köztisztviselői hivatalnokság emelte föl őket; ahol az első államtisztviselő, statisztikai nyelven 1918-ig a *Hof- und Staatsdienst* egyetlen önálló keresője az (akkor még csak) osztrák császár volt.

A korábban már kettévált, kiigazított normatív rendi határvonalak egyike valahol az értelmiség, az Egészségügyi személyek (orvosok, sebészek, bábák) alatt húzódott - azt hihetnénk, a vonal túloldalán a valódi polgárokkal, akiket a séma Tulajdonosoknak nevez. Ők azok, akiket a magyar '48-as törvényes felfogás a választójogban önállóknak tekint, akik nem álltak gazdai hatalom alatt.²⁵⁵ Valódi polgári osztálytársadalmat ábrázol a séma akkor is, ha az osztrák közjogi felfogásnak megfelelő osztályozással, a földbirtokosokkal, azaz a *Landtafel*-lel kezdődik az új tulajdonosi osztály. Az alattvaló személyek polgári egyénné avatása sem történt átmenetek nélkül. Ahogy a '48-as magyar választójogi törvény sem kívánta a „Politikai jogélvezetet azoktól, kik annak eddig gyakorlatában voltak, elvenni...”,²⁵⁶ Az 1857-es népszámlálási rendeletet közlő Kormánylap „C” mellékleteként leköszölt ú.n. bejelentési íven, vagy bejelentési jegyen, - amelynek foglalkozásstatisztikai jelentősége is lesz. „A fi- és nőneműek vezetéki és mellékneve a nemességgel és praedicatummal együtt” kellett a számlálásra bejelentkezni.²⁵⁷ Ez nem bemondásra történt, hanem már a számlálást megelőzően, a korszak akkurátus bizalmatlanságának megfelelően, hiteles okmányokkal igazolva. Folytatódott a szokásos háztartási lajstromos felvétellel szemben ház-ívekkel dolgozó népszámlálás szintén címekkel és rangokkal kitöltött ház- illetve birtoktulajdonosainak feljegyzésével – ez 1869-ben már csak tulajdonosra kérdezett, bár Sárospatakon, a várban nyilván akkor sem hallgatták el Windischgrätz herceg címét és „praedicatumait”. A földesúr és háziúr, bár jogi értelemben már nem rendi felettese a lakónak és az alkalmazottnak, előjogi azonban nem vitathatóak sem Magyarországon, sem

²⁵⁵ „Az országnak s mindazon benszületett vagy honosított legalább 20 éves, és sem atyai, sem gazdai hatalom, sem pedig elkövetett hűségtelenség (...) miatt fenyték alatt nem lévő lakosai, a nőket kivéve, törvényesen bevett valláskülönbség nélkül választók...” 1848. V. tc. 2.§. Az egész szöveget lásd a KISSZÓTÁR-ban a VÁLASZTÓPOLGÁR címszó alatt!

²⁵⁶ 1848.V.tc. Ez azonban két rendet jelentett: a nemességet: 1.§.„Politikai jogélvezetet azoktól, kik annak eddig gyakorlatában voltak, elvenni, a jelen országgyűlés hivatásának nem érezhetvén, mind azok, kik a megyékben és szabad kerületekben az országgyűlési követek választásában eddig szavazattal bírtak, e jog gyakorlatában ezennel meghagyatnak.” És „2.§.e) Kik eddig városi polgárok voltak, ha a fentebbi pontokban leírt képességgel nem bírnak is.”

²⁵⁷ Az 1857. márczius 23-án kelt császári rendelet. Szabály a népszámlálások teljesítése iránt. Kormánylap. 1857. Évfolyam. Első rész. Fénymásolatban közli DÁNYI Dezső. 1993. 96.

Ausztriában az októberi diplomát követő, s a *Landtafel*-t hatályban tartó osztrák alkotmányos viszonyok között sem.

Az 1857-es rendszer az osztrák *Landtafel*, a nemesbirtokok katasztere körül szerveződő társadalom két felső osztálya szervezeti rendjének októberi diploma és Schmerlingi *Landeswahlordnung* előtti leírása, aminek létrejöttét a helyek, a „község” államosításával és mindenként előtt a józsefi kataszter végrehajtásával együtt Magyarországon megakadályozták a rendek. Ausztriában azonban a *Landtafel* az osztrák polgári társadalm szerkezeti modell alkotmányának, a Schmerling-i kuriális választási rendszernek is elsőszámú rendezője lett, változtatásokkal, az 1896. évi választójogi reformig, amely azonban, ha a Schmerling-iről joggal mondható még, hogy a 48-as magyar választási törvényhez képest atavizmus,²⁵⁸ az 1896.-i Badeni féle férfiakra kiterjedő általános választójog nagyot lépett előre a polgári demokráci irányába és tovább távolította az osztrák politikai demokrácia stílusát a magyartól.

Más rendszerek nyomai

Ahogy már előbb utaltam rá, itt is hangsúlyoznom kell, hogy a józsefi népszámlálásnál arról a XVIII. század második felében kialakult társadalomszervezeti ideálról van szó, amely a népesség osztályozásában időben messze kiható hagyományt teremtett. Ez nem független a valódi viszonyoktól, hiszen a népszámlálások nagyon is reális célokat követtek, és amint az osztrák népösszeírásokból, ha másból nem, az úrbérrendezés 1767-ben kibocsátott utasításából kiderül, hogy az abszolutizmus közigazgatása igen jól ismerte a népesség osztály- és rétegkritériumait.²⁵⁹ A rendi polgári és katonai osztályok esetében átfogó jogi kereteket alkottak, amelyeknek egyéni státustartalma a birodalom közjogi alkotóelemeit továbbosztó partikuláris jogállásokban és ezek vagyoni osztályvariánsaiban, esetleg a helyi műveltségek értékrendjében valósultak meg.

Ha az ideális mögött végre a „valóságot” kívánjuk megpillantani, a népszámlálási vállalkozás léptékében egy másik, másként idealizált képet találunk. Ilyen lehetőség lenne az egyházi lélekösszeírás, amely különbözött világi népszámlálástól, részben más célokkal készült, melynek például nincsenek sorozási szempontjai. Az egész népesség osztályozásánál a magyar rendi rangsorból indult ki, figyelembe véve annak felekezeti viszonyait is és a helyben használatos úrbéri és országos adózási osztályozásra is tekintettel volt, melynek alapján nyilván más népszámlálást „lehetett volna” tervezni.

A későbbi „egyéni állásában” a hely jelentőségéhez – ahová valaki „helyi szüléktől” megszületik alattvalónak –, a falvak társadalmához jobban illeszkedtek a lélekösszeírások. A lélekösszeírás „Fundamentumos Regulájában”, az összeírás „Rövid útmutatás”-ában²⁶⁰ a helybeliek:

²⁵⁸ Erről mondja Somogyi Éva. SOMOGYI Éva 1968. 12-16 és 40.

²⁵⁹ DÁNYI Dezső 1985.

²⁶⁰ ÖRY Péter 1994. 53-54.

I.-házas jobbágyok (*plebei domicilliatí*), akik „valamely helyen házat,
lakhelyet birtokolnak,
akár házaspárok
férfiak
családok fiai, lányai

-bérlők

-házas zsellérek

-házatlan zsellérek

-szabadosok(*libertini*)

II. az extraneusok, a másutt házzal rendelkező idegenek

(nem extraneusok az utasok, akiket lakhelyükön írtak össze)

III. a szerződéses szolgálatban itt lévők (*conventionatum servitium*)

-szolgák (*servi*)

-szolgálók (*ancillae*)

IV. és a helység papjai, lelkészei, azok segítői vagy káplánok

(a plébánosok névjegyzéke szerint), és a vallásuk törvényei szerint házas papok, feleségeikkel, gyermekeikkel.

Mielőtt a reformkorhoz közelítő kísérletekre térnék, e részt összefoglalva:

A II. József dukátusa, majd az uralkodása alatt kialakult és használt népszámlálási rendszer, nem utolsósorban az ő nevéhez fűződő intézkedések nyomán jócskán elavult. A népszámlálás tervezett reformját Magyarországon a császár halála után nem végezték el. Az 1804-es népszámlálás, ha statisztikai szempontból nem is hozott sok újat, az elmúlt évtizedek változásait lényeges pontokon figyelembe vette ott is, ahol ez visszalépést jelentett.²⁶¹ (Lásd a MELLÉKLETBEN, a Politikai osztályozási minták között!)

1. Magyarországon az 1791-es országgyűlésen a rendi alkotmány érvényre jutása az alattvalói státus szempontjából a nemesi nemzet kimaradását jelentette 1804-től a népszámlálásokból. Viszont az alattvalói rendi nemzetben politikai téren is megjelennek a nyelvi nemzetek. Az anyanyelvi és a vallott nemzetiség tartósan eltérő fogalmak lesznek a térségben.

2. A katonai parancsnokságokra épített népszámlálás hamarabb figyelembe veszi a zsidóság helyzetének változását, mint a törvényhozás. Az 1804-es népszámlálás már a zsidókat is beszámítja a politikai és katonai klasszisokba, bár a zsidó újoncokról szóló törvény csak 1808-ban születik meg (VI. tc.). Sem katonai, sem ipar- és birtokjogi szempontból nincs szó egyenjogúsításról, a zsidóság mégis az össznépesség része lesz, éspedig a katonai klasszifikációval együtt, s mint láttuk már, a felekezeti statisztika kiválik a társadalomstatisztikából. A felekezeti összesítésben megjelennek a keresztény felekezetek is.

²⁶¹ THIRRING Gusztáv 1903. THIRRING Gusztáv 1938. MEINZINGEN, von F. 1896.

3. Nem változik a helyzet a téren, hogy a rendi klasszifikáció a férfi népességre terjedt ki. Ebből a szempontból érdekes megjegyezni, hogy az 1804-es népszámlálás magyar tervezete az osztályokat már nemek szerint bontotta. A felterjesztett tervezetet Bécsben a régi rendszerre javították át.²⁶²

4. A zsidóság beszámításával a rendi osztályozás a férfi népességet egyöntetűen kezelte. Az osztálykategóriák világosabbak, de egyben szűkebbek is lettek Magyarországon a nemesség leválasztásával. Az osztrák örökös tartományokban az adózóvá lett nemességgel kiegészülve ezt a rendszert örökölte az 1829-ben megalakult osztrák hivatalos statisztika is.

1804-ben megbontották a rendi státus és későfeudális rendi társadalomszerkezet alattvalói jogállásokból kiinduló hierarchikus szerkezetét. A summázott, egységes elvek szerint osztályozott társadalomszerkezet mellett jelenik meg a felekezetek táblázatos kimutatása s a katonaköteles férfi korcsoportoké. A Statisztikai Táblázatokban (*Tafeln*) 1830-tól a demográfiai blokk is megjelenik. Ezzel már a polgári társadalomstatisztika kezdetei előtt elindult a statisztika ágazati differenciálódása, amely a rendi státusnak egyre több elemét választotta külön.

Individuumok és perszónák

A „földesúri hatóság” (*Obrigkeit*) úrbér fejében végzendő szolgáltatásait mint a közjó szolgálatának neveit a kameralista munkamegosztási elméletben, s majd az osztrák úrbérmegváltásban a parasztság veszteségeként számították föl.²⁶³ A Bécsből diktált egységes urbárium mint szerződésformula, ha eltekintünk születési feltételeitől, a magánjogi szerződő feleinek uralmi egyenlőtlenségétől, beilleszthető lenne akár a munkamegosztás formái közé is. Az úrbéres viszonyban nyilván nem független egyének álltak egymással szemben a szabad munkaerőpiacon, ami a munkamegosztási doktrínában – elvben – magától értetődő feltétel lenne.²⁶⁴ Az egyének mindenek előtt rendi közösségeiktől függenek, a nemes is népétől, a nemesi komunitástól, intézményesen a vármegyétől s az országos közösségnek alárendelt, ősiséggel védett nemesi birtokközösségtől, mint Fényes Elek csokaji nemesi birtokközösségétől; vagy a székely lófő és utazó író, Bölöni Farkas Sándor Kolozsvári dikaszteristaként, vagy bécsi hivatalnoksága idején is függött határőrfalujától, mely számára utazásai közben is minden háborúra lovat és szerszámot kellett „állítania és mindig készen tartani”.²⁶⁵ Máshol egy falu közösségétől korlátozott személyek, „perszónák”, általában az úrbéres vagy más állapotú nemnemes alattvaló háztartásfők függtek az uruktól is, háztartásuktól is, falujuktól illetve városuktól.²⁶⁶ A személyek (perszónák) a rendiség

²⁶² Érdekes, hogy Thirring Gusztáv szakmai szempontból tartja hibásnak a felterjesztett magyar javaslatot. A nemek szerinti bontást nem értékeli. Lásd THIRRING Gusztáv 1903. 23.

²⁶³ BERNÁT Gyula. 1935. 42.

²⁶⁴ A szabad piacon a szabad munkaerő kérdését mint doktrínát és angliai formáit az 1795. évi Speenhamland-i segélyakció sorsával nagyszerűen leírja POLÁNYI Károly /1946/ 1997. 99-131.

²⁶⁵ Maller Sándor, Farkas Sándor útikönyvének életrajzi tanulmányában. BÖLÖNI FARKAS Sándor 1984. 16.

²⁶⁶ A személyek közösségi kapcsolódásának típusai emlékeztetnek Brunner frappáns korai rendi viszonyokat jellemző soraira: A rendek hódolata a fejedelem iránt megfelel a parasztok uraikkal szembeni hódolatának. „So

törvényes egyenlőtlenségének rendszerében attól a rendi közösségtől nyerik (társadalmi) állásukat, amelybe beleszülettek. A születési helyek választéka, a született állások sorakoznak a feudális kori népszámlálások kategóriáiban, s ennek bizonyítványát viszi mindenki magával az „óperencián túlra” is földesúri elbocsátólevéllel, a kézműves céh vándorlevelével, vagy a mind szigorúbban megkövetelt, a maga korában megalázó módon már személyleírást tartalmazó útlevelel, amit az utazó nemesnek is ki kellett váltania.²⁶⁷ A rendi közösségek radikális, francia mintájú megszüntetése nélkül a birodalom mindkét felében a kötelek elvi eloldozása történik meg a forradalmakban a törvény előtti egyenlőség kimondásával. Evvel a korlátozott rendelkezési jogok és felelősségek, Széchenyi Hitel-ének problematikája helyébe lépett a polgári individualista rendszer, először is az egyén, az „egyéni személyek” pontos jogi meghatározásával.²⁶⁸ Ami pedig minket közvetlenebbül érint, az egyént mint a számlálások alapegységét összefüggésbe hozták a foglalkozások jogi helyzetével. Mária Terézia és II. József népszámlálási osztályai csupa rendi közösségek, ahová születni lehet, s több mint egy évszázad múltán alakul ki az egyént személy szerint társadalmasító fogalomkészlet, a fejlett foglalkozási rendszer. Az örökös tartományokhoz képest utólag, de valóban korszerű metodussal elkészített magyarországi kataszteri felmérésekkel egyéni tulajdonná vált adminisztratív téren – legalább részben és elvben és küzdelmek árán – a földbirtok,²⁶⁹ és hangsúlyozottan egyéni felelősségre épített ipari vállalkozási rendszert hoztak létre.²⁷⁰

erscheinen denn die Herrschaften als zuordnung untertäniger Häuser zu einem Haus höherer Ordnung, die Gemeinden als genossenschaftliche Verbände von Hausvätern. Unmittelbare Glieder dieser herrschaftlichen und genossenschaftlichen Verbände sind daher keine »Individuen«, sondern immer nur Hausvätern; deren Status ist durch ihre Stellung in diesen Gebilden bestimmt.” BRUNNER, Otto. 1954. 299.

²⁶⁷ HORVÁTH Gergely Krisztián. 1905.33-35.

²⁶⁸ „PHYSICAL, VAGYIS EGYÉNI SZEMÉLYEK”: WENZEL Gusztáv 1885.

„76.§. Személy és személyiség. A jogok és jogviszonyok alanyát **személynek** (persona); a személyeknek (embereknek, viszonyoknak, testületeknek) azon minőségét pedig, melynél fogva személyeknek tekintettek, **személyiségnek** nevezzük. A személyiség tehát nem jog vagy magában álló jogosítvány, hanem bizonyos állapot, mely a jogképességet tartalmazza.

A személyek kétfélék: **physical** vagyis **egyéni**, és **jogi** (a régebbi theoria szerint erkölcsi) személyek.”
Részletesen lásd a KISSZÓTÁRBAN!

²⁶⁹ FÜR Lajos. 1965. Jobbácsföld – parasztföld. In: SZABÓ István szerk. I.köt 31-53. Újabb kiadásban: FÜR Lajos. 1994. Jobbácsföld – parasztföld. Jobbágyfelszabadítás 1848-1896. (Püski) 5-148.; OROSZ István. 1965. Differenciáció és kisajátítás. In: SZABÓ István szerk. 1965. 9-145.

²⁷⁰ A vállalkozó, illetve az osztálykülönbség individuális megfogalmazása 1869-ben: „Az ipari kereset rubrikán belül ügyelni kell az önálló vállalkozó az alkalmazott és a munkás elválasztására. Az önálló vállalkozók nemre való tekintet nélkül azok, akik „saját számlájukra dolgoznak, ebből következően iparendélyvel rendelkeznek és jövedelmi adót fizetnek, mint gyárosok, vagy mesteremberek.” FICKER, Adolf 1870. /1869/ Vorträge... Orts-Uebersicht. 55. Kiemelés ott. ;

Moldoványi István szócikke szerint Magyarországon „Az iparjogosítvány személyhez van kötve s ettől el nem választható.” „Ipartörvényünk (az 1872-es, majd 84-es, az 1868:XXX.tc. nyomán már nem közös osztrák-magyar, hanem: magyar korona országaira Horvát-Szlavonországokkal érvényes)... az iparúzó személyeknek szorosabb értelemben vett két kategóriáját különbözteti meg: az iparost s az ipari segédszemélyzetet, amely kettőhöz – tágabb értelemben – harmadiknak az iparos helyettese, üzletvezetője sorakozik. Iparos az önálló iparúzó, akinek nevében tehát az ipar gyakoroltatik, azaz, aki az illető iparüzemmel járó jogügyletekből közvetlenül jogokat szerez, vagy kötelezettségeket vállal.”

II.1.3. Barth-Barthenheim gróf 1819/1821-es „alsó-ausztriai rendszeres foglalkozási névjegyzéke” és a magyar extraktusok

A statisztika, úgy is, mint az abszolutizmus politológiájának, a *Polizey-wissenschaft*-nak része több mint egy évszázadot töltött a jogtudomány szolgálatában. Ennek ellenére a jogi rangsor mellett a termelési ágak nyilvántartása, de még valamiféle munkamegosztási eszmék is messzebbre nyúlnak vissza az önálló foglalkozási rendszer megjelenésének korszakánál. Közvetlen előzményei a 19. század első feléből az abszolutizmus szabályozó beavatkozásai során szinte az átláthatatlanságig fellazított hagyományos jogviszonyokat rendező jogszabálygyűjtemények. E gyűjteményeknek gyakorlati, közigazgatási szerepük van, egyes társadalmi csoportokat, lényegében adónemeket ölelnek föl, de a nagyobbak az egész társadalom leírását feladatuknak vallják, miközben a különbségeknek is teljes, természetesen a jogszabályig eljutott lehető teljes skáláját bele kell foglalják művükbe. A jogszabálygyűjtemények számunkra foglalkozásstatisztikai fogalmak fogalomtáraiként szolgálhatnak, míg indexei - tartalomjegyzék és névjegyzék értelmében egyszerre – igen gondosan, jogászai logikával szerkesztett rendszeres, sőt mutatójukban alfabetikus foglalkozási névjegyzékeknek is használhatók.

Maguk a későbbi foglalkozásnevek is a jogi használatban állandósulnak a köznyelvben szokásos szóhalmazokkal szemben, és a rendszerfogalmak is itt öltik a statisztikában használt formákat. Az itt szóbanforgó utolsó rendi jogszabálygyűjtemények szerkezete, azon a jelentős mozzanaton kívül, hogy kiteljesíti az agrár és az ipari keresetek már korábban végbement elkülönítését, kidolgoz egy másik, nem újkeletű, de bizonytalan megkülönböztetést is, az ipar és kereskedelem sektorszerű különválasztását. A két elválasztás jellegében nagyon hasonló abban, hogy a hagyományos gazdálkodásban és ipari temelésben száz szállal összefűzött formákat az ipari szakmai munkamegosztás fogalmi mintáira hasonlító, a kameralizmusra is jellemző didaktikus hangvételű racionális érvekkel különböztetett meg. Hogy továbbra is a józsefi népszámlálás ősfogalmát használjuk a foglalkozási rendszerre, a „politikai osztályozás” politikai osztályokat teremtett a társadalomstatisztika számára, amelyeket ideológiailag is indokolnia kell, s minden ma már magától értetődő formájában leválasztott csoportot, hogy önálló törvényes alakulatot formálhasson belőlük, fel kellett mentenie rendi (morális) minősítései alól.

A késői jogkönyvek között szerkezetileg az egyik legteljesebb Johann Ludwig Ehrenreich von Barth-Barthenheim születésére nézve elzászi gróf (1784-1846) – röviden Bartenheim – 1819 és 1821 között jelent meg, később átdolgozott formában is kiadták alsó-ausztriai jogismereti gyűjteménye (*Gesetzkunde*), amely azokhoz tartozik, amelyek egy teljes ország (*Land*) rendi felfogás szerinti társadalmát át kívánta fogni.²⁷¹ Alsó-Ausztria, a Habsburgok házi tartománya, hagyományosan a birodalom és az abszolutizmus kísérleti és mintaterepe volt, többek közt az első népszámlálási próbáknál is. Minket a gyűjteményből

²⁷¹ A mű teljes könyvészeti leírását lásd az Irodalomban!

elsősorban szűkebb területünkön, a „Különös ipari és kereskedelmi jogismereti” kötetek érintenek, ahol a foglalkozási fogalmakhoz legközelebb álló jogviszonyokat írták le. Élnünk kell azonban az átfogó kézikönyv teljességének lehetőségével, hogy az ipar és a kereskedelem mint „különös” területnek a rendi strukturába épülését – vagy inkább jogilag világos körvonalakkal való kiemelkedését – a sokkötetes mű egyszerű szerkezetén belül megfigyeljük. Tartalmukat tekintve a mű kötetei a következőképpen követik egymást:²⁷²

1. Úr és paraszt viszonya (*Das politische Verhältniß der verschiedenen Gattungen von Obrigkeiten zum Bauernstande...* 1-5. kötet)
2. Ipari és kereskedelmi viszonyok (*Gewerbs- und Handelsgesetzkunde* 1-3. általános, és 4-5. kötetben a különös rész)
3. A zsidók viszonyai (*Politische Verfassung der Israeliten im Lande unter der Enns*. Egy kötet)

A rendszer kötetekben testet öltő rendjében az első ötkötetes rész az úr és paraszt viszonyait részletezi történeti és aktuális teljességében²⁷³. Itt a tulajdonképpeni rendi, nemesi földbirtokos (tehát Werbőczy) szemléletével ellentétben nem a földesúr és – II. József „heves antifeudális támadásai nyomán” állítólag megszüntetett²⁷⁴ – (örökös) jobbágyságnak különös jogrendjeit részletezi, hanem a hozzá vezető történeti út megszerkesztésével az abszolutizmus Mária Terézia óta jól ismert mindenek fölött álló monarcha (*allerhöchste Monarch*) igazságtevő különállása szemszögéből kettejük szabályozott viszonyát (Úr és paraszt az osztrák élet egységében).²⁷⁵ Tévednénk, ha azt hinnénk, hogy az itt leírt társadalmi osztályokat átfogó teoretikus, de mégis tisztán (uralmi) jogi társadalomszerkezeti típus, mint agrár társadalom, ne lenne rokona sem az eredeti Quesnay-i „produktív” osztálynak, amely a birtokos parasztokat és bérlőket – jóllehet munkásaik nélkül – fogta össze,²⁷⁶ sem a 19. század végi, 20. század eleji, „fiziokrata” „őstermelés-mezőgazdasági” foglalkozási szektornak. (Lásd az 1. Táblát.)

²⁷² Valószínűleg más kiadás volt Inama-Sternegg kezében, akinck a Barth-Barthenheim szócikke szerint az *Oesterreichische Gewerbs- und Handelsgesetzkunde* 9 kötetes. INAMA-STERNEGG Karl Theodor. 1975. 102.

²⁷³ A mű részletes címléírását lásd a Bibliográfiában!

²⁷⁴ „Häufiger Stürme Josephs der II. auf alles, was ihm ein Ueberbleibsel des tauchen Mittelalters erschien...” BART-BARTHENHEIM 1843. 44.

²⁷⁵ A mű második része, az *Allgemeine Oesterreichische Gewerbs- und Handelsgesetzkunde* előszavában utal vissza Barthenheim az úr-paraszt, illetve „őstermelési” kötetre: „*Urproduction, deren Veredelung und Umtausch sind als Grundlage des Nationalreichtumes, unstreitig die wichtigsten Gegenstände der stürzenden Sorgfalt einer weisen Staatsverwaltung, und der Theil der Nation, welcher sich damit abgibt, verdient ihre besondere Aufmerksamkeit.*”

Wie sehr auch die Österreichische Regierung sich bemühe, die *Urproduzenten* von den Feseln alten Gewohnheiten zu befreien, und deren bürgerliche Freyheit in Schutz zu nehmen, zeigt des Verfassers erstes Werk, „das politische Verhältniss der verschiedene Gattungen von Obrigkeit...unter der Enns.” BARTH-BARTHENHEIM 1819a. Vorbericht. 1.

²⁷⁶ Weberi értelmében tehát legfeljebb osztály, nem rend, mert a személyes úri hatalom ennek nem része: „Rendeknek» a katonai avagy az igazgatás szempontjából fontos dologi, tüzemi eszközöknek vagy személyes úri hatalomnak a birtokosait nevezzük.” (WEBER, Max /1964/ 1970 /Államszociológia 389.)

Mivel is köszönhetne be fiziokrata elveihez hívebben egy késői, a monarchiának és kormányzatának elkötelezett kameralista hivatalnok, mint a különös védelem alatt álló föld népével – a földesurakkal:

„Az őstermelés (*Urproduction* T.Z.), amelynek megnevesítése és átváltoztatása, mint a nemzeti gazdagság alapja, vitathatatlanul a legfontosabb tárgya egy állam bölcs kormányzata óvó gondosságának, és része a nemzetnek, melynek evvel átadja magát és megérdemli annak különös figyelmét.

Mily sokat fáradt az osztrák kormányzat, hogy az őstermelőket a szokások kötelékeiből kiszabadítsa és polgári szadságaikat védelembe vegye, megmutatja a szerző első műve, »az úri hatalom különböző fajtáinak politikai viszonyai (...) az Ennsen innen«²⁷⁷

Ez Alsó-Ausztriának, a német és szláv örökös tartományoknak az osztrák *Landtafel*²⁷⁸, a nemesbirtokok katasztere körül szerveződő társadalmi eszménye, amelynek uralmi rendszerét a 19. század végéig az osztrák választójog is örökölni kapta.

A *Landtafel*-ből, illetve a földesúri joghatóságból következő alapvető minőségükben különböző társadalmi viszonyok mint „agrártársadalom” úgy lesznek a társadalom elkülönített világa, hogy előbb a kameralista rendeletekkel, a teréziánus központosított céhprivilegiummal, a kereskedelmi és manufaktúra-kiváltságokkal kiemelték már az ipari és kereskedelmi tevékenységek nagyrészt a földesúri hatóságok hatásköre alól. Így „modernizálva”, voltaképpen az agrárágazat társadalmi viszonyait írja le a jogismereti munkának az úri hatóság és a parasztok jogviszonyait részletező része. Az úri hatóság az uradalmakon dolgozók és a falusi mesterek iparral kapcsolatos szabályozását a mű következő, ipari-kereskedelmi részének feladatává teszi. Barthenheim munkájának 1843-ban, az osztrák statisztikai időszámítás szerint már a Czoernig-korszakban megjelent változatában a *Landtafel*-szektorból megszületett a mezőgazdaság: „A nemzeti ipar (*National-Industrie*) két nagy ágra oszlik: 1. a „mezőiparra”²⁷⁹ (*Industrie der Grund und Boden*), és 2. a (magyar fogalmak szerinti) tulajdonképpeni, vagy műiparra (*Industrie der Gewerbe*).²⁸⁰ Bár ez a

²⁷⁷ BARTH-BARTHENHEIM. 1819.b. Allgemeine Gewerbs- und Handelsgesetzkunde. Bd.1. Vorbericht..1.old.

²⁷⁸ *Landtafel* /landtäfeliche Güter, (ez lesz a nemesi közösség, amiből a jogok származnak!) a nemesi birtokok/javak („Güter und Gülten”) földkönyvei állnak: „1.aus einem *Instrumentenbuche*, und 2.aus einem *Hauptschuldbuche*”

„§.8. *Der Landtafel* welche unter der Oberleitung des unter ensischen Landesrechtes steht, sind die im ständischen Gültbuche §.5. aufgeführten Herrschaften Güter und Gültten, auch Freyhöfe und Freyhäuser, und was sonst an Gebührlichkeiten darin inliegt, und Erkenntniße des Landrechtes und der vormahligen landmarschallischen Gerichtsbarkeit unterworfen ist, einverleibt.” BARTH-BARTHENHEIM. 1819. Erster Theil, Erster Band. Einleitung.68-69-

²⁷⁹ A „mezőipar” itt ajánlatosabb saját fordításomnak tekinteni. A szót használta Keleti is, ez áll ROSCHER Vilmos /1860/ 1870., „nagy lipcsei szakkönyv” 1870-ben Kiss János által lefordított könyvének magyar címében: A mezőipar nemzetgazdaságtani elmélete. Ennek azonban német címe: *Die Nationalökonomik des Ackerbaues und der verwandten Urproduktionen*. Az Előszóban pedig Kautz Gyula azt írta, hogy Roscher: „...a földművelés és a mezei ipar nemzetgazdasági elméletét...fejtette ki.” ROSCHER Vilmos /1860/ 1870., az első számozatlan lapon.

²⁸⁰ Barthenheim tovább is magyarázza a kettőt, még mindig a régi didaktikus szellemben: „*Erste erzeugt die notwendigsten Erhaltungsmittel des Lebens und die rohen Stoffe zur ferneren Verarbeitung, letztere beschäftigt sich mit Allem, was zur Bequemlichkeit, zur Verannehmung des menschen Lebens und zur Erreichung der*

kérdés nem ide illik, evvel – mit jelent voltaképpen az ipar szó? – már ízelítőt is kaptunk abból, mire jó a két aulikus, az ügymenet nyelvi magyarosításán dolgozó Pauly Károly és Kassics Ignác²⁸¹ háromnyelvű jegyzékeinek jelentés-zavarokat megvilágosító latin listája, melyek mögött valószínűleg a 19. század elejéről, a céhnevek egységesítését szolgáló, a Magyar Kancelláriából származó és a hatóságok által köröztetett háromnyelvű mesterségnévsor állt.²⁸²

Ha a magyar jogkönyvekben a szabályozásokból kilépő foglalkozási rendszer nincs is ilyen kidolgozottsággal felépítve, mint ami már a Barthenheim-életrajzírójának szemében is kuriózitásnak tűnt,²⁸³ részenként, hasonlóan rendies logikával szakosodott formában itt is megvan már. Így a már emlegetett írója, udvari ügynöknél, a „Polgári és pörös szótár”-áról ismert Pauly Károlynál, aki 1817-ben Bécsben, és latinul kiadta „agrártársadalmi” tanulmányát, a *Constitutio rei urbarialis*-t.²⁸⁴ Mivel Ausztriában rég nem országgyűlésen megszavazott jogszabályokkal kormányoztak, a többi törvénygyűjtemény is ezt a szerkezetet tükrözi, mint a Barth-Bartenheim-énél népszerűbb, de az egyes szektorokat csak külön-külön feldolgozó Kopetz-féle munkák.²⁸⁵

A Barthenheim-i mű fenti vázlatából a 2. (két) rész, amely a kormányzat figyelmének is a középpontjában állt, a szakmászodó modern foglalkozásfogalmak kialakításának is mintaterepe lesz: „Az általános és a különös ipari és kereskedelmi jogismeret” (*Allgemeine & Besondere Oesterreichische Gewerbs- und Handelsgesetzkunde*). Itt ismerteti az ipari és kereskedelmi jogszabályokat. Az általános jellegűeket az 1-3. kötetben történeti és elméleti részletezéssel; a következő, különös részben, a 4-5. kötetben, az előzőekben kifejtetteknek, (ebben a kiadásban) még jó kameralista elméleti körülményességgel megszerkesztett rendszerében az egyes mesterségeket szabályozó „különös” jogszabályok felsorolása, helyenként magyarázata következik. Ennek ránk tartozó „foglalkozási rendszerét” és

verschiedenartige Zwecke erforderlich ist;... BARTH-BARTHENHEIM 1843. Vorerinnerung. 1.; az 1857-es népszámlálási Felvételi ív fejlécében a segédmunkás: „Hilfsarbeiter für Gewerbe/Ipari segédmunkás.”

²⁸¹ Pauly 160 latin-magyar-német mesterségnévből álló listáját tudatos magyarításként adta közre: „A’ nyelvnek méltóságát méltóságos lelkek szülik. – A’ nyelv az egész Nemzet tulajdona.” PAULY Károly 1827b. Polgári pörös... 100-103. Máshol: „Az írásmód olyan erőt kíván, melly az embertől, és az üdőtől kitellik. Sok nagy elmének százrul százra kell dolgozni, még egy ország’ nyelve felemelkedésbe jön. A’ nyelvnek méltóságát méltóságos lelkek szülik. – A’ nyelv az egész Nemzet tulajdona. – Új szavak kívántatnak az új gondolatok’ s ösmeretek’ kifejezésére.” PAULY Károly 1827a., 1. oldali csillagos lábjegyzetében. Kassics hangsúlyozza, hogy nem exkluzív tudást közvetít, hanem magyar nyelven és azokhoz, „kik ezeket megtartani tartoznak. KASSICS Ignác. 1835. XI.

²⁸² DÓKA Klára. 1979. 15. oldali 32. lábjegyzet.

²⁸³ Erre utal Karl Inama-Sternegg (Inama szignóval), hogy Barth-Barthenheim gróf „írói és gyakorlati teljesítményeivel a belső kormányzat terén az akkori időkben rendkívüli pályát futott be.” Johann Baptist Ludwig Ehrenreich Graf Barth-Barthenheim. (1784-1846) Elzászi származású arisztokrata, egész életében Ausztriában szolgált. INAMA-STERNEGG Karl Theodor. 1975. 102.

²⁸⁴ Pauly Carolus: *Constitutio rei urbarialis regni Hungariae*. Tom. 1-2. Viennae. 1817. Typ. Grund XXXII. 691.

²⁸⁵ KOPETZ, Gustav 1807. *Österreichische politische Gesetzkunde oder systematische Darstellung der politischen Verwaltung in den deutschen, böhmischen und galizischen Provinzen des öst. Kaisertumes. etc.* és KOPETZ, Gustav. 1829-1830.. *Allgemeine österreichische Gewerbs-Gesetzkunde*...Részletes könyvészetét lásd a bibliográfiában!

koncepcióját, mint egyikét a rendszeres foglalkozási névjegyzékek ősének, a 4-5. kötet tartalomjegyzékből preparálva mindjárt egy kissé közelebbről is szemügyre fogom venni. (Részletesen lásd a MELLÉKLET-ben).

A teljes mű utolsó, 3. része, „A zsidók politikai alapjogai Alsó-Ausztriában” (*Politische Verfassung der Israeliten im Lande unter der Enns*, etc.) a rendi szerkezet alaptagoltságának egy újabb minősítési elemére figyelmeztet, s arra, hogy a II. József-kori népszámlálás rendi minősítő kategóriái itt az alattvalók egyházi rendi állására nézve még nem avultak teljesen el.

Sajnálhatjuk, hogy Kassics Ignác háromnyelvű *Extraktusa-át*, a „Mester-Czéheket illető Kegyelmes Királyi Rendeléseknek Kivonatai”-t 1835-ben nem „anyagi sor szerint”, az iparágak szerint szerkesztette, mint ez előszavában lehetőségként még felmerült,²⁸⁶ azonban így is a Bartenheim-féle jogszabálygyűjtemény hagyományosan, időrendben, jogszabályonként szerkesztett rokonát kell látnunk benne. Mindegyik munkában találunk kisebb jegyzékeket, amelyeknek különös forrásértéke az ismert körülmények között keletkezett, saját keletkezési idejében általában pontosan meghatározható, „előre kódolt” társadalmi karakterű, esetleg egyidejű rendszert is tartalmazó névanyag. Találunk Barthenheim általános részében egyet-egyet a céhes és a korlátozott iparokról, a *Polizei-Beschäftigung*-ról²⁸⁷; Kassics-nál a mindhárom nyelven leközölt jogszabálygyűjtemény latin, magyar és német nyelvű részében a már említett kézműves ipari névjegyzéket, amit Nagy Lajos Kézművesipari mesterségnév szótára is forrásai között sorolt fel,²⁸⁸ valamint közölte a professzionalizációnak lépcsőfoka, a rajziskolára kötelezett szakmák kisebb listáját.

Ami pedig az új, terézianus, jozefinus, majd Ferenc alatt 1813-ban központosítva kiadott céhszabályzatokat illeti, azok a teljes céhes kézműves-világ megrendszabályozását vállalták. Látszólag önzetlenül a másik rendiség, az egyházi kötelékének erősítésével a (mindig) lesben álló hitetlenséggel, a faragatlan és pogány szokásokkal fordulnak szembe, amelyek azonban alkotórészei a céhes autonómiák nem kívánt szervezeti összetartását szolgáló csoportműveltségnek, az olykor bárdolatlan szertartásoknak a céhláda előtti inasfogadástól a temetési szokásokig. Üldözi őket évszázadok óta az egyház, s most már a legfelsőbb világi akarat is, a szokásvilág a céhek felszámolásáig mégis inkább magától változik, hasonlóan a céhlevelek megújításának kötelve körüli hatástalan akciókhoz.²⁸⁹

²⁸⁶ A magyar nyelvet is könnyebb tájékozódás eszközeként tartotta; „Erre nézve elejinte ugyan a’ szerkeztés(sic!) tekintetében olly rendet kívántam vala tartani, hogy ezen K. Rendelések anyagi sor (Materiák) szerint terjesztessenek az Olvasók elejökbe – de mivel azok nagyobb részszerít (a’ mint azt ki könnyen észreveheti) több és egymástól különböző Tárgyakat foglalnak magokban, (...) czélerányosabbnak találtam lenni, a’ K.Kir.Rendeléseket idősor szerint szerkeszteni....” KASSICS Ignác 1835. IX.

²⁸⁷ BARTH-BARTHENHEIM. 1819a. Aufzählung der zünftigen Beschäftigungen. In: Bd.1.S.69-75. és BARTH-BARTHENHEIM. 1819a. Polizeibeschräftigungen. Hofv.May. 1809. Reggs.Int.11.Jänner.1810. In: Bd.S.1.127-131. §.70-72. old., 254 név. Lásd „kislisták” a LISTÁK között.

²⁸⁸ KASSICS-Index /1813/ 1835. A kézműves iparok háromnyelvű jegyzéke és az 1795-ben meghatározott rajziskolai képzést igénylő szakmák. In: Kassics Ignác 1835. KASSICS-Index 1835. 8-9,14. §. IX. Deákul.

²⁸⁹ BÁCSKAI Vera 1988. 72.; , EPERJESSY Géza 1988. 114.; FARAGÓ Tamás /1996/ 2003., különösen Faragó táblái a 6. oldaltól.

Barthenheimnél az „ipari” ágazatok nem valamely elméleti rendszerbe sorolt egyéni fő- vagy mellékfoglalkozások jogait rendszerezik, hanem először a különböző, szabad, vagy korlátozott, „polizey-ipari” jogállású, azon belül termelő, vagy kereskedelmi szakmák alá tartozó személyekét.

Az ipari és kereskedési rész szerkezete Barthenheim rendszerében:

(részletesen lásd a MELLÉKLETBEN!):

I. (Fődarab) Az egyes szabad foglalkozásokról

I.I. (Osztály) Szabad termelő foglalkozások

I.II. (Osztály) Sokféle tárgy szabad árusításáról

I.III. (Osztály) Muzsikálás + 2 Alosztály: nyersterményeknek és készítményeknek; az utóbbin belül: 2 Szakasz: nyersterményeknek

II. (Fődarab) Az egyes korlátozott foglalkozások jogairól (egyenként ismerteti)

II.I. (Osztály) Ezen belül Alosztályokban, Szakaszokban és Bekezdésekben az egész ipari ágazat.

Az egyes korlátozott iparok alcímei tartalmazzák besorolásuk jogcímét: mivel járulnak hozzá (korlátozva) a közjó gyarapításához. Például:

II.I.VI.I.III. Szakasz. Azokról az iparokról, amelyek az általános egészséget veszélyeztető tisztátalanságok elhárítására rendelvek

II.I.VI.I.III./I. Bekezdés. Éjszakai kocsihajtás

II.I.VI.I.III./II. Bekezdés. Gyepmester

II.I.VII. Alosztály. Azokról a foglalkozási jogokról, amelyek

a tulajdon védelme tekintetében különös hatósági felügyeletet igényelnek:

II.I.VII.I. Szakasz. Szabóság.

II.I.VII.II. Szakasz. Cipő- és tömlő.készítés

II.I.VII.III. Szakasz. Kádármesterség.

II.I.VII.IV. Szakasz. Ószeres. (Zsibárus)

II.I.VIII. Alosztály. Azoknak a foglalkozásoknak a jogairól, amelyek a közös államkötelékekkel, a köznyugalommal, mind pedig a jó erkölcsökkel kapcsolatban különös politikai figyelmet igényelnek.

II.I.VIII.I. Szakasz. Könyvnyomtatás

II.I.VIII.II. Szakasz. Könyvkereskedés

II.1.4. Az ipar és a kereskedelem elválasztása

Ahogy Barthenheimnél a termelő ipari szerkezeti vázlatban láttuk, hogy a „Szabad termelő foglalkozások” osztályát követte alatta az I.II.-es „Sokféle tárgy szabad árusításáról” szóló osztály, a „Korlátozott termelő foglalkozások” osztályát is a „Korlátozott árusításról” szóló osztályhoz kell kösse. Még a Barthenheim-i rendszerhez legközelebb eső teljes egyenesadó-fizető népességet rendszerező 1862-es adókataszterben is eltérően képezték az osztályokat a majdan a századvégétől divatozó szokástól, ahol majd az ipari termékek, illetve termények nevének kereskedelem szó változataival való összetételével, a kereskedői mesterségnevek különböző rendű és rangú alakjaival (kofa, házaló, árus, kereskedő etc.) szinte mechanikusan megtoldva teremtetek kereskedelmi foglalkozásokat.

1862-ben érezhető a jogász rendszerező, illetve az egyenesadó-katasztert kezelő statisztikus foglalkozásnevek minősítése fölötti becsületes zavara.²⁹⁰ A fő kérdés még mindig a „produktív”, termelő, illetve a kereskedelmi tevékenységek, ahogy fogalmazznak, „szigorú elválasztása”. A kereskedelem alá soroltak minden olyan keresetet, amelynek szolgáltatás jellege volt, s általában nem volt a tevékenységnek tárgyokban megfogható termék az eredménye. Így például „*Commerzial-Gewerbe*” alá sorolták a borotvafenőt és köszörűst, meg az órabellítót – mint alább egy-két példán a szöveg közti táblán is olvasható. Ezek egy része 1910-ig ki is hullott a századvég névjegyzékgyártásának rostáján. Ennél azonban elgondolkodtatóbb a produktív ipari adó-kataszter IX. csoportja. Az ésszerű rend nincs tekintettel a századok előítéleteit viselő konvencióra. A művészeti és irodalmi tevékenység, oktatás, köztisztaság, üzleti képviselő és közvetítés, orvosok, ügyvédek, jegyzők, ügynökök és hasonló, ahol az orvosok, ügyvédek, bábák, művészek a féregirtóval és a gyepmesterrel kerültek egy csoportba.²⁹¹

²⁹⁰ „Wenn in den folgenden Ausweisen hie und da mit den gewerblichen Produzenten auch die mit dem Vertrieb ihrer Erzeugnisse beschäftigten Steuerpflichtigen (Händler, Verschleiser etc.) angeführt wurden, so liegt der Grund dieser Abweichung in den zu dieser Zusammenhang benützten Nachweisungen, in welchen bei dem Umstande, dass mitunter die Produzenten selbst den Vertrieb nicht nur ihrer eigener, sondern auch fremden Erzeugnisse besorgen, eine strenge Sonderung der Productions- und Commercial-Gewerbe nicht durchgeführt werden konnte.” STEUERPFlichtigen 1862. Heft. II. Commercial-Gewerbe. Wien, 1866. III.

²⁹¹ IX. Gruppe. 38. Kunst und literarische Thätigkeit, Unterricht, Sanitätsgewerbe, Geschäftsvertretung und Vermittlung Aerzte, Advocaten, Notare, Agenten u. dgl. : ” STEUERPFlichtigen 1862. Heft. Industrial-Gewerbe. Wien, 1866. 10.

9 Tábla. A II. és a IX. foglalkozási csoport az 1862. évi egyenesadó-kataszter tábláiból

II. Csoport./ II. Gruppe. Szerszámokat és gépeket, eszközöket és szállítási eszközöket forgalmazó ipar / <i>Gewerbe für den Vertrieb von Werkzeugen und Maschinen, Instrumenten und Transportmitteln</i>			
751.	Augenglas.händler	Szemüveg.kereskedő	1
752.	Geräthel.träger	Szerszám.hordozó	199
753.	Jagdrequisiten.verschleisser	Vadászati kellék.árus	1
754.	Klavier.ausleiher	Zongora.kölcsönző	2
755.	Klavier.händler	Zongora.kereskedő	8
756.	Musik-Instrumenten.händler	Hangszer.kereskedő	22
757.	Musik-Instrumenten.stimmer	Hangszer.hangoló	15
758.	Rasirmesser-Abzicher und –Schleifer	Borotva.fenő és köszörűs	35
759.	Schlingen.händler	Fonat.kereskedő	1
760.	Uhren.händler	Órakereskedő	18
761.	Uhren.regulirer	Órabeállító	5
762.	Visier.händler	Írányzék.kereskedő	19
763.	Webergeräthschaften.händler	Szövőkészülék.kereskedő	1
764.	Werkzeug.händler	Szerszám.kereskedő	11
765.	Zimentirer	?	3
Zusammen.			341

Forrás: STEUERPF LICHTIGEN 1862. Heft. II. Commercial-Gewerbe. Wien. 1866. III.

IX. Csoport. IX. Gruppe.

38. Művészeti és irodalmi tevékenység, oktatás, köztisztaság, üzleti képviselő és közvetítés, orvosok, ügyvédek, jegyzők,ügynökök és hasonlók /*Kunst und literarische Thätigkeit, Unterricht, Sanitätsgewerbe, Geschäftsvertretung und Vermittlung Aerzte, Advocaten, Notare, Agenten u. dgl.*).

1141.	<i>Advocaten</i>	Ügyvédek	3116
1142.	<i>Aerzte</i>	Orvosok	2764
1143.	<i>Angestellte (mit stehenden und mit unfixen Bezügen)</i>		
	Alkalmazottak állandó és kötetlen járandósággal		1329
1144.	<i>Ankündigungs-Anstalten</i>	Hírdető.intézet	22
1145.	<i>Antiken händler</i>	Régiségkereskedő	23
1146.	<i>Auskunfts- und Privatgeschäftsvermittlungs-Kanzleien und Commissäre</i>	Felvilágosító- és privátüzletközvetítő iroda	501
1147.	<i>Badhausinhaber</i>	Fürdő.tulajdonos	595
1148.	<i>Barbiere</i>	Borbély	3356
1149.	<i>Bilder.händler</i>	Kép.kereskedő	311
1150.	<i>Blutegel händler</i>	Nadály.kereskedő	62
1151.	<i>Buch.händler und Antiquare</i>	Könyv.kereskedő és antikvárius	544
1152.	<i>Buch-, Kunst- und Musikalien.händler</i>	Könyv-, mű-, zenemű.kereskedő	5
1153.	<i>Chirurgen</i>	Sebész	816
1154.	<i>Conduct.ansager</i>	?	32
1155.	<i>Communal-Steuerbeamte</i>	Községi adótiszt	489
1156.	<i>Dienstmänner-Institute</i>	Szolgáloi állásközvetítő.intézetek	8
1157.	<i>Dolmetsche</i>	Tolmácsok	1
1158.	<i>Dürrkräutler</i>	Füvesek	78
1159.	<i>Fecht.meister</i>	Vívómester	15
1160.	<i>Feld.messer</i>	Földmérők	145
1161.	<i>Gebetbücher.verschleisser</i>	Imakönyv.árus	4
1162.	<i>Gesang.lehrer</i>	Ének.tanár	33
1163.	<i>Gypsfiguren.händler</i>	Gipszalak.kereskedő	2
1164.	<i>Hebammen</i>	Bábák	1065
1165.	<i>Hühneraugen-Operateure</i>	Tyúkszem.vágók	13
1166.	<i>Industrie.vereine</i>	Ipar.egyesületek	2

1167.	<i>Kleinkinderbewahr.anstalten</i>	Gyermekegőrző.intézetek	2
1168.	<i>Kranken- und Irrenheil-, dann Privatgebär-Anstalten / Beteg-, örült-</i>	és magászülészeti intézet	10
1169.	<i>Kunst- und Musikalien.händler</i>	Mű- és zenemű.kereskedő	93
1170.	<i>Künstler, bildende oder freie</i>	Képző- vagy szabad művész	103
1171.	<i>Kur.anstalten</i>	Gyógy.intézetek	14
1172.	<i>Kur.schmiede</i>	Gyógy.kovácsok	280
1173.	<i>Lehr- und Erziehungs.anstalten</i>	Oktató- és nevelő.intézetek	532
1174.	<i>Leih.bibliotheken</i>	Kölcsönkönyvtárak	122
1175.	<i>Mäuse- und Ratten.vertilger</i>	Egér- és patkányirtók	9
1176.	<i>Marmor- u. Steinkunstwerke-Verschleisser</i>	Márvány- és kőfaragvány.árus	4
1177.	<i>Mineralwässer-Verschleisser</i>	Ásványvíz.árus	57
1178.	<i>Musikalien- und Musikinstrumente-Leihanstalten / Zenemű- és</i>	hangszer.kölcsönző	25
1179.	<i>Musiklehrer und Musikschul-Inhaber / Zenetanító és</i>	zeneiskola.tulajdonos	350
1180.	<i>Normalschulbücher-Verschleisser</i>	Normál-iskolai tankönyv.árus	1
1181.	<i>Notare</i>	Jegyző	836
1182.	<i>Pfänder.vermittler</i>	Zálog.közvetítő	15
1183.	<i>Pförtner</i>	Portás	5
1184.	<i>Privat.beamte</i>	Magán.hivatalnok	513
1185.	<i>Privat-Handelsschulen</i>	Kereskedelmi magán.iskolák	3
1186.	<i>Privat.lehrer</i>	Magán.tanár	214
1187.	<i>Privilegien-Inhaber</i>	Privilégium.tulajdonos	652
1188.	<i>Reitschul-Inhaber</i>	Lovaglóiskola.tulajdonos	16
1189.	<i>Schreib- und Kopir.anstalten</i>	Leíró- és másoló.intézetek	16
1190.	<i>Schreib-, Zeichnen- und Maler-Requisitenhändler / Író- rajz-</i>	festőkellék.kereskedő	174
1191.	<i>Schriftsteller</i>	Író	50
1192.	<i>Schwimmschul.inhaber</i>	Úszóiskola.tulajdonos	2
1193.	<i>Sprachschul.inhaber</i>	Nyelviskola.tulajdonos	158
1194.	<i>Strassen-, Brücken- und mauth.aufseher</i>	Út-, híd- és vámfelügyelő	122
1195.	<i>Tanz.meister</i>	Tánc.mester	105
1196.	<i>Trinkkur.anstalten</i>	Ivókúra.intézetek	4
1197.	<i>Turn.anstaltinhaber</i>	Tornaterem.tulajdonos	9
1198.	<i>Ungeziefer.vertilger</i>	Féregirtó	41

1199.	Unterrichts.anstalten für Schnittzeichnen. Massnehmen, weihl. Handarbeiten etc. /Rajz-, mintavétel és kézimunkaoktató intézet	17	
1200.	Vieh.schneider	Marhavágó	306
1201.	Wasen.meister	Gyepmester	1164
1202.	Wurzelsammler und Händler	Gyökér.gyűjtő és kereskedő	6
1203.	Zahn.künstler	Fogműves	26
1204.	Zehngebot- Schreiber und Händler /Tízparancsolat író és kereskedő		5
1205.	Zeichnen.lehrer	Rajz.tanár	45
1206.	Zeitungs-Redactionen und Verleger	Újság.szerkesztők és kiadók	17
1207.	Zeitungs.verschleisser	Újság.árus	376
1208.	Zettel.träger		1
	Zusammen.		21831

Forrás: "STEUERPFLICHTIGEN 1862. Heft. I. Industrial-Gewerbe. Wien, 1866. 10. old.

Ahogy a régi osztrák statisztikus, Keleti is tisztában volt már az ágazatok elválasztásának bizonytalanságaival 1871-ben, a '69-es népszámlálás feldolgozása után: „Hogy végül az ipar és a kereskedés között amúgy is bajosan húzható határvonal, semmi helytelen következtetésekre alkalmat ne szolgáltasson, jobbnak látszik együvé vonni e két tényzöt s mint a pusztá mezőgazdaságból kibontakozott, az ipar és **kereskedés haladottabb pályájára lépő ország egyik legfontosabb nemzetgazdasági tényezőjét** együtt mutatni be alább a magyar korona országainak népességét, a mely mértékben az iparral és kereskedéssel foglalkozik.”²⁹² Idézem a szöveghez tartozó kis táblát is, hogy lássuk, mekkora tömegeket soroltak a két ágazathoz 1869-ben:

10. Tábla. Az iparral és kereskedéssel foglalkozó népesség a Magyar Királyságban 1869-ben

Ország	az iparnál (szám)	%	a kereskedésnél (szám)	%
Magyarországban	534.533	4.81	112.794	1.02
Erdélyben	63.736	3.03	9.844	0.47
együtt	598.269	4.52	112.638	0.92
Fiume város és kerületében	3.228	06.18	1.209	0.76
Horvát-Szlavonországban	29.961	3.65	5.739	0.59
A határörvidéken	15.506	1.29	3.996	0.33
Összesen	646.964	1.19	133.582	0.86

Forrás: KELETI Károly 1871. 54.

²⁹² KELETI Károly 1871b. 55. Kiemelés T.Z.

A 'kereskedő', 'kereskedés' magyar neve, szemben az iparral, a korábbi jelentés és „szóhalmazokból” Keleti idején már egy százada „spontán nyelvi fejlődéssel” kialakult, tehát nincsenek Szily nyelvújítási szótárában megnevezhető feltalálói.²⁹³ Ha egy kissé visszatekintve, a kereskedő 1848 előtti társadalmi állását, nem a modern rendszer „termelő szférájában” keletkezett áru és anyagféleségeinek fényében vesszük számba, hanem úgy, ahogy a kereskedő a régi hivatalok előtt megjelent, benyomást szerezhettünk a kereskedelem elkülönítésének jól ismert viszonylagosságairól. A jegyzékekből már nem nagyon rekonstruálható az a számtalan tényező, amelyek a kereskedőt – még mielőtt árujáról szó esne – minősítette a Barthenheim-mű korában Magyarországon a 19. század első felében. Itt Bácskai Vera *Városok és városi társadalom* c. könyvének listásított, alfabetikus „Foglakozások mutatóját” hívom segítségül – a mögöttes szöveget csak szemelvényesen idézem a fogalmak értelmezéshez.²⁹⁴

Kereskedő, aki:

alkalomszerűen kereskedik 67.

bevándorolt 122.

bolttal nem rendelkező 108.

felvásárló 109.

fővárosi 112.

görög 46, 121.

helyi 40, 43, 45, 70, 111.

hivatásos 38, 50.

honoratior 116-118.

idegen 43, 45, 46, 52.

kettős szakosodással 107.

(kiváltsággal és) kiváltság nélkül 180.

közvetítő 38.

külföldi 40.

más kereső foglalkozás mellett 105.

megyei 108.²⁹⁵

²⁹³ **Kereskedő.**: „....az árul ige rokonsága az áros-ra lassanként rákényszerítette a kizárólagosan eladással foglalkozás jelentését. Az adás-vevés fogalmát jól kifejezvé a kereskedés szó. lóval kereskedő(PP.), rabszolgákkal kereskedő(Márt.) kezdett divatba jönni a lókupecz meg az emberáros helyett. De ha bornak, gabonának, vasnak van árosa, akkor lehet ugyanazoknak kereskedője is...” SZILY Kálmán. 1902 171.

²⁹⁴ A csoportneveket leszámítva 190 a szövegben kommentált iparos- és kereskedőnévből a kereskedő. BÁCSCAI Vera 1988. 228-132.

²⁹⁵ „megyei 108.”, u.is szatmáriak írják a kereskedők osztályba sorolásának nehézségeiről, hogy a megyék „kereskedési haszonvételekre nézve” is olyan távol vannak egymástól, mint „ezer forint, amely példának okáért Nagykárolyban forog a kereskedők kezén, ezer forinthez, amely p.o. Pesten forog a kereskedésre, olyan egyenletlen” – és itt egy érdekes viszonyítási rendszer következik, mintha csak Bácskaiék piacörzet-konceptióját előlegezték volna meg:

„a) mint a két város távolléte Bécstől;

nemes 115, 116, 118.²⁹⁶

pesti 58.

szakosodás nélkül, a „pusztán *mercatorként* vagy *questorként*” megnevezettek szakosodott 110, 117, 121.

szerb 55.

távolsági 78.

testületen kívüli 105-106.²⁹⁷

A kereskedőt számontartják még, mint:

testületi 109, 111, 121, 125.

vásározó 107, 109-111.

vidéki 58.

kis 16, 17, 35, 39, 40, 105-107, 120, 121.

nagy (lásd kis-)

nemes 167.

zsidó kereskedőt 36, 37, 43, 46, 49, 50, 53-55, 105, 106, 110, 111, 112, 116-118, 120, 121, 187, 188.

Egyszerű lenne a névanyag változását a viszonyok változásával magyarázni. A foglalkozásnevek és foglalkozási kategóriák listázott és rendszerezett neveinek mennyisége, ahogy a hivatalok is növekedtek, nagyon nagy mértékben megnövekedett és ennek a növekedésnek, a névhasználat alapvető megváltozásán kívül, kétségtelen a szakmai differenciáció is kiváltó oka volt. Az egységesítés során azonban számtalan régi foglalkozás és névalak kiesik, eltűnik, vagy beolvad az újabb gyűjtőfogalmakba, melyeket csupán a régi irodalomban és rendszerebben szótárakban lehet fellelni. A sokezres listákban elenyészik az a pár száz régi név, amely a régi készlet nagy hányada, és nem is gondolnánk, hogy ezek milyen szívóssággal ottmaradnak az 1960-as, 1970-es, tehát a magánkisipart elnyomó korszak magyar jegyzékeiben is.

b) mint a két város népességének száma különbözik egymástól;

c) mint a két városban és környékén lakozóknak vagyona meghaladja egymást;

d) mint a privilégialis szabadság hasznai, amellyekkel a királyi városok élnek, sikeresebbek az urbárium kedvezéseinél.” BÁCSKAI Vera 1988. 108.

²⁹⁶ „szakosodás nélkül”, a „pusztán *mercatorként* vagy *questorként*” megnevezettek zöme”, 1828-ban a kereskedők egy negyede. Pesten a legkevésbé a szakosodás nélküli. BÁCSKAI Vera 1988. 109-110, 111.

²⁹⁷ 1. Hol válik a kereskedés kereskedéssé, testületi, adózó foglalkozássá – végül is megnevezhető foglalkozássá? A kis tételben árusítók, vásározók, akiknek adótételeik is csekélyek voltak, vagy nem is volt a kereskedés alapvető kereső foglalkozásuk, pl. kézműveslegények, akik szatócskodtak is, vagy kis tételben liztet árultak, vagy legények, akiknek felesége kofa volt.

Bácskai Vera azt mondja, hogy „A kereskedést mellékesen űzők száma azonban valójában a regisztrálmált jóval magasabb lehetett, mert nem minden város tartotta szükségesnek a kereskedést nem állandóan vagy kis tételben folytatókat kimutatni, különösképpen akkor, ha más kereső foglalkozásuk után amúgy is adóztathatók voltak.

A kereskedők vagyoni rétegződését nemcsak szakosodásuk (vagy éppenséggel annak hiánya) határozta meg, hanem elsősorban az, hogy **nagyban vagy kicsinyben** folytattak-e kereskedést.” Pl. a nagybani kereskedést űző újvidéki, verseci szatócsok. BÁCSKAI Vera 1988. 105. Kiemelés T.Z.

II.1.5. Az ágazatok elkülönítésének indoklása a nemzetgazdasági beszédben.

A népszámlálási (politikai) osztályozási rendszer összetétele tehát politikai kérdés, ami más összeírásokat akkor sem kötelez, ha a kettőt ugyan azok végzik. Sem a józsefi népszámlálásban, sem az 1828-as osztrák Táblázatokban (*Tafeln*-ben) nem találunk még foglalkozási megnevezéseket; polgárok vannak és falusi kézművesek, kereskedő sincs; lehet kereskedő még a zsellérek közt, vagy a „7. Az egyik korábbi rublikába sem tartozók” között. Annál részletesebben értesülünk azonban a kereskedőkről, sőt már a raktártulajdonosokról is például Ignaz de Lucca professzornak, a józsefi népszámlálás egyik vezető munkatársának 1784-i bécsi Summáriumából, amelynek már címsora is úgy kezdődik, hogy: „A kereskedők, bankárok, művészek, gyárosok...”²⁹⁸

A foglalkozási fogalmak szempontjából lesz igen érdekes, hogy minek tekintjük a „parasztot”: földművesnek, vagy egy bizonyos rendi-uralmi állapotban lévő tömegnek. A magyar nemnemes-összeírásban találunk tőzsért. A későbbi társadalmi-foglalkozási rendszerek, az úgynevezett „sémák” nem tapasztalati, hanem elméleti építmények. Míg a magyar úri joghatóság vagy az osztrák földesúri *Obrigkeit* viszonyain és a régi fiziokrata produktív szektoron belüli rangsorokat is a hódítási vagy jogvesztési történetekkel indokolt hagyományos jogrend szabályozta, ezek felvilágosult tagadásával párhuzamosan indult meg a politikai és, a politikai beszédet is egyre inkább átszöve, a nemzetgazdasági beszédben az iparpártoló, kereskedelmet és pénzüzetet törvényesítő érvelés.

A nemzetgazdaság divatját megelőző eredeti fiziokrata nyelvet a foglalkozással kapcsolatos régi magyar irodalomban a legtisztábban Gergelyffy András²⁹⁹ beszélte 1809-ben megjelent *Technológia*-jának Előbeszédében: „Az Emberi élet fenn tartására, tsupán az eledel, köntös, és hajlék szükségesek, mellyeket mindenütt megszerezhetni, mert alig van olly terméketlen föld, melly tulajdon lakossinak a' szükséges dolgokat meg ne teremné; de tsak ezekkel meg nem elégszünk, hanem a' bátorságos lakást, és bőv élelmet megnyervén, azonnal másokhoz kezdgyük magunkat hasonlítani, és ezen határ nélkül való vetélkedés által, valamint a pompa, és bujálkodás, úgy szintén egyenlőleg a' munkásság, mesterségek, és a' kereskedés nőtön nőnek, és gyarapodnak.”³⁰⁰

„Nints hathatósabb eszköz, az Ország boldogítására, mint a' földmivelés(sic!), ez a mcsterségeknék, és a kereskedésnek legfőbb rugója, e' nélkül a' mesterséges mívék megszűnnek és a' kereskedés' forrásai kiszáradnak: a' földmivelésből származó gazdagságok, örökös állandó kincsei a' Nemzetnek; a' melly Ország a ' szükséges dolgokban nem szorul másokra...”(GERGELYFFI András. 1809.2.)

²⁹⁸ LUCCA, Ignaz de. 1784.

²⁹⁹ Erdélyi származású, orvosdoktor, Kraszna megye tiszti orvosa, fizikusa. Az 1810-es években főleg latinul hasznos természetrajzi könyveket publikált, „mind a' két Hazáról” ír, de erdélyi szemszögből, Tevezte Lavoisier fordítását. SZINNYEI József. 1894.III.köt.1163. Előbeszédének hatodik oldalán mondja: „Ezen kis Munka Funke, Beckmann, Mitterpacher, Leonhárdi, Linné és mások írásából szerkesztetett össze..”

³⁰⁰ GERGELYFFI András. 1809.1.

A nemzetgazdasági beszéd átalakulásának nemzedékeit itt is érdemes Erdélyi és Keleti szövegeiből vett beszédmintákkal szemléltetni,³⁰¹ hogy figyelmeztessenek arra, hogy a kiegyezés utáni tényleges szakmai függetlenség mellett mennyire eltérhetnek a népszámlálásnál használt rendszerek mind a magyar szakma – a Keleti nevezte „magánstatisztika” – eszmei hagyományaitól, mind készítőik hivatalon kívüli írásainak felfogásától. A magyar liberális statisztikai hagyományhoz híven, nemigen fedezhetünk fel rokonságot rendszereik indokaiban a két osztrák korai polgári népszámlálással (1857, 1869), és mégis, foglalkozási rendszerükben még két alkalommal, 1880-ban és 1890-ben is a régi osztrák rendszert fogják követni, mikor a bécsiek már áttértek a Bertillon-bizottság által javasolt nemzetközi mintájú osztályozásra. A magyar hagyománynak megfelelő, a régi fiziokrata termelő és nem termelő szektorok megkérdőjelezését látjuk még Erdélyinél az iparral kapcsolatban:

„...azon szokássá vált általános **producens és consumens** nevezete, a’ hon polgárai felosztására nézve nemzeti gazdaságbeli tekintetből helyes sinórmértékül nem szolgálhat.”

Produktív az is, ha „...valamely már a’ világ anyagi tömegében meglévő anyagszert más formába átváltoztatni (...) új formájú oly természetvényt hozni létre, mely az ember szükségének és kellemeinek kielégítésére alkalmas.”³⁰²

A kereskedők, tőkepénzesek, bankárok közül azok, akiket a forradalom előtt, amennyire lehetett elkülönítettek már, és a legfelsőbb parancsok és törvények törvényesítettek, a gazdasági-társadalmi osztályok közé kerültek. A magyarországi 1828-as népszámlálás adózónépének két kategóriája is kikerült közülük: a 9. Kereskedők és a 10. Tőzsérek.³⁰³ Erdélyi József természetes, tehát spontán folyamatnak tartotta az ágazatoknak nem csak elkülönülését, de a munkamegosztásban társulását is. A sorrend már Erdélyinél is a századvégi mintát követte:

³⁰¹ Erdélyi előtt már Berzeviczy Gergely is bírálója volt Quesnay-nek és a fiziokrata eszmének. A fogalommal meglehetősen önkényesen élő utókor jellemzésére érdemes társadalmi osztályozási javaslataikat ide idézni, ahol inkább Berzeviczy skálája hasonlít az egy századdal későbbi fiziokratának nevezett rendszerhez, mint Quesnay-é, a fiziokratáé. Quesnay 1758-as fiziokrata szellemű Gazdasági táblázatának **három társadalmi osztálya ugyanis azokkal szemben a következő: *Class propriétaire*: tulajdonos, *Class productive*: termelő, *Class stérile*: steril osztály.** Ezek távol állnak a későbbi társadalmi-gazdasági rendezőelvvé vált munkamegosztástól, inkább a kor természet és paraszt-apoteózisának divatja tükröződik benne, amely többek közt birtokkatasztert bevezető, nagyon is fiziokrata II. József császárt is az eke szarva mögé állította. (BARTA János 1984) Itt a kategóriák jelzői is megtévesztőek: 1. Produktív, vagy termelő osztály (*Class productive*): benne csupán a ténylegesen földet művelő paraszti földtulajdonos, bérlő, részesbérlő, de nem tartozott ide a béres, napszámos földmunkás – tehát ez egy munkaviszony, vagy osztálykategória egyik fele; 2. Vegyes, vagy a részben produktív osztály, benne az uralkodó rendek, élén a királlyal, egyházzal, nemességgel, akik hozzájárulnak a nyerstermékek (*produit net*) gyarapításához; 3. A nem tisztán fogyasztó „steril” osztály (*Class stérile*), benne a kereskedők, kézművesek, gyárosok. Berzeviczy Gergely. Magyarország közgazdaságáról és kereskedelméről. 1797: *Status productivus*: termelő osztály – *Status formativus*: átalakító osztály – *Status permutativus*: forgalmazó osztály, „vagyis, amelyek a mezőgazdaság és az ipar termékeit elosztja és forgalmazza.” HORVÁTH Róbert 1970. 43. Lásd még:

³⁰¹ HEUVEL, Gerd van den. 1988. 22-23.

³⁰² ERDÉLYI János 1843. 21., 23. **Kiemelés T.Z.**

³⁰³ TAGÁNYI Károly 1896. 114-117.

„5.§. A' munka felosztása következtette (sic!) az emberi munkásságnak, három u.m.termesztő, műves, és kereskedői elkülönített fő osztályait.” A kereskedés: „Az ebből származó haszonnak elismerésére az emberek egyedül tapasztalásaik által jutottak; és így minden e részbeni kényszerítés vagy oktatás nélkül, már több ezer évek előtt mintegy magától származott, hogy **az emberi munkásságnak fő ágait, u.m. a' temesztést, és a műipart** az emberek elkülönözve kezdték folytatni. A kereskedés még jó ideig, (...) a két osztálybeliek által cserekép gyakoroltatott. Később azonban, a' földművelés és a műszorgalom nagyobb emelkedésével (...) földünk több részeinek felfedezésével, a' kereskedés, nevezetesen gazdagodásra vezető ágazattá lön; s egyszersmind az első két osztálybeliektől mindinkább eltávolodva, az emberi munkásság 3-ik önállású osztályára emelkedett.”³⁰⁴

„6.§. A' termesztési, művelési, kereskedési munkásság összege, nemzeti gazdaságnak neveztetik. E' három osztálybéli munkásság mentül arányosabb összehangzásban van egymással, annyival gazdagabb és függetlenebb a' status.”³⁰⁵

Egy nemzedékkel később is ez a hagyomány folytatódik Keletinél, noha a magyar népszámlálások még harminc évig ismételtetik a régi osztrák foglalkozási sémát. Itt is tehetünk a tartalomjegyzékkel ellenőrzési próbát, a *Hazánk és népe* IV. Népünk és foglalkozása című módszertani ismertető rész tartalomjegyzékszerű felsorolásával (zárójelben a kötet fejezeteinek sorszámaival):³⁰⁶

I.(IV.) Őstermelés mivelői és termékei

1. Szántóföld a) Gabonatermelés, b) Kereskedelmi növények
2. Szőlő-és bortermelés
3. Rét és legelő, állattenyésztés
4. Erdő
- (5. Birtokviszonyok)
6. Vadászat és halászat
7. Bányászat

II.(VII.) Az ipar mivelői és termékei

- (1-3. Iparunk általában, Védvám és egyedáruság, Az iparszabadság és a céhek)
4. Vasipar
5. Cukorgyártás
6. Szeszipar és serfőzés
7. Malomipar
8. Fonó- és szövőipar
9. Vegyes iparágak

³⁰⁴ ERDÉLYI János 1843. 10-12. Kiemelés T.Z.

³⁰⁵ ERDÉLYI János 1843. 12.

³⁰⁶ KELETI Károly 1871 .b. 46-56.

(10-11. Az iparügy magasabb szempontból, Az ipar művelői³⁰⁷)

III.(VIII.) Kereskedelem és forgalom (nincs ágazati felsorolás, csak elmélet)

(1-2. A kereskedelem elmélete, Történelmi vázlat)

3. Magyarország kereskedelme

4. Magyar-osztrák külkereskedelem

5. Tengerentúli kereskedelem

(6. Magyar tenger mellék)

7. Forgalom

a) Személyforgalom, (b) Közlekedési eszközök, c) tőkehiány és valuta

d) Bank- és hitelviszonyok

e) Törvénykezés és jogviszonyaink

IV.(IX.) Család és a vallás

V.(X.) Műveltségi állapotunk

Első olvasásra talán úgy tűnik, Keletinél már 1871-ben kész a századvégi – ahogy az őstermelést a régiók nevezték - „anyagtermeléssel”, „anyagtermelés” kezdődő fiziokrata skála. Ő már Erdélyi nyelven „anyagszert más formába átváltoztató” népnek a fejlődés menetébe épített besorolásával volt elfoglalva. Keleti Riehl-ével rokon népies-agrárius érzelmei ellenére a Berzeviczytól a második, szocialista ipari forradalom koráig tartó hosszú korszak uralkodó eszméinek megfelelően végül is joggal tekintette „a gyár és műipart” a gazdasági fejlődés elsődleges tényezőjének. A kereskedelem kialakulását, Smith-el szemben, inkább gyakorlati előnyei belátásával magyarázza, mint az ember „cserélgetésre való hajlamával”:

„Az emberi munka csak lassan fejlődhetett a közvetlenül élvezhető adományok fölismerésétől a gőz és a villanyosság használatának mai fokáig.” (1. *fölfedezések*, 2. *találmányok*, 3. *anyagtermelés*, 4. *anyagtermelés*), „...mely az előbbi termelés által nyert anyag feldolgozásából (...), szóval a kézművekből, az iparos termelésből, **legmagasabb fokán pedig a gyár és műiparból állott**. A *javak elosztása* ötödik fokozatul van felsorolva, nem annyira termelési, mint inkább munkafelosztási fokozat, de annyiban annál fontosabb, mert tökéletesítette a forgalmat...” a gazdának nem kell fogyasztó után járnia és fogyasztónak a termelő után „...időkímélő, egyúttal költségkímélő is a kereskedelem mai beosztása szerint. A külön hatodik szolgálattételek (...) **nem éppen a személyes szolgálattételek legelső neme** (...) ide sorozandók a tudomány és a művészet által kielégített magasabb testi és szellemi szükségletek, a mely szolgáltatásokat például az orvos és ügyvéd, a tudós és festész, a hírlapíró és államtisztviselő teljesítenek.”³⁰⁸ Ez is a fenti, századfordulói skála rendszerét állítja már fel: őstermelés, ipar, kereskedelem, közszolgálat, etc.

³⁰⁷ A kötetben a „művelő”, „művelés” helyesírásában egy oldalon belül is váltogatva a hosszú és rövid „i”.

³⁰⁸ KELETI Károly 1971b. 22-23. és u.ő 1887. Bevezetés. 5-6. *Dőltbetűs kiemelés ott. Kövér kiemelés T.Z.*

Keleti tehát két skálát használt: egyiket a népszámlálás hivatalos eredményeinek közlésénél, a másikat, amit jobb híján „fiziokratikusnak” neveztem, az I.(IV.) Őstermelés mivelői és termékei-vel kezdődött a magyar közönségnek szánt munka több mint második felét tevő (77-406. old.) elemző, vagy inkább leíró fejezetekben. A kettősség 1869-ben érthető, hiszen örökölt rendszerről volt szó, a következő két magyar népszámlálás foglalkozási rendszerének magyarázata azonban még kérdés marad.

A kereskedelem azonban nem hitelügy. Keleti '71-es szövege a népszámlálási kategóriákat közvetve minősítő pénz és tőke forgalomra is kitér, és azt már későbbi, a fejlett századfordulói népszámlálásoknál divatos ipart követő helyére teszi. Itt azonban még nem kommentálja a minőségeket, így legfeljebb „Baudrillart Henriket, Chevalier Mihály tanítványát” lenne érdemes idézniem mellette, akinek eszméit nyelvi téren ő formálta meg magyarul.³⁰⁹ A pénz, „valamint a nyelv, minden mívelt nemzet közös tulajdona” itt is civilizációnk fejlettségére utal, amellyel a Keletit is foglalkoztató Max Weber-i kamatra vonatkozó kérdés nyitva maradt: „Hogyan lett ebből a legjobb esetben erkölcsileg megtűrt viselkedésből a Franklin Benjámint értelmében vett »hivatás«?”³¹⁰ A 19. század második felében is felbukkan a régi nominalista etikusi iskola érvelése a kereskedelemről, „hogy szükséges, az abban kifejlődött »indusziáról« pedig, hogy törvényes nyereségforrás”.³¹¹

A jövedelmezőség és presztizs között a 19. század szabadkereskedelmi időszakában sem volt egyenes összefüggés, különösen, ha a Weber által érintett műveltségi, hosszabbtávú folyamatokat érintjük. A „kereskedelem és hitelügyek” Ha mint adófizető potenciálra tekintünk rájuk, mégis tanulságos áttekintést kapunk az Ausztriában is az egyik legnehezebb időszakban, a „*Hochgründerzeit*” közepén, az 1857-es kisválság után, az 1862-es birodalmi adókataszter egyik táblája segítségével.

³⁰⁹ „... csere öltötte különféle formák által, lehetetlen mégis, hogy az általánosan használt csereeszközre, a pénzre ne jusson (figyelem), mely valamint a nyelv, minden mívelt nemzet közös tulajdona.” De mily módon történik az, hogy egy egyszerű papírdarabon, „melynek magában semmi értéke sincs, az ipar és a művészet remekműveit, a legnagyobb arany és ezüst pénzösszegeket meg lehet szerezni? A hitel míveli ezt a csodát...”. BAUDRILLART, Henrik /1857/ 1863. 3.

³¹⁰ Az egész szakasz: „Hogyan lett ebből a legjobb esetben erkölcsileg megtűrt viselkedésből a Franklin Benjámint értelmében vett »hivatás«? Mivel magyarázható, hogy az akkori világ tőkés fejlődése középpontjában, a XIV-XV. századi Firenzében, az összes politikai nagyhatalmak pénz- és tőkepiacán erkölcsileg aggályosnak vagy legfeljebb megtűrtnek számított az, ami az erkölcsileg dicséretes, sőt előírt életvitel tartalmát jelentette a XVIII. századi Pensylvania isten háta mögötti, kispolgári viszonyai között...” WEBER, Max /1905/ 1982. 83.

³¹¹ WEBER, Max /1905/ 1982. 81-82.

11. Tábla. Az adóköteles kereskedelmi és műiparok a befizetett egyenesadóösszeg nagyságának sorrendjében az osztrák császárságban. 1862.

*Steuerpflichtigen Gewerbe des österreichischen
Kaiserstaates 1862 – Commercial-Gewerbe*

		osztrák forint	
		Gulden	%
No. Csoport/Gruppe (No.I-XIII.)			
1. Kereskedelem és hitelügyek általában/ XI. Gewerbe für Handel und Creditwesen im Allgemeinen	3.376,329	32,12	
Élelmiszeripar/Gewerbe für den Vertrieb von 2. Nahrungsmitteln, Verzehrungs- u. sonstigen Gegenständen	2.403,16	22,89	
VI. Lebensunterhalts			
3. Közlekedési vállalkozások /Gewerbe für X. Transportunternehmungen/	2.347,103	22,36	
Jövedékbérlők /Pachtunternehmungen, dann Bestellte des 4. Stempel- und Lotto-Gefälls und der Staatsmonopole, Post- XII..meister etc.	1.051,166	10,02	
Szabadfoglalkozások, művészet, irodalom, oktatás, etc./Kunst und literarische Thätigkeit, Unterricht, 5. Sanitätsgewerbe, Geschäftsvertretung und Vermittlung			
IX. Aerzte, Advocaten, Notare, Agenten u. dgl.	442,033	4,22	
Fa-, bőr-, szalmaipari termékeket forgalmazók/Gewerbe zum 6. Vertriebe von Holz, Leder, Stroh etc. Und von Waaren aus VIII. solchen Stoffen	316,676	3,02	
7. Textilipar /Gewerbe für den Webermaterialien, gewebte, VII. gewirkte u. dgl. Stoffe.	306,087	2,92	
8.			
Fém, fémárú forgalmazók/Gewerbe für den Vertrieb von III. Metallen und Metallwaaren/	97,674	0,95	
9. Nem fémásványokból készült termékeket árulók/Gewerbe IV. für den Vertrieb von Erzeugnissen ausmetallischMineralien	72,256	0,69	
10.			
I. Építőipar /Baugewerbe	32,973	0,32	
11. Vegyi termékeket forgalmazó ip. /Gewerbe für den Vertrieb V. chemischer Producte	32,035	0,3	
12. Szórakoztató.ipar /Gewerbe für Vergnügungen	14,804	0,14	

XIII.

Szerszám, gép, közlekedési eszközöket forgalmazó ipar

13./*Gewerbe für den Vertrieb von Werkzeugen und Maschinen,*

II.*Instrumenten und Transportmitteln/.*

	5,552	0,05
Summa	10,497.851	100%

Ugyan ennek a táblázatnak első, egy évvel korábban kiadott műiparokat (*Industrial-Gewerbe*) tartalmazó felében, amely az 1869-es népszámlálási foglalkozási rendszer közvetlen előzménye volt,³¹² a legnagyobb kereskedelmi adófizető osztályok után a negyedik helyen következtek volna:

***Steuerpflichtigen Gewerbe des österreichischen
Kaiserstaates 1862 – Industrial-Gewerbe***

		osztrák forint Gulden	%
<i>No. Csoport/Gruppe (No.I-XXX.)</i>			
1. Vegetabilis élelmiszerek termelői / <i>Erzeuger vegetabilischer</i>			
XVI	<i>Nahrungsmittel</i>	1.351,313	22.99
2.			
XXIV. Bőr és bőráru-termelők / <i>Leder- und Lederwaren-Erzeuger</i>		565.005	9.60
3.			
XVII.			
Italkészítők / <i>Erzeuger von Getränken</i>		525.187	8.92
4.			
IV.			
Vas és vasáru gyártók / <i>Erzeuger von Eisen und Eisenwaaren</i>		504.387	8.57
5. Fa és egyéb anyagokból gyártók / <i>Erzeuger von Arbeiten aus</i>			
XXVIII	<i>Holz und sonstigen Stoffen</i>	380.406	6.46
Az 1-30. csoport összege / <i>Gesammtbetrag der 1-30. Gruppen</i>		5,877.714	100%

Forrás: *STEUERPFLICHTIGEN 1862. I. Heft. I. Industrial-Gewerbe* Wien, 1865. XIII.;
STEUERPFLICHTIGEN 1862. Heft. II. Commercial-Gewerbe. Wien, 1866. 13.oldali tábla.

A század végén már minden téren fejlődési fokozatokkal van dolga a nemzetgazdaságtannak, illetve a statisztikai tudománynak, mely a kezdetleges, természetes

³¹² FICKER, Adolf. 1870. 56.

állapotoktól az ember teremtette ipari termelési viszonyok irányába halad: A **három termelési tényező (természet, munka, tőke) közül**: „A természet, mint a termelés legelső tényezője, részint erőben, részint anyagban.”³¹³ Bár Keleti 1887-es eszméi olykor szórul-szóra az 1871-es Hazánk és népének reprodukciói a munka kérdésében megmarad a Smith-i teóriánál, s nem követi tovább útján az előbb még ünnevelt Riehl-t individualitást megkérdőjelező, közösségi, de egyrészt tőke- másrészt szocializmusellenes hitében (*Die deutsche Arbeit*. 1862). Itt Keleti egyébként fegyelmezett statisztikai szakmai álarcán átüt társadalomkritikájának eklektikája, amely leginkább a volt centralista szellemi és patronátusi kör nézeteire emlékeztet, különösen Hunfalvy Páléra. Láttá már 1871-ben a '73 májusi katasztrófához vezető *Überspekulations-Epoche* (Ficker) fenyegető visszaéléseit, az uzsorát, az elhanyagoltságot és eladósodottságot, s úgy ítélte, hogy „egészségtelen társadalmi viszonyok közt élünk”³¹⁴ Tizenhat év múlva azonban fiatalabb munkatársai és osztrák kollégái előtt is konzervatív szabadelvűnek tűnhetett az „önérdek, a haszonkeresésről” és mindenek előtt a tőkéről vallott változatlanak tűnő szabadelvű nézeteivel. Kollégája, Jekelfalussyék nemzedéktársa, Inama-Sternegg 1882-ben Bécsben a *Landtafel* és az *Agrarverfassung* körüli vitákba bekapcsolódva, a kamat és az uzsora önkényének kiszolgáltatott új helóta népet lát, amely „amely immár a szabaddá vált társadalomban fejlődött ki.”³¹⁵

Keleti puritán érdek és tőke-felfogásának széles értelmezésével csak az újkor hosszabb tradíciójába kapcsolódik be Silhon-tól a felvilágosultakon és Helvétiuson keresztül Smith-ig, ahol Bossuet ágostoni felfogása számított régi és különös véleménynek, mely szerint „az érdek és a szenvedély egyenlőképpen romlásba taszítja az embert” (és az udvart).³¹⁶ Szociológiai szemmel ő szinte a szociális tőkének a 20. században újra fölfedezett modern tételeit hirdeti „a tudomány” katedrájáról:

„A tudomány szerint tőke nem csupán a pénz, mit közönségesen alatta szoktunk érteni, hanem a pénz is csak egy neme (...) a létező tőkének.” „Tőke alatt minden, a múltból fennmaradt vagy megtakarított s minden a jelen termelésből a továbbira fenntartott, mintegy félretett termék és készlet értendő.”

³¹³ KELETI Károly 1887. Bevezetés. 3.

³¹⁴ KELETI Károly. 1871. 161. l.

³¹⁵ „Mit der gegenwärtig in Angriff genommenen Reform der Agrarverfassung und speciell des Erbrechtes der Landwirtschaftlicher Güter tritt in Österreich die soziale Frage zum drittenmale im Laufe des Jahrhunderts in einen concreten Gestalt und mit besonderer Beziehung auf das Grundeigentum hervor.

Das erstmal(...) das sie verhinderte als gleichwertiges Glied des sozialen Körpers Anteil zu nehmen(...) Die Grundentlastung bedeutet den Inbegriff der Maasnahmen, durch welche diese Ziele erreicht werden sollen.

Das zweitemal(...) war es die Frage, welche strenggenommen schon mit der Grundentlastung hätte beantwortet werden sollen, wie dem Grundbesitz für seine neue Lage auch neue Mittel geschaffen werden können. Die soziale Frage erhob wieder ihr Haupt zwar in der unscheinlichen Verhüllung als Zins- und Wucherfrage, aber doch unverkehrbar für den Kundigen mit den tiefsten Zügen und einem bedeutsamen Blick auf ein neues Helotentum das sich in der nun frei gewordenen Gesellschaft entwickelt worden”. INAMA-STERNEGG, Karl Theodor von. 1882. 157.

³¹⁶ HIRSCHMAN, Albert.O. /1976/1998. 46-51.

„Így a tudomány fogalmazása szerint tőke volna maga a *föld*, mely a tőke minden tulajdonságával bir, de mivel azon felül még **kiválló, épen csak reá alkalmazható jellege van, a földbirtok a közgazdaságtanban külön fejezetet nyer.**” Hozzátehetjük, s az alábbi táblán is látni, hogy a „föld” a statisztikában is „külön fejezetet nyert”. Ez a fejezet – a közgazdaságban tőkésített föld – ennek statisztikai áttekintése, amely a polgári statisztika vezető személyiségei: Ficker, Inama-Sternegg, Keleti, Jekelfalussy munkásságának nagyrészt képezte, nem boldogult azzal a földművessel, aki a jogilag létező paraszttal vagy jobbággal szemben a felvilágosult szemléletben is csak eszményként létezett. A paraszt, vagy jobbágyparaszt, mint „komplex termelő” aki még nem volt földműves. A parasztot az eredetileg **rendi uralmi státusból** kellett a minősítés alól fölmenteni; ennek támadott neki reformártori szenvedéllyel Wesselényi³¹⁷ és az egész század liberális felfogása. Morálisan megbélyegzett állásából emelik ki a parasztot, majd a kiemelés követően egyik tevékenységével azonosítják a munkamegosztás ipari logikája szerint:

„A jobbágyság a rabszolgaságnak ezen újabb s kissé már szelidebb neme, a középkor szüleménye s inkább csak földművelési munkáknál volt alkalmazva, szükségképeni kifolyása azon elvnek, hogy az ország ura és fejedelme ura egyszersmind valamennyi földbirtoknak, melyet kisebb-nagyobb tömegekben hűbéreseinek osztogatott harci szolgálatokért. (...) „A középkor városaiban s leginkább az ipar terén már akkor is más munkaviszonyok kezdtek képződni...”³¹⁸

Az ágazatok kiválása az „ős” termelés komplexitásából, s nem utolsó sorban a hivatalok igyekezete az adózó tevékenységek világos elkülönítésére, mívelőik gyarapítására, a fenti hosszútávú hatások érvényesülése mellett, a 20. század elejére a fent már látott 2. Tábla foglalkozásneveken mérhető szakmai tevékenységi differenciációs különbségeit eredményezete. Ha az ágazatok alatt összeszámlált nevek számába beleszámítom az ipari üzem átalakulása és a statisztika névhasználatának változásával a foglalkozásnevek közé került ipari résztvékenységeket, az nem sokkal kevesebb, mint az ipar-kereskedelem-forgalom foglalkozásainak fele, de a különbség akkor is kirívó. Itt is Mayr nyomán Jekelfalussy már idézett fogalmazása jut eszembe: „Mentül kezdetlegesebb valamely lakosságnak az életmódja, mint például az úgynevezett természeti állapotban élő fajoknál vagy a nomádoknál, annyival egyszerűbb a foglalkozások szerinti tagozása és annak statisztikája is.”³¹⁹

³¹⁷ „A parasztság eredete, amennyire azt tudni, s részint gyanítani lehet, egyfelől azoknak büntetésekből származott, kik mint gyávák vagy árulók a haza ellen vétettek, ezek maradékaikkal együtt örökös szolgaságra jutottak. Másfelől a fegyverrel és vérrel szerzett ország meghódított lakosait s foglyokká tett ellenségeiket, az akkori kor durva szokásai szerint, szolgaság járma alá tették...Vétkeket tulajdon bűneiként büntelen maradékaikban örökre lakoltatni (Dózsa után T.Z.), vad kegyetlenség...az ezekből származott jobbágyság, ezen undok fertelme az emberiséget levetkező embernek, mely nemünk történetinek gyalázatos szennye, sok századokig tartott köztünk is, erkölcsi s keresztényi legszebb érzések csúfságára.” (Wesselényi, 1831. 229. l.)

³¹⁸ KELETI Károly. 1887. Bevezetés. 6-7.p. Kiemelés T.Z.

³¹⁹ JEKELFALUSSY József 1884. A) Az álló népesség. I. Fejezet. 293.

II.1.6. „tisztá észbeli munka”

Továbbá vannak még „...ugynevezett(sic!) szellemi vagy testetlen tőkék, mint egyéni képesség, a tudományos műveltség (orvos, ügyvéd), valamely kereskedelmi vagy iparczég állandó üzleti összeköttetései, mindenek fölött s a minnek előnyeiben minden egyes honpolgár részesül, **maga az állam, a társadalmi jólét emelésére célzó összes intézményeivel.**”³²⁰

Erdélyinek és Keletinek egy másik társadalmi csoportot is be kellett vezetnie a társadalmi szalonba: mindkettejük sajátját, a szellemi hivatásokat. Ez, amely – mint előbb láttuk - az emberi munka fejlődési fokozatai között „**nem épen a személyes szolgálattételek legalsó nemét**”³²¹ képezi, s amelynek nem kellett társadalmi hasznosság terén magasabb fokra emelkednie, mert az ő tevékenységének „előnyeiben minden egyes honpolgár részesül”; de amelyeknek már régi és igen nagy tekintélyű elődje létezett, az első és tulajdonképpeni „hivatás”, a papi. Erdélyi a kérdést itt is a fiziokrata *producens-consumens* szemszögből reflektálta:

„Mivel azonban nemcsak az illy nemű munkásságból származó anyagi természetmények szolgálnak a’ közjó elősegelésére, hanem ezt szinte illy, ’s **némileg még nagyobb mértékben** a’ tiszta észbeli munka után eredő szellemi termékek is eszközlik: világos, hogy mindazok, akik észbeli tehetségeket a’ közjó előmozdítására fordítják, szinte a természetők közé sorozhatók. Illyenek például a’ papi rend, az országos és kormányi tisztviselők, és a’ tudósok. Így a’ katonaságot is, habár munkálkodásának physical eredménye többnyire az emberiségre nézve siralmas, még is mint a’ köztársaság belső és külső bátorságára szükséges eszközt a’ producensek köréből kizárni nem lehet.”³²²

A rendi minősítés bélyegeinek aprólékos – mint később kiderült – nem örökérvényű feloldozgatása magára a nemzetgazdaságtanra is ki kellett terjedjen: „Az **önérdek, a haszonkeresés, vagy haszonvágy** a közgazdaság tudományban nagy szerepet játszik (...) A haszonvágy csak oly természetszerű emberi tulajdonság, mint a kereseti ösztön, mely amannak csak másik neme, s miután nem csupán az ember énjére, nem kizárólag személyére, hanem családjára, gyermekeire, hozzátartozóira (...) legmagasabb fokán pedig a hazára is kiterjeszkedik, nemes tulajdonságnak is mondható.”

„Így tehát nem kell visszariadnunk attól, ha az önérdek és haszonvágy, a szükség érzete s a törekvés kielégítése úgy vannak felállítva a közgazdaság tanában, mint amelyek vezérszerepet viselnek a termelésben. Nem kell ezért e tudományt kevésbé nemesnek, tanait netán erkölcstelennek tekintenünk.”³²³

³²⁰ KELETI Károly 1887. Bevezetés 7-8. Kiemelés T.Z.

³²¹ KELETI Károly 1971b. 22-23. és u.ő 1887. Bevezetés. 5-6. *Dőltbetűs kiemelés ott. Kövér kiemelés T.Z.*

³²² ERDÉLYI János 1843. 21-22. Kiemelés T.Z.

³²³ KELETI Károly 1887. Bevezetés. 2-3. Kiemelés ott.

II.2. Összeírások és jegyzékek – nyomozás a források után

A statisztikusnak annak tudatában kell kiegyensúlyoznia tudományos törekvéseit, hogy a foglalkozásstatisztikai osztályozási rendszer megszerkesztése politikai kérdés. A névjegyzék az egyetlen betekintési lehetőség a politikai osztálykategóriák tartalmi szerkezetébe, s enélkül, az osztály osztállyal, kategória kategóriával való összehasonlítása csupán durva becslésként fogadható el.³²⁴ A listát mint a foglalkozáskutatás alapvető forrását választva nyomjelzőnek, kísérletet tehetünk arra, hogy a 19. század végi nagy foglalkozásstatisztika és a nagy jegyzékek történetének fordulópontjait kinyomozzuk; a foglalkozásszerkezet előbb látott eszmei differenciálódásához honnan származott a név és a számanyag. Nyomozásra szorulunk, mert a közvetett forrásokból, egykorú kiadványoknak sokszor csak megjegyzéseiből valószínűsített belső politikai viták, döntések és intézmények közti iratváltások dokumentumai helyén hivatalaink levéltáraiban erre a kérdéskörre semmit, vagy a gazdaminisztériumok fondjaiban egy-egy lerakott véglegesített népszámlálási fejlécet találunk.

Az iparosösszeírás, *Professionisten Consignatio*, vagy *Zählung* volt a modern iparstatisztika előzménye.³²⁵ A földesúri, városi, helyi és a kiváltságos csoportok, céhek ügyeibe való legfelsőbb, szabályozó beavatkozás közvetlen kapcsolatban van a területenként is változó jogállású tevékenységek meghatározhatóvá válásával, foglalkozássá idomulásával, vagy idomításával. Ennek egyik, legjobban ismert oldala a gazdaságpolitikai, amely kiterjedt a céhes életnek (nem létező) magánéleti színjeire is. A magánéletbe, technológiába, divatba való világi beavatkozásnak korábban az egyház családi és magánéleti privilégiuma szabott határt, II. József rendeletei azonban tényleg mindenbe beleavatkoztak. Ennek gyakori formája a gazdaságpolitikai mellett a másik, a közigazgatási, „fogyasztóvédelmi” beavatkozások kiterjedése a „közjó” képviseletében a korábban a helyi igazgatás magánügyének számító iparrendtartási és közegészségügyi közületi, sőt előbb a helyi közösség és az egyház befolyása alatt álló ízlésformáló szerepekre, funkciókra. Ausztrában ennek hivatalos szerve is volt, a *Gesundheits-Polizey*, amely ügyelt a cukrászok réz és ólomedényeinek kezelésére, hogy a gyermekjátékok festéke, az ajakpirosító és a fehér arc-smink ne legyen mérgező anyagból, elment azonban addig is, hogy beavatkozott a túl szoros fűzőket hordó dámáknál is.³²⁶

³²⁴ Szakembernek pedig banalitásnak tűnhet az a figyelmeztetés, amely a műhely szemszögéből fogalmazta meg az oly mostoha sorsú részletes foglalkozási listák jelentőségét. Az 1934-es népszámlálási foglalkozási eredményeket tartalmazó kötet jegyzi meg az ott hely hiányában közölt csupán 257(259) névből, „gazdálkodási ágakból” és a „foglalkozási ágakból” álló kivonatokkal kapcsolatban, hogy „A két jegyzék, a gazdasági ágakról és a foglalkozási ágakról (*Wirtschaftsart-Berufsart*) finomabb elemzésre csak az összes gazdasági és foglalkozási ágak mögött álló megnevezések ismeretében érthető meg és használható helyesen.” ERGEBNISSE 1934. 92.

³²⁵ DURDIK, Christel. 1973. 230; DURDIK, Christel. 1974. VII.

³²⁶ Gustav Koptz írja 1807-ben megjelent *Österreichische politische Gesetzkunde*-jében: „Kleidungen, welche die physischen Entwicklung des Körpers hinderlich sind darf die *Gesundheits-Polizey* in Erwägung der nachteiligen Wirkungen, die sich nicht selten bis auf die kommenden Generation erstrecken, keineswegs dulden. Diesen Vorwurf verdienen in einem hohen Grade die, bey dem weiblichem Geschlechte, durch die despotistische

A termelő tevékenységek körvonalainak kialakulásában jelentős szerepe volt maguknak a termékek, mint áruk az árszabásokon, az úgynevezett limitációkon keresztül való meghatározásának. A beavatkozásoknak a forrástermés szempontjából hosszútávú áttekintést felkínáló, beszédes dokumentumai mindenek előtt az árszabások, amelyeknek társadalomkutatási hasznát egyelőre tömegükre nézve is csak kutatói tekinthetik át. A mi szempontunkból itt egy olyan területe nyílik a foglalkozáskutatásnak, amely az egyes foglalkozásnevektől belátást biztosít a termékekig – ráadásul regionális ár- és árumínőségi bontásban, amelynek minden egyes eleme értelmezhető társadalmi viszonyok tanúja.³²⁷

A „hagyományos ipar”, a céhes világ mesterségei az abszolutizmus és a neoabszolutizmus idején nyert társadalmasultsági formájukban alkottak a foglalkozások világában jellegzetes tömböt a közép-európai társadalomábrázolásokban. Ezt a hosszútávon ható hagyományt, vagy egyszerűbben a helyzetet örökölte a társadalmat üzemi szervezetével átszervező gyáripár a 19. végétől a 20. század második feléig, az agrártársadalom megszűnéséig Földünk ipari féltekéjén.³²⁸ Nagytőke ellenes stilizációként mint „kézműipari jellegű foglalkozások” (*handwerksmäßige Berufe*) a modernizált céhrendszerben ezek jelentek meg vagy két nemzedéknyi korporativista politikai mozgalmi előtörténet után az 1930-as évek osztrák foglalkozásrendi szisztémájában, amelynek voltak magyar ipartestületi hívei is.³²⁹ A monarchia utódállamaiban állammonopolista nemzeti iparpártoló, a 20. században lényegében már különféle „szocialista” változataiban is a hidegháború hadigazdaságának politikai lecsapódásai azok az ipari tőkés világban alapjaiban nemzetközileg egységesített foglalkozási „sematizmusok”, társadalmi szempontból felemás szerkezetű foglalkozási rendszerek, amelyekről itt szó lesz, s amelyek ábrázolásával a 20. század végéig, az agrártársadalmi viszonyok felszámolásáig, nem tudtak, vagy nem is volt szándékukban megbírkózni.

Herrschaft der Mode, so allgemein gewordenen Schnürbrüste (Mieder), deren vielfeltige Nachteile die Gesetzgebung, eben so häufig als eindringend, in Anregung gebracht hat.“ KOPETZ, Gustav 1807. Bd. 2.179. §.732.) **Kiemelés ott!**

Még alább: „Die größte Gefahr für die Gesundheit der Bürger kann durch den Gebrauch derjenigen Kleidungsstücke herbeigeführt werden, welche in verschiedenen aufstckenden Krankheiten gebraucht worden sind. Aus diesem Grunde muß bey den Todtenbeschau darauf gesehen werden, daß die Betten, Wäsche, Kleider und Effecten, der an bedenklichen Krankheiten verstorbenen Personen entweder ganz vertilgt, oder geringt werden.“ KOPETZ, Gustav 1807. Bd.2.180. §.734.

Alább: „Selbst manche Bedürfnisse der blossen Eitelkeit und des Wohllebens können der Gesundheit der Bürger nachteilig seyn. Die öst. Gesetzgebung berührt besonders den Gebrauch der Schminke, der mit sprengglastaub belegten Waaren, und die Verfälschung des Haarpuders“. „Die **rothe Schminke**“ és a „**weißen Schminke**“ a legveszélyesebb, ezt a helyszínen elkobozták és 4 Gulden Geldstrafe járt érte.(20.Sept.1787. und Patent von 15.Oct.1802.§§.11. und 15.) KOPETZ, Gustav 1807. Bd.2.S.181/82. §.735.

³²⁷ A limitációkutatás egyike a kevés nagyobb vállalkozásnak, amelyek az elmúlt húsz évben nem futottak zátonyra. Az MTA Néprajzi Kutatóintézetében szervezett, Flórián Mária vezette program eredményei az elmúlt évtizedben, 2000-ben és 2003-ban megjelent kétkötetes céhlevélgyűjtemény (Visi Zsuzsa és Tuza Csilla szövegeivel), s az egyelőre – tudtommal nyolc kötetnyi árszabási publikáció és róluk szóló tanulmány, amelyek „Az Mester Emberek Míveinek árazása” gyűjtőcím alatt jelennek meg 1995 óta egy-egy mesterségcsoport témékei szerint, 1597-től kezdve.

³²⁸ MÁRKUS István /1970/ 1991. 374.

³²⁹ Lásd: SZÁVAY Gyula 1927. A magyar kamarai intézmény ...és LIPPAY István 1932. Az ipartestületekről.; WIRTSCHAFT UND SOZIALSTATISTIK 1931. Einleitung... 7.

Ausztriában az 1770-es évektől kezdve a népszámlálásokra közvetett hatású fejlemények is jelentősek voltak. A bevezetett *Populationsbuch*-ok, amelyek községi népesség- és (a tulajdonképpeni) igavonóállat-nyilvántartó könyvek, a népesség és a katonaköteles férfinépesség folyamatos helyi nyilvántartásával, legalább is az örökös tartományok közül az ú.n. régen összeírtakban (*Altconscriptierte Länder*) – most a magyarországi párhuzamokat elhanyagolva – megváltozott a népszámlálás jellege, s különvált a regnikoláris összeírástügy. Így az önkényuralom időszakára a foglalkozásstatisztikai rendszer kialakításának kétféle előzménye volt, az egyik az 1804-es törvények alapján készített népszámlálásoké, a másik az 1812. december 31-i „legfelső parancssal” bevezetett egyenesadó, amely 1850-ig csak ausztriai hatályú volt, de a Bach-korszakban Magyarországra is kiterjesztették. Az egyenesadó, vagy „személyes kereseti adó” volt az osztrák adónemek közül a legáltalánosabb. Ennek 1862-es adójegyzéke, a kereseti adókataszter (*Erwerbsteuer-Kataster*) lett az új népszámlálási osztályozási rendszer, a tulajdonképpeni foglalkozásstatisztika ipari magjának empirikus kiindulási alapanyaga.³³⁰ A kataszter a későbbi foglalkozási névjegyzéknek azért csupán kiindulási anyaga, mert a bonyolult adónemek egyike sem fedti le a népességet a népszámlálás igényei szerint.

A magyar statisztikusok, akik többsége a szabadságharc alatt a magyar honvédség tisztje vagy a nemzeti kormány hivatalnoka volt, az osztrák önkényuralmi rendszer időszakában, ha már előkerültek a bujdosásból, valahol büntetésüket töltötték a leverett szabadságharc után. Az 1848-ban felállított magyar Országos Statisztikai Hivatal vezetője, Fényes Elek tervezte az iparstatisztikai felvételt, a független magyar állam gazdaságstatisztikai empirikus alapüzemének a megteremtését, ugyanúgy, mint az osztrák-magyar közjogi kiegyezés után, már 1867-ben Keleti Károly is a dualista rendszer magyar statisztikai hivatalának első kinevezett vezetője.³³¹ Láttuk, hogy az osztrák statisztika is a hadiállapot körülményei között dolgozott, rég elavult jogi környezetben. 1851-ben, majd

³³⁰ FICKER, Adolf 1870. Vorträge... 122.; A magyar 1909: IX. általános kereseti adóról szóló törvény miniszteri indoklása (Wekerle) foglalja össze tartalmilag és írja le az dualista korszak adózására nézve meghatározó adónemek bevezetésének történetét. 1850-ben két osztrák adónemet vezettek be Magyarországon: az 1850. április 25-i nyílt parancssal a **jövedelemadót**: „a) a bányákra, ipari, kereskedelmi és egyéni hasznát hajtó vállalatokra és foglalkozásokra; b) az állandó fizetésekre; c) a kamat és járadékjövödelmekre tárgyi alapon kivetett adó.” Az 1850. november 20-án kelt magyarországi helytartóság ideiglenes főnöke által kiadott rendeletével kivetették: „a regáléadók kiegészítése gyanánt, a **személyes kereseti adót**”, amelynek számunkra nagyobb jelentősége van: „...katonák, idegenek szegények kivételével alanya volt mindenki, a ki életének 16. évét betöltötte. Ez az adó: a föld- és házbirtok jövedelmére közreható személyes keresetet, vagyis a földipart, továbbá az állandó illetményt élvezőket, az iparosokat, kereskedőket, tőkéseket, illetőleg azokat érintette kisebb fix tételekkel, a kik más adót nem fizettek és pedig nem annyira a keresethez mérten, mint inkább az adó alá tartozók fejszáma arányában, minél fogva a fejadónak is nagyon sok rokon vonásával is bírt.” (Magyar Törvénytar. Az 1909. évi törvények. Franklin Társulat. Budapest, 1910. 125.)

Az 1812-es osztrák kereseti adóról: STEUERPFICHTIGEN 1862. I. Einleitung III.

³³¹ Iparstatisztikai összeírás egyeztetésére utal Seutemann, aki arról írt, hogy azt 1867-ben már tárgyalták – nyilván Keletivel – a statisztikai tanácsban. SEUTEMANN, Karl. 1902.112.; Jekelfalussy úgy tudta, hogy a külön magyar iparstatisztika kérdése a 1869/70-es népszámlálásra nézve az agrártársadalmi viszonyok 1868-ban felmerült. Felvételi mintákat is készítettek, de felvétel 1871-re maradt, aminek eredménye a '71-es „hézagos és hiányos anyag” publikációja lett. JEKELFALUSSY József 1886. 13.

1857-ben a német-szláv tartományokon kívül csak az adózók összeírása folyt, a többek közt a foglalkozásstatisztikát is megalapozó iparszámlálást nem végeztek.³³²

A birodalom már említett ötféle adórendszere közül 1850-ben először az osztrák német és szláv örökös tartományokban, majd Lombardiában és Velencében, végül a bekebelezett Erdélyben és a Határőrvidéken hajtottak végre a kurta népszámlálás mellett adóösszeírást az 1812-es parancs alapján 1850/51-ben tehát nem vizsgálták a népesség „politikai osztályait” Magyarországon és „valamikori társországaiban”. A népességstatisztikán felül az összeírt *Land*-okban is csak egyenesadó összeírás történt. Az eredményt, a régi-új egyenesadókatasztert először kivonatban, de az összeírás körülményeinek és az adóosztályoknak az ismertetése mellett először éppen az Adolf Ficker szerkesztésére bízott „*Tafeln*”-ben közölték, majd – mint alább látni fogjuk – az új hivatalos statisztikai közleményekben, a „*Mitteilungen*”-ben, amely rendszerével az első osztrák, nem közigazgatási jogi céllal készült, hivatalos foglalkozásstatisztikára emlékeztető összeállítások egyike. Ez utóbbit, az előzményeihez és a viszonyokhoz képest bőséges, körülbelül 250 foglalkozásnevet tartalmazó táblázatos közleményben adták közre.³³³

Ez az 1850-es „rendszer” – amely biztonsági okokra hivatkozva (lásd az előző jegyzetben!) éppen „a nagybani áttekintést” nem teszi lehetővé – összekötő láncszeme a régi *Tafeln*, amely egyben a Barthenheim-Index időszaka, az 1857-es Statisztikai Kongresszuson bemutatott rendszert követő 1862. évi egyenesadó-kataszter,³³⁴ végül a '69-es népszámlálási lista sorozatának.

³³² STEUERPFICHTIGEN 1862. I. Einleitung. III.

³³³ (*Erwerbsteuer-Kataster*) *Industrie im Jahre 1851*. TAFELN. 1851. Neue Folge I. Band. V. Heft (1849-1851), Tafel 4. 1-34.; *INDUSTRIE 1850. Fabrikan und Gewerbe im Jahre 1850*. 484-491. Hogy miért csak ennyit hoztak nyilvánosságra, a 484. oldali tábla jegyzetében indokolták: „*Diese Angaben gründen sich auf genauen Erhebungen aus früheren Jahren. Die späteren Nachweisungen lassen hie und da Lücken und wurden nicht berücksichtigt, indem bei der Anschauung im Grossen es sich wesentlich nur um eine gewährende Grundlage handelt.*”

³³⁴ Az egyenesadókataszter előszavában írják le az 1850-es munkálatok kereteit és publikációit STEUERPFICHTIGEN 1862. Heft. I. Industrial-Gewerbe. Einleitung III.

Az ipar az 1850. évben. Az 1850. évi osztrák adókataszter ágazati rendszere

- A. Gyárak és manufaktúrák /*Fabriken und Manufakturen*
- B. Pénzváltók /*Wechsler*
- C. Nagykereskedések / *Grosshandlungen*
- D. Kereskedések és árulerakatok /*Waarenhandlungen und Niederlagen*
- E. Ipar 1. Korlátozott ipar. Amely fogyasztási cikkekkel foglalkozik /
Gewerbe 1. Polizei-Gewerbe. Mit Verzehrungs-Gegenständen beschäftigt
 Ipar 2. Korlátozott ipar. Amely nem foglalkozik fogyasztási cikkekkel /
Gewerbe 2. Polizei-Gewerbe. Nicht mit Verzehrungs-Gegenständen beschäftigt/
 Ipar 3. Korlátozott ipar. Amely fogyasztási cikkekkel foglalkozik
Gewerbe 3. Commercial-Gewerbe/
- F. *Besondere Beschäftigungen/* Különös foglalkozások

A magyarországi iparösszeírás elmaradásának háttere tisztázatlan, hiszen ha Erdélyben, az 1849-es háborúk színterén 1851-ben olyannak találták a viszonyokat, hogy végrehajtották az iparstatisztikai összeírást, ez Magyarországon is elképzelhető lett volna. Konek Sándornak, a Pesti Egyetem statisztikaprofesszorának egyik megjegyzése világít rá, hogy az osztrák központosító despotizmus minden megnyilvánulásával, köztük a népszámlálással szemben is kifejtett, immár nemzeti ideológiával folytatott ellenállás nemcsak a nemzetiségi vizsgálódást tekinti diszkriminatív jellegűnek, hanem a „polgári keresetnemek” nyomozását is a szabadelvű normák megsértésének tartja.³³⁵

Ezt az októberi diploma előtti, legsötétebb önkényuralmi korszakra eső statisztikai korszakot - láttuk - vezető osztrák statisztikusok nemzetközi nyilvánosság előtt is bíralták, mint Karl von Czoernig. Adolf Ficker sem vállalt vele közösséget, bár neki is közre kellett működnie az 1857-es népszámlálás létrehozásában – mint a '69-es népszámlálási Oktatásból kiderül.³³⁶ Változást nem is annyira az októberi diploma, Magyarországon az alkotmány helyreállítása, mint 1853-ban a Nemzetközi Statisztikai Kongresszus alapítása és mindjárt 1857-ben a Bécsben tartott ülés hozott. Egyéb hasznain túl a 1869-es népszámlálás foglalkozási rendszerének és névjegyzékének eredetét is egy,- a kongresszusi közlemények közt publikált értesüléssornak köszönhetően követhetjük nyomon.

A bécsi kongresszuson mutatták be delegált statisztikusok az előző londoni kongresszuson elhatározott foglalkozási rendszer-tervezeteket. Ezek természetesen csak a

³³⁵ KONEK Sándor 1868. 150.

³³⁶ Az 1857-es népszámlálásnál, úgy került a belhonos (*einheimische*) népesség 71%-a az egyéb kategóriába, hogy az eredeti felvétel (*Primitiv-Erhebung*) számára az íven nem volt elég rubrika a foglalkozások számára. FICKER, Adolf 1870 /1869/ Vorträge... 119.

saját, ország előző adó-, illetve iparösszeírásán alapulhattak. Kezdeményező szerepet az osztrák Adolf Ficker játszott, aki saját 1851 utáni iparstatisztikai összeírásának eredményét mutatta be. Ez az osztrák örökös tartományokban felvett ipari összeírás és a jövedelemadó-kataszternek a foglalkozási listái voltak a későbbi osztrák rendszer empirikus bázisa. Meg kell hozzá jegyeznem, hogy a rendszerek és listák mögött nem a megújuló, sőt az önálló tudományos rangra is igényt tartó statisztikai elméleti teóriák álltak, hanem többnyire régi jogszabályok, mint a már emlegetett jövedelmi egyenesadóról szóló császári parancs 1812-ből. A tudományos rangra pályázó statisztikusok, akik szinte kivétel nélkül jogvégezeti hivatalviselő férfiak voltak, ezt önmagában véve természetesnek is tartották. A nemzetközi egyeztetésnek egyik legjelentősebb akadálya tehát nem is elsősorban a titkolózás, a szándék hiánya volt, hanem az egyes országok jelentősen különböző és már abban az időben is igen bonyolult adózási jogrendszere volt, melyek mögött az osztrákhhoz hasonló belső regionális széttagoltság és az ebből következő statisztikai felvételi különbségek álltak. A bécsi '57-es nemzetközi statisztikai kongresszusi ülésen Fickernak ezt a rendszerét felhasználva meg is állapítottak egy „8 csoportos, 34 osztályos” **produktív, tehát kereskedelmet nem tartalmazó magánipari statisztikai ágazati sémát**³³⁷ (Lásd a 2. MELLÉKLETBEN!), amely Ausztriában a következő évtizedben használatban volt és az 1862-es, akkor már Magyarországot is felölelő kereseti adóösszeírás rendszerének is alapja lett. Az adókataszter, az „Adóköteles iparok jegyzékének” különálló ipari füzetét (*I. Industrial-Gewerbe*) és szintén különálló kereskedelmi jegyzékét (*II. Commerzial-Gewerbe*) 1865/66-ban az osztrák *Mitteilungen* lapjain nyilvánosan le is közzölték.³³⁸ Ezt használták az ipari és kereskedelmi kamarák is, mint ahogy Ficker az 1869. évi népszámlálás foglalkozási utasításába a kongresszusi szereplését is belefűzve büszkén kommentálta: „A csoportok helyes elhatárolása természetesen különös nehézségekkel jár; mindazonáltal a Statisztikai Kongresszus 1857. évi ülésén az ipar (*gewerbliche Industrie*) csoportosítását külön vizsgálatnak vetette alá, munkáját azonnal az osztrák császárság ipari kimutatásaira alapozta, az összes kereskedelmi és iparkamara több mint tíz éve ehhez a csoportosításhoz van szokva, 1862 óta a kereseti adó-kaszter kidolgozására is ezt használják, ezeknek a csoportoknak az ismerete széles körökre kiterjedt, így a népszámláláshoz is ezt használtuk.”³³⁹

³³⁷ „Zur gewinnung einer Uebersicht wurden die einzelnen Industrialgewerbe nach den von der dritten Versammlung des statistischen Congresses festgestellten 8 Gruppen und 34 Classen zusammengefasst, wobei jedoch zu bemerken kömmt, dass die Classe (Tabaktrafikate) aus dem Grunde entfallen musste, weil die Produktion Tabaktrafikaten in Österreich der Privatindustrie entzogen ist.” STEUERPFLICHTIGEN 1862. *Industrial-Gewerbe* /1865/ IV.

³³⁸ Az 1851. évi, tehát az 1850-es népszámlálást követő iparszámlálás kataszterét és táblázatos eredményeit és az *Erwerbsteuer-Kataster*-t a „TAFELN” 1856-ban közölte (Neue Folge I. Band (1848-1851) V. Heft. Tafel 4.); STEUERPFLICHTIGEN 1862. I-II. (Az adóköteles iparok 1862-es összeírása): Die Steuerpflichtige Gewerbe des Österreichischen Kaiserstaates im Jahre 1862. = Mitteilungen aus dem Gebiete der Statistik. Herausgegeben von der K.K. Statistischen Central.Commission. 12. Jahrgang. Heft. Wien, 1865. I. *Industrial-Gewerbe*. A számlálás körülményeiről: u.ott Einleitung III-IV. old., a rendszeres jegyzék: IV-XII. old.; a „kereskedelmi iparok” rendszeres jegyzéke: II. *Commerzial-Gewerbe* Wien, 1866. Einleitung: 5-13.old.

³³⁹ FICKER, Adolf. 1870 /1869/ Vorträge... 122.

A másodlagos felhasználásra a pénzügyminisztériumtól megkapott kataszter feldolgozása, a példásan világos és takarékos ügymenet láthatóvá teszi, hogy milyen gyakorlatiasan állt össze a számlálás koncepciója és apparátusa, miközben valóban tapasztalati alapot adott - vagy inkább adhatott volna - a kataszter nemzetközileg vizsgáztatott ipari ágazati rendszerével, iparstatisztikai felmérési anyagával a „cenzusnak”. A névanyag, illetve a névjegyzékkel támogatott rendszerek frissessége is érdekes. Ficker az 1850/51-es népszámlálás utáni adatgyűjtést és – a később erősen kritizált - 1857-es rendszert még ugyan azokban az években közli a *Tafeln*-ban, illetve ismerteti a nemzetközi kongresszusi ülészekon. Itt természetesen nem csupán új anyagokat hoztak nyilvánosságra, már a jogi keretek megszabta szabályok és terminológiák miatt sem, de a 19. századi nagy listák is magukba olvasztottak igen régi foglalkozási névanyagot a rendszeres jegyzékek feltöltésére.

Látni kell azonban azt is, hogy a Knies-i statisztikusi függetlenség legfeljebb az összeírt anyag másodlagos tudományos feldolgozása és közreadása során jut szóhoz az adókataszter és a majd 1870-es években elkülönülő stratégiai jelentőségű iparstatisztikai feldolgozások után.³⁴⁰ Igaz, hogy ez a népszámlálás még háztartási lajstromokkal készült és nem egyéni számlálólappal, melyeket a 19-20. század fordulójának statisztikus nemzedéke – a Nemzetközi Statisztikai Kongresszus régi ajánlásának megfelelően – a korszerűség alapkritériumának tekintett.³⁴¹ **Meg kell azonban jegyezni, hogy ami ezeken a kongresszusi és más vitafórumokon eldőlt, nem maga a birodalom társadalomstatisztikai-foglalkozási rendszere, amit a II. József kori népszámlálás politikai osztályozásnak nevezett – a katonáival szemben - csupán az azon belül a száz éve szinte önállósult ipari foglalkozási tömb nemzetgazdsági ágazati beosztása.**

Nem tudni, hogy volt-e Keletiek kezében a magyarországi 1862-es jövedelemadó-adatokat is magába foglaló Ficker-féle jegyzékből előzetes példány, de nem valószínű, mert hogyha lett volna, nem készítenek volna az 1869/70-es népszámlálás „magyarországi változatához” foglalkozási-iparstatisztikai felvételi mintákat, amint Jekelfalussy az 1885. évi iparstatisztika előszavában tudósít róla.³⁴² A listáknak az „ősanyag”, a felvételi ívek községi összesítésének foglalkozási rubrikái kialakításánál lett volna gyakorlati jelentősége – nyilván annyi nyelven, ahány nyelven a monarchiában ívek készültek. Ez volt az az időszak, amelyről Jekelfalussy Keleti fölött mondott emlékbeszédében úgy szólt, hogy az osztrák kollégákhoz viszonyított: „Hátrányos helyzetünk, mely statisztikai képzettségünk hiányosságából folyt,

³⁴⁰ Georg Mayr nyilván bajorországi tapasztalataira támaszkodik, amikor azt írja, hogy nem elsősorban a „társadalmi tények”, a „társadalmi élet megvilágítására” szolgálnak a felvételek, „...nem a szigorúan statisztikai szempontok, hanem mások, például rendőriek (*Polizeisache*, az államügyeket szolgálók – T.Z.) voltak döntők, és midőn az e célra már beszerzett anyag csak utólagosan aknáztatott ki statisztikailag is.” MAYR György /1876/ 1881. 29.

³⁴¹ Buday László (1873-1925), „aki 1914-1920 között a KSH igazgatója, majd a Műegyetem tanára volt, részletesen értekezik a lajstromos és egyéni számlálólappos felvételi minták előnyeiről és hátrányairól. Az előnyök miatt talán nosztalgikusan is említést tesz róla, hogy „A háború előtti Ausztria törvény erejénél fogva ragaszkodott a lajstromos fölvételi mintához újabb népszámlálásainál is.” BUDAY László 1922. 42-47, 47.old.1.lábjegyzet.

³⁴² JEKELFALUSSY József 1884. 46.

kitűnt mindjárt az Ausztriával folytatott első tárgyalások alkalmával. Mekkora haladás egy pár évtized alatt...³⁴³

Csupán az „ipar, forgalom, kereskedelemre” kiterjedő 1891-es első magyar igazi lista értékét emeli, hogy ezek a statisztikai vállalkozások, miközben napra kész adatokat várnak tőlük – mint az osztrák jegyzéknél is láttuk – munka-, pénz- és szervezeti igényességük miatt nagyon sérülékeny vállalkozások voltak. Ugyancsak Jekelfalussy emlékezett rá, hogy az új magyar iparstatisztikai felvétel „1871-re maradt”, aminek eredménye a '71-es „hézagos és hiányos anyag” lett. Nem járt több szerencsével a következőkben az 1874: XXV. tc. teremtette lehetőség sem, amely „hajótörést szenvedett a megszorított a válságidőben a költségvetés miatt”.

Hogy honnan származnak a foglalkozásnevek legkorábbi tényleges foglalkozási listáinkon, arról az 1869-es osztrák listákra nézve az előbb Ficker tudósított. A következő osztrák lista, az 1881-es elveszett – vagy egyelőre lappang valahol; a magyar jegyzékről igen világos közleményben Jekelfalussy írta, hogy az **első önálló magyar ipari és foglalkozásnév-gyűjtemény az 1881-es népszámlálásé volt**, amely nem a népszámlálási körzetek lépcsőzetes összesítéseiből készült, hanem az „ősanyag” pesti hivatalba szállított anyagából és „...a lakosság foglalkozásának kitüntetése alkalmával anyagot szolgáltatott legalább arra nézve, hogy az iparstatisztika személyi részével, vagyis a különféle **iparnemek és iparüzőiknek számával** megismerkedhettünk.”³⁴⁴ Itt tehát volt egy ős-jegyzék.

A lista és a nyers névanyag minőségéről az is tájékoztat, amit Jekelfalussy panaszként a előbbiekhöz hozzáfűzött, illetve, amivel magát vigasztalta: ugyanis arról nem tudunk semmit, hogy „...miféle munkaeszközökkel és gépekkel rendelkezik az ipar, mennyiben van benne a gőz, víz, szél, ló, vagy egyéb erő alkalmazva, és nem tudtunk meg semmit az ipari termelés nagyságáról.” Az iparosok – nyilván az adófizetési következményektől tartva – vonakodtak az adatközléstől. A munkások száma, munkaidejük, a felhasznált tüzelő és nyersanyag mennyisége – „vállalata ezen legkényesebb természetű tényezője” – üzleti könyvek nélkül megbízhatatlan bemondásra alapul. Az alattvalók megrendszabályozása – teszem hozzá – nem állt még azon a fokon, amikor éppen az üzleti könyv lesz védelem a mértéktelen adószámítással szemben. Jekelfalussynak az a véleménye, hogy „...iparosaink nagyobb része nem áll a képzettség azon fokán, hogy a rendszeres üzleti könyvek vezetésének szükségét fel tudná fogni.” Avval vigasztalta magát, hogy „Az eddig legtökéletesebb iparstatisztika, a német birodalmi” elemzői is kénytelenek voltak belátni, hogy nem képesek arra, hogy „iparstatisztikájuk az összes ipartelegekről felölelje azon adatokat, amelyek ismerete kívánatos.”

Az 1881. évi volt tehát az első népszámlálás, amikor a felvételi anyagot már a Központi Statisztikai Hivatalnak – akkor még pesti – helyiségeiben dolgozták föl. Keleti

³⁴³ JEKELFALUSSY József 1893. 30.

³⁴⁴ JEKELFALUSSY József 1886. 13.

akkor már az 1851 utáni első, saját 1880-as nemzetiségszámlálásával volt elfoglalva. Jekelfalussyéknak tehát valóban irigylésre méltó mennyiségű foglalkozásnév lehetett a kezükben, akkor is, ha tudjuk a fennmaradt '69-es lajstromokból, hogy bár a bediktált foglalkozások vidékenként is különböztek, többnyire azonban nem nyelvünk ősi, szabályozatlan rétegéből eredtek.³⁴⁵ Az 1884. január 1-10. között elrendelt adatgyűjtés, amelynek az 1891-es népszámlálási lista lett az eredménye, mégis az 1881-es népszámláláshoz viszonyítva becslülte föl az ipari felmérés értékét.³⁴⁶

Csupán csak tájékozódásunk megkönnyítése céljából említem, hogy ez az újabb iparstatisztikai számlálási forduló pár hónappal előzte meg az úgynevezett második ipartörvényt (1884:XVII.tc), amely újrakezdte a beavatkozásokat; a tanoncbizonyítvány bevezetésével, a céhek korábbi kötelező felszámolása után, most az iparosok kötelező ipartestületi tagságáról rendelkezett, s rendeletben szabályozta a szakképzéshez kötött mesterségeket.³⁴⁷ Magyarországon az első dualizmuskori ipartörvény ugyanis, az 1872-es szabadkereskedelmi szellemű törvénnyel – amely a liberális kor szándéka és az 1848-as változásokat előkészítő osztrák és magyar reformpolitikusok régi vágya szerint³⁴⁸ – az egész abszolutizmus-kori pátens-tömeget lesöpörte. Az Európa szerte kialakult új, beavatkozó iparpolitika tehát új foglalkozási rendszert, új foglalkozási listákat hozott. Mellesleg a nemzetközi statisztikai szervet első évtizedeinek nagyhatású, arisztokratikus munkastílusa ellenére is hihetetlen hatékonysága is gyökeresen megváltozott a '80-as években.

³⁴⁵ HEILIG Balázs 2000; Pozsgai Péter, az 1857-es népszámlálásra nézve vette a fáradságot, hogy a viszonyításra kedvező forrásadottságokkal rendelkező tornai mesterembereinél végigkísérje annak sorát, milyen körülmények között, milyen mesterségnevekből, hányan kerültek az 1857-es népszámlálás felvételi íveibe. POZSGAY Péter /1996/ 2003., különösen 160-168.old.

³⁴⁶ JEKELFALUSSY József 1886. 14.

³⁴⁷ RÓZSA Miklós 1984. 111-180. 116-121. és a 183. oldali jegyzet: miért nincs a törvényben szakképesítési lista. A listát egyébként kevés változással közli az 1922: XII. tc.

³⁴⁸ „A' magyar gazda ma nem viheti mezeit a' lehető legmagasabb virágzásra.”, feleslegek és hiányok, amelyek tehetetlenné teszik, „S azon hiányok vagy feleslegek im ezek: az egyetértés 's Hitel hija, a' legelő, fáizás 's birtokok osztatlansága, a' czéhek 's limitatio, robot 's dézsma létele.” SZÉCHENYI István /1830/ repr.1984. 83.

B) II.3. A foglalkozásszámlálások és a rendszerek.

12. Tábla. Az osztrák és a magyar népszámlálások sorozata 1869–1971 között

Kövérrel azokat az éveket jelöltem, amelyekből népszámlálási foglalkozási névjegyzéket találtam

Magyar

népszáml.	1869/70	1881	1891 ³⁴⁹	1900	1910	1920	1930	1941	1949	1960	1970
Osztrák	1869/70	1880	1890	1900	1910	1920	1930/34 ³⁵⁰	1951	1961	1971	
népszáml.			1899/1900			1923. rendkívüli					
			kamarai jegyzék				1930/1931 ³⁵¹				
						üzemszámlálás					

(Az osztrák örökös tartományokban végrehajtott népszámlálásokat a nemzetközi egyezményeknek megfelelően a 0-val végződő évekkkel datálták. A magyar népszámlálásokat 1891-ig az előző, 0-val végződő év december 31-i állapotainak megfelelően 1881 és 1891 elején vették föl, és e szerint is datálták.)

Ha a népszámlálási foglalkozásstatisztikai termést az 1867. évi osztrák-magyar közjogi kiegyezést követő száz év, tehát már a modernnek tekinthető s a fenti táblán szereplő népszámlálási foglalkozási névjegyzékek szempontjából vesszük sorra, az osztrák már a kettős monarchia idejében is bonyolultabbnak tűnik a magyarnál. Az 1869-es osztrák Ficker-féle népszámlálási foglalkozási lista volt tehát az első, amely nyomtatásban részletezve és együtt nyilvánosságra hozta az egész birodalom népességénél „megállapított” egységesen megszerkesztett foglalkozási rendszerbe sorolt és kódolt foglalkozási neveket. A dualizmus korában a '69-esen kívül csak az 1910-es osztrák népszámlálási listát adták ki nyomtatásban, bár a későbbi népszámlálásoknak is bizonyosan voltak névjegyzékei, ha másként nem, mint látni fogjuk, a korábbinak kiegészített változatait használták – az első és elveszett magyar '81-esről pedig épp az előbb hallottunk. A statisztikai levéltárakban, Budapesten és Bécsben, az osztrák 1934. évi kivételével, amely valószínűleg az *Anschluß* utáni Heldenplatz-i forgószelelben tűnt el, ezeknek a korábbiaknak nyomuk sincs; az 1951. évi is csak gépiratos munkapéldány formájában férhető hozzá az Osztrák Nemzeti Könyvtárban. A már emlegetett

³⁴⁹ Az 1891. évi népszámlálás foglalkozási listja „A bányászat, ipar és forgalom körébe tartozó foglalkozási ágak rendszeres névjegyzéke.”

³⁵⁰ Az 1934-es részletes lista létéről az eredményeket közlő kötetben közreadott hirdetés tudósít az előző fejezetben a részletes jegyzékek fontosságával kapcsolatban idézett figyelmeztetést követően: „*Beide Verzeichnisse, das der Wirtschaftsarten und das der Berufsarten, können für feinere Untersuchungen nur dann richtig verstanden und gehandhabt werden, wenn alle die vielen Wirtschafts- und Berufsbezeichnungen bekannt sind, die hinter der einzelnen dieser Wirtschaftsarten und Berufsarten stehen. Diese zergliederten Verzeichnisse konnten aus Raummangel hier nicht ausgedruckt werden. Sie sind aus dem vorrat der Bearbeitungsbeihilfe der Volkszählung noch in einigen hundert Exemplaren beim Bundesamte für Statistik vorhanden und können an Interessanten gegen Ersatz der Selbstkosten (Systematisches und alphabetisches Verzeichnis der Betriebsbenennungen je S 2.90, Systematisches und alphabetisches Verzeichnis der Berufsbenennungen je S 3.30) abgeben werden.*” ERGEBNISSE 1934. 92.

³⁵¹ Listája a WIRTSCHAFT UND SOZIALSTATISTIK sorozatban 1931-ben megjelenr. „Systematische (& Alphabetisches) Verzeichnis.”

első nyilvános önálló magyar jegyzék, a még Jekelfalussy József és Viznecker (később Vízaknai) Antal nevéhez köthető 1891-es „A bányászat, ipar és a forgalom körébe tartozó foglalkozási ágak rendszeres és betűrendes jegyzéke”³⁵² a Jekelfalussy alatt készült iparstatisztikára támaszkodott, és így nem terjedt ki a Magyar Királyság többi ágazatban tevékeny népességére.

A nemzetközi téren is statisztikatörténeti jelentőségű Ficker-féle lista és a 1891-es magyar lista gyakorlatilag már független egymástól.

Az osztrák és magyar foglalkozási rendszer és a foglalkozási névjegyzékek szóanyaga 1891-ig, miután a birodalomnak Szilézia, Cseh- és Morvaország, Alsóausztia ipari forradalmon már rég túlesett tartományai és a magyar társországok elváltak egymástól, átalakult. Jellemző módon a rendszeren ez egyáltalán nem hagyott nyomot, ahogy Kautz Gyula jellemezte: „hazánk, mint előkelőleg agricol jellegű ország”, agrártársadalma megnövekedett súlyának megfelelően. A távolodás a jegyzékek szóanyagának összehasonlításával is követhető. Ficker listájának elvben magyar viszonyokat is tartalmazó 1546 foglalkozásnevéből 119 (7-8%) élt tovább az első fennmaradt önálló magyar fejlesztésű 1891. éviben. Becslésekről lehet csak szó, mert bár a Ficker-féle lista 1891-es magyarral való összehasonlításhoz nem kellett fordításra fanyalodnom, mert van (több) eredeti '91-es német lista, mégis a különböző nyelvhasználatú, nyelvjárású helyekről származtak a nevek, ahol az alábbi eltérések nyilván az egyszerűbb esetek közé tartozott:

Insectenpulver-Erzeuger (1862. Gewerbesteuer-Kataster);

Insectenpulver- (persisches) Erzeuger (Ficker 1869);

Insektenvertilgungsmittel-Fabrik (1891. magyar), vagy a

Kanal.räumer (1862. Gewerbesteuer-Kataster);

Kanal.räumer (Ficker 1869);

Kanal.reiniger (1891. magyar), vagy

Woll.kardätscher (1862. Gewerbesteuer-Kataster);

Woll.kardätscher (Ficker 1869);

Woll.krämpler (1891. magyar).

A német-magyar összehasonlítással szemben a 8520 megnevezésből álló 1910. évi osztrák népszámlálási listában a Ficker-féle '69-es jegyzéknek még 604 német neve, 39%-a benne volt. A 1891. évi magyar lista neveinek viszont 69%-a volt azonosítható a magyar 1910-es népszámlálási foglalkozási névjegyzékben.

Az osztrák jegyzéktípusok története és folyamatosságuk a 19. század eleji jogkönyvekben található indexekig jól követhetők. A magyar listák később indulnak, amikor már nincsenek az 1862-eshez hasonló összbirodalmi osztrák adókataszterek, a népszámlálási foglalkozási és az iparstatisztikai rendszerek is elváltak egymástól.

³⁵² A népszámlálás eredményeit Vízaknai közölte (VÍZNECKER Antal 1893. Általános jelentés), azonban az 1891. évi lista nyilvánvalóan a Jekelfalussy vezetésével folyó iparstatisztikai munkálatokra támaszkodik, ami a Magyarország iparstatisztikája 1885-ben. c. mű előszavából is kiderül. (JEKELFALUSSY József 1886. 5-6.)

Szemben az 1848 utáni strukturális felfedezések korának országoként különböző és periódusonként is változó rendszerű, az idősorok készítése szempontjából nehezen kezelhető népszámlálásaival, a Nemzetközi Sztatisztikai Kongresszus, különösen az 1872. évi szentpétervári ülészak, éreztette egységesítő hatását, evvel azonban a társadalomszerkezet ábrázolásának nagyvonalú kísérletei nem enyésztek el. Magyarországon e kísérleti vállalkozásokhoz számított még az 1880-as népszámlálás, és ahogy láttuk már, az 1890-es volt a felzárkózó fordulópont, azután azonban – ahogy ezt politikai osztályozási minták mutatják – a foglalkozásszerkezet leírására szolgáló kategóriarendszer évtizedekre megmerevedett, az első világháború után a Trianon előtti állapotában fagyott meg (lásd a MELLÉKLET-ben). Ennek magyarázata lehetne a beteg 20. század háborúival, válságaival és pénztelenségével, azonban mindezen felül Ausztriában az 1930-as években polgárháborús viszonyok voltak, s ennek ellenére szinte minden (tervezett) népszámlálás átalakította a foglalkozási rendszert. A magyar népszámlálások rendszere 1949-ig gyakorlatilag csak az 1891-ig kialakult foglalkozási fő- és alcsoportok sorszámozása terén változott; 1900 és 1930 között az is alig – tartalmában új foglalkozási névjegyzéket 1941-ben, majd 1960-ban adtak ki. Az 1930. évi magyar foglalkozási névjegyzékben olyan ágazatok is megmaradtak, amelyek Trianon után a határon túlra kerültek, például a fiumei torpedógyártás.

A változást 1941-ig a változatlan kategóriák közti arányeltolódásokkal kívánták ábrázolni. A nagyszerkezet idősorai szintén a kategóriák fogalmi kontinuitására koncentráltak, amikor a foglalkozásszerkezetet a társadalomszerkezeti változás mutatójául, az egyes csoportok növekedésének, mások aránylagos fogyásának kimutatására használták. Az 1941. évi magyarországi népszámlálás vállalkozott korszerű változtatásokra, többek közt a képzettségi kérdéseknél, az eredmények kidolgozása azonban, akár Európában másutt, a háborús évek redukcióiba ütközött.³⁵³

A magyar az osztrák jellegzetességek mellett ölti fel a vesztes háború utáni jellegzetes vonásait. Ausztriában zaklatottabb képet találunk a két világháború között, amikor a Német Ausztria (*Deutsch-Österreich*) 1920-as, rendkívüli számlálását csak 1923-ban tudták végrehajtani. A feldolgozás akkor is félbeszakadt, s az immáron az örökös tartományokból lett „szövetségi államok” némelyikében 1934-ig csak becslésszerű adatok álltak rendelkezésre az 1910-essel való összehasonlításhoz.³⁵⁴ Az 1930-as esedékes tízévenkénti népszámlálást a válság, ahogy fogalmaznak, „az államháztartás finansziális szűkössége” miatt viszont csak 1934. március 22-én, jóformán a februári négynapos polgárháborús ütközet másnapján hajtották végre. Ekkor került napirendre az alkotmányreformnak megfelelően a „foglalkozásrendi tagolódás” (*berufständische Gliederung*) bevezetése, amit azonban hamarosan követett az *Anschluß*, Ausztria megszállása, s mint *Alpen- und Donau-Reichsgau*-nak az 1939 májusi német birodalmi, „igen szakszerű”, a többivel – a krónika szerint –

³⁵³ THIRRING Lajos 1983. II. rész.; CSIZMADIA Károlyné-VARGA Alajosné 1998. 74, 76. és a 79. oldali táblázat.

³⁵⁴ Becsületükre vall, hogy ezt le is írták! (ERGEBNISSE 1934. Textheft. B. 94.old.)

összehasonlíthatatlan népszámlálása.³⁵⁵ Az 1934-es foglalkozásrendi szisztémát, amely érdekes kísérleteket tesz, és törzsanyagán az ideológiai befolyás nem hagyott sok nyomot, Ausztria, illetve az *Ostmark* német birodalmi népszámlálásával és az akkori üzemstatisztikával együtt átugorta a második világháború utáni első, 1951-es népszámlálás, s látni fogjuk, inkább az 1931-es „gazdaság és társadalomstatisztika” (*Wirtschafts- und Sozialstatistik*) rendszerének és kategóriáinak átsorolásával kísérletezett.³⁵⁶

Bizonyára kallódik valahol néhány az 1934-es osztrák foglalkozási listákból is, ennél azonban lényegesebbnek tűnik az 1899-től az eredetileg *k.k. Arbeitstatistischer Amt* és a bécsi Kereskedelmi Minisztérium kezdeményezésére a népszámlálási kiadványok mellett keletkezett „gazdaság és társadalomstatisztikai” célra készített iparstatisztikai és munkaközvetítési statisztikai kiadványok sorozata 1899-től az 1960-as évekig.³⁵⁷ Tehát a folyamatosság a hivatali szakszerűségben – mint nálunk is a második világháború utáni politikai forgószélben – mégis létezett; az osztrák állam gyengélkedése alatt a gyakorlati területeken, az üzemi és munkaügyi munkákban, ahogy a '31-es névjegyzék előszava nevezi, „különrendszerben” (*Sondersystem*) érvényesült. A „gazdaság- és társadalomstatisztika” itt, még az 1934-es foglalkozásrendi alkotmányt megelőzve vezetheti be rendszerébe a kor konzervatívabb kollektivistá eszméihez illő reformokat. A foglalkozási névjegyzékek tekintetében, ahogy azt a 11. Táblázat is mutatja, a 20. század Ausztriában az ugrások, de egyben a nagy rombolások mögött a folyamatosság százada.

A háttérben a folyamatosság jelképe is lehet a gazdaság- és társadalomstatisztikai célra készített jegyzékek füzére. Az első az 1899-es jegyzék, amelyiket mint „rég elavultat” fog helyettesíteni a statisztikai műhelyekben, a közigazgatásban – ahol foglalkozásnevek forognak – és az állami munkaközvetítésnél a sorozathoz tartozó 1931. évi „Üzemek és munkavállalói foglalkozások névjegyzéke” (*Verzeichnis der Betriebe und der unselbständige Berufe*).³⁵⁸ Az 1934-es vérehajtott (már 1951-ben elveszett listájú) népszámlálást átugorva, az 1951. évi népszámlálási jegyzéke a '31-est használta föl, , annak minden foglalkozásrendi modorossága ellenére, s azt egészítette ki az 1962-es, a Foglalkozások Nemzetközi Osztályozási Szabványához, az ISCO-58-hoz csatlakozó osztrák rendszer is.³⁵⁹ Hasonló

³⁵⁵ A német birodalmi statisztika 1938 és 1945 között beolvastotta az akkor a Heldenplatz-on székelő Osztrák Szövetségi hivatal, s így az osztrák eredmények is a *Statistik des Deutschen Reiches*-ben láttak napvilágot. WIRTSCHAFT UND SOZIALSTATISTIK 1951. Organisation, Technik... 1957. Vorwort.

³⁵⁶ ORGANISATION 1957. 72-73.

³⁵⁷ A sorozatot lásd az Irodalomjegyzék WIRTSCHAFT UND SOZIALSTATISTIK címszáva alatt!

³⁵⁸ „Das neue Verzeichnis ist in erster Linie als Ersatz gedacht für das durch die wirtschaftliche Entwicklung längst überholte »Systematische Verzeichnis der Berufe«, welches in Jahre 1899 vom ehemaligen k.k. Arbeitstatistischen Amt im Handelsministerium für die Zwecke der Geschäftsführung und Statistik der Arbeitsvermittlungs-Anstalten herausgegeben wurde.” WIRTSCHAFT UND SOZIALSTATISTIK 1931. Zur Einführung und Erläuterung. 3.

³⁵⁹ Ludwig Rutschka Oberkommissär írja az 1951-es foglalkozási névjegyzék előszavában, hogy a listát az 1931-ben kiadott „Verzeichnis der Betriebszweige und unselbständige Berufe”, tehát nem az 1934-es népszámlálási pótlásának tekinti. In: *Systematisches Verzeichnis der Berufe (mit einem alphabetischen Anhang) für Zwecke der österreichischen Wirtschafts- und Sozialstatistik*. (Hrsg vom Österreichischen Statistischen Zentralamt). Wien 1951.; az 1961-es névjegyzék előszavában Hans Fuchs Ö.S.Z. elnök írja: „Das vorliegende »Systematische

helyzet lehetett itthon, ahol dacára a tízévenkénti népszámlálási jegyzékek teljes sorának, 1975-ben a FEOR-nak a nemzetközi rendszert alkalmazó Foglalkozások Egységes Osztályozási Rendszerének is „alapját alkották” a korábbi „több évtizede készült foglalkozási jegyzékek”.³⁶⁰

A modern népszámlálási foglalkozásstatisztikai apparátus is megtartotta viszonylagos független kettősségét a népszámlálási foglalkozási rendszer, vagyis a táblák fejlécébe kerülő politikai osztályozás, valamint a népszámlálási, vagy annak megfelelő foglalkozási lista terén, amelynek az osztályozás empirikus hátterül kellene szolgálnia. Ez annak ellenére viszonylagos függetlenség, hogy a feudális összeírások jegyzékeivel szemben a modern statisztika az eredetileg autonóm rendi intézményektől a jegyzékkészítést is régen a saját kezébe vette. A 20. század közepén az ideológiai behatásoknak jobban kitett foglalkozási sémák (*Berufsschematismus*) vagy rendszerek – a politikai osztályozási rendszerek – mellett mindkét számlálási gyakorlat – a magyar gyakorlatilag 1890 és 1949 között, az osztrák 1899 és 1951 között – fél évszázadon keresztül görgette maga előtt a régi jegyzékek névanyagának többé-kevésbé átalakított korpuszát. Ezek az ötven éves foglalkozásnevek már rég elszakadtak tapasztalati hátterüktől, amelyet eredetileg sem a módszer, hanem a régi statisztikusi tapasztalat, illetve műveltség biztosított. A magyar foglalkozásstatisztikai rendszer és a lista változatlansága a Trianon utáni ideiglenesség koncepciójának a lenyomata, s kiegyensúlyozottsága mögött ugyanaz a tehetetlenség áll, mint az osztrák szakadozottság mögött.

Az 1848 utáni időszak társadalomstatisztikájának fő kérdése és tudományelméleti elvárása annak a tapasztalati adatbázisnak a kiépítése volt, amellyel fel lehetett váltani a törvényes jogi kategóriák alá sorolható osztályok (rendek) eddig szokásos összeszámlálását. Ehhez természetesen az új politikai osztályozási rendszernek megfelelő jegyzékek is kellettek. Ficker '69-es jegyzéke Ausztriában nem csupán az abszolutizmus bürokráciájában megrostált foglalkozásneveket sorolta át a készen örökölt jogi kategóriákból egy másik, modernebb politikai osztályozási rendszerbe, a „nemzetgazdasági” ágazati rendszerbe. Függetlenül attól, hogy szándékából az 1860-as évek körülményei között mennyit sikerült megvalósítania, az 1869. március 29-i osztrák népszámlálási törvényben is sikerült érvényesítenie a kérdőpontok tudományos társadalomstatisztikai tapasztalati célját. A társadalom régi törvények, rendeletek, parancsok által megszabott jogi keretei helyett az egyén „foglalkozás-

Verzeichnis der Berufe» stellt eine weiterführung der im Jahre 1951 erschienenen Österreichischen Berufssystematik dar.” A bécsi Nemzeti Könyvtárban az előbbi 1951-es jegyzékhez fűzve. VII. old.; az ISCO (*International Standard Classification of Occupations*) hivatalos magyar fordítása: Foglalkozások Általános Nemzetközi Osztályozási Rendszere.

³⁶⁰ U.itt.: „Az 1960. évi népszámlálás, majd a következő két census (sic!) előkészítésére és végrehajtására a centralizált gazdasági irányítási rendszer körülményei között került sor, amikor egyúttal azt is figyelembe kellett venni, hogy Magyarország a KGST rendszeréhez tartozott. A gazdasági aktivitással és foglalkozási összetétellel kapcsolatos kérdések összeállításánál ezért a KGST keretében előzetes egyeztetésre volt szükség, majd a feldolgozás és a publikálás folyamatában is mérlegelni kellett e szervezet ajánlásait.” FÓTI János-LAKATOS Miklós 1998. 104.

hívás-megélhetési” viszonyainak a rendi osztályozásnál összehasonlíthatatlanul érzékenyebb leírásáról volt szó ezekben az új rendszerekben.

Az 1857-i népszámlálás felemás foglalkozási kérdéseire a válaszokat egy szűk, előre meghatározott, „rovatolt” választékból lehetett kiválasztani a házankénti felvételi íven, s már itt, az „ősanyagnál” számadatokkal kellett felelni arra, hogy egy-egy lakásban hányat lelket találtak az előre megadott foglalkozási csoportokból. Evvel szemben 1869-ben az empirikus szándékról azt olvashatjuk Ficker népszámlálási *Belehrung*-jában, oktatásában, hogy: „A felvételi ívek, hasonlóan az értesítőcédulákhoz tartalmazzák már a részletezett, szavakkal kifejezett adatait minden egyes megszámlált egyénnek.”³⁶¹ Ennek azonban csak a községi összesítés előtti korrekciós lehetőség volt az előnye. Azért beszélhetünk ugyanis ’69-ben is csak tapasztalati szándékról, mert az empirikus névanyag és az összesítőlapok politikai osztályozása közt a feldolgozásnál végül nem sikerült megteremteni a közvetlen kapcsolatot, a községi összesítéseknél eldőlt már a számlálás minősége. A felvételi anyag tényleges tudományos elemzése csak 1880-tól, majd a nagy hivatalokban vált lehetővé, mikor már központilag dolgozták fel az íveket. Az 1869-es felvételi ívekben mégis vannak még nyers bediktált foglalkozásnevek, amelyek egyáltalán nem ősállapotot, hanem a felvételt készítő ügynök, vagy legjobb esetben egy korábbi, a társadalomstatisztika szempontjából döntő jelentőségű abszolutista központosítás nyomait viselik magukon. Így is, vagy talán éppen ezért, páratlanul értékesek ezek az 1869-es felvételi ívek, s ezért is végzetes kártétel a magyarországi népszámlálási ívek máig is folyó pusztítása.

II.4. Az új fiziokrata séma a 19. század végén

A két osztrák rendszerű korai népszámlálással szemben, amelyekben a magyar statisztikusok érdemben nem játszottak közre, az előbb említett századfordulói fejlett polgári statisztikákban a dualista közösségnek nem sokkal több nyoma maradt már, mint amennyi a nemzetközi szervezetekben való részvételből az osztályozási rendszerekre nézve egyébként is következett volna. A két hivatal közti egyeztetések, amelyeknek csak a tényéről tudunk, valószínűleg nem a politikai osztályokra, hanem azon belül a tisztán szakmai kérdések körébe tartozó és az összehasonlíthatóságot biztosító (az 1. Táblán római számokkal jelölt) csoportokra vonatkozott, amelyeken ez meg is látszik. A magyar séma főntartotta osztálybeosztásában a nemzetközi kongresszusokon az 1880/90-es években ajánlott mintát, amelynek kidolgozásában Kőrösy József a budapesti hivatal igazgatója is aktívan részt vett. (Lásd még a politikai mintákat bemutató táblákat, és alább a Bertillon-féle alapbeosztási skálákat!)

³⁶¹ *Das frühere Formulare (...) unmittelbar bei der Primitiv-Erhebung numerisch ausgefüllt werden sollte.* FICKER 1869. *Belehrung*. 119.

A függetlenség legvilágosabb mutatói azonban a névjegyzékek, aminek a népszámlálások bázisán, a két ország belső tényleges viszonyain kívül, közvetlenebb hatású okai is lehettek: mindenek előtt a magyar statisztika magyar nyelve, amely azonban szintén nem spontán erők következtében fejt ki a statisztika tartalmi és szerkezeti apparátusára a hatását, hanem a két nacionalizmus, az osztrák-német (birodalmi) és a magyar, a dualista korszakban mindvégig függetlenségi szellemű és uralkodóan liberális hagyományú nacionalizmus.

A hagyományos rangsor eltüntetése a rendszer alapbeosztásából az – elég komplikált – ideológiai üzenetnél jelentősebb fordulat. A statisztika terén jelentőségét a magyar főrendi ház 1885. évi reformjához lehet hasonlítani. A korai polgári szisztéma, a régi rangsorral folyamatosságban, még erős rendies hierarchikus státustartalmat kölcsönzött az ágazatok „hívataival” (papság, püspökökkel, prelátusokkal) kezdődő rangsorának. Mint látni fogjuk, a foglalkozási tengely reformja egyelőre nem a rangsor általános elvi (enciklika előtti) tagadása, hanem az osztálytengelyre való áthelyezése. A két statisztikai foglalkozási rendszer, a korai polgári és a fiziokratikus időbeli eltolódása a monarchia két felében mégsem fed lényeges fejlettségi fáziskülönbséget. A modern magyar foglalkozásstatisztikai rendszer már 1891-ben kialakult, csupán az ágazatok, illetve főcsoportok fiziokratikus besorolása maradt el. Ez az új rendszer valójában nemcsak hogy nem volt új, de láttuk már, nálunk inkább ennek volt hosszabb, száz éves hagyománya. A fiziokratikus ágazati besorolást (alapbeosztást) népszámlálási foglalkozásstatisztikai rendszerként tudtommal Magyarországon először Körösy József használta az 1857-es népszámlálás pesti adatainak 1870-ben közreadott átdolgozásánál.³⁶² Ezt azonban nem sokkal követte Keleti 1871-ben a Hazánk és népében közölt skálájával.

A rendszer csoportjainak átrendezésével lemondtak arról, hogy a társadalmat egyetlen tengelyen elrendezett hierarchikus skálával ábrázolják. Ezúttal többről volt szó, mint egy olyan hierarchikus skála melletti második ábrázolási tengely igénybevételéről, amelyen a csoportok rangsorán belüli, a modern ipari viszonyoknak megfelelő finomabb különbségek is bemutatathatók. Az osztályviszonyok bemutatását ennél sokkal nyersebben megtette már a korábbi két osztrák rendszerű, de az 1880-as magyar népszámlálás is, amikor a foglalkozási ágazatok alatt nyitottak osztályokat, mint 1857-ben: Értelmi kereset, Tulajdonosok és Segéd munkások; 1869-ben az ágazatok alatt Tulajdonosok, az iparban kereskedelemben Vállalkozók (*Unternehmer*), Bérlők, Tisztviselők, Napszámosok szerint. Tehát potenciálisan ebben a részletezésben is megjelenik a második, a foglalkozási vagy másként munkaviszonyt (itt osztályviszonyokat) ábrázoló tengely.

A foglalkozási viszony tengelye Magyarországon csak 1891-ben válik valóban tengellyé és egyenrangúvá a foglalkozási ágazat ábrázolóval. Az osztrák és a magyar hivatalos statisztika a „foglalkozási viszony” (*Berufsverhältnis*) kifejezést használja. Körösy

³⁶² KÖRÖSI József 1870. Könyvnyomatos.

József az 1857-es népszámlálás budapesti adatainak feldolgozásánál „munkaviszonyt” (*Arbeitsverhältnis*) tüntet fel. Amíg azonban a reformot nem hajtják végre, a hierarchikus sorrendben felsorolt ágazatok rangsora kölcsönzi a foglalkozás jogilag is pontosan meghatározható státusát.

A foglalkozási főcsoportok osztrák, 1880-1890-es tábláján fent bemutatott sorrenddel és a magyar politikai osztályozási minták közül a századvégi reform előtti, 1881-es népszámlálás beosztásával szemléltetve a helyzetet, a rangsor élén az első szektorban az „értelmiségi kereseten” belül a papok és lelkészek állnak – Európában a protestáns fejedelemségek kivételével az első rend.³⁶³ Az értelmiség politikai kiváltságait 1848 után, többek közt, a választójogi törvény deklarálja. Sőt, 1874-ben törvény deklarálja a kiváltság folyamatosságát is a rendi időszakkal, hiszen helyben hagyja az 1848. évi V. törvénynek a nemesség, papság, értelmiség „régí jogon” alapuló, meglehet már a választásokon való részvételhez személyileg kötött választói jogát (1874. évi 33. tc. 2. §). A földművelés (és erdészet) már itt, 1881-ben elindul a magyar foglalkozási ágazatok közt máig tartó bolygó útján, s beékelődik a bányászat és az ipar közé. Az ipari, kereskedelmi, forgalmi ágak azonban ősrégi rangsorukban szerepelnek, amit egyébként, mint látni fogjuk, a modern rendszer is fönntartott.

A foglalkozási rendszer ábrázolásában a minőségi fordulat tehát akkor következik be, amikor a foglalkozási ágak tengelyén kiküszöbölik a hagyományos rangsort. A foglalkozási kategóriák elméletileg ekkor válnak a népesség rendies jellegű ágazatokba sorolt osztályaiból a tevékenységi terület polgári liberális munkamegosztási eszmény szerinti kifejezőivé. Az Ausztriában 1880-ben bevezetett rendszer már nemcsak két, hanem három ábrázolási tengelyre épült: 1. a tevékenységi területeket felsoroló foglalkozási ágak tengelyére (amit eredetire, a rendi népszámlálások politikai osztályaira utalva, politikai tengelynek nevezünk), s 2. az ezt keresztező munkaviszonyt részletező tengelyre. Ezeken kívül születik egy harmadik, a mellékfoglalkozást kutató tengely, mely után ezek a statisztikák nem az egyéni foglalkozási státusokból fölépülő társadalomszerkezetet írnak le, hanem a munkamegosztás működő szervezetét, amelyben ugyanazon egyén többféle tevékenységgel is szerepelhet, például mellékfoglalkozást űzve.³⁶⁴ Mint látni fogjuk, ez a harmadik, mellékfoglalkozási

³⁶³ A reformáció kori német társadalom „hármasság” Luther-nél még a tanítói szolgálattal kezdődött: „*Lehramt-Wehramt-Nähramt*”, ugyanis Lelkész-Katona-(Paraszt) – szó szerint tápláló szolgálat. A felvilágosodott racionalitásban, mint Justinál hasonlót láttunk a „*Wehrstand-Nährstand-Lehrstand*” formát ölti. STOLTENBERG, H.L. 1937. I.köt. 38. *Geschichte der deutschen Gruppenwissenschaft*. Bd I-II. Leipzig 1937.

³⁶⁴ 1857-ben a házat lakásonként összeíró felvételi íven – mint fenn már beszéltünk róla - előre nyomtatták a későbbi foglalkozási fejléceket, amelyet csak ki kellett pipálni. Az 1869-es, közös népszámlálás osztrák utasításában (*Belehrung*), amit az itthoniaknak is ismertek, még azt írták, hogy „Amennyiben egy személy több foglalkozási ágba tevékenykedik, csak abba az oszlopba kell felvenni, amelyiket ő maga a fő kereső foglalkozásának tekint.” Tehát nem nyitottak mellékfoglalkozási oszlopokat. (FICKER, Adolf. 1870. *Orts-Uebersicht. Belehrung*. 53. old.) Az utasítás a községi összesítőív (*Orts-Uebersicht*) oszlopait (*Spalte*) említi, mert a felvételi lajstromban még sorok állnak a nyilatkozó számára rendelkezésre, ahová – elvben – a szabadon megnevezhető foglalkozást jegyezték be, és ehhez megjegyzéseket is fűzhetek. Az itt beírt név és megjegyzés azonban csak a községi összesítőig jutott, ahol a később megjelent táblázatos eredmények előre kinyomtatott oszlopaiba sorolták. A foglalkozásnevek tehát nem az összeírási tapasztalat eredményei.

tengely lesz az, amely az egész korábbi foglalkozás szerkezeti séma értelmét alapjaiban változtatja meg.

Ennyit előlegezve is világosnak látszik, hogy a modern statisztika foglalkozásfogalma az egyéni státusnak igen speciális és elvont elemét tükrözi, s ennek tartalmi megfejtése a feladatunk. Ehhez továbbra is kézenfekvő kiindulópontot kínál a foglalkozási csoportok 1890-, illetve Magyarországon 1900-tól megszüntetett rangsora, annál is inkább, mivel az új rendszer alapbeosztásában, fő- és alcsoportjaiban szereplő kategóriák – mint a táblákon láttuk – alig változtak, egy tömbben kerültek át új helyükre. Ez pedig felveti azt a kérdést, hogy mi a viszonya a régi rangsornak az új foglalkozási státushoz.

II.5. A rangsor kérdése

Visszatérve a politikai osztályozási mintához, a legfeltűnőbb a korábbi „értelmiségi kereset” eltűnése a rangsor éléről és az 1900-as magyar népszámlálás megnevezése szerint a „polgári és egyházi közszolgálat és úgynevezett szabadfoglalkozások” főcsoportként való megjelenése a harmadik foglalkozási ágazati szektorban az őstermelés (első, A. szektor) és a bányászat és kohászat, ipar stb. (második, B. szektor) után. A „szektor” foglalkozási főcsoportokat foglal össze. A Nemzetközi Statisztikai Kongresszusokon még az Intézet megalakulása előtt tárgyalt Bertillon-féle skálák és az 1891-es magyarországi népszámlálás foglalkozási alapbeosztása is A, B, C, D betűkkel jelölte őket.

13. Tábla. A foglalkozási főcsoportok (*Hauptberufsgruppen*) sorrendje az 1880. és a 1890. évi osztrák népszámlálási statisztikákban

Sorrend 1880-ban (I-XXIX.) / 1890-ben (1-29.)

I./ 25.6.	Papi rendű személyek minden vallásból / <i>Personen geistlichen Standes aller Confessionen</i>
II/. 25.1-2.	Aktív udvari, állami, országos, kerületi vagy községi tisztviselők / <i>Aktive Beamte im Hof-, Staats-, Landes-, Bezirks- oder Gemeindedienstes</i>
III/. 24.	Aktív katonai személyek / <i>Aktive Militärpersonen</i>
IV/. 25./3.	Tanítószemélyzet / <i>Lehrpersonale</i>
V./ 26.3.	Írók és szerkesztők / <i>Schriftsteller und Redakteure</i>
VI./ 26.4.	Színészek, táncosok, zenészek, énekesek / <i>Schauspieler, Tänzer, Musiker, Sänger</i>
VII./ 26.1.	Festők, szobrászok / <i>Maler, Bildhauer</i>
VIII./ 10./8.	Építészek, civil-mérnökök, földmérők/

- Architekten, Civil-Ingenieure, Geometer*
- IX./ 25.8. Ügyvédek, jegyzők /*Advokaten und Notare*
- X/ 25.4. Magasabb rangú egészségügyi személyek /
Höhere Sanitätspersonen
- XI/ 25.5. Alacsonyabb rangú egészségügyi személyek /
Niedere Sanitätspersonen
- XII./ x. Aktív szolgák (közszolgák és hasonlók) hatóságoknál /
*Aktive Diener (Amtsdieners und dgl.) bei Behörden*³⁶⁵
- XIII./ 25.7. Csendőrség, biztonsági őrök, pénzügyőrök, és más felügyeleti és
örzöszervek/*Gendarmerie, Sicherheitswache, Finanzwache und
andere öffentliche Aufsichts und Wach-Organen*
- XIV./ 1. Mezőgazdaság és erdőgazdaság a mellékhasznosításokkal:
*Tulajdonosok /Land- und Forst-Wirtschaft
mit Nebennutzungen: Eigentümer*
- XV./ 2. Mezőgazdaság és erdőgazdaság a mellékhasznosításokkal:
Bérlők és telepesek/*Land- und Forst-Wirtschaft mit Nebennutzungen:
Pächter und Colonen*
- XVI./ 3.2. Tengeri halászat /*Seefischerei*
- XVII./ 4-5. Bányászat és kohászat /*Berg- und Huttenwesen*
- XVIII./ 6-18. Nagy és kisipar /*Industrie und Gewerbe
(Gross- und Kleinbetrieb)*
- XIX./ 19. Kereskedelem (nagy- és kiskereskedelem) /
Handel (Gross- und Kleinhandel)
- XX./ 20. Pénz- és hitelintézetek, bankárok /
Geld- und Credit-Institute, Banquiers
- XXI./ 21. Személy. és áruszállítás szárazföldön /
Personen- und Gütertransport zu Lande
- XXII./ 22. Személy. és áruszállítás vízen /
Personen- und Gütertransport zu Wasser
- XXIII./ 28./1. Ház- és járadéktulajdonosok /*Haus- und Rentenbesitzer*
- XXIV./ 27./2. Nyugdíjasok /*Pensionisten*
- XXV./ 28./1. Nevelő- és oktatási intézetek, árvaházak /
Anstalten für Erziehung und Unterricht, Waisenhäuser
- XXVI./ 28./2. Jótékonyági és humanitárius intézmények /
Wohltätigkeits- und Humanitäts-Anstalten
- XXVII./ 23./5. Nem a munkaadónál lakó szolgáló (önálló) /
Nicht bei Dienstgeber wohnende Beschäftigte (Häusliche Dienste)

³⁶⁵ Nincs megfelelője az 1890. évi rendszerben.

XXVIII./23./6. Napszámos különböző foglalkozásokban és különböző
bérformákkal /*Taglöhner mit wechselnde Beschäftigung*
(*Lohnarbeit wechselnde Art*)

XXIX./29. Ismeretlen keresetű személyek (önállóak foglalkozásuk megnevezése
nélkül) /*Personen unbekannten*
Erwerbs Selbständige ohne Berufsangabe)

Σ **Anwesende Bevölkerung /**
A jelenlévő népesség

Forrás: 1880. *Reichs-Uebersicht der Anwesende Bevölkerung nach Beruf, Erwerb und Beschäftigung & Personen mit Nebenerwerb. In: Bevölkerung der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder nach Beruf und Erwerb. 3. Heft der „Ergebnisse der Volkszählung und der mit derselben verbundenen Zählung der Häuslichen Nutzthiere vom 31. Dezember 1880“. Bearbeitet von der k.k. Direction der Administrativen Statistik. Wien. Aus der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei. 1882. Hauptberufsgruppen. I-XXIX.*

- **Die Bevölkerung nach Hauptberufs- und Nebenberufsarten. Tabelle II. In: Österreichische Statistik. XXXIII/Band 1. Berufsstatistik der Volkszählung vom Jahre 1890. Heft 1. 38. old.**

A szürke kiemelés csak a figyelem felhívására szolgál. T.Z.

Az 1890-es osztrák klasszifikációban az értelmiségi kategóriák a 25-26. csoportba kerültek (29 csoport között). Itt találjuk meg most már a császárt is, a közzszolgálati szektor élén, a 26. csoport 1. alcsoportjában (*Arten*), az Udvari-, állami-, országos, etc. szolgálatban az egyetlen önálló keresőt – 104 segítő családdal. Ez a foglalkozási főcsoport – az 1900. évi magyarországi rendszeres foglalkozási névjegyzékben ide sorolt egyéni keresetek közt tallózva – rendi és polgári értelmében is osztálykonglomerátumot foglal össze. Felöleli a világi és az egyházi főrendeket, az egyre növekvő számú diplomás értelmiséget mint szabadfoglalkozásúakat és a bírókat, írnokokat, díjnokokat, szolgákat, a fiumei kormányzót s a községi kisbírót, sírásót, útkaparót. A rendszer logikája szerint ez a beosztás kétszeresen is következetes: a társadalmi munkamegosztás egyik funkcionálisan körülhatárolható tevékenységi körének (ágazatának) munkásai egy csoportba kerültek, és a besorolásban a tárgyilagosságtól nem tántorodtak el a máshol szigorúan számontartott osztálykülönbségek láttán sem.

Más kérdés az, hogy ezek az osztályok a másik ábrázolási tengely, a foglalkozási viszony tengelyének segítségével világosan szétválaszthatók. Sőt, 1900-ban a közzszolgálati önállóak és a tisztviselők táblázatban is összeszámlálható csoportjával a korai polgári népszámlálásokban (1857, 1869, 1881) az „értelmiségi keresetbe” soroltakhoz képest leválasztható egy hagyományos összetételű csoport: a rendi népszámlálások tisztviselő és honorácior osztálya – a magánszférában alkalmazott tisztviselők és mérnökök nélkül –, akik a modern rendszerben az ipari ágazatokba oszlanak szét. Nyilvánvaló, hogy a

magánalkalmazottak leválasztása valóságos társadalmi elkülönülést fed, amely a 19. század végétől ki is építi a saját modern érdekképviselési és szociális szervezetét³⁶⁶. Mint ahogy nyilvánvaló az is, hogy a polgári értelmiségi középosztály a hivatalnok-nemességet magába olvasztva szintén valóságos kategória maradt.

Hagyományosnak tekinthetők a közszolgálati szektor értelmiségi csoportjába soroló kritériumok is. Az „értelmiségi keresetnek”, szó szerint véve, teljesen megfelelne a tevékenységének jellegével a kapitalizálódó társadalom vállalkozói csoportja, de még az egyszerű bórziáner is. Ők azonban csak akkor sorolnak a szellemi foglalkozású középosztályba, ha felsőfokú iskolai oklevéllel erre külön, a forradalom előtti honoráciorstátusnak megfelelő jogosítványt szereztek; egyben arra is jogot nyertek ezzel Magyarországon, hogy évi egyenes állami adóösszegük kétszeresével iratkozzanak fel a községi választói névjegyzékre (1886. évi 22. tc. 33. §). Itt egy száz évvel korábban mellékesnek látszó kiskapu szélesedett – perspektívában – főkapuvá. A nyers osztályhelyzetnek kijáró kiváltságok érvényesítése elé akadályként, feltételként állítják a képzettséget, a nem nemesi oklevelek szerzését a képzéssel, amely majd a 20. század végén visszahozott „hierarchiával” elfedni látszik a ténylegesen létező osztálypozíciót.³⁶⁷

A modern ágazati foglalkozási rendszer bevezetése előtt a rendi és a polgári normák keveredéséből olyan paradox helyzetek születhettek, hogy a foglalkozások rendi állását kifejező 1881. évi foglalkozási rangsorban az ipari önállók közt negyedik helyen felsorolt tőkés vállalkozót megelőzhette alkalmazottja, az „értelmiségi keresetűek” közé első helyre sorolt kereskedelmi főiskolát végzett könyvelő vagy okleveles mérnök. A normák keveredéséből, témánk szempontjából az egyéni státus elemeinek megváltozott viszonyából származó ellentmondásokat az új, 1900-as magyar rendszer, a nemzetközi mintát követve, a foglalkozási ágazati hierarchia felszámolásával kívánta kiküszöbölni, látható azonban, hogy a munkaviszony tengelye már az új, polgári osztályhierarchiát tükrözi.

Pusztá szörszálhasogatás lenne a sorrendiség tartalmi elemzése ha a századfordulói foglalkozásstatisztika mindenféle hierarchikus viszonyt kategorikusan megtagadott volna rendszerében, ha ezek a hagyományos eredetű hierarchiák a statisztikusok pozitivista tárgyilagosságával valóban eltüntethetők lettek volna, vagy ha a tőkés viszonyok közt érvényes, új társadalmi rangsort mindenestül átvettették volna a foglalkozási viszonyok ábrázolási tengelyére. A rangsor kategorikus tagadásáról azonban szó se volt. A liberális nemzedék lebontotta a hagyományos rangsort, s az is érthető, hogy személyes ízlésüktől függetlenül ezt nem a neoabszolutista időszak népszámlálásaival kezdték – az 1869-est is ide lehet még sorolni –, s nem a '73-as „Krach” utáni sovány években, hanem éppen 1890-ben,

³⁶⁶ BÓDY Zsombor. 2003. Kísérlet tesz a magántisztviselői kategória népszámlálási ábrázolásának rekonstrukciójára. 78-81.

³⁶⁷ Ez a rendszer képzési mutatókon alapuló tíz főcsoportból álló rangsorban (1-0.) helyezi el a foglalkozási tevékenységeket: „The conceptual approach adopted for ISCO-88 resulted in a pyramid whose hierarchical structure consists of ten major groups at the top level of aggregation, subdivided into 28 sub major groups, and 390 unit groups.” ISCO-88. Reports. 3.

amely már sok tekintetben más korszak is volt. Az elméleti állásfoglalások elől a kiadványok írói a szakmai indokok mögé vonulnak vissza. Így Ficker is a '69-es utasításban, de Keleti is. Mikor 1904-ben a rangsorról nyilatkozik az 1900-as osztrák foglalkozási kötet bevezetője, már a második osztály-tengelyről ír és világosan beszél: „A foglalkozástatisztika nem csak azt a célt tűzi ki maga elé, hogy a népesség tagolódását felderítse az egyes foglalkozási és kereseti ágakon belül, hanem az is feladata, hogy megállapítsa az egyes foglalkozási és kereseti ágakhoz tartozók társadalmi rangsorát (*die soziale Rangordnung ...zu bestimmen*). **Ez a társadalmi rangsor**, mint a foglalkozási tagolódás, közvetlenül csak a keresőkre (fő- és mellékfoglalkozásban) vonatkozik tehát, és közvetve az eltartottakra is kiterjed. Magánál a felvételnél – ugyan úgy mint 1890-ben – a társadalmi rétegződés kipuhatolására kérdezték a fő- és a mellékkeresetnél is a tulajdon-, szolgálati vagy munkaviszonyt.”³⁶⁸

Ezzel szemben a hagyományos sorrend – de fogalmazhatunk úgy is, hogy a sorrend hagyománya – éppen a modern foglalkozási skálának a szívét alkotó ipari tömbön belül a legfeltűnőbb.

„A bányászat, ipar és a forgalom körébe tartozó foglalkozási ágak” – ahogy az 1891. évi magyar foglalkozási névjegyzék címében felsorolta – azok, amelyekre a nemzetközi foglalkozásstatisztika is a legnagyobb figyelmet fordította. Az ipari munkamegosztás volt a társadalmi munkamegosztás kiindulópontja és mintája, a korai kapitalizmus idején belső elkülönülésük mellett is jól szétválasztható szakmai tevékenységekkel. A Nemzetközi Statisztikai Kongresszus foglalkozásstatisztikai szekcióiban is olyan hagyományos, szélesebb, szállítást és kereskedelmet is magukba foglaló ipari névjegyzékek osztályozása körül folyt a vita, mint amelyet az 1860-as londoni kongresszuson elhatározott névjegyzéki munkálatok nyomán 1872-ben Szentpétervárott is a szorgalmas Adolf Ficker mutatott be a monarchia képviselőjében,³⁶⁹ ezúttal azonban kevesebb sikerrel, mint 1857-ben.

Az ipari ágazatok helye az „alapbeosztáson” belül Szentpéterváron már vitathatatlanak látszott, s hiába volt Ficker jegyzéke a monarchia első igazi, átfogó foglalkozási névjegyzéke, más irányt vett a tőkés világ társadalomstatisztikája.

³⁶⁸ Az így nyert adatokat feldolgozás osztályozta az egyéni megnevezésekkel: 1. Önálló, 2. Alkalmazott, 3. Munkás, 4. Napszámos, 5. Segítő családtag, a foglalkozási csoporthoz tartozó eltartottakat (*indirekte Berufszugehörigkeit*), 6. Háztiszt, és 7. az Önálló Alkalmazott, a Munkás, a Napszámos és a szolgáltató családtagjai. Már itt megjelenik, méghozzá jellegzetes helyzetben („társadalmi rangsor vagy rétegződés”) a „rétegződés” kifejezés, amely mindig valamely rangsor, később az osztályviszony kimondásának enyhítését szolgálta. ERGEBNISSEN 1910. Besetzung der Berufsgruppen & Berufsarten. X. Az idézetben a **Kiemelés T.Z.**

³⁶⁹ MAIKOW. L. 1972. 32. Ez nyilván az 1869-es, ott eredetileg 1547 denominációt tartalmazó lista egyik változata. FICKER, Adolf 1870. Vorträge... 127-141.

**14. A. Tábla. A Bertillon-féle alapbeosztási skála
(Párizs, 1889)**

A. Nyersanyagtermelés

1. Felszíni termelés (földművelés)
2. Ásványi anyagok kitermelés

B. A nyersanyagok átalakítása és feldolgozása

3. Ipar
4. Forgalom, szállítás
5. Kereskedelem

C. Közszolgálat és szabadfoglalkozások

6. Véderő
7. Közszolgálat
8. Szabadfoglalkozások
9. Vagyonukból élők

D. Egyéb

10. Háztartásban dolgozók
11. Meghatározott foglalkozás nélküliek
12. Inproduktívak. Ismeretlen foglalkozásúak

Forrás: Bulletin de l'Institut International de Statistique 8. köt. 226-262..

14. B. Tábla. Bertillon-féle skála
(Bécs 1891)

A. Őstermelés

I. Földművelés

II. Bányászat

B. Nyersanyagok átalakítása és feldolgozása

III. Ipar (napszámosokkal és a külön részletezett személyes szolgáltatási ágakkal együtt)

IV. Szállítás

V. Kereskedelem

C. Közigatás és szabadfoglalkozások

VI. Katonaság és rendőrség

VII. Közszolgálat

VIII. Szabadfoglalkozások

IX. Saját tőkájükből élők

D. Különfélék

X. Szolgálo személyzet és egyebek

Forrás: KÖRÖSY, Josef von 1897. 21-23. KÖRÖSY, Josef von: Die Seculare Weltlählung van Jahre 1900. Denkschrift an die St. Peters-burger Session des Internationalen Statistischen Institutes. Berlin. 1897. 21-23.

14. C. Tábla. Kőrösy József módosítási javaslata a Bertillon-féle skálához
(Bécs 1891)

A. Őstermelés

I. Földművelés

B. A nyersanyagok átalakítása és elosztása

II. Bányászat

III. Ipar (kizárva belőle a napszámosokat és a testi és szellemi szolgálatokat)

IV. Szállítás

V. Kereskedelem

C. Személyes és közszolgálat

VI. Katonaság, rendőrség

VII. Közhivatalok

VIII. Szabadfoglalkozások

IX. Testi és egyéb szolgálatok (beleértve a szolgálo személyzetet)

D. Foglalkozás és kereset nélküliek, valamint egyebek

X. Saját tőkéjükből élők

XI. Nem kereső családtagok és tanulók

XII. "Gefährliche Classen" (munkások, napszámosok)

Forrás: KÖRÖSY, Josef von: Die Seculäre Weltzählung vom Jahre 1900. Denkschrift an die St. Petersburger Session des internationalen Statistischen Institutes. Berlin, 1907. 21-23.

14.D. Tábla. Jekelfalussy-Vízaknai 1900-as magyar népszámlálás foglalkozási alapbeosztása

I. Őstermelés

A. Mezőgazdaság és kertészet

B. Erdészet és vadászat, szénégetés

C. Méhészet, selyem- és haltenyésztés

D. Halászat

II. Bányászat és kohászat, ipar, kereskedelem, és hitel, közlekedés

A. Bányászat és kohászat

B. (A tulajdonképpeni) ipar (14 ágazat)

C. Kereskedelem és hitel (18 kereskedelmi ágazat + a kofák, házalók utáni
alpontban a Pénz-, hitel- és biztosításügy)

D. Közlekedés

III. Polgári és egyházi közszolgálat és úgynevezett szabadfoglalkozások

1. Törvényhozás (főrendek és képviselők stb.)

2. Közigazgatási szolgálat

3. Igazságszolgáltatás

4. Egyházi szolgálat (püspök és prelátusok stb.)

5. Tanügy

6. Közegészségügy

7. Tudományos és egyéb közérdekű társulatok...

8. Irodalom és művészet

9. Egyéb és közelebbi megjelölés nélküli szabadfoglalkozások

IV. Véderő

V. Különböző gazdasági ágakban és váltakozó munkanemeknél alkalmazott és külön meg nem nevezett napszámosok

VI. Nyugdíjasok és tokepénzesek, életjárulekosok, házbirtokosok és magánzók

VII. Egyéb foglalkozások

VIII. Foglalkozás nélküliek és ismeretlen foglalkozásúak (amennyiben az illetők

nem eltartottjai valamely határozott és megnevezett foglalkozással bíró egyénnek).

Forrás: A Magyar Korona Országában 1900. évben végrehajtott népszámlálás. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 9. köt. Névjegyzék. 14.

E rendszerben a fiziokrata hagyományokat őrző francia statisztika hatása vált uralkodóvá. A nemzetközi foglalkozásstatisztikai szekció vezetője a francia Jacques Bertillon volt. A fiziokratizmus ebben a konkrét esetben analógia, a fiziokrata hagyományt azonban Magyarországon közvetlenebb szálon is továbbíthatta a magyar „magánstatisztika” szemléleti hagyománya, majd Quételet és Keleti barátsága.³⁷⁰ Keleti még részt vett a modern rendszert előkészítő 1891-es népszámlálás koncepciójának kialakításában. A fiziokratizmus szellemében került az első helyre a földművelés, a nyersanyagokat elsődlegesen kitermelő ágazat mint „őstermelés” (az *Urproduktion* tükörfordítása) – néha a bányászattal együtt, néha a bányászatot már a másodlagos feldolgozás körébe utalva az ipari tevékenységekkel együtt, de mindig a mezőgazdaság után és a „tulajdonképpen ipar” előtt.

Az ipari ágazatok belső sorrendje, az átalakítás, feldolgozás és a javak elosztásának teokratikus logikája szerint kifogástalanul illeszkedik az első szektorként elkülönített őstermeléshez, és „szerves” átmenetet képez a sor végén álló kereskedelemmel (és hitellel) a fiziokrata alapbeosztás harmadik szektora, a szellemi és szolgáltatói funkciókat összefoglaló „közszolgálat és szabadfoglalkozások” felé. Az ipari ágazatok beosztása nem mondott ellent a Smith-i liberális hagyományoknak sem. Erdélyi János, Smith múlt századi magyar kommentátora előbb már idézett szóhasználatával élve: a „termesztés” (őstermelés), „művesség” (ipar) és „kereskedés” sorrendet használta.³⁷¹

Érdekes a rendszernek az, a koncepciótól függetlenül keletkezett mágikus vonása, hogy az őstermeléssel kezdődő besorolás közel állt az ágazatok lélekszámának nagyság szerinti mechanikus sorrendjéhez, ami a pozitivista módszeresség szemszögéből külön értéket jelentett. Ez a sorrend a fejlett országokban már nem érvényes, nálunk is csak az őstermelés nagyvonalú, egy tömbben kezelésével maradt meg az élen.

A 18. századi viszonyokban gyökerező, modern statisztikába átültetett, a statisztika mentén követhetőnél sokkal többetű európai hagyomány nem mondott ellent a monarchia országaiban használt klasszifikációs hagyományoknak sem. Az „iparok” sorrendjét nem lehetne másképp felállítani csoportjaik rendi jogi hierarchiája szerint sem:

1. a *bányászat*, hajdani kamarai kezelésben álló, a szabad piac elől a forradalomig elzárt bányavárosok népével (százados hagyományai megőrződtek a bányászok egyenruhás

³⁷⁰ LÁNG, Lajos 1913. 434.

³⁷¹ ERDÉLYI János 1843. 9-10.

testületi öntudatában, tisztjeik kétszeres adóösszeggel kerülnek a községi választói jegyzékre – 1886. évi 22. tc. 6. §);

2. „*a tulajdonképpeni ipar*” a jobbágyi státus fölött álló szabad céhes kézműves iparosokkal és céhes kereskedőkkel, akik a céhek feloszlása után az állam patronátusa alatt működő ipartestületekben és a katolikus legényegyletekben is megőrizték viszonylagos különállásukat;

3. *a kereskedelem* a feudális keretek közt, privilégiumok nélkül tőkés kereskedést folytató céhen kívüli zsellér státussal együtt járó alacsonyabb rangú kereskedelem és tözsérség;

4. a törvényesen szabályozott, de rendeken kívüli státust biztosító *hitelüzlet* és uzsora.

C) II.6. Az elvont ágazati tevékenység fogalmának megszületése

A rendi népszámlálásoknál az egyéni státus úgyszólván bármely eleme számításba jöhetett a társadalom hierarchikus strukturájába való besorolásnál. Közülük a rendi státus elemeinek fogalmi hierarchiájából jogi szempontból kiesett, vagy talán inkább helyzetet változtatott az első kettő. Az ország koronához fűződő közjogi állásán és az úri joghatóságot gyakorló nemesi rendeken mint népen és nemzeten keresztül közvetített plebejus alattvalói jogi állások hierarchiáját feloldotta 1848-tól a törvény előtti egyenlőség és a közteherviselés, majd a zsidóságot a polgári jogok terén az alkotmány bátyái mögé emelő 1867. évi 17. törvény.

Látni kell azonban, hogy az egyén polgári jogi állása is néhány fontosabb fordulóponton átívelő évszázados folyamat eredménye. II. József rendeleteitől az osztrák polgári törvénykönyvön (1811), a reformkori törvényeken, az 1848-as és 1867-es törvényeken keresztül a teljes tulajdoni és szabad rendelkezési jogot kimondó 1871. évi 53. törvényig, valamint a zsidó vallás törvényesen bevett vallássá emelését és a vallás szabad gyakorlatát kimondó 1895. évi 42. és 43. törvényig. Mindez ellentmondások közepette zajlik le, ami kivált az általános és titkos választójog megszületésének elmaradásában ölt sajátos történeti formát a polgári liberális időszakban. E sajátos formának jelenségpárja a felekezeti ellentéteknek éppen a liberális törvénykezéssel egyidőben való kiéleződése. Ehhez hozzátehetjük a rendi státus harmadik fogalmi logikai elemének, a nemek közti rangkülönbségnek liberális formában Európa-szerte feloldatlanul maradt kérdését.

A századvégi liberális statisztika ezeket a feszültségekkel terhes hierarchiákat tagadta meg minden formájában. A társadalomstatisztika azonban csak 1881-ig lezajlott differenciálódása után jutott abba a helyzetbe, hogy a munkamegosztás elvont rendszerének megfelelő foglalkozási rendszer szerint osztályozza a népességet. Ekkor hozzáláthatott ahhoz, hogy a korábbi funkcióknak megfelelő rendszerből visszamaradt hierarchikus elemeket is

kiküszöbölje. Ezek között már nem csak feudális rendi karakterű elemek voltak, hanem olyan nyers polgári viszonyokból eredők is, mint a tulajdonviszony.

Az Ausztriában 1880-ben, Magyarországon 1891-ben bevezetett klasszifikációs rendszer egyik legfontosabb újítása a foglalkozási viszony tengelyének bevezetése volt, amivel az 1869-ben a gazdasági ágazatokat még tulajdonviszony szerint hierarchikusan tagoló rangsort feloldották. A tulajdonosi, illetve birtokosi státus a foglalkozási viszonyban az üzemen – értsd a termelőüzemként elképzelt társadalmon – belüli munkamegosztás egyik posztjává szelídült. A jogi szemléletű statisztikusokat itt már közgazdasági szemléletű, az iparstatisztika megalapozásán dolgozó generáció váltotta fel. A foglalkozási viszony tengelye mégis világos kifejezője lett a tulajdonviszonyokból és a foglalkozási ágakban hagyományozódó státuselemekből együtt kialakult új osztályhierarchiának. Ezt követte 1890-ben Ausztriában, 1900-ban Magyarországon az épület most már a romantika korából, a neoabszolutizmus és a *Hochgründerzeit*-időszakából ittmaradt homlokzatának, az ágazatok régi rangsorának a lebontása, a fiziokratikus alapbeosztás bevezetése.

A hierarchikus viszonyok azonban nemcsak a rendi osztálykiváltságok és a tulajdonjog terén érvényesültek, hanem áthatották az egész mikrostrukturát. A nagycsoportokból az egyénre szálló – a liberális felfogásban minősítésnek számító – jellemzők közé sorolt elemek kiküszöbölése nem oldotta meg más, immár szorosan a munkamegosztás körébe tartozó demográfiai tényezők értékelését. A munkamegosztás ágazati elvének következetes alkalmazása mellett az egyének státusának olyan elemei, mint nemük, koruk, családi állapotuk tartalmilag idegennek tűnnek. Láttuk, hogy a forradalmak után, miután elvben mindenki adózó lett, a jövedelemszerzés módja vagy a megélhetési tevékenység, a „foglalkozás” lesz az egyén társadalmi statisztikai bélyege, amely alapján illetőségi helye, felekezete és neme után a hivatalokban nyivántartották. Erről az elvről hamarosan kiderül, hogy mint a korábban az adózónép összeírásainál, ez is csak rész társadalom leírására alkalmas. A népesség nagyobbik felének az 1870-es évek korfordulójának táján nincs még foglalkozása.

Az egyéni státus elemeinek természetes különmeműségétől itt mégsem lehetett teljesen elvonatkoztatni. Az ágazati-foglalkozási strukturát keresztezi az egyéni státus két igen fontos, demográfiai karakterű eleme: a nemek szerinti megkülönböztetés és közvetve a munkaviszony-kategóriákban a kereső kiskorú elkülönítésével, az életkor. Új elemként mint foglalkozás jelenik meg 1881-től kezdve a nyugdíjas. A gyerekek – a rendi katonai klasszisokban a birtokos adófizetők örökösei és a néhai „nevedékenyek” – a tanulók, tanoncok, diákok ágazatonként különféle besorolt csoportjaiban tűnnek el.

1891-ben a táblákban a nemek mellett az ágazati részletezést keresztező másik csatorna is megnyílik, az „eltartottaké”, amely a közvetlen formában osztályozhatatlan háznép elemeit is elnyeli. A társadalmi státus komplexitásának ezek az elemei a munkamegosztási elv következetes, jellegzetesen elvont alkalmazása mellett épültek be a rendszerbe. Elvonatkoztat

például a férfi-női munkamegosztás konkrét viszonyaitól, az ágazati skálát egyszerűen megismétlik azzal, hogy férfi és női oszlopra bontják. Itt is hierarchikus viszonyokat hidaltak át: a polgári viszonyokra alkalmazott római jog apai hatalma alá rendelt nők és gyermekek jelennek meg a munkamegosztás "átlagembereként".

A helyzet újdonsága ebben az esetben is a korábbi klasszifikációs gyakorlathoz viszonyítva domborodik ki. Talán a legérdekesebb ezek között az 1881-es magyar népszámlálás osztályozási kísérlete. Itt az új rendszer bevezetésének küszöbén Keleti Károlyék (ekkor már az új statisztikus generációt képviselő Vízaknai Antal és Jekelfalussy József közreműködésével) a nőket külön, a férfiakétól független skálán osztályozták. Ez a kísérlet azt a rendi statisztikák gyakorlata nyomán keletkezett űrt igyekezett kitölteni, amely a népesség kétharmadának, a nőknek és a gyerekeknek a lineáris hierarchikus skála végén egy tömbben, jóformán tagolatlan felsorolása után maradt. Ennek a tömbnek a felbontása a hivatalos statisztikáknak 1848 után Európa-szerte egyik legnagyobb, évtizedekig tartó erőfeszítésébe teltett.³⁷²

A nőknek 1881-ben külön skálán, bár nagyjából a férfiakéval azonos ágazati variánsokban való megjelenése mögött, egy nevezetes felvételtechnikai újítás állt. Az 1880-as népszámlálást a monarchia mindkét felében a háztartási lajstromok helyett egyéni számlálólappal hajtották végre. A szentpétervári Nemzetközi Statisztikai Kongresszuson hozott határozat a számlálólapok bevezetésére több száz éves, háztartásban gondolkodó társadalomstatisztikai gyakorlat végére tett pontot.³⁷³ A huszadik században visszatért a háztartás mint népszámlálási alapegység elve, azonban ez a foglalkozási rendszeren nem hagyott nyomot. A hierarchikus rendszer felbontását a mikrostrukturánál kezdték el. A háztartási lajstromokon összeírt népesség státusát a hagyományos normáknak megfelelően a háztartásfő státusa határozta meg, illetve egyéni státusukat az fedte el. A háztartásfők, azaz többnyire a klasszifikálható felnőtt férfiak kiemelésével keletkezett az az űr, amelyet egyedül az ágazati rendszer finomításával legfeljebb szűkíteni lehetett, betölteni nem.

A felvételi módszer újítása nem tekinthető pusztán technikai jellegűnek. Az egyéni státus megítélése szempontjából az individualizáció irányába megtett lépésnek másodlagos következménye lesz a jelentősebb.

1. Elsődleges hatása ugyanis az volt, hogy a magyarországi háztartásokon belül 1881-ben a háztartásfőn kívül a foglalkozási skálán osztályozható kereső személyek is kiváltak a háznép névtelen tömegeiből. Mögöttük azonban még mindig milliós nagyságrendű tömböket

³⁷² Max Wirth számolt be róla a szentpétervári kongresszuson, hogy még a statisztika „szülőföldjén, Németországban” (értsd. Poroszország) sem tudtak mit kezdeni 1848-ban az „egyéb” kategória felbontásakor a nők tömegével: WIRTH, Max 1872. 38. Ugyanerről panaszkodik Keleti Károly az 1869-es és az 1880-as népszámlálás bevezetőjében. 1869-ben Hágában a Francia Központi Statisztikai Hivatal főnöke, A. Legoyt számolt be arról, hogy milyen eredménnyel járt a keresők és eltartottak szétválasztása az 1866. évi franciaországi népszámlálásnál. (CIS. La Haye 1870. 72.)

³⁷³ Pontosabban: Ausztriában (a Birodalmi Tanácsban képviselt országokban) a népszámlálási törvény kötelezte a statisztikusokat a lajstrom használatára, így – a háztartáskutatók öröme – az ívet is, a számlálólapot is kitöltötték. THIRRING Lajos 1983. 24., 29.).

alkotnak a „háztartásban foglalkozó nők” (a 6,9 millió magyarországi nő között 3,1 millió, a házi cselédek nélkül) és a 14 éven aluli gyerekek.

15. Tábla „A bizonyos foglalkozás nélküli egyének” 1880

Foglalkozás nélküli 14 éven felüli férfi	40,850/0.53%
Foglalkozás nélküli 14 éven felüli nő	65,096/0.82%
együtt	105,946/0.68%
<hr/>	
Foglalkozás nélküli 14 éven aluli férfi	1.600,765/20.78%
Foglalkozás nélküli 14 éven aluli nő	1.618,509/20.38%
együtt	3.219,274/20.58%
<hr/>	
Összesen (15.642,102 lélek)	3.325,220/21.26%

Forrás: JEKELFALUSSY József 1884 294. oldali tábla.

A következő, az 1891. évi népszámlálás leválasztja a kereső népesség „kereseti ágairól” ezeket a tömegeket mint eltartottakat. Megszületett az önálló keresők és eltartottak kategóriája, valamint a segítő családtagoké.

Ezek a kategóriák a megtisztított foglalkozási ágazatokat keresztező foglalkozási viszony tengelyén új formában visszahozták a háztartási státus egyes elemeit. A rendi népszámlálások felbonthatatlan, háztartásban megbúvó tömegeit szétírányítják a második csatornaként megnyitott „eltartottak” ágazatonkénti rubrikáiba. A maga korában kétségtelenül korszerű megoldás, a háztartás gazdaságának mint specifikus munkamegosztási területnek a gazdaság „organizmusán” kívül zárása nyomán termettek azok a rejtélyek, amelyek nem sokkal később az ún. második gazdaság problémakörében jelentkeztek. A társadalomszerkezet-felfogás fejlődésének stagnálása folytán különös módon úgy tűnt, hogy a strukturaváltozás a háztartáson mint archaikus zárványon kívül játszódik le az ipari népesség arányának növekedésével, a kereső nők számának és arányának növekedésével, az üzemformák megváltozásával és az ipari ágazatok rohamos differenciálódásával, elvonatkoztatva a háztartás mint specifikus üzem mindezekkel párhuzamos szerkezeti változásaitól. A századvégi pozitivizmus szellemében szisztematikusan kiküszöbölték a strukturális heterogenitásnak ezt az elemét is, mely a korabeli statisztikus számára még magától értetődő volt, hiszen rendszereinek létrehozásakor mindennek előtt ezzel kellett megküzdnie.

2. A fejlett foglalkozásstatisztika fogalmi kitisztulásában nagy jelentősége volt annak, hogy az ágazati elveket ki tudta terjeszteni a szerkezetében komplex háztartásra is azzal, hogy egyénekre bontotta a termelő szervezetet. Ha azonban csak eddig követte volna saját logikáját, nem nyert volna egyebet, mint a korábbi egyszerű rangsor kifinomultabb változatát.

Ennek alapegysége már nem a háztartás lett volna, hanem az egyén, aki a munkamegosztásban szélesebb, kidolgozottabb skálán választhatta volna ki helyét.

A munkamegosztás szervezetében azonban az egyén több tevékenységgel is részt vehet. A háztartás komplexitásának kiküszöbölését az egyén komplexitásának figyelembevétele kellett kövesse, amit a mellékfoglalkozásnak feljegyzésével oldottak meg. Láttuk, hogy a főfoglalkozás-mellékfoglalkozás kérdése már 1857-ben és 1869-ben is létezett, ám akkor még főfoglalkozást kellett választani. A szentpétervári Kongresszus nem vette fel a javasolt pontok közé a mellékfoglalkozást.³⁷⁴ Az 1869. évi községi összesítőben már a választott foglalkozást számolták össze. Ha az egyénnek többféle keresete, vagy megélhetési forrása volt (*Nahrunszweig*), az lett a főfoglalkozása, amelyet ő maga kiválasztott. A mellékfoglalkozások regisztrálása az akkori számlálástechnikai eljárás miatt is nehézségeket okozott volna; egyéni számlálólapok híján ugyanis a legnagyobb veszély egy egyén kétszeri vagy többszöri összeszámlálása volt.³⁷⁵ Ahogy Keleti ugyanerről írta: „...a számlálás alkalmával nem a foglalkozásra, hanem az egyénre kell a súlyt fektetni, nehogy kettős számbavételek az eredeti számot megmászítsák. Így tehát az illetőnek csak a főfoglalkozása vehető tekintetbe, a mellékfoglalkozásoknak pedig – melyek azonban nemzetgazdaságilag tekintve, a főfoglalkozásnál is fontosabbak lehetnek – tekinteten kívül kell maradniok.”³⁷⁶

A munkamegosztási elv következetes alkalmazásának a mellékfoglalkozás felvételével az első látásra talán mellékesnek tűnő mozzanata a hagyományos strukturakép alappilléreit érintette. Az elvont rendszerben ugyanis az egyén mint a társadalmi szerkezet alapegysége elvesztette természetes társadalmi integritását. Magyarországon 1900-ban 7.167.834 kereső egyént számoltak össze. Az ágazati foglalkozási tengelyen megjelölt foglalkozást „**fő- és mellékfoglalkozás képen űző kereső egyének együttes száma**”: 9.536.499. Tehát 2.368 665 kereső egyént fő- és mellékfoglalkozásszerűen folytatott tevékenységei szerint is számba vettek.

Az alapegységek nem a tevékenységet végző egyén, hanem a munkamegosztás „szerves egységében” működő egyes tevékenységek lesznek, amelyek egymást átfedve – mint fő- és mellékfoglalkozások – oszlanak meg az egyének között.

Jekelfalussy József az 1891. évi népszámlálásnak a népesség foglalkozását részletező kötetébe írt előszavában ezt úgy fogalmazta meg, hogy a korábbi népszámlálásoknak „...lényeges hiányuk volt, amely abban állott, hogy a népességnek csak a szoros értelemben vett foglalkozási viszonyait tüntették fel, s nem nyújtották a népességnek az egyes gazdasági ágak

³⁷⁴ JEKELFALUSSY József 1884. 41; Az 1850. és 1857. évi népszámlálás.. „ahol egy személy több foglalkozási ágba sorolható, vagy több jövedelmi forrásból fakad megélhetési forrása, csak a leginkább figyelembe vehető foglalkozási ág” szerint kellett besorolni. DÁNYI Dezső 1993. 135.; FICKER, Adolf 1870. 53.

³⁷⁵ Ficker az 1869-es oktatásában: „*Hat eine Person mehrere Nahrungsweige, so ist nur in jene Spalte aufzunehmen, welche von ihr selbst als Hauferwerb angegebenen Beschäftigung entspricht.*” FICKER, Adolf. 1870. 53.

³⁷⁶ KELETI Károly 1871b. Hazánk és népe... 47.old.; Az 1850. és 1857. évi népszámlálás.. „ahol egy személy több foglalkozási ágba sorolható, vagy több jövedelmi forrásból fakad megélhetési forrása, csak a leginkább figyelembe vehető foglalkozási ág” szerint kellett besorolni. DÁNYI Dezső 1993. 135.

szerint való hű tagozatát.”³⁷⁷ Az ebben a kötetben a Magyarországon először megjelent „bányászat, ipar és forgalom körébe tartozó foglalkozási ágak rendszeres névjegyzéke” világosan tükrözi a koncepcióváltást. Az itt felsorolt foglalkozásoknak alig fele tekinthető már „szoros értelemben vett” foglalkozásnak, egyéni foglalkozásnak. Helyettük tevékenységi ágakat találunk (mint a zsindegy- és deszkakészítés, zsinégkereskedés, zsinégkötés, zsinórkötés) vagy munkahelyeket (mint a zsákkölcsönző intézet, zsinórgyár, zsinórfőző telep). A preparált jegyzékek jól mutatják ezeknek az egyéni foglalkozásoknak a régi céhes mesterségek körüli csoportosulását. (Lásd a FÜGGELÉK-ben!) Ez utóbbiak a foglalkozásviszonnyal való kereszteződésben lesznek foglalkozássá a táblák lapjain részletezett 300 foglalkozási alcsoporton belül (mint önálló zsinégkereskedő, ennek tisztviselője vagy egyéb segédszemélyzetén belül segítő családtagja művezetője, tanonca stb.).

A fejlett századvégi foglalkozásstatisztika **kétfajta foglalkozási fogalmat** különböztet meg:

1. **az egyéni foglalkozást**, vagy „szoros értelemben vett foglalkozást”, amivel az előző népszámlálások dolgoztak, s amelyet tiszta formában csak az 1881-es képviselő, amely egyéni számlálólapokat használt, de mellékfoglalkozásokat Magyarországon nem regisztrált még. Jekelfalussy megfogalmazásával szemben ez a „szoros értelemben vett” foglalkozásfogalom volt a tágabb értelmű, mert a gazdasági ágak szerinti „tagozaton” kívül is tartalmazott az ágazati rangsorral világosan kifejezett rendi eredetű és a ágazatokon belüli tulajdonosi státus előresorolásával korai polgári eredetű hagyományelemeket (viszonyítási rendszere az egyénekből álló, tényleges vagy jelenlevő népesség egésze);

2. **az ágazati foglalkozást**, amely voltaképpen ágazati tevékenység; ez az egyén státusának a munkamegosztás szervezetében betöltött szerepéből következő specifikus eleme, amelyet több évtizedes szisztematikus munkával választottak el a „szoros értelemben vett foglalkozás” más státuselemeitől (viszonyítási rendszere a gazdaság mintájára elképzelt tevékenységekből álló társadalmi munkamegosztási szervezet egésze).

Az egyén státusának továbbélő, foglalkozással együtt járó rendi eredetű hierarchikus eleme egyszerűen kifejezhető lenne a korábbi rangsornak az ágazati rendszerbe való bekódolásával, illetve, az új rendszer nyújtotta lehetőséggel élve, a finomabb osztályozás mentén leválasztható csoportok régi rangsorba való visszarendezésével. Az elvont ágazati-tevékenységi rendszerrel szemben, ami a táblázatokban szerepel, a foglalkozási névjegyzékek szembeötlően fel is kínálják a folyamatosság szálát. Az 1900-as magyar népszámlálás nyomán közzétett jegyzékben megtalálható az 1777-ben feljegyzett 100 városi kézműipari foglalkozás, s a Nagy Lajos által összeállított *Kézművesipari mesterségnévszótár*nak mind a 338 mestersége, többnyire még tájnyelvi változatban is. A jogi-rendi státusnak nem csak konzervált,

³⁷⁷ A Magyar Korona Országában 1891. év elején végrehajtott népszámlálási eredményei. II. köt. Budapest 1892. 16.

változatlan formái szerepelnek itt – például a főrendek megnevezése alatt – hanem egész kategóriák is átszármaztak ide. Olyan kategóriák, amelyeknek nevük fejezi ki jobbra a már feledésbe merült jogi háttérüket, mint például a „szabadfoglalkozások”.

A modern foglalkozásstatisztikának ezek a történetileg azonosítható elemei az 1900-as magyar névjegyzék 3106 foglalkozási megnevezésének mégis csak legfeljebb a felét teszik ki. A történeti rendi eredetében azonosítható, nagyrészt polgári viszonyok közt érvényesülő hierarchikus, mindenekelőtt presztízseben kifejeződő státus is átruházott státus: a nemesi hivatalnokréteg státusát örökölték a szellemi foglalkozásúak polgári rendjén belül a hivatalnokok. Az olyan rendi-jogi formában rendezett társadalmi állások, mint a hivatalnokok mellett a 18. század végétől megjelenő honorácioroké vagy a városi polgári rendtől lassanként elváló, külön számolt (céhes) kézműves iparosoké már a rendi struktúrában is a foglalkozási jellegű differenciálódás magjai, tehát nem „tipikus” rendi csoportok (ha egyáltalán léteznek ilyenek), hanem éppen a rendi társadalom polgári struktúrájának elemei voltak.

A népszámlálások során begyűjtött foglalkozási névanyag osztályozásakor tehát a statisztikusoknak egyszerre kellett megküzdeniük az örökölt korábbi rendszerek funkciójából eredő torzításokkal, mindenek előtt a nagyvonalúan kezelt népességtömbök felbontásával és az időközben bekövetkezett strukturális változások során beépült rétegek elhelyezésével. A névjegyzékben szereplő, egyéni foglalkozásnak nem tekinthető megnevezés – a 3106 megnevezés másik fele – az iparosokról készített harminc évvel azelőtti névjegyzékek óta az üzemformákban bekövetkezett változásokat mutatja. Az üzemek viszonylagos szakmai homogenitása megszűnt, illetve a kézműves üzemekre korlátozódott. A technikai fejlődés során elkülönült új szakmák és tevékenységek már konjunkturális helyzetüknél fogva is egészen más státust alakítottak ki, mint ami hagyományos iparosi besorolásuknak megfelelt volna. Gondoljunk a zsellérségből előretört kontár iparosok és polgárjog nélküli zsidó kereskedők helyzetére; a szellemi pályák egy részének korán megindult deklasszációjára a hivatalnoki pályákon, az alsó papságnál és a tanítóknál; a szabadfoglalkozások vagyoni és tekintélybeli növekedésére; a polgári tulajdonú nagybirtokra és egyes tulajdonosaik megjelenésére a főrendiházban.

A 19-20. század fordulója fejlett polgári foglalkozásstatisztikájának teljes népességet átfogó osztályozási rendszere a társadalom heterogén elvek szerint elkülönülő csoportjaiba ütközött. A társadalom egységes elvek szerinti leírása csak úgy volt megvalósítható, ha a heterogén jelenségek fölé elvont fogalmakat emeltek. A heterogén struktúra egységét a föléjük rendelt elvont fogalmak rendszere, az absztrakt struktúra biztosította. Az absztrakt struktúrának három egymásra épülő változata figyelhető meg az osztrák és a magyar társadalom- és foglalkozásstatisztika kétszázéves gyakorlatában:

1. a rendi-jogi státus elvén felépülő struktúra, amely az eredetileg partikuláris csoportok rangsorát alakította az osztályozás rendszerévé – ennek a lineáris hierarchikus rendszernek alapvető társadalmi választóvonalát a nemesek (szabadok, politikai nemzet) és a nemnemes (szolgák), az úri joghatóság alatt élők;

2. 1848 után a tulajdon elvén felépülő polgári kori rangsor (1857, 1869. évi népszámlálások), amelynek alapvető társadalmi választóvonalát a tulajdonos egyének, úgy is, mint politikai részvételi joggal rendelkező osztály és a megfelelő tulajdonnal nem rendelkező osztály között vontak meg – az osztályhierarchia (illetve a statisztikus) „tiszteleti alapon” előre engedi azonban a foglalkozási rangsorban a valamikori első rendet, a papságot, a honorácior osztályt és professziókat, a szakmailag képzettséghez kötött foglalkozásokat;

3. a rövid életű individuális munkamegosztási státusból felépülő struktúra (1881. évi népszámlálás), amely a rendi eredetű rangsort termelési ágazati és tulajdonjogi elvekkel értelmezte;

3. a rangsorokat rendszeréből nemzetgazdasági ágazati tevékenységekből felépülő társadalmi munkamegosztási szervezet, mint absztrakt struktúra.

Az utóbbi, miközben a gazdasági ágazatok hierarchikus rendjét megszünteti,³⁷⁸ a foglalkozási csoportok fiziokratikus sorrendjében sorolja őket fel, és így tulajdonképpen csupán átrendezi a régi kategóriákat, a társadalmi struktúra hierarchiában kifejeződő heterogenitását eltüntetni csak az absztrakció szintjén tudja. A régi, korai polgári népszámlálási foglalkozási sémában – mint láttuk – nem számolták föl a rangsort, hanem az új közjogi állapotokhoz igazították. Minden rangsor tagadása majd az első világháború utáni osztrák statisztikában jelentkezik, például az Osztrák Szövetségi Statisztikai Szolgálat 1931-es gazdaság és társadalomstatisztikai célú névjegyzékében. Miközben az egyénnek mint strukturális alkotóelemnek integritását megbontotta, s éppen ezzel érte el azt, hogy kategóriái a legközelebb kerültek az egyéni státus összetettségének tükrözéséhez.

³⁷⁸ „Általában és különösen hangsúlyozni kell, hogy egy foglalkozás foglalkozási jegyzékbe sorolása sohasem mondhat ki a rangsorra nézve ítéletet.” SYSTEMATISCHE Verzeichnis 1931. 7-9.

IRODALOMJEGYZÉK

ALOIS, Gehart. 1990. Von der Direction der Administrativen Statistik zum Österreichischen Statistischen Zentralamt 1840-1990. (Hrsg. von Ö.S.Z.A.) Wien. 1990. 82 p.

ÁLTALÁNOS JELENTÉS. 1900. In: A Magyar Korona Országainak 1900. évi Népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása községenként. Magyar Statisztikai Közlemények .Új sorozat. 2. kötet. Bp. 1904.

ANALYTISCHE BEARBEITUNG. 1900. Analytische Bearbeitung der Berufsstatistik. I. Einleitung. (Berufsschema). In: Berufsstatistik nach den Ergebnissen der Volkszählung vom 31. Dezember 1900 in den Reichsrathe Vertretenen Königreichen und Ländern. Österreichische Statistik. LXVI. Band. I. Heft. Analytische Bearbeitung und Reichübersicht. Bearbeitet von dem Bureau der K.K. Statistischen Zentralkommission. Wien. Aus der Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei. 1904. S. I-XII.

ANDORKA Rudolf. 1997. Bevezetés a szociológiába. Bp. (Osiris K.) 1997. 662.

ABMANN Klaus-STAVENHAGEN Gerhard. Handwerkweinkommen am Vorabend der industriellen Revolution. Materialien aus dem Raum Braunschweig-Wolfenbüttel. Göttingen. (Otto Schwarz&Co.) 1969. 143.

BABITS Mihály. /1919/ 1999. Egy költő története. In: Babits Mihály és Molnár Ferenc kiadatlan írásai az Imre Sándor-hagyatékban. Közli Vörös Boldizsár. =Történelmi Szemle XLI. évf. 1999, 1-2. sz. 177-189.

BÁCSKAI Vera. 1988. Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején. Bp. (Akadémiai K.) 1988. 232.

BARTH-BARTHENHEIM. 1819.a. Obrigkeiten: BARTH-BARTHENHEIM, Johann Ludwig Ehrenreich von (1819). Das politische Verhältniß der verschiedener Gattungen von Obrigkeiten zum Bauernstande im Erzherzogtum Österreich unter der Enns. Neue unveränderte Aufl. Wien und Triest (Geistiger) 1819. Bd. 1-5.

BARTH-BARTHENHEIM. 1819.b. Allgemeine & Besondere Oesterreichische Gewerbs- und Handelsgesetzkunde. Bd. 1-5.

Bd. 1-3. Ein Versuch von **Allgemeine** Oesterreichische Gewerbs- und Handelsgesetzkunde mit vorzüglicher Rücksicht auf das Erzherzogtum Öst. unter der Enns.. Johann Ludwig Ehrenreich von Barth-Bartheim.Wien. (Bey J.G. Ritter von Möse sel. Witwe.) 1819.

Bd. 4-5. Ein Versuch von **Besondere** Oesterreichische Gewerbs- und Handelsgesetzkunde mit vorzüglicher Rücksicht auf das Erzherzogtum Öst. unter der Enns.. Johann Ludwig Ehrenreich von Barth-Bartheim.Wien. (Bey J.G.Ritter von Möse sel.Witwe.) 1819.

BART-BARTHENHEIM. 1821. BART-BARTHENHEIM, Johann Ludvig Ehrenreich Graf von. (1821) Politische Verfassung der Israeliten im Lande unter der Enns, und insbesondere in der k.k. Haupt- und residenzstadt Wien. Wien (Verlag von J.B. Wallisbauer) 1821. 367 p.

BART-BARTHENHEIM. 1843. BART-BARTHENHEIM, Johann Ludvig Ehrenreich Graf von.

Das Ganze der österreichischen politischen Administration mit vorzüglicher rücksicht auf das Erzherzogtum Österreich unter der Enns. In systematisch geordneten Abhandlungen dargestellt(sic!) von J.L.B-B. etc. Wien (Verlag von J.B. Wallisbauer) 1843. 532 p.

BAUDRILLART, Henrik. /1851 körül/ 1863. A politikai gazdaság(!) kézikönyve. B.H. francia műve nyomán kidolgozta Keleti Károly. Pest (Emich Gusztáv Tulajdona) 1863. 419 p.

BENDA Kálmán. 1952-1957. A magyar jakobinusok elleni felség sértési és hűtlenségi per iratai. I-III. Bp. (Akadémiai K.) 1952-1957.

BENDA Gyula. 1981. Fényes Elek forrásai. =Agrártörténeti Szemle. 1981. 365-380.

BERLÁSZ Jenő. 1967. A pest-budai céhes ipar válsága és a Ferenc-kori céhszabályozás. =Századok. CI. évf. 4-5 .sz. 546-582.

BEÖTHY Leó. /1878/ 1880. A társadalom keletkezéséről. Székfoglaló értekezés. 1878. március 11. In: Értekezések a társadami tudományok köréből. Bp. (MTA Könyvkiadóhivatala) 1880. 98 p.

BERNÁT Gyula. 1935. Az abszolutizmus földtehermentesítése Magyarországon. Bp. (Királyi Magyar Egyetemi Nyomda) 1935. 294 p.

BERUFSSTATISTIK. 1900. Berufsstatistik nach den Ergebnissen der Volkszählung vom 31. Dezember 1900 in der Im Reichsrath Vertretenen Königreichen und Ländern. 1. Heft. Analytische Bearbeitung und Reichsübersicht. Bearbeitet von dem Bureau der K.K. Statistischen Zentralkommission. Wien (K.K.Hof- und Staatsdruckerei) 1904.

BEVÖLKERUNG UND VIEHSTAND. 1857. Bevölkerung und Viehstand von Ungarn (Sämmtliche fünf Verwaltungsgebiete). Nach der Zählung vom 31. Oktober 1857. Herausgegeben vom k.k. Ministerium des Inneren. Wien 1859.

BÓDY Zsombor. 2003. Egy társadalmi osztály születése. A magántisztviselők társadalomtörténete 1890-1938. Bp. (L'Harmattan) 277 p.

BOKOR Gusztáv. 1896. A magyar hivatalos statisztika fejlődése és szervezete. Bp. (Pesti Könyvnyomda Rt.) 1896. 247 p.

BORZSÁK István. 1998. Utószó. In: Tacitus összes művei. Szeged (Szukits Könyvkiadó) 1998. 399-421.

BOURDIEU, Pierre. /1966/ 1971. Osztályhelyzet és osztálypozíció. In: Francia szociológia. (Válogatás) Bp. (Közgazdasági és Jogi K.) 1971. 402-431.

BÖLÖNI FARKAS Sándor. 1984. Napnyugati utazás. Napló. Bp. (Helikon K.) 1984. 632 p.

BREISKY, Walter. 1930. Zur Einführung und Erläuterung. In: WIRTSCHAFT UND SOZIALSTATISTIK. 1931. 3-11.

BRUNNER, Otto. 1954. Die Freiheitsrechte in der altständischen Gesellschaft. In: Aus Verfassung und Landesgeschichte. Festschrift Theodor Mayer. Bd. I. Lindau-Konstanz. 293-304.

BUČEK, Josef. 1974. Methodische Probleme der Auswertung von Massenquellen am Beispiel der wiener magistratischen Verlassenschaftsabhandlungen (im Jahre 1785). Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der Philosophischen Fakultät der Universität Wien. Wien. 1974. 1-2. Teil. 666 p.

BUCKLE, H. Tamás. 1873-1881. Anglia művelődésének története. Magyarul kiadják: Endrődi Sándor, Fedler József, György Aladár, György Endre, Láng Lajos és Márkus Miklós. 1-10. kötet. Pest, 7-10. köt. 1881-ben Budapest (Aigner Lajos Kiadó)

BUDAY László. 1922. A statisztika elmélete és története. Bp. (Németh József könyvkiadóvállalata) 1922. 219.

BÜROKRÁCIA 1984: BÜROKRÁCIA Ausztriában, Magyarországon és Németországban. Szemelvények az 1984-ben az MTA Történettudományi Int. Bp.-en rendezett „Szűkkörű konferencia” =Történelmi Szemle. 1987-1988/ 1.sz. 1-37.

CARLYLE, Tamás. /1831/ 1913. *Sartor Resartus*. Teufelsdröck professzor élete és tanai. Ford. Tamkó Béla. Bp. (Franklin) Olcsó könyvtár, 1707-1716. sz. 1913. 386 p.

CIS. Congrès International de Statistique à la Haye. 7ème session. La Haye. 1869.

COMMERZIAL-GEWERBE. 1862. Die Steuerpflichtigen Gewerbe des Österreichischen Kaiserstates im Jahre 1862. II. Commercial-Gewerbe. =Mitteilungen aus der Gebiete der Statistik. Herausgegeben von der k.k. Statistischen Zentralamts-Commission. Zwölfter Jahrgang. IV. Heft. Wien. 1866. 1-13.

CZOERNIG és a magyar műipar. =Hetilap 1845. 35. szám.

CZUCZOR Gergely és FOGARASI János. A magyar nyelv szótára. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából. Pest-Bp. (Emich G.-Athenaeum) 1861-1874. 1-6 kötet.

CSETRI Lajos. 1990. Egység vagy különbség? Nyelv és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában. Bp. (Akadémiai K.) 1990. 372 p.

CSIZMADIA Károlyné-VARGA Alajosné. 1998. Az iskolázottság és a szakképzettség mérése a népszámlálási program keretében. In: Népszámlálás az ezredfordulón. Tanulmányok. Bp. (KSH) 72-103.

DÁNOS Árpád. 1929. Ipari káté. A magyar ipar története és legújabb szabályozása. Bp. Athenaeum) é.n. (1929) 259 p.

DÁNYI Dezső – DÁVID Zoltán. 1960. Szerk. Az első magyarországi népszámlálás, 1784-1787. Bp. (KSH Könyvtár-Művelődési Minisztérium Levéltári Osztálya. 1960.

DÁNYI Dezső. 1985. Az első magyarországi népszámlálás. Történeti demográfiai füzetek. 2. KSH Népeség tudományi Kutató Intézete. Budapest. 1985. 76 és 96-97.

DÁNYI Dezső. 1993. Az 1850. és 1857. évi népszámlálás. Bp. (KSH Kiad.) 1993. 223 p.

DÁVID Zoltán. 1965. Statisztikai adatgyűjtések Magyarországon. =Statisztikai Szemle 1965. 5.sz. 513-524.

DEÁKY Zita 1996. A Bába a magyarországi népi társadalomban (18. század vége – 20. század közepe. Bp. (Centrál Európa Alapítvány). 1996. 204 p.

DEZSI Lajos 1899. Magyar író és könyvnyomtató a XVII. században. Bp. (Magyar Történeti Társulat. Magyar történeti életrajzok 33.) 211-332.

DIDEROT, Denis. /1773/ 1963. Egy este otthon. In: Házasság és hűség. H.n. (Gyomán nyomtatták.) 1963. 7-73.

A DOGMATIKA KÉZIKÖNYVE. 1997. Szerk. Theodor Schneider. I-II. kötet. Bp. (Vigilia Kiadó) 1997. (Magyar Helikon) 1963. 227 p.

DÓKA Klára. 1979. A pest-budai céhes ipar válsága. Bp. (Akadémiai K.) 1979. 237 p.

DOMOKOS-NAGYBÁKAY. 1992. Magyarország kézművesipartörténetének válogatott bibliográfiája. Szerk. Domokos Ottó – Nagybákay Péter. Bp. (MTA Néprajzi Kutatóintézet) 1992. 461 p.

DROYSEN, Gustav. /1857/ 1994. Historika. (Részlet) A historika alapvonala. Ford. Csejtei Dezső. In: Ész, élet, Egzisztencia. IV. Történetfilozófia 1. Szerk. Csejtei Dezső, Dékány András, Laczkó Sándor, Simon Ferenc. Szeged. (Kiadja a Pro Philosophia Alapítvány) 1994. 49-151.

DURDIK, Cristel. 1973. Bevölkerungs- und Sozialstatistik in Österreich im 18. und 19. Jahrhundert. In: Heimhold Helzmanovszki Hrsg. Beiträge zur Bevölkerungs- und Sozialstatistik Österreichs. Nebst mit einem Überblick über die Entwicklung der Bevölkerungs. und Sozialsztatistik. Wien. (Verlag für Geschichte und Politik) 1973. 225-266.

DURDIK, Cristel. 1974. Bibliographischer Abriss zur Bevölkerung- und Sozialstatistik der Habsburgermonarchie im 19. Jahrhundert. Im Rahmen des Projektes „Untersuchungen über den Wandel der sozialen Struktur Österreichs in der Zeit von 1740-1918“ des Fonds zur Förderung der wissenschaftlichen Forschung unter Leitung von Univ. Prof Dr. Alfred Hoffmann. Wien. 1974. 209 p.

DURKHEIM, Émile. /1893/ 2001. A társadalmi munkamegosztásról. (Csákó Mihály ford.) Bp. (Osiris K.) 2001. 435 p.

ECKHART FERENC. /1932/ 1958. A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon. 1780-1815. Bp. (Akadémiai Kiadó) 1958. 492 p.

EHMER, Josef. 1998. Traditioneles Denken und neue Fragestellungen zur Geschichte von Handwerk und Zunft. In: Friedrich Lenger Hg. Handwerk, Hausindustrie und die historische Schule der Nationalökonomie: Wirtschafts- und gewerbewirtschaftliche Perspektiven 1. Bielefeld. (Verl. für Regionalgeschichte) 1998. 19-77.

ELLIOTT, Philip. 1972. The sociology of professions. London (Macmillan) 1972. 180 p.

ELŐD István. 1980. Egyháztan. Második javított kiadás. Bp. (Katolikus teológiai jegyzetek. 1980. 229 p.

ENDREI Walter. 1989. Patyolat és posztó. Bp. (Magvető Kk.) 1989. 247 p.

EPERJESSY Géza. 1967. Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon. (1686-1849. Bp. (Akadémiai K.) 1967. 278 p.

EPERJESSY Géza. 1988. A szabad királyi városok kézművesipara a reformkori Magyarországon. Bp. (Akadémiai.K.) 1988. 427 p.

ERDÉLYI János. 1843. Nemzeti iparunk. Bővítve 's jegyzetekkel kísérve kiadta Fényes Elek. Pesten. (Heckenast Gusztáv sajátja) MDCCCXLIII. 424 p.

ERDMANN Gyula. 1987. A Zemplén megyei nemesség tagozódása, jövedelmi viszonyai a 19. század első felében. In: Rendi társadalom-polgári társadalom. Salgótarján. 1987. 85-99.

ERGEBNISSE 1910. Besetzung der Berufsgruppen & Berufsarten. In: Berufsstatistik nach den Ergebnissen der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 in Österreich. I Heft des dritten

Bandes der Volkszählungsergebnisse. Hauptübersicht und Besprechung der Ergebnisse. Bearbeitet von dem Bureau der K.K. Statistischen Zentralkommission. Wien. Aus der Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei. 1916. 20-25.

ERGEBNISSE 1934. Ergebnisse der in der Republik Österreich den 22. März 1934. durchgeführte Volkszählung. B. Die berufsstatistischen ergebnisse. Wien. 85-101.

FÁBIÁN Pál. 1949. Céhes iparágaink elnevezései a reformkorban. =Magyar Nyelv. XLV.évf. 1949. 2. sz. 174-179.

FARAGÓ Tamás. /1996/ 2003. Céhek és kézművesek Magyarországon a 17-19. században a számok tükrében. Gondolatok a céhkataszter forrásértékéről és hasznáról. In: Rendi társadalom-Polgári társadalom 10. A társadalomtörténet-írás helyzete hazánkban. Ipar és társadalom a 18-20. században. Salgótarján-Bp. (Hajnal István Kör-Nógrád Megyei Levéltár-Budapest Főváros Levéltára. 2003. 79-141.

FARAGÓ Tamás. 2004. Szolga- és cselédnépesség a történeti Magyarországon a számok tükrében az első világháború előtt. In: Történeti demográfiai évkönyv. 2004. Bp. (KSH Népeségtudományi K.I.) 2004. 23-47.

FAZEKAS Mihály. /1816/1941. 12. Ludas Matyi. Eredeti magyar rege négy levonásban. In: Ludas Matyi és más költemények. Bp. (Magyar Népművelők Társasága Kiadása. Magyar klasszikusok.) 1941. 95.

FÉNYES Elek. 1836. Magyar országnak 's a' hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geográfiai tekintetben. 1-6. Pesten. (Trattner-Károlyi nyomtatása) 1836-1840.

FENYŐ István. 1969. A haza és valósága. Fényes Elek a reformkor évtizedeiben. In: u.ő. Haza és tudomány. A hazai reformkori liberalizmus történetéhez. Bp. (Szépirodalmi K.) 1969. 321-430.

FENYŐ István. 1997. A centralisták. Egy liberális csoport a reformkori Magyarországon. Bp. (Argumentum Kiadó) 1997. 430 p.

FICKER, Adolf. 1868. Bericht über die von der K.K. Statistischen Central-Commission entworfenen Formulare und Instruktionen für die Volkszählung vom 31. December 1868. 2. Ausgabe. Wien. 62.

FICKER, Adolf. 1869. Die Völkerstämme der Österreichisch-Ungarischen Monarchie, ihre Gebiete, Grenzen und Inseln. Historisch, geographisch statistisch dargestellt. In: Mitteilungen aus dem Gebiete der Statistik. Jg. XV./4. Wien 1869.

FICKER, Adolf. 1870. Vorträge über die Vornahme der Volszählung in Österreich. = Mitteilungen aus der Gebiete der Statistik. Herausgegeben von der k.k.Statistischen Zentrala-Commission. Fünf und zwölfter Jahrgang. II. Heft. Wien, 1870. 53-141.

FICKER, Adolf. 1876.A. Unterricht in der Statistik an den österreichischen Universitäten und Lyceen in den Jahren 1769-1849 und die literarischen Leistungen der Professoren auf diesem Gebiete. =Statistische Monatschrift II. Jg. (Wien, 1879.) 49-74.

FICKER, Adolf. 1876.B. Lambert Adolf Quetelet. =Statistische Monatschrift. Separat. Wien. 1876. 9.

FINÁLY Henrik. /1884/ 1991. Reprint. A latin nyelv szótára. A kútfökből a legjobb és legújabb szótárirodalomra támaszkodva összeállította F.H. Bp. (Franklin Társ.) 1884. 2134 p.

FÓTI János-LAKATOS Miklós. 1998. A népesség gazdasági aktivitási és foglalkoztatottsági összetételének vizsgálata népszámlálási módszerekkel. In: Népszámlálás az ezredfordulón (Tanulmányok) Bp. (KSH) 1998. 104-123.

FRANK Ignác. /Reprint 1987./ 1845. Az osztó igazság törvénye Magyarhonban. I. Rész. Budán. /Reprint 1987./ 1845. 753 p.

FÜGEDI Erik. 1966. A 18. századi lélekösszeírások története. =Demográfia. 1966. IX. évf. 3. sz. 366-378.

FÜR Lajos. 1965. Jobbácsföld – parasztföld. In: Szabó István szerk. A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. 1848-1914. Tanulmányok. Bp. (Akadémiai K.) I. köt 31-53.

GAJÁRY István. 1995. Óbuda mezőváros lakosságának foglalkozási összetétele a 18. század végén. In: Rendi társadalom-Polgári társadalom 4. Mezőváros – kisváros. A Hajnal István Kör kezshelyi konferenciája 1990. június 23-25. Debrecen 1995. 137-144.

GÁRGONY Géza (Ziegler Géza) 1886. A néptanító és az úri osztály. =Tanítóbarát. Havi közlő. Szerk Ziegler Géza. I. köt. Bp. 1886. 81-82. (Közli Köte Sándor és Ravasz János szerk. Dokumentumok a magyar nevelés történetéből. 1849-1919. Bp. (Tankönyvkiadó) 1979. 182-183.)

GELLÉRI Mór 1912. Hetven év a magyar ipar történetéből. Az Országos Iparegyesület működése. 1642-1912. Bp. (Az O. Iparegyesület K.) 1912. 958.

GEORGES, Karl Ernst. 1913. Ausführliches lateinisch-deutsches Handwörterbuch. Aus den Quellen zusammengetragen und mit besonderer Bezugnahme auf Synonymik und Antiquitäten unter Berücksichtigung der Besten Hilfsmittel. Ausgearbeitet von K.E.G. Achte verbesserte und vermehrte Auflage von Heinrich Georges. Bd.1-2. Hannover und Leipzig (Hahnsche Buchhandlung) 1913. 3107+3575 p. (Deutsch-lateinisches. siebente (...) A. u.ott 1882. Bd. 1-2. 2031+2051 p.)

GERGELYFFI András. 1809. Technológia, avagy mesterségek és némely alkotmányok rövid leírása, G.A. O. által. Pozsony. (Weber Simon Péter költségével és betüivel) 1809. 197 p.

GEWERBLICHE BETRIEBSZÄHLUNG. 1930. Gewerbliche Betriebszählung in der Republik Österreich vom 14. Juni 1930. Systematisches und alphabetisches Verzeichnis der Gewerbearten und Gewerbebenennungen. Hrsg. von Bundesamt für Statistik. Wien (Druck und Verlag der österreichischen Staatsdruckerei). 1933.

GÜRTLER, Alfred. 1909. Die Volkszählungen Maria Theresias und Josef II. 1753-1790. Innsbruck. (Wagner) 152 p.

GYULAY Lajos gr. naplótöredékeiből. (1815-1834) 1875. Kiadja Kuun Géza gr. Bp (Athenaeum). 261 p.

HAEMERLE, Albert. 1933. Alphabetisches Verzeichnis der Berufs- und Standesbezeichnungen vom ausgehenden Mittelalter bis zur neueren Zeit. München. (Selbtverlag) 1933. 261 p.

HAJNAL István. /1944/ 1993. A gépkorszak kialakulása In: Technika és művelődés. Tanulmányok. Válogatta, etc. Glatz Ferenc. Bp. (História. MTA Történettudományi Intézete) 1993. 299-355.

HAJNAL István. /1946/ 1993. A gép és az ember. In: Technika és művelődés. Tanulmányok. Válogatta, etc. Glatz Ferenc. Bp. (História. MTA Történettudományi Intézete) 1993.

HALMOS Károly. 1995. Rangemelések a Habsburg monarchiában. (A rendi kontinuitás statisztikai elemzési lehetőségei az újnemesek és a gazdasági elit példáján) In: Vera (nem csak) a városban. Rendi társadalom-Polgári társadalom. Suplementum. Szerk. A. Varga László. Hajnal István Kör. 1995. 445-481.

HANGEL Flóra. 1940. A szekszárdi céhek története. A Pécsi Egyetem Történeti intézetének értekezései 18. Pécs. (Dunántúl Egyetemi Könyvkiadó) 1940. 48 p.

HAVRÁNEK, Jan. 1984. Az osztrák bürokrácia és a csehek. In: BÜROKRÁCIA 1984. 24-28.

H. BALÁZS Éva. 1967. Berzeviczy Gergely a reformpolitikus. Bp. (Akadémiai Kaidó) 1967.

H. BALÁZS Éva 1989. A felvilágosult abszolútizmus Habsburg variánsa. In: Ember Győző-Heckenast Gusztáv szerk. Magyarország története 1689-1790. 2. köt. (Akadémiai Kiadó) 831-926.

HECKE, Wilhelm. 1912. Die Methode und Technik der österreichischen Volkszählungen. = Statistische Monatschrift. N.F. 1912. 470.

HECKE, Wilhelm. 1916-1917. Die Zahlung des Berufswechsels. = Allgemeines Statistisches Archiv. 10. (1916-1917)

HEILIG Balázs. 2000. Paraszti háztartások és háztartásciklusok Szőlőszárdon a 19. század második felében. In: KSH. Népeségtudományi Intézetének 2000. évi Történeti demográfiai évkönyve. Bp. 2000. 225-265.

HEINDL, Waltraud. 1984. A felsőszintű bürokrácia kialakulása Ausztriában.(1780-1867) (Kérdések, módszerek, források) /Egy tervezett vizsgálatról! In: BÜROKRÁCIA 1984. 24-28.

HÉRODOTOSZ. 1967. A görög-perzsa háború. Részletek. (Terényi István ford.) Bp. (Gondolat) 1967. 492 p.

HEUVEL, Gerd van den. 1988. *Féodalité, Féodal.* In: *Handbuch politisch-sozialer Grundbegriffe in Frankreich 1680-1820.* Hrsg. von Rolf Reinhard etc. München (R. Oldenbourg V.) 1988. 2-54.

HILSCHER Rezső. 1928. *Bevezetés a szociálpolitikába.* Bp. (Szövétnék-Kiadás) 1928. 239 p.

HIRSCHMAN, Albert O. /1976/ 1998. Az érdek és a szenvedélyek. Politikai érvek a kapitalizmus mellett annak győzelme előtt. Bp. (Jószöveg Tankönyvek Kiadó) 149 p.

HISCO. 1998. Historical International Standard Coding of Occupations: Status quo after Coding 500 frequent male occupations. HISMA (Historical International Social Mobility Analysis) Berlin Max Planck Institute for Human Development. Occasional Papers & Documents Series. No. 3/1998. 190 p.

HOBBS, Thomas /1650 körül/ 1999. Leviatan vagy az egyházi és világi állam formája és hatalma. Ford. Vámosi Pál. 1981. (Kossuth K.) 1999. I-II.köt.

HOFER Tamás. 2000. Eine ungarische würdigung Riehls. 1862. Notizen zur Eigenart der ungarischen Gesellschaft. In: *Volkskultur und Moderne Europäische Ethnologie zur Jahrtausendwende.* Festschrift für Konrad Köstlin zum 60. Geburtstag am 8. Mai 2000. Wien. (Selbstverlag des Instituts für Europäische Ethnologie) 61-70.

HORVÁTH Gergely Krisztián. 2002. 'Statistica' és a 'polgárisodás' a reformkori Magyarországon. IN. u.ő szerk. 'Honisme' és 'Statistica' (1819-1848) Bp. (Új Mandátum Kk.) 2002. 198 p.

HORVÁTH Gergely Krisztián. 2005. Útlevélpolitika a rendi korszak végén. Moson vármegyei tapasztalatok. =REGIO. 2005/1. sz. 27-51.

HORVÁTH Mihály. 1840. Az ipar és kereskedelem története Magyarországon, a három utolsó század alatt. Budán (A Magyar Kir. Egyetem betűivel) Facsimile 1984. 390 p.

HUNFALVY Pál. 1852. A társadalom, vagy Stein, Widman és Riehl. =Új Magyar Múzeum. 1852. 1-2. rész. 635-663, 704-719.

HORVÁTH Róbert. 1963. Hatvani István professzor (1718-1786) és a magyar statisztikai tudomány kezdetei. Bp. (Közgazdasági és Jogi K.) 1963. 323 p.

HORVÁTH Róbert. 1970. François Quesnay „*Tableau Economique*” és a mai statisztika.= Statisztikai Szemle. 1970. 10. sz.

HORVÁTH Róbert. 1972. A statisztikai módszer és elmélet kérdései Bezeviczy Gergely műveiben. Bp. (Statisztikai K.V.) 1972. 135 p.

IGGERS, Georg G. /1968/1988. A német historizmus. A német történetfelfogás Herdertől napjainkig. Bp. (Gondolat) 1988. 593 p.

INAMA-STERNEGG, Karl Theodor von 1882. Zur Charakteristik des Grossgrundbesitzes in Österreich. In: Die Statistik des Grundeigentums und die soziale Frage. (Abhandlungen) = Statistische Monatschrift VIII. Jahrgang (1882) 157-169.

INDUSTRIE 1850. Fabrikan und Gewerbe im Jare 1850. In: Mitteilungen aus dem Gebiete der Statistik. Hrsg. von der Direction der administrativen Statistik im k.k. Handels-Ministerium. Erster Jahrgang. I. Heft. Wien (Verlag von Carl Gerold) 1850. 484-491.

ISCO 1949. International Standard Classification of Occupations. Studies and Reports. New series, No. 15. Geneva. (Published by the International Labour Office) 1949. 139 p.

ISCO-88. International Standard Classification of Occupations. ISCO-88. Reports. 265 p. + Indexes. Notes on the ISCO-88 Index of Occupational Titles. 266-457. p. Geneva. International Labour Office. 1990.

I. TÓTH Zoltán. 1946. Az erdélyi román nacionalizms első százada. 1697-1792. Bp. (Atheneum Rt.) 1946. 412.

JEKELFALUSSY József. 1882. Népünk hivatása és foglalkozása az 1880-ban végrehajtott számlálás szerint. Értekezések a nemzetgazdaságtan és statisztika köréből. I. 3. Bp. (MTA Könyvkiadó-hivatala) 1882. 26 p.

JEKELFALUSSY József. 1884. lásd LÁNG Lajos és JEKELFALUSSY József. 1884. Magyarország népességi statisztikája. A)Az álló népesség. I. Fejezet. A népszámlálások 33-52.

JEKELFALUSSY József. 1886. Összeáll. Magyarország iparstatisztikája 1885-ben. Hivatalos statisztikai Közlemények. Kiadja az Orsz. Magyar Kir. Statisztikai Hivatal. 1886.

JEKELFALUSSY József. /1891/ 1892. Magyarország iparosainak és kereskedőinek cím- és lakjegyzéke. Szerk. J.J. Bp. (Pesti Könyvnyomda Rt.) 1892. 2435 p.

JEKELFALUSSY József. 1893. Emlékbeszéd Keleti Károly fölött. 1893. április 24. In: Emlékbeszéd a M.T. Akadémia tagjairól. Hetedik kötet. Bp. (MTA) 1893. 30 p.

JÖCKLE, Clemens. 1994. Szentek lexikona. Ford. Bangha Katalin, magyar szentek Török József. Bp. (Dunakönyv) 1994. 415.

JUSTI, Johann Heinrich Gottlob von. 1756. Grundsätze der Policey-Wissenschaft. Göttingen. 1756.

KAELBLE, Hartmut. 1987. Das aristokratische Modell im deutschen Bürgerum des 19. Jahrhunderts: Ein europäischer Vergleich. Vortrag am 5. November 1986 am ZIF Bielefeld. (Freie Universität) Berlin. 19 p.

KANT, Immanuel. /1783/ 1961. Grundlegung zur Metaphysik der Sitten. Stuttgart (Philipp Reclam jun.) 1961. 158 p.

KASCHUBA, Wolfgang. 2004. Bevezetés az európai etnológiába. Derecen (Csokonai K.) 2004. 236 p.

KASSICS Ignác. 1835. Mester-Embereket, ezeknek Legényeit, és Tanítványait, (...)nem különben a' Mester-Czéheket illető (...) Kegyelmes Királyi Rendeléseknek KIVONATAI - készítette és kiadta Kassics Ignác, A' Fő Méltóságú Magyar Királyi Udvari Kancelláriánál Hites Udvari Agens, mindkét Törvényszéki Ügyvéd, Tekintetes Nemes Veszprim, Somogy és Békés Vármegyéknek Tábla-Bírája. Bécsben 1835. Nemes Haykul Antal betűivel. 356 p.

KASZÁS Marianne. 1996. Céhek, ipartársulatok, ipartestületek iratai. Bp. (Magyar Országos Levéltár) 1996. Levéltári módszertani és oktatási füzetek 2.

KELETI Károly. 1868. A statisztika hivatalos és tudományos művelése. MTA. Értekezések a társadalomtudományok köréből. I. 6. Pest (Eggenberger Ferdinánd Akad. Könyvkereskedésében) 1868. 41 p.

KELETI Károly. 1871.a. A Magyar Korona országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos háziállatok kimutatásával együtt. Az országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal . Pest . 1871. 479 p.

KELETI Károly. 1871.b. Hazánk és népe a közgazdaság és társadalomstatisztika szempontjából. Pest. („Athenaeum”) 1871. 471 p.

KELETI Károly. 1875.A. Quetelet elékezete. /1874/ 1875. Bp. (MTA Könyvkiadó-Hivatalában.) 1875. 24 p.

KELETI Károly. 1875.B. A gyakorlati statisztika kézikönyve. Bp. (Athenaeum Rt.K.) 1875. 219 p.

KELETI Károly. /1877/ 1878. Fényes Elek emlékezete. 1878. (1880-ban az Értekezések a társadalmi tudományok köréből.sorozatban is megjelent) Bp. (A MTA Könyvkiadó-hivatala) 1878. 37 p.

KELETI Károly. 1880. Zur Frage der Volkszählung in Jahre 1880. =Statistische Monatschrift.V.Jg. VII. Heft. 1-11.

KELETI Károly és mások. 1887. Magyarország gazdasági statisztikája. Láng Lajos szerk. Magyarország statisztikája. II. köt. Bp. (Athenaeum Társulat K.) 1887. 680 p.

KLENZL, Felix. 1934. Beruf und Betrieb. Ihre begriffliche Abgrenzung und ihre Bedeutung für das Ständeproblem. Berlin. (Carl Heymanns V.) 1934. 103 p.

KNIES, Carl Gustav Adolph. 1850. Die Statistik als selbstaendige Wissenschaft. Zur Lösung des Wirrsals in der Theorie und Praxis dieser Wissenschaft. Zugleich ein Beitrag zu einer kritischen Geschichte der Statistik seit Achenwall. Kassel (Verlag der J.Luckhardt'schen Buchhandlung. 1850. 175 p.

KONEK Sándor. 1868.a. A magyar korona országainak legujabb Népesedési mozgalmi. Székfoglaló értekezés. MTA. Értekezések a társadalomtudományok köréből. I. 4. Pest (Eggenberger Ferdinánd Akad. Könyvkereskedésében) 1868. 52 p.

KONEK Sándor. 1868.b. Az ausztriai magyar monarchia statisztikai kézikönyve. (Második kiadás 1857-es adatokkal. Heckenast) Pest. 1868.

KONEK Sándor. 1894. Egyházjogtan kézikönyve különös tekintettel a magyar állam egyházi viszonyaira. VII. kiad. Bp. (Franklin Társ.) 1894. 620 p.

KOPETZ, Gustav 1807. Österreichische politische Gesetzkunde oder systematische Darstellung der politischen Verwaltung in den deutschen, böhmischen und galizischen Pövinzen des öst. Kaisertumes. Wien. (im Verlage bey Kuffer und Wimmer in der Herrengasse) Erster Theil 1-2. Bd. (nincs több!) 476+757 p.

KOPETZ, Gustav 1829-1830. Allgemeine österreichische Gewerbs-Gesetzkunde, oder systatische Darstellung der gesetzlichen Verfassung der Manufacturs- und Handelsgewerbe in den deutschen, böhmischen, galizischen, italienischen und ungarischen Provinzen des österreichischen Kaiserstaates. 1-2. Bde. 535+607 p.

KÓSA László/1987/1996. A „Kis-Európa eszme” a magyar néprajzban. In: Nemesek, parasztok, polgárok. Néprajzi tanulmányok. Debrecen. 1996. 5-14.

KOSÁRY Domokos. 1942. Kossuth és a Védegylet. Bp. 1942.

KOSÁRY Domokos. /1977/ 1987. Értelmiség és kulturális elit a XVIII. századi Magyarországon. In: A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról. Bp. (Magvető K.)138-159.

KOSÁRY Domokos. 1983. Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp. (Akadémiai K.) 758 p.

KOVACSICS József szerk. 1957. A történeti sztatisztika forrásai. Bp. (Közigazdasági és Jogi Kiadó) 1957. 460 p.

KOZÁRI Mónika. 2005. A dualista rendszer. 1867-1918. H. n. (Pannonica K.) 2005. 320p.

KÖRÖSY, Josef von. 1900. Die Seculare Weltzählung von Jahre 1900. Denkschrift an die St. Peters-burger Session des Internationalen Statistischen Institutes. Berlin. 1897. 21-23.

KÖVÁRY László. 1847. Erdélyország statistikája. Kolozsvárott. (Tilsch János tulajdona) 1847. 296 p.

KÖVÉR György. 1996. Magyarország gazdaságtörténete a reformkortól az I. világháborúig. In: Honvári János szerk. Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig. Bp.(Aula K.) 1996. 261-333.

KÖVY Sándor /1798/ 1989 (Reprint) A' Magyar Törvényeknek Rövid Summája. A' Gyermek számára. Pozsonyban (Wéber Simon Péter költségével és bettűivel. 1798. 76 p.

KSH 1949. évi népszámlálás. 7. A foglalkozási statisztika országos eredményei. Készült 400 számozott példányban. Bp (állami Nyomda). 1950. 287 p.

KSH 1980. évi népszámlálás. 22. kötet. Foglalkozási adatok I.(1.rész) Bp. 1981. 552.

LAKATOS Ernő. 1942. A magyar politikai vezetőréteg 1848-1918.* Társadalomtörténeti tanulmány. Bp. (Saját kiadás) 1942. 99 p.

LÁNG Lajos és JEKELFALUSSY József. 1884. Magyarország népességi statisztikája. Láng Lajos szerk. Magyarország statisztikája. I. köt. Bp. (Athenacum Társulat K.) 1884. 491 p.

LÉDERER Pál. 1977. Bevezetés. In: LÉDERER Pál. Szerk. 1977. A foglalkozás presztizse. Tanulmányok. Bp. (Gondolat) 1977. 7-41.

LE GOFF, Jacques. /1999/2002. Assisi Szent Ferenc. Szilágyi András ford. Bp. (Európa) 2002. 212 p.

LEOPOLD Lajos. /1912/1987. A presztizs. Bp. /1912/ 1987. E. Bártfai László utószavával. Bp. (Magvető K.) 450 p.

LINK, Christoph.1984. Christentum und moderner Staat. Zur Grundlegung eines freiheitlichen Staatskirchenrechts im Aufklärungszeitalter. In: Christentum und modernes Recht. Beiträge zum Problem der Säkularisation. Hrsg. von Gerhard Dilcher und Ilse Staff. Frankfurt/Main. 1984. 110-128.

LIPPAY István. 1932. Az ipartestületeköl és az ipartestületek országos központjáról. Céhszabályok jogtörténeti fejlődése, alamint az 1932. évi VIII. t.c. magyarázata. Bp.(Pallas) 1932. 432 p.

LUCCA, Ignaz de. 1784. Summarium der Handelsleute, Banquier, Künstlet, Fabrikanten, Handwerker, Professionisten, Krämmer, und übrigen Gewerbe welche im Jahre 1784 in Wien vorhanden waren. In: Staatsanzeige von den kaiserlich königlichen Ländern 1784-1785. 835-843.

MAAS, Ineke & LEEUWEN, Marco H.D. van. HISCO Coding Principles. HISCO coding principles Status quo after having coded the 500 most frequent male occupations in Historical datasets from Belgium, Canada, England, France, the Netherlands and Sweden. In: HISCO. 1998. 190.

MAGDA Pál. 1819. Magyarországnak és a' határ őrző katonaság vidékének legújabb statisztikai és geographiai leírása. Pesten (Trattner János betűivel s' költségével) 1819.

MAGDA, Pál. 1832. Neueste statistisch-geographische Beschreibung des Königreichs Ungarn, Croatien, Slavonien und der ungarischen Militär-Grenze. Leipzig (Weygand) 1832. 522p.

MAGYAR NÉPSZÁMLÁLÁSOK előkészítése és publikációi. 1869-1990. Társadalmi rétegződés, osztálytagozódás csoportosítási rendszerei. I-III. kötet. (összeáll. Kepecs József.)

MAIKOW. L. 1972. Nomenclature des professions dans les tableaux du recensement. In: Congès International Statistique. Compte-rendu de la huitième session à St-Petersbourg. 1872. 1. 32 p.

MÁRKUS István. 1991. A talpazat dinamizmusa: parasztság és társadalmi fejlődés. In: Ismeretlen főszereplő. Tanulmányok. Bp. (Szépirodalmi Kiadó) 1991. 374-404.

MARX, Karl. /1867/ 1931. Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie. Ungekürzte Ausgabe.nach der zweiten Auflage von 1872. Berlin. (Gustav Kiepenhauer Verlag) é.n.1931. 768. -MARX, Karl. /1867/ 1973. A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata. Első kötet. Bp. (Kossuth Kk.) 820. 318 p.

MÁTYÁS Antal. 1955. Berzeviczy Gergely közgazdasági nézetei. =Statisztikai Szemle. 1955. szeptember.

MAYR György. /1877/ 1881. A társadalmi élet törvényszerűsége. Statisztikai tanulmányok. A magyar viszonyok figyelembevételével németből fordítva. Bp. (MTA Kiadóhivatala). 348 p.

MAZSU János. 1984. A Mo-i tisztviselő-értelmiségi réteg társadalmi szerkezetének változási folyamata a dualizmus időszakában. In: BÜROKRÁCIA 1984. 29-37.

MKO 1880. A Magyar Korona Országában 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos háziállatok kimutatásával együtt. I-II. köt. 1882.

MKO. 1891. A Magyar Korona Országában 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. In: Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam. II. kötet. I-II. rész. Budapest. 1892.

MEGNER, Karl. 1885. Beamte. Wirtschafts- und sozialgeschichtliche Aspekte des k.k. Beamtentums. Wien (Verlag der Ö.A.W.) 1885. 442 p.

MEINZINGEN, von Franz. Über die Berücksichtigungs des Berufes bei den Volkszählungen die auf dem Konskriptionspatent vom Jahre 1804 basieren. Statistische Monatschrift. 1896. 19.

MÉREI Gyula. 1951. Magyar iparfejlődés. 1790-1848. Bp. (Közoktatásügyi Kiadóvállalat) 1951. 425 p.

MITCHELL, B.R. 1962. Abstract of British Historical Statistics. Cambridge (University Press) 1962. 510 p.

MITTEILUNGEN aus dem Gebiete der Statistik. Herausgegeben von der K.K. Statistischen Central Commission. 12. Jahrgang. I. Heft. Wien. 1865.

MOLDOVÁNYI István. Ipar. (Szócikk) In: Magyar Jogi Lexikon. 1903. IV. köt. 358-360.

MOLDOVÁNYI István. Ipartestületek. (Szócikk) In: Magyar Jogi Lexikon. 1903. IV. köt. 374-376.

NAGY Lajos. /1973/ 1975. Kézművesipari mesterségnév szótár. Magyar- latin-mémet, latin-magyar-német, német-magyar-latin. In: A Magyarországi Céhes Kézművesipar Forrásanyagának Katasztere. Magyar-német-angol nyelven. Bp. (Készült a szolnoki Damjanich Lános Múzeum rotaüzemében 1000 példányban) I. köt. 180-248. Külön füzetben: Veszprém. 1973. 65 p.

NAUMANN-SPALLART, Franz Xaver von-SCHIMMER, Gustav Adolf. 1880. Dr. Adolf Ficker. Nekrolog. Separat-Abdruck aus dem Statistischen Monatschrift. Heft IV. April 1880. 8.

NÉPESSÉG FOGLALKOZÁSA 1900. A népesség foglalkozása részletesen. (Törvényhatóságoként) In: Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 9. kötet. A Magyar Korona Országai 1900. évi népszámlálása. IV rész. Bp. 1905.

NIETZSCHE, Friedrich. Sämtliche Werke. Kritische Studienausgabe. Hrsg. Giorgio Colli-Mazzino Montanari. Bd. 1-15. München-Berlin-New York. 1980.

ORGANISATION 1957. Lásd WIRTSCHAFT UND SOZIALSTATISTIK. 1951.

ORGANISATION UND TECHNIK 1957 (1951). Organisation und Technik und Methodik der Volkszählung vom 1. juni 1951. Bearbeitet und herausgeben vom Österreichische Statistische Zentralamt. Wien. 1957. Gépirat. (+ a felmérőknek kinyomtatott Beilage 1-3. Haushaltsbogen; Belehrung zur Ausfüllung des Haushaltsbogen; Volkszählung 1951/5. Bogen der Berfszählug)

OROSZ István. 1965. Differenciáció és kisajátítás. In: SZABÓ István szerk. 1965. 9-145.

ORTVAY Tivadar. /1891/1893. Pesty Frigyes rendes tag emlékezete. /1891/ In: Emlékbeszédok a M.T. Akadémia tagjairól. Hetedik kötet. Bp. (MTA) 1893. 39 p.

OSZETZKY Dénes. 1935. A hazai polgárság társadalmi problémái a rendiség felbomlásakor. Bp. (Kir. Magyar Egyetemi Nyomda) 1935. 137 p.

ŐRI Péter. 1994. Pest megyei járások lélekösszeírása. 1770-1780. In: KSH. Népeségtudományi Kutató Intézet. Történeti demográfiai füzetek 13. Bp. 1994/1. 43-80.

ŐRI Péter. 2002. Hatalom és demográfia. II. József népszámlálása Magyarországon I. KSH Népeségkutató Intézet Történeti demográfiai évkönyve. 2002. 39-73.

ŐRI Péter. 2003. A demográfiai viselkedés mintái a 18. században. Lélekösszeírások Pest megyében, 1774-1783. Bp. KSH. Népeségtudományi Kutató Intézet. 2003. 388 p.

Ö.S.=ÖSTERREICHISCHE STATISTIK 1882-1912. Neue Folge der Ö.S. 1913-1918.+Algemeines Statistisches Archiv. 1-93.

PÁLINKÁS Béla. 1907. Egyetemes pályamutató a pályaválasztás előtt álló ifjuság számára. Az összes iskolák, tanintézetek, képzők, tanfolyamok, stb. szervezeti- és vizsgálati

szabályzatai, az összes minősítő és szerfvező törvények, miniszteri rendeletek, utasítások, iskolai és tanintézeti értesítők, rendszabályok és prospektusok stb. stb. alapján. Összeállította P.B. fiumei állami tanító. Nagybányán (Kovács Gyula K.K.) 1907. 470 p.

PÁRIZ PÁPAI. 1767. Dictionarium hungarico-latinum, olim magna cura a clarissimo viro Alberto Molnár Sentziensi collectum; Tandem Revisum, & aliquot vocabulorum, in Molnárano defideratorum, millibus Latine redditis locupletatum, Studio & vigiliis Francisci Páriz Pápai Medicinae Doctoris, & in Alma Enyedina Publici Professoris. (...) Opera Petri Bod, de Tsernáton, V. D. Ministri M. Igeniensis. Nove huic Editioni nunc primum folertia Typographi addita Lingua Germanica. Cibinii Sumtibus Samuelis Sárdi Typographi Anno MDCCLXVII.

PARKER, Geoffrey. 1988. The military revolution. Military innovation and the rise of the West. 1500-1800. Cambridge. (Cambridge Uni. Press) 1988. 324 p.

PAULY Károly. 1827.a. Magyar tiszti írásmód a' polgári igazgatás' és törvénykezés' szótárával. A magyar ifjúság használására kiadta Pauly Károly magyar udvati concipista. Budán)A' Magyar Királyi Universitás' Betűivel az Egytemi Nyomda.) 1827. 541 p. (Ennek melléklete a „Polgári pörös szótár”)

PAULY Károly. 1827.b. Polgári és pörös szótár. Buda (Egyetemi Ny.) 159 p.

PERJÉS Géza. 1968. A katonai szempont uralomra jutásának kérdése a XVIII. századi Habsburg-birodalmi népszámlálásokban. In: A magyar hivatalos statisztika történetéből. Az V. magyar statisztikatörténet vándorgyűlés előadásai és korreferátumai. Gödöllő. 1967. május 23-25. Szerk. Huszár István. Bp.(KSH) 1968. 267-279.

PEST-SOLT MEGYE 1860. évi településstatisztikai leírása. Közreadja Horváth M. Ferenc és Szabó Attila. Bp. (Pest Megyei Levéltár) 2000. 370 p.

PÉTER Ferenc. 1814-1819. Családkönyv a nemes kiséri Péter családról. In: Szakál Aurél szerk. Péter család. Kiskunhalas (Thorma János Múzeum) 2000. 10-84.

PETŐFI Sándor. Összes költeményei. Bp. (Szépirodalmi K.) 1974.

POLÁNYI Károly. /1946/ 1997. A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei. Bp. (Mészáros Gábor kiadása) 374 p.

POZSGAY Péter. /1996/ 2003. Tolna mezőváros iparosai a 19. század közepén. In: Rendi társadalom-Polgári társadalom 10. A társadalomtörténet-írás helyzete hazánkban. Ipar és társadalom a 18-20. században. Salgótarján-Bp.(Hajnal István Kör–Nógrád Megyei Levéltár-Budapest Főváros Levéltára. 2003. 157-182.

PŘIBRAM, Karl. 1907. Geschichte der österreichischen Gewerbepolitik von 1740 bis 1860. Erster Band 1740 bis 1798. (nincs több) Leipzig. (Dunckler&Humblot) 1907. 614 p.

RÁKÓCZI Ferenc. /1717/1985. Emlékiratok. Vas István ford. Bp. (Szépirodalmi K.) 373 p.

RERUM NOVARUM. 1877. /1891./ 1991. XIII. Leó pápa apostoli körlevele a munkások helyzetéről. (Rerum Novarum) Ford. Prohászka Ottokár. Bp. (Szent István-társulat) 1891. Reprint. 62 p.

RÉVÉSZ Imre. 1856. A' protestáns egyházalkotmány alapelemei, a XVI. századi főbb reformátorok, vallástételek és egyházszervezetek bizonyítása szerint. Szarvason (Nyomtatott Réthy Lipót gyorsajtóján) 1856. 152 p.

RIEHL, Wilhelm Heinrich. 1862. Die deutsche Arbeit. Zweite unveränderte Abdruck. (Cotta'scher Verlag) Stuttgart. 1862. 330 p.

ROSCHER Vilmos /1860/ 1870. A mezőipar nemzetgazdaságtani elmélete. Kiss János ford. Pest (Eggenberger féle akadémiai könyvkereskedés) 1870. 361 p.

RÓZSA Miklós. 1982. A második magyar általános ipartörvényen alapuló iparigazgatás rendszere a 19. század végéig. In: II. Nemzetközi kézművesipar-történeti szimpozionum. 1982. augusztus 21-26. Veszprém. 1984. 1. köt. 111-190.

RUTSCHKA, Ludwig Sigfried.1955. Die Entwicklung der österreichischen Berufs- und Betriebssystematik. Wien (Kammern für Arbeiter und Ausgestellte für Niederösterreich) 1955. 210 p.

SASHALMI Endre. 2005. A nyugat-európai államfejlődés vázlata (1000-1700). II. rész. A modern állam kialakulása. = Világtörténet. 2005 ősz-tél. 3-28.

SCHELSKY, Helmut. /1965/ 1972 In: Berufssoziologie. Hrsg. von Thomas Luckmann und Walter Michael Sprondel. Köln (Kiepenhauer&Witsch) 1972. 25-35.

SCHWARTNER, Martin. 1798. Statistik des Koenigreichs Ungern. Ein Versuch von M.SCH. Pest.(Matthias Trattner) 1798. 606 p.

SEDLACZEK, Stefan. 1890. Die definitive Ergebnisse der Volkszählung am 31. Dez. 1890. in der
k.k. Reichhaupt und Residenzstadt Wien. Wien. 1891.

SEMENOV, P.-MAKSÉEV, A. 1872. Quelques question relatives au recensements de populacion. In: CIC. Compte-redu de la huetieme session a St.Pétersbourg. I. St.Pétersbourg. 1872. 21-30.

SEUTEMANN, Karl. 1902. Eine theoretische Begründung der Berufs und Gewerbe zählungen. In: Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volswirtschaft. 26. köt. Leipzig. 1902. 1496 p.

SMITH, Adam. /1776/ 1992. Nemzetek gazdasága. E gazdaság természetének és okainak vizsgálata. Bp. 1992. 373 p.

SOMBART, Werner./1912/é.n. Háború és kapitalizmus.Vezsenyi Béla ford. Bp. (Athenaeum) é.n. 260 p.

SOMOGYI Éva. 1968. Választójog és parlamentarizmus Ausztriában (1861-1907) Bp. (Ak.K.) 1968. 183 p.

SONNENFELS, Josephs von. 1771-1777. Grundsaeetze der Polizey - Handlung und Finanzwissenschaft. Wien (Kurzboek). 1771-1777. Bd. 1-3.

SPENCER, Herbert. 1885. The Great Superstition. In: The Man versus the State. London (Williams &Norgate) 1885. 78-113.

SPENCER, Herbert. /1857/ 1908. Spencer Herbert synthetikus pilozófiájának kivonata. Írta Collins F. Howard. Második kiadás. Bp. (Grill K.K.) 1908. 606 p.

SPENCER, Herbert. /1854-1870/ 1919. A haladás törvénye és oka. In: A haladás. (Essay-k) Bp. (Révai K.) 1919. 9-102.

SPENGLER, Oswald. /1923/ 1995. A nyugat alkonya. A világtörténelem morfológiájának körvonalai. I-II. kötet. Bp. (Európa Kk.) 1995.

SPRINGER, Johann. 1840. Statistik des österreichischen Kaiserstaates. Wien. (F. Becks Universitäts-Buchhandlung) 1840. Band I-II.

STAR. Statisztikai Adatrendszer. A statisztikai fogalmak meghatározásainak jegyzéke. (Módosított utánnnyomás) (Központi Statisztikai Hivatal) Budapest. 1983. 540 p.

STEIN, Lorenz Jakob von. 1890. Az államigazgatás és igazgatási jog alapvonalai, folytonos tekintettel Angol-, Francia és Németország törvényhozása és irodalmára. Fordította és a hazai viszonyokra és törvényhozásunkra való utalásokkal Kautz Gusztáv jogakadémiai igazgató. 2. kiadás. Bp. (Ráth Mór) 1890. 519 p.

STEUERPFLICHTIGEN 1862.: Die Steuerpflichtige Gewerbe des Österreichischen Kaiserstaates im Jahre 1862. =Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik. Herausgegeben von der K.K. Statistischen Central-Commission. 12. Jahrgang. I. Heft. I. *Industrial-Gewerbe* Wien, 1865.; U. ott 12. Jahrgang. IV. Heft. II. *Commerzial-Gewerbe*. Wien. 1866.

STOLTENBERG, H.L. 1937.. Geschichte der deutschen Gruppenwissenschaft. Bd I-II. Leipzig 1937.

SYSTEMATISCHES Verzeichnis der Berufe (mit einem alphabetischen Anhang) für Zwecke der österreichischen Wirtschafts- und Sozialstatistik. Wien. (Hrsg. von Ö St.Za.) 1961. (Az 1951-es jegyzékkel! Lásd ORGANISATION 1957.)

SZABÓ György. 1975. Sötétben tüdőklóbb a fény. Római szállóigék és aforizmák. Kolozsvár-Napoca. (Dacia Könyvkiadó) 1975. 200 p.

SZABÓ István. 1941. Nemesség és parasztság Werbőczy után. In: Úr és paraszt a magyar élet egységében. Szerk. Eckhardt Sándor. Bp. (Kiadja a Budapesti Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti karának Magyarságtudományi Intézete.) 1941. 44-80.

SZABÓ István. szerk. 1965. A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. 1848-1914. Tanulmányok. Bp. (Akadémiai K.) I-II. köt.

SZABÓ Sándor. 1994. „Országom visszanyertem én...” Visszaemlékezés. H.n. (Nap Kiadó) 2994. 269 p.

SZABÓ T. Attila. 1940. Kalotaszegi mester és foglalkozásnevek a XVII-XIX. századból.

=Ethnographia-Népélet LI.évf. 1940. 188-195.

SZABÓ T. Attila. 1947. Erdélyi népi mesterek és tisztségviselők a XVI-XIX. században. Kelemen Lajos hetvenedik születésnapjára. =Erdélyi Múzeum. Kolozsvár. 1947. 158-183.

SZÁVAY Gyula. 1927. A magyar kamarai intézmény és a budapesti kamara története (1825-1925) Hiteles kútfőkből és a kamara belső adataiból feldogozta Sz.Gy. a budapesti kamara főtitkára Bp. (A Budapesti Ker. és Iparkamara) 1927. 648 p.

SZÉCHENYI István. /1830/ reprint 1984. Hitel. Pesten (Petróczi Trattner J.M. és Károlyi István') 1830. 270 p.

SZÉCHENYI István. /1831/ 1903. Világ, vagyis felvilágosító töredékek némi hiba s előítélet eligazítására. Gróf Széchenyi István válogatott munkái. (bev. Beöthy Zsolt.) Bp. (Wodianer) 1903. I.köt. 165-352.

SZÉCHY Károly 1898. Gróf Zrínyi Miklós (1620-1662) 1-5. köt. Bp. (Magyar Történeti Társulat. Magyar történeti életrajzok 28, 33, 36, 37, 40.) 1896-1902.

SZENT BIBLIA, azaz Istennek ó és új testamentomában foglaltatott egész Szent Írás. Magyar Nyelvre fordította Károli Gáspár. Bp. (Brit és külföldi Biblia-társulat) 1935. 269 p.

SZILY Kálmán. /1902-1908./ A magyar nyelvújítás szótára. A kedveltebb képzők és képzésmódok jegyzékével. Bp. (Hornyánszky Viktor Kiadása) 1902-1908. Reprint. 1994. 662 p.

SZINNYEI József. 1891-1914. Magyar írók élete és munkái. I-XIV. kötet. Bp. (Hornyánszky Viktor Akad. Könyvkereskedése) 1891-1914.

TAFELN: Tafeln zur Statistik der österreichischen-ungarischen Monarchie. Zusammenge stellt von der Direktion der administrativen Statistik im k.k. Ministerium für Handel, Gewerbe und öffentliche Bauten. Neue Folge 1851-től.

TAGÁNYI Károly. 1896. Az 1828-iki országos összeírás végleges eredménnyel. Első közlemény. Vármegyék és kerületek. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle. III. évf.. 1896. 114-117.

THEOPHYLUS Presbyter /12.sz/ 1986. A különféle mesterségekről. *Schedula Diversarum Artium*. Takács vilmos bevezetőjével és jegyzeteivel. Bp. (Műszaki Kk.) 1986. 171 p.

THIRRING Gusztáv. 1903 Népesedésünk kútforrásai a múlt század első felében. *Értekezések a társadalomtudomány köréből*. XII. 10. (MTA Kiad.) Bp. 1903. 64-81.

THIRRING Gusztáv. 1938. Magyarország népessége II. József korában. Bp.(MTA Kiadása) 1938. 192 p.

THIRRING Lajos. 1983. Az 1869-1980. évi népszámlálások története és jellemzői. 1-2. rész. 1869-1980. (KSH Kiadás) Bp. 1983.

TOLNAI Vilmos szerk. Magyarító szótár a szükségtelen idegen szavak elkerülésére. Bp. (Hornyánszky V. Cs. és kir. könyvnyomdája) 1900. 296 p.

TÓTH Zoltán. 1986. Der gesellschaftliche Stand und Beruf des Individuums in den österreichischen und ungarischen Gesellschaftsstatistiken. Quellenkritische Analyse. In: *Bürgertum und bürgerliche Entwicklung in Mittel- und Osteuropa*. Hrsg. Vera Bácskai. Budapest. 1986. Band 2. 879-916.

TÓTH Zoltán. 1986. A századvégi foglalkozásstatisztika ágazati rendszere, mint rendi strukturális örökség. In: *Rendi társadalom - polgári társadalom*. 1. Történeti módszerek és források. Salgótarján. 1986. 407-419.

TÓTH Zoltán. 1987. Társadalmi státusz és foglalkozás az osztrák és a magyar társadalomstatistikában = *Statistikai Szemle*. 1987. 1. sz. 62-86.

TÓTH Zoltán. 1997. Liberale Auffassung der Ethnizität in der "Ethnographie von Ungarn" von Pál Hunfalvy. In: *Nation und nationalismus in wissenschaftlichen Standardwerken Österreich-Ungarns, ca. 1867-1918*. Hrsg. Csaba Kiss, Endre Kiss, Justin Stagl (Böhlau Verl) Wien-Köln-Weimar. 1997. 57-64.

TÓTH Zoltán. 2000. Távlati kép a történelmi parasztságról. In: *Magyar néprajz*. VIII. kötet. Társadalom. Szerk Paládi-Kovács Attila. 67-116, 945-954.

TÓTH Zoltán. 2000. A történész szerepe, állása és a módszer Buckle Henrik Tamás civilizációtörténetében. In: *Ünnep-hétköznapi-émlékezet. Társadalom- és kultúrtörténet határmezsgyéjén. Rendi társadalom-Polgári társadalom*. 14. A Hajnal

István Kör - Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája. Szécsény, 2000. augusztus 24-26. Rendi társadalom - polgári társadalom 14. Salgótarján, 2002. 9-20.

TÓTH Zoltán. 2003. Elfelejtett előzmények. A régi társadalomtörténet sajátos kérdéseinek kialakulásáról. In: Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek. Szerk. Bódy Zsombor - Ö.Kovács József. Bp. (Osiris) 2003. 57-109.

TREFORT Ágoston. 1862. A társadalom tudománya és Riehl munkái. =Budapesti Szemle. XIV.(1862) 291-304.

TÖRÖK János. 1841. Alcsuth gazdasági tekintetben. (Magyarország legjelesebb gazdasági s iparvállaltainak ismertetése. Első füzet: Alcsut. Buda (Magyar Gazdasági Egyesület) 1941. 177.

TRÓCSÁNYI Zsolt. 1955. Az 1848-1849-i Országos Statisztikai Hivatal. =Statisztikai Szemle. 1955. 3.sz. 216-228.

VARGA János. 1967. A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái. 1767-1849. Értekezések...új sorozat 41. Budapest, 1967. 154 p.

VARGA János. 1969. Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban. 1556-1767. Budapest. 1969. 614 p.

UCAKAR, Karl. 1985. Demokratie und Wahlrecht in Österreich. Zur Entwicklung von politischer Partizipation und statlicher Legitimationspolitik. Wien (Verlag für gesellschaftskritik) 1985. 656 p.

UNGÁR László. 1942. Szempontok a magyar polgári osztály kialakulásának vizsgálatához. =Századok. LXXII. évf. 1942. 9-10. sz.

VAJKAI Aurel. /1943/ 2003. Népi orvoslás Borsavölgyében. In: V.A. Népi gyógyászat. Bp.(Jószöveg kézikönyvek) 2003. 11-188.

VAJKAI Aurel. 1942. Népi orvoslás a dunántúli búcsújáróhelyeken. =Magyarságtudomány.1. 1942. 116-139.

VÁRI András. 1995. A gazdatiszti réteg kialakulása 1848 előtt: a gr. Károlyi és a hg. Batthiány család birtokainak gazdatisztjei a 18. század második, illetve a 19. század első felében. Bp. (Kandidátusi értekezés) 1995.

VÁRI András. 2002. Az agrárértelmiség helyzete a 19. század első felében. =Szociológiai Szemle. 12. évf. 2002. 2. 59-76.

VÍZNECKER Antal. 1893. Általános jelentés. In: A magyar korona országában az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. II. Rész. A népesség foglalkozása. 1893. 1-228.

VOLKSZÄHLUNG vom 31. Dezember 1910. Bd.C. Alphabetisches Verzeichnis der Beschäftigungen. K.k. Statistische Zentralkommission. Volkszählung vom 31. Dezember.1910. Bd. C. 100 p. Wien. 1911 Aus der kaiserl. königl. Hof- und Staatsdruckerei.

VOLKSZÄHLUNG vom 31. Dezember 1910. Systematisches Verzeichnis der Beschäftigungen. K.k. Statistische Zentralkommission Alphabetisches Verzeichnis der Beschäftigungen. Wien. Aus der kaiserl. königl. Hof- und Staatsdruckerei. 1911. Bd. D. 34 p.

VOLKSZÄHLUNG vom 31. Dezember 1910. Berufsstatistik nach den Ergebnissen der Volkszählung vom...in Österreich. =Österreichische Statistik. Neue Folge. Hrsg. von der K.k. Statistische Zentralkommission. Bd. 3. Heft 1. Hauptübersicht und Besprechung der Ergebnisse.. Wien. Aus der kaiserl. königl. Hof- und Staatsdruckerei. 1916.

VOLKSZÄHLUNG vom 1. Juni 1951.. /1951/1957. lásd: ORGANISATION UND TECHNIK.

VORSCHRIFT 1875. VORSCHRIFT für die militärisch-statistische Landesbeschreibung. Wien. Aus der kaiserlich-königlichen Hof- und Staaatsdruckerei. 1875. 41 p. Található: Kriegsarchiv. Kartensammlung K VII a 53-26 a..

VÖRÖS Károly. /1986/ 1987. A Főrendiház 1885. évi reformja. (Egy kutatás tervei és első eredményei) In: Rendi Társadalom - Polgári Társadalom. I. Salgótarján. 1986. 395-405.

VÖRÖS Károly. 1980. A magyarországi társadalom (1790-1848) In: Magyarország története 5. köt. 1790-1848. Szerk. Mérei Gyula-Vörös Károly. Bp. (Akadémiai K.) 1980.

- V. WINDISCH Éva. 1993. Az értelmiség létszámának kérdéséhez. 1784-1809. Klny. Emlékkönyv Kosáry Domokos 80. születésnapjára. Szerk. Glatz Ferenc. Bp. (MTA Történettudományi Intézete. 1993. 119-127.
- WEBER, Max. 1967. Gazdaság és társadalom. Bp.(Közgazdasági és Jogi Kk.) 1967. 334 p.
- WEBER, Max. /1964/ 1970. Állam, politika, tudomány. Tanulmányok Bp. (Közgazdasági és J.K.) 1970. 461 p.
- WEBER, Max. /1905/ 1982. A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Vallásszociológiai írások. Bp. (Godolat.) 1982. 619 p.
- WELCKER, Carl. 1846. Adel. In: Staats-Lexikon oder Enzyklopädie der Staatswissenschaften in Verbindung mit vielen der angesehensten Publizisten Deutschlands herausgegeben von Carl Rotteck und Carl Welcker. Erster Band. Altona (Verlag von Johann Friedrich Hammerich) é.n. (1846) 257-354.
- WENZEL Gusztáv.1885. Az 1848 előtti magánjog tekintettel újabb átalakítására. Bp. (Magyar Királyi Egyetemi Nyomda) Harmadik Kiadás. Első Kötet. (Újranyomás) 1885. 430 p.
- WERBŐCZI István. Tripartitum. A dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának hármaskönyve (Az 1899- es CSIKY Kálmán féle fordításból) Latin-magyar kétnyelvű kiadás. Budapest, 1990.
- WERBŐCZI István. Hármaskönyv. Magyar törvénytár (Franklin-Révai Kolozsvári és Ovári fordítása, Márkus Dezső jegyzetei és előszava.) Budapest, 1897.
- WESSELÉNYI Miklós. /1831/ 1974. Balitéletekről. Bukarest. 1974.
- WESSELÉNYI Miklós. /1833/ Reprint 1986. Balitéletekről. Nyomatott Bukarestben. 1833. 323 p.
- WILENSKY, Harold L. /1964/ 1972. Jeder Beruf eine Profession? In: Berufssoziologie. Hrsg. von Thomas Luckmann und Walter Michael Sprondel. Köln (Kiepenhauer&Witsch) 1972. 199-215.

WIRT, Max. 1872. Ueber die Bearbeitung der Statistik der Berufsarten. In: CIS Compte-rendu de la huitième session a St-Petersbourg 1872. Annexes aux rapports des sections et travaux divers. 33-45.

WIRTSCHAFT UND SOZIALSTATISTIK. 1899/1900. Systematisches Verzeichnis der Gewerbe und ander gewerbmäßig ausgeübter Beschäftigungen für statistische Zwecke der Handels- und Gewerbekammern im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern. Laut Erlaß des k.k. Handelsministeriums vom 4. August 1899. Zweite revidierte Auflage. Wien. Aus der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei. 1900. 3-76.

WIRTSCHAFT UND SOZIALSTATISTIK. 1931. Systematische (& Alphabetisches) Verzeichnis der Betriebszweige und der unselbständigen Berufe für Zwecke der österreichischen Wirtschafts- und Sozialstatistik. Mit Genehmigung des Bundesministeriums für soziale Verwaltung und des Bundesministeriums für Handel und Verkehr sowie unter Mitwirkung der Industriellen Bezirkskommissionen herausgegeben vom Bundesamt für Statistik Wien (Auslieferung: Carl Ueberreuters Verlag) 1931. 257 p.

WIRTSCHAFT UND SOZIALSTATISTIK. 1951. Systematisches Verzeichnis der Berufe mit einem alphabetischem Anhang für zwecke der österreichischen Wirtschafts- und Sozialstatistik. Hrsg vom Österreichischen Statistischen Zentralamt. 1951. (Wien) cím alatt az Osztrák Nemzeti Könyvtárban az 1951-es gépirásos módszertani bevezetés és a rendszeres névjegyzék elé kötve: WIRTSCHAFT UND SOZIALSTATISTIK. 1961.; és ORGANISATION, Technik und Methodik der Volszählung vin 1, Juni 1951. Bearbeitet und herausgegeben von Ö.St.Za. Wien. 1957. Berufszählungsmerkmale. 66-74 S. Systematische Verzeichnis der Berufe. /1951/. 123-144. +Beilage 1-3. (Gépirat).

WIRTSCHAFT UND SOZIALSTATISTIK. 1961. Systematisches Verzeichnis der Berufe mit einem alphabetischem Anhang für zwecke der österreichischen Wirtschafts- und Sozialstatistik. Vorwort. Wien Hrsg vom Österreichischen Statistischen Zentralamt. 1961.V-VIII. /A „WIRTSCHAFT UND SOZIALSTATISTIK. 1951.“ –ben./

WOOLF, Stuart. 1989. Statistics and the Modern State. In: Comparative Study of Society and History. Ed.S.W. Essex. 1989. 588-603.

ZELLER, Wilhelm. 1979. Geschichte der Zentralen amtlichen Statistik in Österreich. In: Geschichte und Ergebnisse der zentralen amtlichen Statistik in Österreich 1829-1979. Wien 1979. Beiträge zur österreichischen Statistik. (Hrsg. vom Österreichischen Zentralamt) Heft 550. (Tabellenanhang: Heft 550A)

ZSINKA Ferenc. Bethlen Gábor címeres levele papok részére. In: Nagyenyedi album MCMXXVI. Szerk Lukinich Imre. Bp. (A Nagyenyedi Bethlen-Kollégium volt diákjainak testvéri egyesülete) 1926. 101-110.

MELLÉKLETEK

1. MELLÉKLET

A politikai osztályozási minták³⁷⁹

1763/68 (Mária Terézia)

1. Papi személyek

- 1.1. Világi
- 1.2. Szerzetes
- 1.3.1. Laikus

2. Nemesi személyek

3. Tisztviselők

- 3.1. Fejedelmi tisztviselők
- 3.2. Helyi tisztviselők
- 3.3. Városi uraságok zsidó tisztviselői

4. Polgárok és mester emberek

1784/87 (II. József)

A. Keresztények

I. Férjfiúi nemből valók

(Politikai osztályok)

1. Papi rendből valók
2. Nemesi rendből valók
3. Tisztség vagy Hivatalbeliek és Honoratiores
4. Városi Polgárok és Falusi

³⁷⁹ *A Politikai osztályozási minták forrása:* GROSSMANN, Heinrich. 1916. 402-403.; THIRRING Gusztáv. 1938. 148-158.; THIRRING Gusztáv. 1903. 64-81.; TAGÁNYI Károly. 1896. 114-117.; „Tafeln”: Darstellung der österreichischen Monarchie in Statistischen Tafeln. II-ter Jahrgang. 1829. (később, 1830-tól *Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie*); FÉNYES Elek. 1842-1843. 1. köt. 99. old.-tól. KÖRÖSI József. 1870. (Könyvomas), valamint a megfelelő években végrehajtott magyar népszámlálások:

-Bevölkerung und Viehstand von Ungarn (Sämmtliche fünf Verwaltungsgebiete). Nach der Zählung vom 31. Oktober 1857. Herausgegeben vom k.k. Ministerium des Inneren. Wien 1859.

-A Magyar Korona Országában az 1870 év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos háziállatok kimutatásával együtt. Országos M. Kir. Stat. Hivatal. Pest, 1871.

- MKO. 1881. A Magyar Korona Országában 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos háziállatok kimutatásával együtt. I. köt. Budapest. 1882.

-Berufstatistik der Volkszählung vom Jahre 1890. Österreichische Statistik. XXXIII./1. 38. old.

- MKO. 1891. A Magyar Korona Országában 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. II. rész. Budapest. 1892. A népesség foglalkozása. Általános jelentés. /Víznekker (Vízaknai) Antal/, és A bányászat, ipar és forgalom körbe tartozó foglalkozási ágak rendszeres jegyzéke; valamint Általános jelentés. 15. old.

Az alább felsorolt, megfelelő évi népszámlálási kötetekből a népesség foglalkozása részletesen és a foglalkozások névjegyzéke:

-1900. évi: 9. köt., 1910. évi: 52. köt., 1920. évi: 72. köt., 1930. évi: 94. köt. Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

-Az 1941. évi népszámlálás. Összefoglaló adatok. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest. 1978., valamint az eredeti rendszert tartalmazó Foglalkozások rendszeres jegyzéke. Budapest. 1941. 3. old.

- Az 1949. évi népszámlálás. 8. köt. A foglalkozási statisztika részletes eredményei. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest. 1950., valamint a Foglalkozási ágak rendszeres jegyzéke. Budapest. 1949.; Az 1949-es népszámlálás osztályszempontú foglalkozási rendszere. In: MAGYAR NÉPSZÁMLÁLÁSOK előkészítése és publikációi. 1869-1990. Társadalmi rétegződés, osztálytagozódás csoportosítási rendszerei. II. kötet. (összeáll. Kepecs József.) 109-110.

„kmn”: külön meg nem nevezett (o.n.B.: ohne nähere Bezeichnung)

4.1. Polgárok de nem kézművesek

4.2. Kézművesek

5. Házas és házatlan alattvalók

(paraszt és zsellér)

- A kórházakban és árvaházakban levő szegények
- Különálló szolgák a zsidó tisztviselők a polgárok között

Summa:.. A felnőtt férfinépesség megszámolt osztályai

5. Parasztok

6. Most nevezett polgárok és

Parasztoknak

Successori avagy

legközelebb való örökösi

7. Házi és Kerti Zsellérek és másképpen

a Táplálásnak Státusához és az

Ország foglalatosságaihoz tartozók

(Katonai osztályok)

a) Elbocsájtott katonák

- a regementektől

- a hadi szekerektől

b) A Birodalomnak egyéb

szükségeire Fordítandók

c) Nevedékenyek

- 1 esztendőstől fogva 12-ig

- 13 esztendőstől fogva 17-ig

II. Ide tartozik az Asszonyi Nép

Summája a Keresztényeknek

B. Sidók

I. Férjfiak

– Házasok

– Nőtlenek és Özvegyek

II. Ide tartozik az Asszonyi Nép

Summája a Sidóságnak

Σ: Az egész Népségnek a Summája

<p>1804</p> <p>1. <i>Hivatalnokok és honoráciorok</i></p> <p>2. Polgárok és kézművesek</p> <p>3. Nemesek szolgái</p> <p>4. Parasztok</p> <p>5. Zsellérek és szegények</p> <p>6. A gazdák fiai</p> <p>7. A nők összesen</p> <p>Summa:</p> <p>(Adózó nép, keresztények, zsidók együtt)</p>	<p>1828 (Tagányi)</p> <p>1. Honoráciorok</p> <p>2. Polgárok</p> <p>3. Jobbágyok</p> <p>4. Zsellérek</p> <p>5. Háználküli zsellérek</p> <p>6. Szolgák</p> <p>7. Szolgálónők</p> <p>8. Kézművesek</p> <p>9. Kereskedők</p> <p>10. Tözsérek</p> <p>Summa:</p> <p>(Adózó személyek 16-60 évesek, nők s nőtlenek mindkét nembeliek)</p>	<p>1828 (Tafeln)</p> <p>I. Férfi nembeliek (politikai osztályok)</p> <p>1. Nemesek</p> <p>2. Papok</p> <p>3. Tisztviselők és honoráciorok</p> <p>4. Polgárok, kézművesek és művészek</p> <p>5. Parasztok</p> <p>6. Házass és kertés zsellérek, vegyes foglalkozásúak</p> <p>7. Az egyik korábbi rublikába sem tartozók</p> <p>II. Női nembeliek</p> <p>Summa:</p> <p>(„Belhoni lakosság”)</p>
<p>1842/43 (Fényes)</p> <p>A. Polgári állapotjukra nézve nemesek (a II. József-kori családfők számából következtet)</p> <p>B. Életmódjukra nézve</p> <p>1. Egyházi személyek</p> <p>2. Tanítók</p> <p>3. Tisztviselők</p> <p>C. (Külön osztályok sorszáma nélkül):</p> <p>a) Szolgák (nemesi cselédség)</p> <p>b) Kereskedők, kézművesek (mester és kontár együtt)</p> <p>c) Földművesek</p> <p>d) Katonák</p> <p>Summa</p> <p>(Jogi népesség összesen)</p>	<p>1857</p> <p><u>I. (Értelmi kereset)</u></p> <p>1. Papok</p> <p>2. Tisztviselők (és hivatásos tanítók)</p> <p>3. Katonák (nem aktív)</p> <p>4. Írók és művészek</p> <p>5. Bírók, ügyészek, jegyzők</p> <p>6. Egészségügyi személyek</p> <p><u>II. (Tulajdonosok)</u></p> <p>7. Földbirtokosok</p> <p>8. Ház- és járadék tulajdonosok</p> <p>9. Gyárosok és kézművesek</p> <p>10. Kereskedők</p> <p>11. Hajósok és halászok</p> <p><u>III. (Segéd munkások)</u></p> <p>12. A mezőgazdaságban</p> <p>13. Az iparban</p> <p>14. A kereskedelemben</p>	<p>1857. Pest (Kőrösy)</p> <p>„Az egyes foglalkozási ágak”:</p> <p>A. Őstermelés</p> <p>– Mezőgazdaság</p> <p>– Marhatenyésztés</p> <p>– Egyéb</p> <p>B. Ipar (16 ágazat)</p> <p>C. Forgalom (2 ágazat)</p> <p>D. Kereskedelem (6 ágazat a 3. a Pénz és hitel. Biztosításügy)</p> <p>E. Személyes szolgálat</p> <p>F. Önálló kereset vagy foglalkozás nélküliek</p> <p>– Saját pénzből élők</p> <p>– Gyámolításból élők</p> <p>– Tanuló</p> <p>Summa</p> <p>(Belhoni népesség férfi-női részletes bontásban)</p>

IV.(Egyéb)

15. Más szolgák

16. Napszámosok

V. Férfiak 14 éven fölül

VI. Nők és gyerekek 14 éven

alul

Summa

(Belhoni lakosság)

1869/70**I. Értelmiségi kereset**

1. Papok
- 2-4. Közhivatalnokok
- 5-6. Tanító, tanulók
7. Írók
8. Művészetek
9. Ügyvédek
- 10-13. Orvosok, sebészek, bábák,
gyógyszerészek

14. Mások**II. Őstermelés**

- Föld-erdőművelésnél
- Vadászat és halászat
- Bányászat és kohászat

**III. Ipar és kézművesipar körül
foglalkozók****IV. Kereskedés****V. Birtok****VI. Személyes szolgálat.****Cselédek****VII. Bizonyos szolgálat nélküli
férfiak és nők****1881.****I. Értelmiségi kereset**

1. Pap és lelkész
2. Tanár és tanító
3. Hivatalnok (nő)
4. Író és művész
- 5-6. Apáca és nevelőnő
7. Orvos és sebész
8. Bába
9. Mérnök, gépész
10. Köztisztviselő (férfi)
11. Ügyvéd (közjegyző)
12. Egyéb

II. Háztartásban (nő)**III. Bányászat és kohászat****IV. Földművelés****V. Ipar****VI. Kereskedelem****VII. Egyéb kereset (zsellér!)****1891.****I. Értelmiségi kereset****II. Értelmiségi keresetnél****alkalmazott szolgák****III. Őstermelés****IV. Bányászat, ipari forgalom****V. Járulékok****VI. Napszámosok****VII. Katona, honvéd és csendőr****VIII. Egyéb foglalkozásúak****IX. Ismeretlen foglalkozásúak****X. Az állam és társadalom****terhére****tartanak**

1900-1930

- I. Őstermelés
- II. Bányászat és kohászat, ipar, kereskedelem és hitel, közlekedés
- III. *Polgári és egyházi közszolgálat és úgy nevezett szabadfoglalkozásúak*
- IV. Véderő
- V. Különböző gazdasági ágakban kmn. napszámos
- VI. Nyugdíjasok, tőkepénzesek
- VII. Egyéb foglalkozások
- VIII. Foglalkozás nélküliek és ismeretlen foglalkozásúak

1941

- I. Őstermelés
- II. Bányászat és kohászat
- III. Ipar
- V. Pénz-, hitel- és biztosításügy
- V. Közlekedés
- VII. Közszolgálat és szabadfoglalkozások
- VIII. Véderő
- IX. Napszámosok
- X. Házicseledek
- XI. Nyugdíjasok
- XII. Tőkepénzesek
- XIII. Egyéb foglalkozásúak
- XIV. Foglalkozás nélküliek
- XV. Ismeretlen foglalkozások

1949

- I. Mezőgazdaság
- II. Bányászat
- III. Ipar (és kohászat)
- IV. Kereskedelem
- V. Bank és biztosítás
- VI. Közlekedés (Posta)
- VII. Közszolgálat
- VIII. Szabadfoglalkozások
- IX. Egyházak
- X. Háztartások körében alkalmazottak
- XI. Napszámosok
- XII. Egyéb különféle foglalkozások
- XIII. Nyugdíjasok, járadékosok és özvegyek
- XIV. Vagyonukból élők
- XV. Közületi eltartottak és ismeretlen foglalkozások

A politikai osztályozási minták

Egy párbeszédes osztrák utasítás Egyéni ház- és családösszeírási íve 1784-ből

1./1. Tabelle

Königreich...

Individueller Haus- und Familien Bogen Anno 17..

_(Christliche)

(1) Kreis (2) Herrschaft (3) Pfarrey (4) Ort (5) Nro

1, Namen des Hauseigenthümer/Bzw./Vor- und Zunamen der Einwohner

2, Alter

3, Qualification

Männliche

4, Geistliche

5, Adelige

6, Beamte und Honoratiores

7, Bürger in Stadt und Professionisten auf dem Lande

8, Bauern

9, Vorausstehender Bürger und Bauern Gewerbs Nachfolger oder nächste Erben

10, Hausler, Gärtler und sonst. bey d. Nache Land und Provincial Beschäftigung

11, Zu an dem Staadt Notdurften anwendbar

Nachwachs

12, - Von 1-tem bis 12 Jahre

13, - Von 13-tem bis 17 Jahre

14, Hiezu das weibliches Geschlecht

15, (blank)

Unter dem voran classificirten(sic!) männlichen Geschlecht

sind

16, Verheuratete(sic!)

17, Ledige und Witwe

Absente

18, Inner Land

19, Außer Land

20, Unwissend wo

Auser des voran classificirte(sic!) männliches Geschlecht

Befinden sich in diesem Ort

Fremde

- 21, Innländer dessen conscribirten Landes
 22, männlich/ Aus anderen oesterreichischen Erbländer
 23, weiblich/ - detto -
 24, männlich/Vollig(sic!) Ausländer aus anderen Städten(sic!)
 25, weiblich/ - detto -
 26, Haus Nro/Familie Nro/
 Anmerkung

1/2. Tabelle

Individueller Haus- und Familienbogen für die Judenschaft

(1) Kereis (2) Viertel (3) Herrschaft (4) Ort (5) Nro

1, Name des Hauseigenthümer/Vor- und Zunahmen(sic!)der Inwohner

A zsidó minta-család:

F.haupt Salamon N.

Ehes Weib Judith

Sohn I. Moses

Tochter Sara /

2, Qualification /"Handelt mit Schnitteln Waaren"

Männlich

3, Verheuratete(sic!)

4, Ledige und Witwen

5, Hiezu das weibliche Geschlecht

6, Haus Nor/ Familie Nro

Anmerkungen

Forrás: Fragen und Antworten über die Conscriptions Geschäft. Kriegsarchiv, Wien. Kartensammlung. K VII a 7
 delta. A zsidó minta-család, Salamon N. rövidárú-kereskedő háztartás az eredetiben.

A politikai osztályozási minták

Az 1949-es népszámlálás osztályszempontú foglalkozási rendszere.

„Részletes rétegek kategóriák”:

1. *Munkások* (mezőgazdasági nélkül)

Ipari munkások
Kereskedelmi munkások
Közszolgálati munkások
Napszámosok kmn.
Egyéb különféle munkások

2. *Alkalmazottak*

Mezőgazdasági alkalmazottak
Ipari alkalmazottak
Kereskedelmi alkalmazottak
Közlekedési alkalmazottak
Közszolgálati alkalmazottak
Egyéb alkalmazottak

3. *Mezőgazdasági munkások*

Napszémosok
Állandó mezőgazdasági munkások

4.0-1 kat. *holdas földművesek*

Keresők
Segítő családtagok

5. *Háztartási alkalmazottak*

6. *Nyugdíjasok*

Nyugdíjas munkások
Nyugdíjas alkalmazottak

7. 1-5 kat *holdas földművesek*

Keresők
Segítő családtagok

8. *Alkalmazottat nem tartó kisiparosok*

9. 5-10 kat *holdas földművesek*

Keresők
Segítő családtagok

10. 10-25 kat *holdas földművesek*

Keresők
Segítő családtagok

11. *Kulákok*

25-100 kat holdas földművesek
Segítő családtagok
100 kat holdas és nagyobb földművesek

Segítő családtagok

12. *Állattenyésztők*

Keresők

Segítő családtagok

13. *1-3 alkalmazottat tartó kisiparosok*

14. *Közép és nagyiparosok*

15. *Kereskedők*

16. *Önálló fuvarosok*

17. *Vagyonukból élők*

18. *Papok, egyházi személyek*

19. *Vegyes különféle foglalkozásúak*

20. *Önálló művészek, írók, orvosok*

21. *Ügyvédek, közjegyzők*

22. *Kereső nélküli eltartottak*

23. *Ismeretlen és besorolhatatlan foglalkozásúak*

A politikai osztályozási minták

ISCO-88. Introduction. 1. A revízió alá vett osztályozás fő céljai közt első helyen sorolja föl, hogy eszközül szolgáljon a nemzeti foglalkozási adatok nemzetközi használatra képessé tételéhez.

A politikai osztályokba (a tíz főcsoport: *major groups*) visszatér a „hierarchia”:

ISCO-88. Introduction. 3. „Az ISCO-88-ra alkalmazott koncepcionális megközelítés egy piramist eredményezett, amelynek hierarchikus szerkezete a csoportosítás legfelső szintjén tíz főcsoportból áll, amely 28 csoportra (sub-major groups), 116 alcsoportra (*minor groups*) és 390 elemi csoportra (*unit groups*) oszlik.”

<i>Főcsoportok</i>	<i>ISCO képzési szint</i>
1. Törvényhozók, vezető tisztviselők és menedzserek (Legislators, senior officials & managers)	--
2. Szakemberek (szakképesítéshez kapcsolódó foglalkozások) (Professionals) E főcsoport végén, a 241-es kód alatt található az Egyházi foglalkozásuk alcsoportja.	4.
3. Technikusok és segítő foglalkozásúak (Technicians and associate professionals)	3.
4. Tisztviselők (Clerks) A 4214. kódszám alatt, elemi csoportként a Zálogkülsőnzők és uzsorások	2.
5. Szolgáltatási dolgozók, bolti és piaci 210	1.
0. Fegyveres erők (Armed forces)	--

(Forrás: ISCO-88 Introduction 3.old.)

2. MELLÉKLET

Az 1857. évi bécsi Nemzetközi Statisztikai Kongresszus ajánlott produktív magánipari (Privat-Industrialgewerbe) statisztikai ágazati séma rekonstrukciója az osztrák 1862. évi Adóköteles iparok jegyzéke nyomán; a kongresszusi séma az 1869. évi népszámlálási ipari foglalkozási blokkal összevetve.

59	1857	VIII Gruppen, 34 Classen
1	kód	Német /magyar fordítással
		<i>Motoren, Maschinen (und Maschinen-bestandteile-, dann Werkzeuge- und Apparate-Erzeuger</i>
nsstige I.	1.	Motor- és gép
		<i>Erzeuger mathematischer, physikalischer, chirurgischer und musikalischer Instrumente</i>
	I. 2	Matematikai, fizikai, optikai, orvosi eszközök és hangszerek készítői
	I. 3	<i>Werkzeug und Apparate-Erzeuger</i> /Szerszám és műszer(készülék) készítő
	I. 4	<i>Erzeuger von Transportmitteln</i> /Szállítóeszköz termelők
31	I.5	<i>Erzeuger von Eisen und Eisenwaaren</i> /Szállítóeszköz termelők
		<i>Erzeuger von sonstigen unedlen Metallwaaren</i>
etall-	II.6	Különböző nem nemesfémáruk termelői
	II.7	<i>Erzeuger von edler Metallwaaren</i> /Nemesfémáru termelők
	II.8	<i>Erzeuger von Legur-Waaren</i> / Ötvényáru termelők (ötvözet)
	II.9	<i>Erzeuger von Thonwaaren</i> / Agyag-cserépáru termelők
	III.10	<i>Erzeuger von Glas und Glaswaaren</i> / Üveg és üvegáru termelők
		Verfertiger sonstiger Arbeiten aus Stein und Erden
	III.11	Egyéb kő- és földmunkák készítői
		<i>Erzeuger von Chemikalien im engeren Sinne des Wortes</i>
-34	III.12	A szó szorosabb értelmében vett vegyi anyagok termelése
		<i>Erzeuger von Fettwaaren, Leucht- und Zündstoffen</i>
	IV.13	Zsírradékárú, világító és gyúanyagok termelése
	IV.14	<i>Farbwaaren-Erzeuger (Person!)</i> / Festékárú termelők
	IV.15	<i>Erzeuger sonstiger chemischer Stoffen</i> / Egyéb vegyi anyagok termelői
	IV.16	Bereitung von animalische Nahrungsstoffe / Állati eredetű élelmiszerek termelői
	V.17	<i>Erzeuger von vegetabilische Nahrungsstoffe</i> / Növényi élelmiszerek termelői
	V.18	<i>Erzeuger von Getränke</i> / Ital.készítők
	V.19	<i>Tabak.fabricate*</i> / Dohány.gyártók
5-37	V.20	<i>Erzeuger von Garnen und Geweben aus Seide</i>

Selyemfonál és szövet készítőik

Erzeuger von Garnen und Geweben aus Schafwolle

V.21 Gyapjuból készült fonál és szövet termelése

Erzeuger von Garne und Gewebe aus verschiedenen Thierhaaren

VI.22 Különböző állatszörökből készült fonál és szövet termelése

Erzeuger von Garnen und Geweben aus Flachs und Hanf

VI. 23 Kenderből és lenből készült fonál és szövet-termelők

Erzeuger von Garnen und Geweben aus Baumwolle

VI. 24 Pamutfonál és nszövet-termelők

Erzeuger von Webwaaren von verschiedenen Garnen

VI. 25 Különböző fonalakból készült szövetárak előállítói

Erzeuger von gewirkten, genetzten, geklopften, gestikten u. dgl. Stoffen

VI. 26 Kötött, hálókötött, csipke, hímzett és ehhez hasonló anyagok termelői

Verfertiger von Arbeiten aus gewebten, gewirkten u. dgl. Stoffen

VI. 27 Szőtt, kötött munkák készítői

VII.28 **Leder und Lederwaaren-Erzeuger** / Bőr és bőráru termelők

VII. **Verfertiger von Arbeiten aus Pelzwerk und anderen animalischen Stoffen**

29 Szőrméből és más állati nyersanyagokból készített munkák

VII.

30 **Papier- und Papierarbeiten Erzeuger** / Papír és papírmunka termelők

VII. **Verfertiger von Arbeiten aus Stroh, Bast, Kautschuk, Guttapercha u. dgl.**

31 Szalmából, háncsból, kaucsukból, guttapercsából és hasonlókból készített munkák

VII. **Verfertiger von Arbeiten aus Holz und sonstigen Stoffen**

32 Fa és egyéb anyagmunkák készítői

VIII.3

3 **Bau.gewerbe** / Építő.ipar

VIII.

5-28 34 **Kunst.gewerbe** / Mű.ipar

Σ **ENDE**

**"Production von Tabakfabricaten in Österreich der Privatindustrie entzogen ist." (S.IV.)*

-sonstige: az 1869-es rendszerben az „egyéb” kategóriában

-x: az 1869-es rendszerben a Bőr-, szőr-, papír etc. összevont ágazatban

-z: az 1869-es rendszerben az Üveg- és üvegárútermelők után következett

-az V.19., a dohánygyártók Ausztriában nem magánipar

Forrás: STEUERPF LICHTIGEN Gewerbe 1962. I. Industrialgewerbe. Einleitung III-IV. és IV-XII. old. a táblázatból; az 1869-es kódszámok: FICKER, Adolf 1870 /1869/ Vorträge... 55-56. old.

3. MELLÉKLET

Az iparal, kereskedelemmel és közlekedéssel foglalkozó népesség csoportjai Magyarországon az 1880/81. évi népszámlálás szerint.

No	328 név (285 ipar+43 kereskedelem-forg.)	Individ.	Év	Csoport
1	Cement- és asphalt.gyáros	1	1880	IpIV
2	Fazekas	1	1880	IpIV
3	Gyps.malmos	1	1880	IpIV
4	Kályhás	1	1880	IpIV
5	Kő.bányász	1	1880	IpIV
6	Kőedény- és porcellán.gyáros	1	1880	IpIV
7	Kő.faragó	1	1880	IpIV
8	Malomkő.gyáros	1	1880	IpIV
9	Mész.égető	1	1880	IpIV
10	Pipa.égető és faragó	1	1880	IpIV
11	Porcellán.festő	1	1880	IpIV
12	Tálas és serpenyős	1	1880	IpIV
13	Tégla- és cserép.égető	1	1880	IpIV
14	Üveg.csiszoló	1	1880	IpIV
15	Üveges	1	1880	IpIV
16	Üveg.festő	1	1880	IpIV
17	Üveg.hutás	1	1880	IpIV
18	Vályog.vető	1	1880	IpIV
19	Arany- és ezüst.műves	1	1880	IpV
20	Arany.mosó	1	1880	IpV
21	Aranyozó	1	1880	IpV
22	Bádogos	1	1880	IpV
23	Betű.öntő	1	1880	IpV
24	Bronz. műves	1	1880	IpV
25	Cinöntő	1	1880	IpV
26	Drótos	1	1880	IpV
27	Katlanos, üst.készítő	1	1880	IpV
28	Lemezelő	1	1880	IpV
29	Mű.öntő	1	1880	IpV

30 Réz.öntő	1	1880	IpV
31 Üst- és serpenyő.foltozó	1	1880	IpV
32 Vas.esztergályos	1	1880	IpV
33 Vas.gyáros	1	1880	IpV
34 Vas.öntő	1	1880	IpV
35 Csat.míves	1	1880	IpV
36 Eke- és kapa.gyáros	1	1880	IpVI
37 Érc.fényező	1	1880	IpVI
38 Fegyver.gyáros	1	1880	IpVI
39 Fűrész- és fúró.készítő	1	1880	IpVI
40 Fuvó.készítő	1	1880	IpVI
41 Gazdasági gép.gyáros	1	1880	IpVI
42 Gépész	1	1880	IpVI
43 Gép.gyáros	1	1880	IpVI
44 Gereben.műves	1	1880	IpVI
45 Gőzkazán.gyáros	1	1880	IpVI
46 Hajó.építő	1	1880	IpVI
47 Hangszerész	1	1880	IpVI
48 Harang.öntő	1	1880	IpVI
49 Iszkába.csináló	1	1880	IpVI
50 Kard.készítő	1	1880	IpVI
51 Kerék.gyártó	1	1880	IpVI
52 Kés.műves	1	1880	IpVI
53 Kocsi.fénymázoló	1	1880	IpVI
54 Kocsi.gyártó	1	1880	IpVI
55 Kovács	1	1880	IpVI
56 Kőszőrüs	1	1880	IpVI
57 Lakatos	1	1880	IpVI
58 Lánc- és vassodrony.gyáros	1	1880	IpVI
59 Látszerész	1	1880	IpVI
60 Malom.építő	1	1880	IpVI
61 Műszerész	1	1880	IpVI
62 Mérleg.gyáros	1	1880	IpVI
63 Órás	1	1880	IpVI
64 Pénztár.gyáros	1	1880	IpVI
65 Pipa.kupakoló és kötő	1	1880	IpVI
66 Ráspoly- és reszelő.készítő	1	1880	IpVI

67 Rézműves	1	1880	IpVI
68 Rokka.készítő	1	1880	IpVI
69 Sarkantyús	1	1880	IpVI
70 Szege.kovács	1	1880	IpVI
71 Szer.kovács	1	1880	IpVI
72 Szerszám.gyáros	1	1880	IpVI
73 Szita.kötő	1	1880	IpVI
74 Szivattyú.gyáros	1	1880	IpVI
75 Talicska.készítő	1	1880	IpVI
76 Tű.mives	1	1880	IpVI
77 Vakaró.készítő	1	1880	IpVI
78 Vasserpenyős	1	1880	IpVI
79 Vaggon.gyáros	1	1880	IpVI
80 Borkő.gyáros	1	1880	IpVII
81 Csont.főző	1	1880	IpVII
82 Csontliszt.gyáros	1	1880	IpVII
83 Cím.festő	1	1880	IpVII
84 Enyv.főző	1	1880	IpVII
85 Fénymáz.készítő	1	1880	IpVII
86 Fény.mázoló	1	1880	IpVII
87 Festő	1	1880	IpVII
88 Gyógyszerész	1	1880	IpVII
89 Gyufa.gyáros	1	1880	IpVII
90 Hamuzsír.készítő	1	1880	IpVII
91 Illatszer.gyáros	1	1880	IpVII
92 Kékítő.gyáros	1	1880	IpVII
93 Keményítő.gyáros	1	1880	IpVII
94 Kénlap.készítő	1	1880	IpVII
95 Kocsikenőcs.készítő	1	1880	IpVII
96 Lőpor.gyáros	1	1880	IpVII
97 Maláta.gyáros	1	1880	IpVII
98 Olaj.gyáros	1	1880	IpVII
99 Parafin.gyáros	1	1880	IpVII
100 Pecsétviasz.készítő	1	1880	IpVII
101 Robbanó anyagok gyártója	1	1880	IpVII
102 Sörélesztő.gyáros	1	1880	IpVII
103 Szikvíz.gyáros	1	1880	IpVII

104 Szurok.gyáros	1	1880	IpVII
105 Timsó.gyáros	1	1880	IpVII
106 Tinta.gyáros	1	1880	IpVII
107 Vegyész	1	1880	IpVII
108 Vegyészeti termelvények gyártója	1	1880	IpVII
109 Gyertya.mártó	1	1880	IpVIII
110 Kőszén.bányász	1	1880	IpVIII
111 Légszesz.gyártó	1	1880	IpVIII
112 Petróleum.gyártó	1	1880	IpVIII
113 Szén.égető	1	1880	IpVIII
114 Tőzeg.ásó	1	1880	IpVIII
115 Flanell.gyáros	1	1880	IpIX
116 Gyapju.fonó	1	1880	IpIX
117 Hálófonó	1	1880	IpIX
118 Harisnya.szövő	1	1880	IpIX
119 Kalló és ványoló	1	1880	IpIX
120 Karton- és vászon.festő	1	1880	IpIX
121 Karton- és vászon.gyáros	1	1880	IpIX
122 Kender.gerebenező	1	1880	IpIX
123 Kötél.gyártó	1	1880	IpIX
124 Len- és kender.fonó	1	1880	IpIX
125 Pokróc.szövő	1	1880	IpIX
126 Posztó.nyíró	1	1880	IpIX
127 Posztós	1	1880	IpIX
128 Ruha.festő	1	1880	IpIX
129 Selyem.festő	1	1880	IpIX
130 Selyem.gyáros	1	1880	IpIX
131 Szövő.gyáros	1	1880	IpIX
132 Szőr- szűr.csapó	1	1880	IpIX
133 Takács	1	1880	IpIX
134 Tarisznya.szövő	1	1880	IpIX
135 Vászon.fehérítő	1	1880	IpIX
136 Vatta.gyáros	1	1880	IpIX
137 Zsák.fonó	1	1880	IpIX
138 Díszmű.gyáros	1	1880	IpX
139 Fapapír.gyáros	1	1880	IpX
140 Kártya.gyáros	1	1880	IpX

141 Könyv.kötő	1	1880	IpX
142 Könyv.vonalzó	1	1880	IpX
143 Levélboríték.gyáros	1	1880	IpX
144 Papír.gyáros	1	1880	IpX
145 Papírsák.készítő	1	1880	IpX
146 Tok.készítő	1	1880	IpX
147 Asztalos	1	1880	IpXI
148 Csutora.készítő	1	1880	IpXI
149 Donga.készítő	1	1880	IpXI
150 Esztergályos	1	1880	IpXI
151 Fabútor.gyáros	1	1880	IpXI
152 Fadoboz.készítő	1	1880	IpXI
153 Faedény- és faszerszám.készítő	1	1880	IpXI
154 Faragó	1	1880	IpXI
155 Favilla.készítő	1	1880	IpXI
156 Fésűs	1	1880	IpXI
157 Fournier.gyáros	1	1880	IpXI
158 Fűrész.malmos	1	1880	IpXI
159 Gubacsos, cser.malmos	1	1880	IpXI
160 Gyékény.fonó	1	1880	IpXI
161 Kádár	1	1880	IpXI
162 Kaptafa.készítő+C18	1	1880	IpXI
163 Kefe.kötő	1	1880	IpXI
164 Kosár.fonó	1	1880	IpXI
165 Láda.készítő	1	1880	IpXI
166 Nád- és szalmaszék.gyáros	1	1880	IpXI
167 Parquette.gyáros	1	1880	IpXI
168 Taplós	1	1880	IpXI
169 Zsindel.faragó	1	1880	IpXI
170 Bél.tisztító	1	1880	IpXII
171 fodrász	1	1880	IpXII
172 Bőr.festő	1	1880	IpXII
173 Bőr.gyáros	1	1880	IpXII
174 Bőrmű.készítő	1	1880	IpXII
175 Bőr.nyíró	1	1880	IpXII
176 Bőrröndös	1	1880	IpXII
177 Csizmadia	1	1880	IpXII

178 Cipész	1	1880	IpXII
179 Gyapju.mosó	1	1880	IpXII
180 Húr.készítő	1	1880	IpXII
181 Irhás	1	1880	IpXII
182 Kesztyűs	1	1880	IpXII
183 Kordoványos	1	1880	IpXII
184 Lószőr.kötő	1	1880	IpXII
185 Nyerges	1	1880	IpXII
186 Ostor.készítő	1	1880	IpXII
187 Szattyános	1	1880	IpXII
188 Szíj.gyártó	1	1880	IpXII
189 Szűcs	1	1880	IpXII
190 Timár	1	1880	IpXII
191 Tobakos	1	1880	IpXII
192 Toll.gyáros	1	1880	IpXII
193 Varga	1	1880	IpXII
194 Csipke.készítő	1	1880	IpXIII
195 Divatárucikkek gyártója	1	1880	IpXIII
196 Divatárus	1	1880	IpXIII
197 Esernyő- és napernyő.készítő	1	1880	IpXIII
198 Fehérnemű.gyáros	1	1880	IpXIII
199 Fejkötő.készítő	1	1880	IpXIII
200 Férfi.szabó	1	1880	IpXIII
201 Gomb.kötő	1	1880	IpXIII
202 Hímzés.előnyomó	1	1880	IpXIII
203 Kalapos	1	1880	IpXIII
204 Kárpitos	1	1880	IpXIII
205 Misemondóruha.készítő	1	1880	IpXIII
206 Női és egyéb kézimunkát űző(varrónő stb.)	1	1880	IpXIII
207 Női szabó	1	1880	IpXIII
208 Nyakkötő.készítő	1	1880	IpXIII
209 Öv.készítő	1	1880	IpXIII
210 Paplanos	1	1880	IpXIII
211 Pap+C18ucsos	1	1880	IpXIII
212 Paszományos	1	1880	IpXIII
213 Ruhanemű.tisztító	1	1880	IpXIII
214 Sapkás	1	1880	IpXIII

215 Szalmakalap.gyáros	1	1880	IpXIII
216 Szűr.szabó	1	1880	IpXIII
217 Vállfűző.készítő	1	1880	IpXIII
218 Virág.csináló	1	1880	IpXIII
219 Ablakos	1	1880	IpXIV
220 Ács	1	1880	IpXIV
221 Aszfaltozó	1	1880	IpXIV
222 Csatorna.tisztító	1	1880	IpXIV
223 Cserép.fedő	1	1880	IpXIV
224 Építész	1	1880	IpXIV
225 Gyps.műves és nádaló	1	1880	IpXIV
226 Kémény.seprő	1	1880	IpXIV
227 Kő.műves	1	1880	IpXIV
228 Kövező	1	1880	IpXIV
229 Kút.mester	1	1880	IpXIV
230 Mázoló	1	1880	IpXIV
231 Mozaik.készítő	1	1880	IpXIV
232 Pala.fedő	1	1880	IpXIV
233 Szobafestő	1	1880	IpXIV
234 Zsuppoló	1	1880	IpXIV
235 Fa- és réz.metsző	1	1880	IpXV
236 Fényképező	1	1880	IpXV
237 Gypsalak.készítő	1	1880	IpXV
238 Képiro, festész	1	1880	IpXV
239 Kőfaragó, szobrász	1	1880	IpXV
240 Könyv.nyomdász	1	1880	IpXV
241 Kő.nyomdász	1	1880	IpXV
242 Vésnök	1	1880	IpXV
243 Zománczó	1	1880	IpXV
244 Árpa- és köles.molnár	1	1880	IpXVI
245 Báb.sütő	1	1880	IpXVI
246 Cognac.gyáros	1	1880	IpXVI
247 Csokolád- és pótkávé.gyáros	1	1880	IpXVI
248 Cukor.gyáros	1	1880	IpXVI
249 Cukrász	1	1880	IpXVI
250 Dohány- és szivar.gyáros	1	1880	IpXVI
251 Hal- és pecsenye.sütő	1	1880	IpXVI

252 Hentes	1	1880	IpXVI
253 Kalács.sütő	1	1880	IpXVI
254 Kávé.pörkölő	1	1880	IpXVI
255 Kifőző, lacikonyhás	1	1880	IpXVI
256 Liqueur.gyáros	1	1880	IpXVI
257 Mészáros	1	1880	IpXVI
258 Molnár	1	1880	IpXVI
259 Pacal.főző	1	1880	IpXVI
260 Paprika.molnár	1	1880	IpXVI
261 Pék	1	1880	IpXVI
262 Pezsgő.gyáros	1	1880	IpXVI
263 Sajt.gyáros	1	1880	IpXVI
264 Ser.főző	1	1880	IpXVI
265 Szalámi.gyáros	1	1880	IpXVI
266 Szesz.gyáros	1	1880	IpXVI
267 Tarhonya.készítő	1	1880	IpXVI
268 Tészta.gyáros	1	1880	IpXVI
269 Fürdő	1	1880	IpXVII
270 Kávé.mérő	1	1880	IpXVII
271 Kávés	1	1880	IpXVII
272 Pálinka.mérő	1	1880	IpXVII
273 Szállodás, vendégfogadás	1	1880	IpXVII
274 Vendéglős, kocsmáros	1	1880	IpXVII
275 Báb.színház	2	1880	IpXVII
276 Bűvész	1	1880	IpXVII
277 Cirkus	2	1880	IpXVII
278 Erő.művész	1	1880	IpXVII
279 Komédiás	1	1880	IpXVII
280 Kör.hintás	1	1880	IpXVII
281 Panorámás	1	1880	IpXVII
282 Szinész	1	1880	IpXVII
283 Tüzi.játékos	1	1880	IpXVII
284 Zene.terem	2	1880	IpXVII
285 Zenész, népzeneész, cigányok	?	1880	IpXVII
286 Barom- és állat.kereskedő	1	1880	Ker1
287 Apró- és dímű.kereskedő	1	1880	Ker1
288 Árú.kereskedő	1	1880	Ker1

289 Bőr-, pamut-, és gyapot.kereskedő	1	1880	KerI
290 Bor. kereskedő	1	1880	KerI
291 Butor. kereskedő(sic!)	1	1880	KerI
292 Divatáru. kereskedő	1	1880	KerI
293 Dohány- és szivarka.kereskedő	1	1880	KerI
294 Edény- és üveg. kereskedő	1	1880	KerI
295 Ékszerész	1	1880	KerI
296 Építő és- és tüzelő-anyag.kereskedő	1	1880	KerI
297 Faedény- és faszerszám.kereskedő	1	1880	KerI
298 Fémekkel kereskedő	1	1880	KerI
299 Gép.kereskedő	1	1880	KerI
300 Géprész- és szerszám.kereskedő	1	1880	KerI
301 Gyapju.kereskedő	1	1880	KerI
302 Gyarmatárú-, élelmi- és ivósz. kereskedő	1	1880	KerI
303 Hangszer.kereskedő	1	1880	KerI
304 Házaló	1	1880	KerI
305 Kész ruha.kereskedő	1	1880	KerI
306 Könyv-, mű-, és zenemű.kereskedő	1	1880	KerI
307 Papír- és írószerekkel kereskedő	1	1880	KerI
308 Posztó.kereskedő	1	1880	KerI
309 Rőfösárú.kereskedő	1	1880	KerI
310 Rövidárú.kereskedő	1	1880	KerI
311 Termény.kereskedő	1	1880	KerI
312 Toll.kereskedő	1	1880	KerI
313 Vegyesárú.kereskedő	1	1880	KerI
314 Vegyeszeti termelvényekkel kereskedő	1	1880	KerI
315 Zsib.árus	1	1880	KerI
316 Árverező-, kölcsönző, állomásközvetítő	1	1880	KerII
317 Bankár, pénz- és hitellel kereskedő	1	1880	KerII
318 Bizományos, szállító	1	1880	KerII
319 Biztosító intézet	2	1880	KerII
320 Kereskedelmi közvetítő	1	1880	KerII
321 Lottó.gyűjtő (<i>Lotto.collector</i>)	1	1880	KerII
322 Temetkezési vállalkozó	1	1880	KerII
323 Árú.szállító	1	1880	KerIII
324 Hajós, révész	1	1880	KerIII
325 Hordár	1	1880	KerIII

326 Posta, táviró	2	1880	KerIII
327 Személy.szállító (bérkocsis, omnibusz)	1	1880	KerIII
328 Vasút és gőzhajózás	2	1880	KerIII

Forrás: JEKELFALUSSY József. 1882. Népünk hivatása és foglalkozása az 1880-ban végrahajtott szálalás szerint. Értekezések a nemzetgazdaságtan és statisztika köréből. I.3. Bp. (MTA Könyvkiadó-hivatala) 1882. 11-18.

4. MELLÉKLET

Johann Ludwig von BARTH-BARTHENHEIM ipar-forgalmi, kereskedelmi rendszere 1819-ből.

Különös osztrák ipari és kereskedelmi jogismeret előkelő tekintettel az Elbán inneni osztrák nagyhercegségre³⁸⁰ c. jogkönyvének tartalomjegyzékéből készült rendszeres jegyzék

(4. Kötet.) Első rész, Első kötet.

I. Fődarab: az egyes szabad foglalkozásokról.

381

Hauptstück Von den einzelnen Freyen Beschäftigungen

I.I. Osztály. Az egyes szabad termelő-foglalkozásokról.

Abteilung. Von den einzelnen freien Erzeugungsbeschäftigungen

I.I./I. Alosztály. A szabad termelő-foglalkozásokról.

Unterabteilung. Von den freyen Erzeugungsbeschäftigungen,

Mellyek a ruházkodást szolgálják

die zur Bekleidung dienen (§.3-19.)

IX. oldal(s.IX.) §.3. a)Fonás

Spinnerey

³⁸⁰ BARTH-BARTHENHEIM. 1919. Besondere ...Bd. S.IX-XLVIII.

Inama (Sternegg) szerint (In: Allgemeine Deutsche Biographie. 1875. Zweiter Band.102.) a „Oesterreichische Gewerbs- und Handelsgesetzkunde” 9 kötetes.

³⁸¹ A szabad és korlátozott foglalkozások meghatározása az 1.kötetből! Kiemelés ott! S.59.“§.3....Die Hauptabteilung sämmtlicher Beschäftigungen zerfällt ...in freye und beschrenkte.”

§.4.Frey sind Beschäftigungen, welche von Jedermann ohne besondere Bewilligung betrieben werden können, und daher auf keinen Ort, auf keinen Bezirk beschrenkt sind (Hofv. v. 6.Juny 1815.) so daß bey frey erklärten Professionen zuzuzulassen ist daß jemand in deren Betriebe gehindert werde (Hofdekret v. May 1784.§.5.)

Azonban: „Arbeiten“! nem gelernte Handwerk, nem Profession:

§.5.Arbeiten, welche weder in ein gelerntes Handwerk einschlagen, noch auch sonst eine sichere Nahrung geben, sondern ihren natürlichen Eigenschaft nach, einem Jeden zu treiben unverwehrt ist...“ kivéve, ha Schutz-decretum, vagy obrigkeitliche Erlaubniß alá esik.

„In wie fern dennoch Meisterrechte auf selbe erteilet werden können kommt §.7.“

§.7. Bey den jetzt als frey erklärten ... mert a céhrendszer nincs eltörölve!!!! (BARTH-BARTHENHEIM, Johann Ludwig Ehrenreich von. 1819.S.60-61.)

§.4. b)Szövés, hímzés, len.nyomás

Weberey, Strickerey u. Leinwand.druckerey

§.5. c)Szalag.készítés

Band.macherey

§.6. Vereinigung der Band.macher in ein Mittel findet nicht Statt

§.7. d)Zsinór.készítés

Schnur.macherey

§.8. e)Nadrágtartó.készítés

Hosenträger.macherey

§.9. f)Gomb- és krepin.munka

Knoepf- und Krepin.arbeit

§.10. g)Női divatcikk.készítés

Fraucnputz.verfertigung

§.11. h)Csipkeverés

Spitzen.macherey

§.12. i) Díszes főkötők készítése

Verfertigen reicher Hauben

§.13. k)Welsch-i (mű)virág.készítés

Welsche-Blumen.macherey

§.14. l)Női ruha.készítés

Weiber-Kleider.macherey

§.15. Vorsichten bey weiblichen Industrie-Schulen

§.16. m)Ruhatisztítás, fehérvarrás és fehérmű-hímzés

Kleider.putzen Weißnachen und Weißsticken

§.17. Haj.fodrászat

Frisieren

§.18. Ami az egyszerű fodrászatba nem tartozik (borbéltság, sebészet,, köpölyözés etc.)

Was das bloße Frisieren nicht begreift

§.19. A kalapfoltozás már nem szabad foglalkozás

Hut.zurichten ist keine freye Beschaeftigung mehr

I.I./II. Alosztály. az élelemezést és egyéb létfenntartást

Unterabteilung. die zur Nahrung und zum sonstigen Lebensunterhalte dienen.(§.20-23.)

I.I./III. Alosztály. másféle technikai hasznót szolgáló

foglalkozások számára Unter.abteilung. die zum anderwertige technischen Gebrauche dienen (§.24-31.)

I.II. Osztály. Sokféle tárgy szabad árusításáról

Abteilung. Von dem freyen Verkaufe mehrerer Gegenstände(§.32.)

I.II./I. Alosztály. Ny e r s t e r m é n y e k á r u s í t á s á r ó l

Unter.abteilung. Von dem freyen Verkaufe von Naturprodukten (§.33.)

I.II./I.I. Szakasz. Szabad kereskedés olyan cikkekkel, amelyek

közvetlen vagy közvetve a létfenntartást szolgálják

Abschnitt. Von dem Freyen Handel mit Artikeln, die unmittelbar oder mittelbar zum

Lebensunterhalte dienen

I.II./I.I./I. Bekezdés. A szabad g a b o n a .kereskedelemről

Abfaß. Von dem freyen Getreidehandel (§.34. Freyheit des Getreidehannels. §34-35. (§.35.Ausschließung der Juden davon.)

I.II./I.I./II. Bekezdés. A szabad l i s z t - és falusi kenyér.árusításról

Abfaß. Von dem freyen Mehl- u. Landbrotverkaufe (§.36-38.)

I.II./I.I./III. Bekezdés. A szabad t e j - és tejtermék.kereskedelemről

Abfaß. Von dem freyen Milch u. Milchproduktenhandel (§.39-41.)

I.II./I.I./IV. Bekezdés. A szabad t ü z i - , é p ü l e t - és b ú t o r f a kereskedésről

Abfaß. Von dem freyen Brenn- Bau- u. Werkholzhandel (§.42-57.

I.II./I.I./V. Bekezdés. A szabad é l e l m i s z e r . k e r e s k e d e l e m r ől

Abfaß. Von dem freyen Victualien.handel (§.58-64.)

I.II./I.I./VI. Bekezdés. A szabad v á g ó m a r h a , kolbász- és disznósír.árusításról

Abfaß. Stechvich.handel, Wurst-u. Schweinsmalz.verkaufe (§.65-68.)

I.II./I.I./VII. Bekezdés. A szabad h a l kereskedésről

Abfaß. Von dem freyen Fisch.handel (§.69-70.)

I.II./I.I./VIII. Bekezdés. A szabad b o r .árusításról

Abfaß. Von dem freyen Wein.verkaufe (§.71.)

I.II./I.II.Szakasz. Más n y e r s t e r m é n y e k k e l v a l ó s z a b a d k e r e s k e d e l e m

Abschnitt. Von dem Freyen Handel mit anderen Naturprodukten (§.72-78.)

I.II./II. Alosztály. Egyes készítmények és hulladékaik szabad árusításáról

Unter.abteilung. Von dem freyen Verkaufe einiger Kunstproducte und ihrer Abfälle (§.79-81.)

I.III. Osztály. A m u z s i k á l á s s z a b a d f o g l a l k o z á s á r ó l

Abteilung. Von der freyen Beschäftigung des Musicierens (§.82-83.)

II. Fődarab: Az egyes k o r l á t o z o t t f o g l a l k o z á s o k j o g a i r ó l

Hauptstück. Von den einzelnen b e s c h r ä n k t e n Beschäftigungsrechten (§.84.)

II.I. Osztály. Korlátozott foglalkozások

Abteilung. Von den Polizeybeschäftigungsrechten (§.85.)

II.I.I. Alosztály. Az építészeti- és a tűzvédelmi felügyelet alátartozó hivatások

Unter.abteilung. Von den Professionen, welche der Bau- u. Feuerpolizey unterliegen (§.86.)

II.I.I.I. Szakasz. Az építőiparról

Abschnitt. Von den Baugewerben (§.87.)

II.I.I.I./I. Bekezdés. Mészégetés

Abfaß. Kalk.brennerey (§.88-103.)

II.I.I.I./II. Bekezdés. Téглаégetés

Abfaß. Ziegel.brennerey (§.104-118.)

II.I.I.I./III. Bekezdés. Kőművesség

Abfaß. Maurerey u.

Steimetzarbeit. (§.119-149.)

II.I.I.I./IV. Bekezdés. Stukátúr.készítés

Abfaß. Stockatorerey. (§.150-157.)

II.I.I.I./V. Bekezdés. Ácsmesterség

Abfaß. Zimmer.meisterey (§.158-175.)

II.I.I.I./VI. Bekezdés. Cserépfedés

Abfaß. Ziegel.deckerey (§.176-189.)

II.I.I.I./VII. Bekezdés. Kútmesterség

Abfaß. Brunn.meisterey (§.190-202.)

II.I.I.I./VIII. Bekezdés. Útkövezés

Abfaß. Pflasterey (§.203-205.)

II.I.I.II. Szakasz A lakásdíszítéshez és berendezéshez rendelt iparok

Abschnitt. Von den zur Verschönerung der Wohnungen und zu ihrer Einrichtung bestimmten Gewerben. (§.206.)

II.I.I.II./I. Bekezdés. Üvegesség

Abfaß. Glaserey (§.207-222.)

II.I.I.II./II. Bekezdés. Asztalosság

Abfaß. Tischlerey (§.223-234.)

II.I.I.II./III. Bekezdés. Mázolás

Abfaß. Anstreiherey (§.235-149.)

II.I.I.II./IV. Bekezdés. Fényezés

Abfaß. Lackiererey (§.245-252.)

II.I.I.III. Szakasz. A tűzveszély elhárításáról, a bizonyos kéményseprő-mesterségről

Abschnitt. Von den zur Abwendung der Feuersgefahr bestimmten Rauchfangkehrerey. (§.253-267.)

II.I.II. Alosztály. Azok foglalkozási jogairól, akik az élelmiszer- és piacfelügyelet alá tartoznak

Unter.abteilung. Von den Beschäftigungsrechten die der Nahrungs- und

Marktpolizey unterliegen. (§.268.)

II.I.II.I. Szakasz. Azok foglalkozási jogai, akik nyers élelmiszertermeléssel foglalkoznak

Abschnitt. Von den Beschäftigungsrechten, die sich mit Gewinnung der
roheten Nahrungsmittel befassen. (§.269.)

II.I.II.I./I. Bekezdés. kertész

Abfaß. Gärtnerey (§.270-271.)

II.I.II.I./A. Bekezdés. Gyógynövény-kertész

Abfaß. Küchen-, Kräuter-Gärtner (§.272-277.)

II.I.II.I./B. Bekezdés. Dísz növény.kertész

Abfaß. Lust- und Ziergärtnerey (§.278-283.)

II.I.II.I./II. Bekezdés. Halászat

Abfaß. Fischerey (§.284-298.)

II.I.II.II. Szakasz. Azok foglalkozási jogai, akik fejüket puszta élelmiszer-kereskedésre adják

Abschnitt. Von den Beschäftigungsrechten die sich mit dem bloßen Verkaufe der Nahrungsmittel abgeben (§.299.)

/Fragner - Greisler - Höcker^{382/}

II.I.II.II./I. Bekezdés. Szatócság (1)

Abfaß. F r a g n e r e y . (§.300-314.)

II.I.II.II./II. Bekezdés. Szatócsság(2)

Abfaß. G r e s l e r e y (§.315-318.)

II.I.II.II./III. Bekezdés. Uborka.kereskedelem

Abfaß. Gurkenhandel. (§.319-321.)

II.I.II.II./IV. Bekezdés. Borsó.kereskedés

Abfaß. Erbsenhandel. (§.322-326.)

II.I.II.II./V. Bekezdés. Szatócsság(3)

³⁸² Különösen a gyakori kereskedelmi tevékenységeknél tűnnek ki a foglalkozási megnevezések tevékenységi háttérben a bizonytalanságok, amelyek a szükség szerint változó létfenntartási tevékenységek változandóságát tükrözik. Ezek Josef Buček 18. század végi bécsi hagyatékhagyók foglalkozásának ISCO-besorolási kísérlete mellett tűnnek elő a leg plasztikusabban, ahol, u. is Bécsben már az 1720-as évektől kezdve (Victor Thiel) részletes iparoslisták vannak.

FRAGNER, HÖCKER: Der Fragner „nach Luca ist eine Gattung der Höcker, welche in den Vorstädten mit Holz, Stroh, Butter, Eiern u.ä. handeln;...”. Buček megadja ISCO1958/60-as besorolását is: „als Kleinhändler sub 302, bei Straßen händler sub 332 zu reihen.” (BUČEK, Josef. Codierungsprotokoll. 1974. 509.old.)

GREISSLER handeln nach Thiel mit Lebensmitteln. /806 auch als „bürgerliche Kleinfragner”, /733 auch als „Kammerhandel” als „Kammern gutischer bürgerl. Stadtgreissler Handl” bezeichnet. oder Einzelhandel 302 vorzunehmen. (BUČEK, Josef. Codierungsprotokoll. 1974. 516.old.)

Abfaß. **H ö c k e r e y** (§.327-333.)

II.I.II.II./ VI. Bekezdés. Gyümölcs.kereskedelem

Abfaß. Oebtslery (§.334-337.)

II.I.II.II./ VII. Bekezdés. Ecet.kereskedelem

Abfaß. Essighandel (§.338-345.)

II.I.II.II./ VIII. Bekezdés. vadhús, hering és szárnyas.kereskedelem

Abfaß. Wildbret- Haring- und Geflügel.Handel (§.346-359.)

II.I.II.II./ XI. Bekezdés. Halkereskedés

Abfaß. Fisch.handel (§.360-367.)

II.I.II.III. Szakasz. Azok foglalkozási jogai, akik fejüket é l e l m i s z e r k é s z í t é s r e a d i á k

Abschnitt. Von den Beschäftigungsrechten die sich mit **Bereitung der**

Nahrungsmittel abgeben (§.368. Eintheilunh derselben.)

**II.I.III. Alosztály. Azoknak a foglalkozásoknak a jogai, amelyek
nem állati termékekkel és hulladékokkal foglalkoznak**

Unter.abteilung(Unterabschnitt). Von den Beschäftigungsrechten die sich mit **Bereitung (nicht) animalischer Producte und
ihrer Abfälle** befassen. (§.369.Aufzählung derselben)

(Nincs Szakasz!)

II.I.III./I. Bekezdés. **M o l n á r o k**

Abfaß.**Müllereyen**, (§.370.)

II.I.III./I.I.. Bekezdés. Vidéki molnárság

Abfaß.Land.müllerey. (§.371.)

II.I.III./I.I.A. Bekezdés. Képzés a molnáriparra

Abfaß.Bildung zum Behufe des Müller.handwerks. (§.372-373.)

II.I.III./I.I.B. Bekezdés. A malomszolga

Abfaß.Mühl.knechts.dienste. (§.374-377.)

II.I.III./I.I.C. Bekezdés. A molnáripari jog elérésének módja

Abfaß.Art und Gelangung zu einer Mühlrechte (§.378-383.)

II.I.III./I.I.D. Bekezdés. A molnár-ipar gyakorlása

Abfaß.Ausübung des Müller.handwerkes. (§.384-406.)

II.I.III./I.I.E. Bekezdés. Céhszabályzat

Abfaß.Innungs.verfassung. (§.407-410.)

II.I.III./I.II. Bekezdés. Hajó.molnárság

Abfaß.Schiff.müllerey. (§.411-418.)

II.I.III./II. Bekezdés. S ü t ő i p a r

Abfaß. **Bäckerey**. (§.419. Eintheilung derselben)

II.I.III./II.I. Bekezdés. Közöséges pékség

Abfaß. Gemeine Bäckerey. (§.420-442.)

II.I.III./ II.II. Bekezdés. Finom.pékség

Abfaß. Kunst.bäckerey (§.443.)

II.I.III./ II.II.A. Bekezdés. Mandoletti és mákosbeigli.sütő

Mandoleti- und Mohnbeugel.bäckerey (§.444-450.)

II.I.III./II.II.B. Bekezdés. Cukrászat

Zucker.bäckerey. (§.451-458.)

II.I.III./III. Bekezdés. *K e m é n y í t ő é s h a j p ú d e r k é s z í t é s é s e l a d á s*

Sterk- und Haarpuder.ververtigung und Verkauf. (§.459-490.)

II.I.III./IV. Bekezdés. Csokoládé.készítés

Ciocolate Ververtigung. (§.491-495.)

II.I.III./V. Bekezdés. Mézeskalácsosság

Abfaß. Lebzelterey. (§.496-509.)

II.I.III./VI. Bekezdés. Sörfőzés

Abfaß. Bierbräuerrey. (§.510-607.)

II.I.III./VII. Bekezdés. Savanyúkáposztás ipar

Abfaß. Sauerkräutlerrey. (§.608-612.)

II.I.IV. Alosztály. Azoknak a foglalkozásoknak a jogai, amelyek állati termékekkel és hulladékokkal foglalkoznak

Unter.abteilung(Unterabschnitt). Von den Beschäftigungsrechten, die sich mit Bereitung animalischer Produkte und ihrer

Abfälle befassen.(§. 613.)

II.I.IV./I. Bekezdés. M é s z s á r o s s á g

Abfaß. Fleischhauerey. (§.614-647.)

II.I.IV./II. Bekezdés. Hússütő és hentes

Abfaß. Bratenbrater-und Fleischselcher. (§.648-654.)

II.I.IV./III. Bekezdés. Kolbász és disznósajt.készítés

Abfaß. Wurst- und Käse.macherey (§.655-659.)

II.I.IV./IV. Bekezdés. Szappanfőzés és olajütés

Abfaß. Seifensiedery und Oelerey. (§.660-665.)

II.I.V. Alosztály. A kifőzdei és kimérési iparról

Unter.abteilung(Unterabschnitt). Von den Koch- und Schank.gewerben(§.666.)

II.I.V./I. Bekezdés. Vendéglői és bormérési jogok

Abfaß. Gasthaus- und Weinschank.gerechtigkeit. (§.667.)

II.I.V./I.I. Bekezdés. A szorosabb értelmében vett vendéglői és bormérési jogok

Abfaß. Gast- und Weinhaus.gerechtigkeit im engerm Sinne. (§.668.)

II.I.V./I.I.A. Bekezdés. A pincérinasok és pincérek rendtartása

Abfaß. Ordnung für Keller.jungen und Keller. (§.669-677.)

II.I.V./I.I.B. Bekezdés. A kimérési és a fogadói jog elnyerése

Abfaß. Von Erlangung einer Sank- und Wirthshaus.gerechtigkeit. (§.678-681)

II.I.V./I.I.C. Bekezdés. A kimérési és a fogadói jog gyakorlása

Abfaß. Von Austübung der Sank- und Wirthshaus-Gerechtigkeit. (§.682-711.)

II.I.V./I.II. Bekezdés. Pince.csárda

Abfaß. Keller.schank (§.712-723.)

II.I.V./II. Bekezdés. Városi kifőzései és (gyors)érkezdei³⁸³ jogok

Abfaß. Stadt.koch und Traiteurs gerechtigkeit (§.724-736.)

II.I.V./III. Bekezdés. Sörmérési jog

Abfaß. Bier.schrank.gerechtigkeit. (§.737-747.)

II.I.V./IV. Bekezdés. A kávémérési jog.

Abfaß. Kaffeh.schank.gerechtigkeit. (§.748.)

II.I.V./IV.I. Bekezdés. Kávémérések eredeti értelmükben

Abfaß. Kaffeh.schenken in eigentlichen Verstande. (§.749-760.)

II.I.V./IV.II. Bekezdés. Pótkávé.mérések

Abfaß. Surrogat-Kaffeh.schenken. (§.761.)

II.I.V./V. Bekezdés. Pálinkamérő.ipar

Abfaß. Branntwein.gewerbe. (§.762-779.)

II.I.V.I. Szakasz. Köszörús.mesterség

Abschnitt. Schleiferey (§.780-784.)

Folytatás: (5. Kötet) Első rész, Második kötet³⁸⁴

(5.Bd.) Erster Theil, Zweiter Band

II.I.VI. Alosztály. Foglalkozási jogok, amelyek az emberi élet és egészség megőrzését szolgálják

Unter.abteilung(Unterabschnitt). Von den Beschäftigungsrechten, welche zur **Bewahrung des menschlichen Lebens und der Gesundheit** dienen.(§.785.Einteilung dieser Gewerbe)

II.I.VI.I. Szakasz. Egészségügyi iparok

Abschnitt. Von den Sanitäts.gewerben. (§.386. Aufzählung derselben.)

II.I.VI.I./I. Bekezdés. Gyógyszerész.mesterség

Abfaß. Apotheker.kunst. (§.787.)

II.I.VI.I./I.I. Bekezdés. Képzés a Gyógyszerész.mesterségre

Abfaß. Bildung zum Behufe der Apothekerkunst. (§.788.)

³⁸³ „TRAITEUR nach Pezzl ein Garkoch der vorbereitete Memüs zu festen Preisklassen anbietet...” (BUČEK, Josef. 1974.Codierungsprotokoll. 587.old.)

³⁸⁴ (5.Bd.) Erster Theil, Zweiter Band (**Inhalt** Bd.5.S.V-XXXI.)

Az 5. kötetben Barth-Bartheim a címek sorszámozását eltéveszti! A.III. Alosztállyal – (Unterabteilung-al) kezd, ami tulajdonképpen a Unterabschnitt utáni Abschnitt!)

II.I.VI.I./I.I.A. Bekezdés. A pincérinasok és pincérek rendszabálya

Abfaß. Ordnung für Kellerjungen und Keller. (§.789-794.)

II.I.VI.I./I.I.B. Bekezdés. A bécsi tanintézetek

Abfaß. Bildung in Wien. (§.795-799.)

II.I.VI.I./II. Bekezdés. A segédek szolgálatairól

Abfaß. Von den Diensten der Gehülften, (Subjecte oder Gesellen). (§.800-808.)

II.I.VI.I./I.III. Bekezdés. A gyógyszerész.ipar megszerzéséről

Abfaß. Vom Erlangung eines Apotheker.gewerbes. (§.809-813.)

II.I.VI.I./I.IV. Bekezdés. A gyógyszerész.mesterség gyakorlásáról

Abfaß. Von Ausübung der Apotheker.kunst. (§.814-836.)

II.I.VI.I./I.V. Bekezdés. Jogosulatlan gyógyszerárak használatának megakadályozása

Abfaß. Von Hinthan.haltung unbefugten Apotheken.waren. (§.837-846.)

II.I.VI.I./I.VI. Bekezdés. A Bécsi Gyógyszerész Grémiumról

Abfaß. Von dem Wiener Apotheker.gremium. (§.847-861.)

II.I.VI.I./II. Bekezdés. A gyógyfüves.mesterség

Abfaß. Dürkräutlerey. (§.862-868.)

II.I.VI.I./III. Bekezdés. Sebész mesterség, szülésznő, borbély

Abfaß. Wundarzney.kunst, Geburts.hülfe, Barbiererey (§.869.)

II.I.VI.I./III.I. Bekezdés. Képzés a sebészi mesterség folytatásához

Abfaß. Bildung zum Behufe der gemeinen Wundarzney.kunst. (§.870-873.)

II.I.VI.I./III.II. Bekezdés. A segédi szolgálatról

Abfaß. Von den Diensten der Gehülften. (Subjecte oder Gesellen). (§.874-878.)

II.I.VI.I./III.III. Bekezdés. A seborvosi ipar megszerzéséről

Abfaß. Von Erlangung eines chirurgischen Gewerbes. (§.879-887.)

II.I.VI.I./III.IV. Bekezdés. A seborvosi mesterség üzéséről

Abfaß. Von Ausübung der Wundarzney.kunst. (§.888.)

II.I.VI.I./III.IV.A. Bekezdés. Az egyes szülészek kezeléssel kapcsolatos iparüzési jogai és kötelességei

Abfaß. Gewerbe.rechte und Pflichten in Beziehung auf die Behandlung der einzelnen Hülfsg.bürtigen. (§.889-904.)

II.I.VI.I./III.IV.B. Bekezdés. Iparüzési kötelességek a köztisztasági hatósággal kapcsolatban

Abfaß. Gewerbepflichten in Beziehung auf die allgemeine Sanitäts.polizey. (§.905-915.)

II.I.VI.I./III.V. Bekezdés. Jogosulatlan sebészi beavatkozások megakadályozása.

Abfaß. Von Hinthan.haltung unbefugten Ausübung wundärztlicher Verrichtungen

II.I.VI.I./III.VI. Bekezdés. A sebészgrémiumokról

Abfaß. Von den Gremien der Wundärzte. (§.924-925.)

II.I.VI.I./III.VI.A. Bekezdés. A grémiumrendtartás vidéken

Abfaß. Gremial.verfassung auf dem Lande. (§.926-935.)

II.I.VI.I./III.VI.B. Bekezdés. A grémiumrendtartás Bécsben

Abfaß. Gremial.verfassung in Wien. (§.936-942.)

II.I.VI.I./IV. Bekezdés. Bábamesterség

Abfaß. Hebammen.kunst. (§.943-961.)

II.I.VI.I.II. Szakasz. Az emberi test tisztántartására rendelvekről **Parókakészítő.ipar**

Abschnitt. Von dem zur Reinhaltung des menschlichen Körpers bestimmten Gewerbe der Perücken.macherey. (§.962-976.)

II.I.VI.I.III. Szakasz. Azokról az iparokról, amelyek az általános egészséget veszélyeztető tisztátalanságok elhárítására rendelvek

Abschnitt. Von den Gegewerben, die zur Beseitigung allgemein gesundheitsgefährlicher Unreinlichkeiten bestimmt sind. (§.977.

Aufzählung derselben.)

II.I.VI.I.III./I. Bekezdés. Éjszakai vezetés?

Abfaß. Nachtführerey. (§.978-985.)

II.I.VI.I.III./II. Bekezdés. Gyepmester

Abfaß. Wasen.meisterey. (§.986-999.)

II.I.VII. Alosztály. Azokról a foglalkozási jogokról, amelyek a tulajdon védelme tekintetében különös hatósági felügyeletet igényel

Unter.abteilung(Unterabschnitt). Von den Beschäftigungs.rechten, welche in Hinsicht auf die Sicherheit des Eigentums eine besondere Polizey.aufsicht bedürfen. (§.1000. Einteilung dieser Gewerbe)

II.I.VII.I. Szakasz. Szabóság.

Abschnitt. Schneiderey. (§.1001-1017.)

II.I.VII.II. Szakasz. Cipő- és tömlő.készítés

Abschnitt. Schuh- und Schlauch.macherey, dann Geräthel.tragerey. (sic!) (§.1018-1042.)

II.I.VII.III. Szakasz. Kádármesterség.

Abschnitt. Faß.binderey. (§.1043-1061.)

II.I.VII.IV. Szakasz. Ószeres. (Zsibárus)

Abschnitt. Trödlerey (§.1062-1093.)

II.I.VIII. Alosztály. Azoknak a foglalkozásoknak a jogairól, amelyek a közös államkötelékekkel, a köznyugalommal, mind pedig a jó erkölcsökkel kapcsolatban különös politikai figyelmet igényelnek.

Unter.abteilung(Unterabschnitt). Von den Beschäftigungs.rechten, welche in Beziehung auf die Sicherheit des gemeinschaftlichen Staatsbandes, des öffentlichen Ruhestandes, so wie Erhaltung guter Sitten einer besondern Polizey aufsicht bedürfen. (§.1094. Auzählung derselben)

II.I.VIII.I. Szakasz. Könyvnyomtatás

Abschnitt. Buch.druckerey. (§.1095-1134.)

II.I.VIII.II. Szakasz. Könyvkereskedés

Abschnitt. Buch.handel. (§.1135-1175.)

II.I.IX. Alosztály. Azokról az iparokról, amelyek emberek és dolgok szállításával foglalkoznak és ezek segédiparairól.

Unter.abteilung(Unterabschnitt). Von den Gewerben, die sich mit *Transportirung der Menschen und Sachen* befassen, so wie von ihren *Hülfs.gewerben*.

(§.1176. Aufzählung dieser Gewerben.)

II.I.IX.I. Szakasz. Szállítási jogok

Abschnitt. Fuhr.gerechtigkeit. (§.1177-1178.)

II.I.IX.I./I. Bekezdés. A polgári járművekről.

Abfaß. Von den *Bürgerlichen Fuhr.werke*. (§.787.)

II.I.IX.I./II. Bekezdés. Az engedélyezett járművekről.

Abfaß. Von den *Lizenz.fuhrwerken*. (§.1200. Von den Eintheilung derselben.)

II.I.IX.I./II.A. Bekezdés. A városi bérkocsikról.

Abfaß. Von den *Stadt.lehenwägen*. (§.1201-1205.)

II.I.IX.I./II.B. Bekezdés. Az elővárosi bérkocsikról

Abfaß. Von den *Vorstadt.lehenwägen*. (§.1206-1219.)

II.I.IX.I./II.C. Bekezdés. A kisfuvarosokról, bérkocsisokról, az úgynevezett tótkocsikról.

Abfaß. Von den *Klein.fuhrwerken*, *Lehenwägen*, sogenannten *Zeiselfuhren* (§.1220-1221.)

II.I.IX.I./II.D. Bekezdés. A bérkocsiról?

Abfaß. Von dem *Stell.fuhrwerke*(§.1222.)

II.I.IX.II. Szakasz. Hordszék.ipar

Abschnitt. Sessel.tragerey (§.1223-1231.)

II.I.IX.III. Szakasz. Hajós.mesterség

Abschnitt. Schiff.meisterey. (§.1232. Eintheilung der Beschäftigungsarten bey der Schifffahrt.)

II.I.IX.III./I. Bekezdés. Hajózási vállalkozások

Abfaß. *Schiffahrts.unternehmungen*. (§.1233-1235)

II.I.IX.III./II. Bekezdés. A hajóút vezetése

Abfaß. *Schiffahrts.leitung*. (§.1236.)³⁸⁵

³⁸⁵ (§.1236. Begriff eines Schiffmeisters.) „*Schiffmeister sind eigentlich jene, welche die Begriff Staatsverwaltung geprüft, und denen sie das Recht zugestanden hat, unter ihrer Verantwortung, über die Tauglichkeit der ihnen aufgenommenen Schiffartsgehilfen abzusprechen.*

–*Die Verpflichtung der Staatsverwaltung zur Sorge für die Sicherheit des Lebens ihrer Bürger gebiethet hier der Anerkennung des Einflusses auf diesen Beschäftigungszweig, und erlaubt es nicht, die ganz unbekümmerte Freylassung der Schiffartsleitung zuzugestehen. (Hofkanzleeyv. 5.Dezember 1811.).*”

II.I.IX.III./II.A. Bekezdés. A hajósszolgákról

Abfaß. Von den Schiffs.knechten. (§.1237-1247.)

II.I.IX.III./II.B. Bekezdés. A hajósmesteri jogosítvány megszerzéséről

Abfaß. Erlangung einer Schiffmeister.gerechtigkeit. (§.1248-1251.)

II.I.IX.III./II.C. Bekezdés. A hajósmesterség gyakorlásáról

Abfaß. Von Ausübung der Schiff.meisterey. (§.1252-1267.)

II.I.IX.III./II.D. Bekezdés. A hajóút igénybevétele sokféle előnyének ígéreteről(?)

Abfaß. Von Zusicherung mererer Vortheile zum Behufe der Schiffart. (§.1268-1271.)

II.I.II.III.VI.(VII.)III./II.E. Bekezdés. A céhszabályzatról

Abfaß. Von der Zunft.verfassung. (§.1272-1280.)

II.I.IX.IV. Szakasz. Patkolókovács-jogok.

Abschnitt. Huf.schmied.gerechtigkeit. (§.1281-1300.)

II.I.IX.V. Szakasz. Hordószállítók³⁸⁶

Abschnitt. Faß.zieherey. (§.1301-1306.)

³⁸⁶ BUČEK, Josef. 1974.Codierungsprotokoll. 503.p.:„FASSZIEHER zählen nach Thiel 1621 6 Meister neben 21 Fuhrleuten; bei Otruba zu den Trägern in eine Gruppe gerechnet; nach Thiel ein Speditionsgewerbe; Faßzieher ziehen den Wein ab, amtieren bei Einlagerung und Versendung von Wein z.T. als Kontrollorgane gegen verbotene Einfuhren.” Nagy Lajos szerint „borkorcsolyás” (NAGY Lajos. /1973/ 1975. Kézművesipari mesterségnév szótár.)

5.a. MELLÉKLET

Az osztrák foglalkozási csoportok változása, növekedése és fogyása (kereső és eltartott összesen) 1890 és 1910 között. (1890=100)

<u>No.</u>	<u>Klasse</u>	<u>Gruppe</u>	<u>Berufe(Foglalkozási csoport)</u>	<u>Änderung</u>	
				<u>Summe(Össz.)</u>	<u>Változások</u>
1.	1.(A.)	I.	Land.wirtschaft, Tierzucht, Gärtnerei	13,573.928	+3,23
2.			x	x	x
			Forst.wirtschaft und deren Neben.nutzungen,		
3.	(A.)	II.	Jagd	254.344	+33.90
4.	(A.)	III.	Fischerei	14.435	+18,04
5.	2.(B.I.)	IV.	Bergbau und Hütten.wesen	566.122	+48.49
6.	(B.I.)	V.	Steine und Erden	521.002	+71.25
7.	(B.I.)	VI.	Metall.verarbeitung (A.)	759.150	+36,73
8.	(B.I.)	VI.	Metall.verarbeitung B.	x	x
9.	(B.I.)	VII.	Maschinen.industrie	456.197	+139,66
10.	(B.I.)	VIII.	Chemische Industrie	129.625	+116,24
11.	(B.I.)	IX.	Zentralanlagen	41.511	+352,73
12.	(B.I.)	X.	Bau.gewerbe	1,091.116	+47,63
13.	(B.I.)	XI.	Polygraphische Gewerbe	102.518	+99,1
14.	(B.I.)	θ	x	x	x
15.	3.(B.II.)	XII.	Textil.industrie (A.)	862.343	+6,32
16.	(B.II.)	XII.	Textil.industrie B.	x	x
17.	(B.II.)	XIII.	Papier- und Leder.industrie	237.711	+47,16
18.	(B.II.)	θ	x	x	x
19.	(B.II.)	XIV	Holz- und Schnitzstoffe, Kautschuk	656.841	+33.38
20.	(B.II.)	XV.	Nahrungsmittel, Getrenke usw. (A.)	751.502	+17,63
21.	(B.II.)	XV.	Nahrungsmittel, Getrenke usw. B.	x	x
22.	(B.II.)	XVI.	Bekleidungs-Gewerb	1,309.021	+12,68
23.	(B.II.)	XVII.	Andere zur Industrie Gehörige Personen	77.849	minus67,13
24.	(B.II.)	?	Eigentliche Industrie zusammen		x
25.	(B.II.)	θ	x		x
26.	(B.II.)	θ	x		x
27.	(B.II.)	Σ	Industrie	x	
28.	4.(C.)	XVIII.	Waren.handel (A.)	1.222,435	+43,18
29.		θ	x		

30.	0	x		
31.	0	x		
32.	(C.)	XXVIII.	Waren.handel B.	x x
33.	(C.)	XIX.	Geld-, Kredit, und Versicherungs.gewerbe	126.866 +166,09
34.	(C.)	XX.	Eisenbahns.wesen	715.488 +122,06
35.	(C.)	XXI.	Sonstiger Transport	464.038 +76,45
36.	(C.)	XXII.a	Sonstige Handels- und Verkehrs.gewerbe	111.582 minus2,95
37.	(C.)	XXII.b	Kaufmännisches Personal in anderen als Handels.gewerbe	x x
38.	(C.)	XXIII.	Gast- und Schank.gewerbe	470.324 +29,83
39.	(C.)	XXIV.	Selbstständig ausgeübte häusliche Dienste	428.715 minus16,55
40.	6.(D.)	XXV.	Aktives Militär	290.018 +37,04
41.	5.(D.)	XXVI.	Hof- Staats und öffentliche Dienst	898.878 +81,63
42.	0	x		x x
43.	(D.)	XXVII.	Unterrichts- und Bildungs.wesen	266.025 +31,91
44.	(D.)	XXVIII.	Sonstige freie Berufe	95.035 minus12,65
45.	(D.)	XXIX.	Von Renten usw. Lebenden	1,173.630 +31,96
46.	0	x		x x
			In Anstalten und Berufs.vorbereitung	
47.	(D.)	XXX.	Befindliche	431.712 +79,07
48.	(D.)	XXXI.	Personen ohne Berufs.angabe, Berufslose	470.839 +274,42
49.	0	x		x
50.	0	x		

änderung:

891/910

Anfang=100

1910Besetzung

.20.p.

Forrás: ERGEBNISSE 1910. Besetzung der Berufsgruppen & Berufsarten. Übersichttafel 9. Änderungen in der Besetzung der Berufsgruppen seit 1890. 20.old.

5.b. MELLÉKLET

Tulajdonszerkezet.

A foglalkozás csoport önálló keresőire jutó foglalkozásmegnevezések 1910-ben, az osztrák népszámlálási foglalkozási rendszeres jegyzékből.

1. 1.(A.) I.	Land.wirtschaft, Tierzucht, Gärtnerei	22.664
39. (C.) XXIV.	Selbstständig ausgeübte häusliche Dienste	1877
22. (B.II.) XVI.	Bekleidungs-Gewerb	991
38. (C.) XXIII.	Gast- und Schank.gewerbe	424
28. 4.(C.) XVIII.	Waren.handel (A.)	334
12. (B.I.) X.	Bau.gewerbe	209
20. (B.II.) XV.	Nahrungsmittel, Getrenke usw. (A.)	160
43. (D.) XXVII.	Unterrichts- und Bildungs.wesen	150
19. (B.II.) XIV	Holz- und Schnitzstoffe, Kautschuk	121
35. (C.) XXI.	Sonstiger Transport	119
23. (B.II.) XVII.	Andere zur Industrie Gehörige Personen	116
36. (C.) XXII.a	Sonstige Handels- und Verkehrs.gewerbe	107
7. (B.I.) VI.	Metall.verarbeitung (A.)	97
15. 3.(B.II.) XII.	Textil.industrie (A.)	94
4. (A.) III.	Fischerei	83
9. (B.I.) VII.	Maschinen.industrie	52
17. (B.II.) XIII.	Papier- und Leder.industrie	52
44. (D.) XXVIII.	Sonstige freie Berufe	50
6. (B.I.) V.	Steine und Erden	42
41. 5.(D.) XXVI.	Hof- Staats und öffentliche Dienst	41
13. (B.I.) XI.	Polygraphische Gewerbe	27
33. (C.) XIX.	Geld-, Kredit, und Versicherungs.gewerbe	19
10. (B.I.) VIII.	Chemische Industrie	10
11. (B.I.) IX.	Zentral.anlagen	10
3. (A.) II.	Forst.wirtschaft und deren Neben.nutzungen, Jagd	8
5. 2. (B.I.) IV.	Bergbau und Hütten.wesen	4

5.c. MELLÉKLET

Tulajdonszerkezet.

A foglalkozási csoport önálló keresőire jutó foglalkozásmegnevezések 1910-ben, a magyar népszámlálási foglalkozási rendszeres jegyzék sorrendjében.

(Az arányok osztrák-magyar összehasonlítása)

Az önállókra jutó fogl.név 1910

a foglalkozási osztályon belül

magyar magyar magyar osztrák

Osztály Csoport. Ön/Név Selb/Name

Mezőgazdaság és kertészet	I.	A.	54.331	22.664
Ruházati ipar	II. B.	VII.	1435	991
Házi- és népipar	II. B.	b.	922	
Szállodás	II. B.	XIII.	891	x
Kofák, piaci, vásári, utcai árúsok(sic!)	II.C.b.		462	
Építő.ipar	II. B.	XI.	427	209
Halászat	I.	D.	294	83
Egyéb ipar k.m.n.	II. B.	XIV.	x	116
Ipar összesen	II. B.	Σ	263	
Házaló.kereskedők	II.C.c.		230	
Vas- fém.ipar	II. B.	I.	209	97
Élelmezési	II. B.	IX.	203	160
Erdészet, vadászat, szénégetés	I.	B.	174	8
Ügynökök és alkuszok	II.C.d.		163	
Vándoripar	II. B.	c.	159	
Tulajdonképpen (áru) kereskedelem	II.C.a.	I-XVIII.	152	334
Fa- és csontipar	II. B.	IV.	144	121
Gép.gyártás	II. B.	II.	137	52
Tanügy	III.t.**		122	150
Bőr, szőr	II. B.	V.	84	52
Foglalkozás nélkül és ismeretlen fogl.	VIII.		74	x
Fonó-, szövő.ipar	II. B.	VI.	69	94
Méhészet, selyemt-, haltenyésztés		C.	52	x
Kő-, föld, agyag	II. B.	III.	44	42
Sokszorosító és mű.ipar	II. B.	XII.	38	27
Papiros.ipar	II. B.	VIII.	26	x
Takarékpénztárak, bankok, földhitelint.	II.C.e.		17	19
Bányászat, kohászat etc.	II. A.		10	4

Vegyészeti ipar	II. B.	X.	9	10
Vasutak	II. D.	II.		x
Véderő	IV.			x
Törvény.hozás (o.gy. képviselő)	III.k.			x
Nyugdíjasok és tőkepénzesek, stb.	VI.			x
Egyéb foglalkozások				x
Intézményekben eltartottak és rabok	VIII.i.			x
<u>K. m.n. napszámos</u>	<u>V.</u>			x
<i>Selbstständig ausgeübte häusliche Dienste</i>	II. D.			1877
<i>Gast- und Schank.gewerbe</i>	II. D.			424
<i>Sonstiger Transport</i>	II. D.			119
<i>Sonstige Handels- und Verkehrs.gewerbe</i>	II. D.			107
Polgári és egyházi közszolgálat	III.			41

Forrás. 1910. évi magyar népszámlálás. Magyar Statistikai Közlemények. Új folyam. 52. Kötet. A népesség foglalkozása részletesen és a vállalati statisztika. I. tábla. Foglalkozási fő és alcsoportok teljes részletezése az 1910. évi népszámlálás szerint, összehasonlítva az 1900. évi adatokkal, országos eredményekben. 3-41. old.

6. MELLÉKLET

Eperjessy 1988. Táblázataiban szereplő 467 adózó mesterség

A 1828-1844 közt a táblázott (a 44-ből) 19 magyarországi szabad kir. városból hányban szerepel adózó mesterséggként

Magyar (sic!):idézőjelben	kod	latin
1 Abroncs.készítő	Sz.II.	Circularius aurigae
2 Ács 19	Sz.V.	Asciarius, Faber lignarius,
3 Ács és kőműves	Sz.V.	
4 Aprólékos. kereskedő	Sz.VIII.	
5 Arany és ezüst.műves	Sz.II.	Auri.faber
6 Arany.hímző	Sz.IV.	Acupictor
7 Arany.műves 1 Győr	Sz.II.	
8 Arany.műves(ötvös) 10	Sz.II.	Auri.faber
9 Aranyfűst. műves	Sz.II.	Auricusor
10 Aranyozó	Sz.II.	Inaurator
11 Aranyozó	Sz.II.	Illinitor
12 Árpakása.készítő	Sz.I.	
13 Asztalos 19	Sz.V.	
14 Báb.sütő	Sz.I.	
15 Báb.sütő (mézeskalácsos)	Sz.I.	
16 Bádogos 17	Sz.II.	Laminarius
17 Bárd.készítő	Sz.II.	Securifex
18 Bér.kocsis	Sz.VI.	
19 Beretvás	Sz.VI.	Tonzor
20 Bocskor.gyártó*	Sz.III.	
21 Bocskor.varga(topánka.kész.	Sz.III.	Peronifex
22 Bocskoros	Sz.III.	Peronifex
23 Bodnár(kádár)	Sz.V.	
24 Boglár.készítő 12	Sz.II.	Auri.calcarius
25 Borbél	Sz.VI.	
26 Borbély	Sz.VI.	Barbitonsor, Tonsor
27 Borbély (sebész)	Sz.VI.	Chirurgus
28 Borbély, "beretvás",	Sz.VI.	Tonsor
29 Borkorcsolyázó(!)	Sz.I.	
30 Bőr.cserző	Sz.III.	Coriorum praepparator
31 Bőr.fényező	Sz.III.	

32 Bőr.festő	Sz.III. Pellium tinctor
33 Bőr.kereskedő	Sz.VIII.
34 Bőröndös	Sz.III.
35 Céma.sodró(sic!)	Sz.IV.
36 Cin.műves	Sz.II. Plumbarius
37 Cin.öntő (ón.öntő)	Sz.II. Stanni.fusor
38 Cines	Sz.II.
39 Cipész (Magyar- 1	Sz.III. Sutor
40 Cipész (varga) 5	Sz.III. Sutor
41 Cipész (Német- 1	Sz.III. Sutor
42 Cipő.készítő 1	Sz.III. Sutor
43 Cipő.készítő (Török- 1	Sz.III.
44 Cirkalmos(sic!)	Sz.II. Circinorum confector,
45 Csapó	Sz.IV. Fullo,Carminator,Carminarius
46 Csatos	Sz.II. Circularius
47 Csatos	Sz.IV.
48 Cserép.fedő	Sz.V. Imbricator
49 Cserépedény.kereskedő	Sz.VIII.k
50 Cserepező	Sz.V. Tegularius
51 Cserepező(tetőfedő	Sz.V. Imbricator, Imbricarius
52 Csizma.patkoló	Sz.II.
53 Csizmadia 19	Sz.III.
54 Csokoládé.csináló	Sz.I. Ciocolladae. confector
55 Csokoládégyártó	Sz.I.
56 Csutorás	Sz.VII. Sugibularius
57 Csutorás, Kulacsos	Sz.VII.
58 Cukor.gyártó	Sz.I. Zacharius
59 Cukrász 14	Sz.I. Dulciarius
60 Divat.árus	Sz.VIII.
61 Divat.árus (Női-	Sz.VIII.k "vulgo: marchandes des modes"
62 Dohány.árus	Sz.VIII.
63 Dohány.készítő (tobákos) 12	Sz.VII. Tobacae confector,Tabacarius
64 Dohány.vágó	Sz.VII. Tabacae scisor
65 Dohányos(sic!)	Sz.VII.
66 Drót.húzó	Sz.II.
67 Drótos	Sz.II.
68 Ecet.áruló (nem kereskedők)	Sz.I.

69 Ecet.főző	Sz.I.
70 Edény.árus	Sz.VIII. Vasorum extractor
71 Enyv.főző	Sz.I.
72 Esernyő.gyártó	Sz.VII. Pluvialium confector
73 Esztergályos 17	Sz.V.
74 Ezüst.műves	Sz.II.
75 Ezüstsál.húzó	Sz.II. Fili argentei ductor
76 Fa.kereskedő	Sz.VIII. Ligni questor
77 Faragó	Sz.V. Faber lignarius
78 Faragó (Magyar-	Sz.V.
79 Faragó (Német-	Sz.V.
80 Fazekas 13	Sz.VII.
81 Fazekas, gerencsér 2	Sz.VII.
82 Fazikas 1 Esztergom	Sz.VII.
83 Fegyver.kovács	Sz.II.
84 Fehér szövet.árus	Sz.VIII.k
85 Fehér.tímár	Sz.III. Alutarius, Al.germanicus
86 Fejérón.öntő(sic)	Sz.II. Stannarius
87 Fényező	Sz.VII.
88 Fésős (fésűs	Sz.VII.
89 Festegető (?Eperjessy)	Sz.IV.
90 Festék.áruló	Sz.VIII. Pigmentarius
91 Festettselyem-kereskedő	Sz.VIII.
92 Festő (kelmefestő)	Sz.IV. Tinctor
93 Festő,	Sz.V.
94 Fésűs	Sz.VII.
95 Fésűs és csutorás	Sz.VII.
96 Fiakeres	Sz.VI.
97 Flastromos	Sz.VI.
98 Fodrász (haj.fodrász?)	Sz.VI. Crispator
99 Fördös	Sz.VI.
100 Föstő (festő)	Sz.V. Pictor
101 Főzelékes (zöldségárus)	Sz.VIII.k
102 Fuvaros (Kis-	Sz.VI.
103 Fürdős	Sz.VI. Balneator
104 Füstfaragó, (kéményseprő 1	Sz.VI. Caminarius
105 Füstölthús.árus	Sz.VIII. Sabellicorum questor

106 Fűsűs (fésűs)	Sz.VII.
107 Fűszer.árus	Sz.VIII.
108 Fűszeres	Sz.VIII.k
109 Fűszerész	Sz.VIII.
110 Gabona.kereskedő	Sz.VIII.
111 Gép.tulajdonos	Sz.II.
112 Gépész	Sz.II. Machinarius
113 Gerencsér (fazekas) 3	Sz.VII.
114 Gomb.csináló	Sz.IV.
115 Gomb.kötő (Magyar- 6	Sz.IV. Nodularius hungaricus
116 Gomb.kötő (Német- 4	Sz.IV.
117 Gomb.kötő 17	Sz.IV. Nodularius
118 Gomb.öntő, Gomb.csináló	Sz.IV. Fibularius, Flavi.fusor
119 Gombos	Sz.IV.
120 Guba.csapó(Debrecenben 299mester!)	Sz.IV.
121 Gubás	Sz.IV. Amphitaparius
122 Gyapju.készítő, Gyapju.szövő	Sz.IV. Textor lanae
123 Gyógyszerész (patikás 13	Sz.VI. Pharmaco.pola,Apothecarius
124 Gyolcs.készítő	Sz.IV.
125 Gyöngy.fűző	Sz.VII. Segmentarius
126 Gyümölcs.kereskedő	Sz.VIII.k
127 Gyűrű.készítő	Sz.II. Anullarius
128 Haj.fodrász	Sz.VI.
129 Hajfodorító	Sz.VI. Capillamentor
130 Hajós	Sz.VI. Naupega, Nauta
131 Halász 12	Sz.I.
132 Háló.csináló	Sz.VII.
133 Háló.készítő	Sz.VII. Retiarius
134 Hámoros	Sz.II.
135 Hangszer.kereskedő	Sz.VIII.k
136 Harang.öntő	Sz.II.
137 Harisnya.készítő	Sz.IV.
138 Harisnya.kötő	Sz.IV.
139 Harisnya.szövő	Sz.IV. Tibiliarum textor
140 Harisnyás	Sz.IV. Tibialista
141 Hátizsák. készítő, Tarisznyás	Sz.IV.
142 Házaló	Sz.VIII.

143 Hegedű.gyártó (H.csináló	Sz.VII. Fidium confector
144 Hegedű.készítő	Sz.VII.
145 Hentes	Sz.I. Penesticus
146 Hentes és húsfüstölő(disznó)	Sz.I.
147 Húr.csináló	Sz.VII.
148 Húr.készítő	Sz.VII. Cordarum confector
149 Húsfüstölő, Disznóhús.füstölő	Sz.I. Carnis suillae emallator
150 Illatszer.árus	Sz.VIII.k
151 Irha (kordován) készítő	Sz.III. Alutarius
152 Irha.készítő (irha.gyártó	Sz.III. Alutarius, Al.germanicus
153 Irhás	Sz.III. Alutarius
154 Kádár (pintér 17	Sz.V.
155 Kalap.kivarró	Sz.IV.
156 Kalapos 2. 12	Sz.IV. Pileator (seu Petasarius)
157 Kalapos (Magyar-	Sz.IV.
158 Kalapos (Német-	Sz.IV.
159 Kalapos 1.	Sz.IV. Petasarius
160 Kallós	Sz.IV. Carminator fullonarius
161 Kalmár	Sz.VIII. Mercator
162 Kalmár "kereskedelmi társaságban"	Sz.VIII.k Mercator
163 Kapadozó (alkalmi piaci árus)	Sz.VIII.k
164 Kapca.kötő (harisnya.szövő	Sz.IV. Tibilialifex
165 Káposzta.csináló(káposzta.gyaluló)	Sz.I.
166 Kard.gyártó	Sz.II. Frameator, Macheropepus
167 Karó.készítő	Sz.V. Baculorum confector
168 Kárpitos	Sz.VII. Tapetarius
169 Kártya.festő (K.csináló	Sz.VII.
170 Kása.készítő	Sz.I. Piffae confector
171 Kávés	Sz.VI. Cavearius
172 Kefe.csináló	Sz.VII.
173 Kefe.kötő	Sz.VII.
174 Kefe.kötő(és)komédiás(!)	Sz.VII. Scenifactor
175 Kelme.festő	Sz.IV. Tincto
176 Kelme.festő, Szinfestő	Sz.IV.
177 Kelme.szövő 1.	Sz.IV.
178 Kelme.szövő 2.	Sz.IV.
179 Kémény.seprő 14	Sz.VI.

180 Keményítő.csináló (k.készítő	Sz.I.
181 Keményítő.gyártó	Sz.I.
182 Kenyérsütő asszony* 1 Temesv.	Sz.I.
183 Kép-és műtárgy.kereskedő	Sz.VIII.k
184 Képfaragó (szobrász	Sz.VII.
185 Képiró	Sz.VII.
186 Kerék.gyártó 19	Sz.V.
187 Kereskedők	Sz.VIII. Mercator
188 Kertész	Sz.VII. Hortularius, Gärtner
189 Kés.csináló	Sz.II.
190 Kés.gyártó 12	Sz.II.
191 Késes	Sz.II.
192 Kesztyűs 17	Sz.III. Manicarius
193 Kis.kereskedő	Sz.VIII.
194 Klavír.készítő	Sz.VII.
195 Kolbász.csináló	Sz.I. Fartor
196 Kolbász.készítő (hentes	Sz.I. Farciminarius
197 Kolompáros (rézműves	Sz.II.
198 Kordoványos	Sz.III. Cordiorum praepparator, Cordubisiarius
199 Kosár.fonó	Sz.VII. Corbifex
200 Kosár.kötő	Sz.VII. Canistrorum confector
201 Kosaras	Sz.VII.
202 Kovács 19	Sz.II.
203 Kovács (Cigány- 1 Újvidék	Sz.II.
204 Kő.faragó	Sz.V.
205 Kő.műves 19	Sz.V.
206 Kő.vágó (kőfaragó)	Sz.V. Lapidida
207 Könyv.áros	Sz.VIII.
208 Könyv.kereskedő	Sz.VIII.k
209 Könyv.kötő	Sz.VII.
210 Könyv.nyomtató	Sz.VII.
211 Könyváros	Sz.VIII. Biblio.pola
212 Könyvtáros (sic!)	Sz.VIII.
213 Kőpadló (útburkoló	Sz.V. Strator viarum
214 Kőrakó, (útburkoló	Sz.V. Strator viarum
215 Kőszőrűs 15	Sz.II. Samiator
216 Kötél.gyártó 14	Sz.IV. Funifex,Restiarius

217 Kötél.verő	Sz.IV. Restiarius
218 Köteles	Sz.IV. Funifex, Restiarius
219 Kulcs.gyártó	Sz.II.
220 Kulcs.készítő	Sz.II.
221 Kupec	Sz.VIII.
222 Kút.ásó	Sz.V.
223 Kút.mester(kútásó VI.	Sz.V. Aquilex
224 Lábtyű.kötő	Sz.IV. Tibili.fex
225 Lakatos 18	Sz.II.
226 Lakatos és sarkantyús	Sz.II.
227 Lakatos (Német-) 1 Székesfv.	Sz.II.
228 Lánc.készítő	Sz.II. Faber catenarum
229 Lánc.kovács (l.csináló	Sz.II.
230 Liszt.kereskedő	Sz.VIII.k
231 Lőszer.műves(sic!)(puska.gyártó	Sz.II.
232 Mag.kereskedő	Sz.VIII.k
233 Marha.kereskedő (Hízott-	Sz.VIII.k
234 Marhavágó hentes Debr.	Sz.I.
235 Masamód(csak nők)	Sz.IV.
236 Matematikai-eszközgyártó	Sz.II. Instr, math. conf.
237 Mázoló	Sz.V.
238 Mérleg.készítő, Mázsza.csináló	Sz.II. Faber bilancis
239 Mész.égető	Sz.V. Calcis ustor
240 Mészáros 19	Sz.I.
241 Mézesbáb.sütő	Sz.I.
242 Mézeskalácsos	Sz.I.
243 Mézeskalácsos és gyertya.mártó	Sz.I.
244 Mobiliákkal kereskedő	Sz.VIII.k
245 Molnár 16	Sz.I.
246 Molnár (a városban	Sz.I.
247 Molnár (a városon kívül	Sz.I.
248 Muszlin.gyártó	Sz.IV.
249 Műszer.készítő (műszerész	Sz.II. Circinorum confector, Instrumentorum math. c.
250 Műszerész (mechanicus)	Sz.II. Circinorum confector
251 Nádszék.fonó	Sz.VII. Sellarius
252 Norinbergi szerárus	Sz.VIII.
253 Női divatárus (divatárus)	Sz.VIII.

254 Nyalánk.sütő (cukrász)	Sz.I.
255 Nyereg.gyártó 12	Sz.III.
256 Nyerges,(nyereg.csináló	Sz.III.
257 Nyírő (posztónyírő	Sz.IV. Panni.rasor
258 Nyomdász	Sz.VII.
259 Olaj.sajtoló	Sz.I.
260 Olaj.ütő	Sz.I.
261 Olajos	Sz.I. Olearus
262 Ón.műves	Sz.II.
263 Ón.öntő	Sz.II.
264 Órás 17	Sz.II.
265 Óratok.készítő	Sz.II. Capsularum confector
266 Orgona.gyártó 1	Sz.VII.
267 Orgona.készítő 12	Sz.VII. Organarius,Organi structor
268 Ötvös 2 Pécs, Debrecen	Sz.II.
269 Öv.készítő	Sz.IV. Cingularius, Zonarius
270 Pálinka.áros	Sz.VIII.k
271 Pálinka.főző	Sz.I. Cremati ustor, Liquorum ustor
272 Pamutanyag.gyártó	Sz.IV. Materiarum gossypiarum confector
273 Pamutfonal.készítő	Sz.IV.
274 Pántlika- és szalak.áros	Sz.VIII.k Ligulárius
275 Papír- és írószer.kereskedő	Sz.VIII.k
276 Papír.gyártó, ill bérlő	Sz.VII.
277 Papír.kereskedő	Sz.VIII.k
278 Papír.márványozó	Sz.VII.
279 Papírgyártó	Sz.VII.
280 Paplanos 12	Sz.IV. Culcitrarius
281 Paróka.csináló	Sz.VII.
282 Paróka.készítő(-gyártó)	Sz.VII. Capillamentarius
283 Paszomány.készítő	Sz.IV.
284 Paszományos	Sz.IV. Limbularius
285 Patikárius (gyógyszerész	Sz.VI.
286 Patikus	Sz.VI.
287 Pecsenye.sütő	Sz.I.
288 Pecsét.metsző (zsidó)	Sz.II. Sigillorum sculptor
289 Pék (Fehér- 1	Sz.I.
290 Pék (Fekete- 9	Sz.I.

291 Pék (Német- 1	Sz.I.
292 Pék(sütő 6	Sz.I. Pistor
293 Pintér (kádár	Sz.V.
294 Pipa.készítő	Sz.VII. Faicarum fabricator
295 Pipakupak.készítő	Sz.VII. Faicarum obductor
296 Pokrócos	Sz.IV. Centonifex, Centonum confector
297 Posztó.árus	Sz.VIII.k
298 Posztó.gyártó(Fehér	Sz.IV.
299 Posztó.gyártó(Finom-	Sz.IV. Pannifex subtilis
300 Posztó.gyártó(Kék-	Sz.IV. Pannifex caeruleus
301 Posztó.gyártó(Közönséges-)	Sz.IV.
302 Posztó.gyártó(posztó.csináló13	Sz.IV.
303 Posztó.készítő	Sz.IV.
304 Posztó.nyíró 17	Sz.IV. Panni.rasor,Panni.tonsor
305 Posztógyár('846:1m,20legény	Sz.IV.
306 Posztógyáros (1 mester egyedül! 1839-ben	Sz.IV.
307 Posztós	Sz.IV. Pannifex
308 Puska.csináló (p.műves	Sz.II. Sclopetarius, Pixidum c.
309 Puska.műves	Sz.II.
310 Puskaagy.készítő	Sz.II. Scloporum thaecopaeus
311 Puskaagy.műves	Sz.II.
312 Puskaapor.gyártó	Sz.VII.
313 Rajzoló	Sz.VII.
314 Ráspa.metsző(reszelő.vágó	Sz.II. Limarum incissor
315 Réfes kalmár???	Sz.VIII.
316 Reszelő.vágó (ráspoly.csináló	Sz.II. Limárius
317 Réz.metsző	Sz.II. Calcographus
318 Réz.műves 16	Sz.II. Cuprearius, cuprifaber
319 Réz.öntő	Sz.II. Cuprifusor
320 Rosta.gyártó	Sz.VII.
321 Rosta.készítő	Sz.VII. Incernicularius. cribrarius
322 Rostás	Sz.VII.
323 Rozsolis.árus	Sz.VIII.
324 Rozsolis.gyártó	Sz.I.
325 Rőfös (mercator)	Sz.VIII.k Mercator mercium scissikium
326 Rövidárú.kereskedő	Sz.VIII.k
327 Sajt.kereskedő	Sz.VIII.k

328 Sajtos	Sz.I. Casearius
329 Salétrom.főző	Sz.I. Salis nitri coctor
330 Sámfa.csináló	Sz.III.
331 Sapka.csináló	Sz.IV.
332 Sapka.készítő	Sz.IV.
333 Sárgaréz.műves	Sz.II. Flavi.fusor
334 Sárgaréz.őnző	Sz.II. Flavi.fusor
335 Sarkantyús (sarkantyú.cs	Sz.II.
336 Saru.készítő (varga)	Sz.III. Ocrearius
337 Seb.orvos (borbély)	Sz.VI. Chirurgus
338 Sebész (borbély)	Sz.VI. Chirurgus
339 Selyem.festő	Sz.IV. Serici.colorator
340 Semlye.sütő 2	Sz.I.
341 Ser.főző (nevelős) 1 Pécs	Sz.I.
342 Ser.főző 11	Sz.I.
343 Ser.főző,(ill. bérlő) 1 Kassa	Sz.I.
344 Serét.öntő	Sz.II. Stratagematum fusor
345 Sertés.kereskedő	Sz.VIII.
346 Sertéshús.árus(nem keresk.)	Sz.VIII.
347 Sertésvágó hentes Debr.	Sz.I.
348 Sertvés.kereskedő	Sz.VIII. Sabellicorum questor
349 Sibváros (zsibárus)	Sz.VIII.
350 Síp (kürt) gyártó	Sz.VII. Syringarum confector
351 Sör.főző 2Komárom,Szeged 2	Sz.I.
352 Söre.gyűjtő(sovány márhával kereskedő)	Sz.VIII.
353 Strimfli.kötő	Sz.IV.
354 Susztér (cipész) 1 Debr.	Sz.III.
355 Sütő (pék)	Sz.I. Pinsor
356 Sütő.asszony 1 Szeged	Sz.I.
357 Süveg.gyártó	Sz.IV. Mitrarius
358 Süveges	Sz.IV.
359 Szabó 11	Sz.IV.
360 Szabó (Asszony- 1	Sz.IV.
361 Szabó (Férfi- 1	Sz.IV.
362 Szabó (Magyar- 15	Sz.IV.
363 Szabó (Német- 15	Sz.IV.
364 Szalag.gyártó	Sz.IV. Ligularium fabricator

365 Szalag.szövő	Sz.IV. Ligularius
366 Szalagáros(sic!)	Sz.VIII.
367 Szalámi.áros(nem keresk.)	Sz.I.
368 Szalmakalapgyár lerakata	Sz.IV.
369 Szalonna.áros	Sz.VIII.
370 Szappan.főző	Sz.I. Smigmator
371 Szappanos 15	Sz.I. Saponarius
372 Szatén.készítő	Sz.IV.
373 Szatócs	Sz.VIII.
374 Szatócs, Aprólékos	Sz.VIII. Dardanárius
375 Szeg.csináló (sz.kovács	Sz.II. Clavi.faber
376 Szeg.kovács	Sz.II. Clavarius, clavicularius, clavellator
377 Szék.gyártó	Sz.V.
378 Szekeres	Sz.VI. Aurigator
379 Szélmalmos	Sz.I.
380 Szer.kovács	Sz.II.
381 Szerszám.készítő	Sz.II. Instrumentorum confector
382 Szlj.gyártó 18	Sz.III.
383 Szlj.gyártó (Magyar-	Sz.III.
384 Szlj.gyártó (Német-	Sz.III.
385 Szilvapálinka.áros	Sz.VIII.
386 Szín.festő	Sz.IV. Incolorator
387 Színező	Sz.VII. Incolorator
388 Szita.készítő	Sz.VII.
389 Szita.kötő	Sz.VII. Incernicularius
390 Szita.szövő	Sz.VII. Cribri textor, Incernicularius
391 Szitafenék.csináló	Sz.VII.
392 Szítás (szita.készítő 13	Sz.VII. Cribarius, Cribrifex
393 Szitaszem.kötő	Sz.VII.
394 Szoba.festő	Sz.V. Cubiculorum pictor, Pictor viennensis
395 Szoba.festő	Sz.V. Pictor
396 Szoba.festő(zsidók)	Sz.V. Pictor
397 Szobrász	Sz.VII. Statuarius/Sculptor
398 Szobrász kézműves	Sz.VII.
399 Szobrász,"képfaragó"	Sz.VII. Sculptor, Statuarius
400 Szőnyeg.míves	Sz.IV.
401 Szőnyeges	Sz.IV.

402 Szűcs 18	Sz.III.
403 Szűcs (Magyar-	Sz.III.
404 Szűcs (Német-	Sz.III.
405 Szűr.szabó	Sz.IV. Braccarius, Gausapearius
406 Szűr.takács	Sz.IV.
407 Takács (Finom- 1	Sz.IV.
408 Takács (Magyar- 2	Sz.IV.
409 Takács (Német- 2	Sz.IV.
410 Takács 1.(közönséges) 18	Sz.IV. Telae textor
411 Takács 2. 1	Sz.IV. Textor
412 Takaró.gyártó	Sz.IV. Lodiciarius
413 Tapacíros (kárpitós)	Sz.VII.
414 Tarisznnyás	Sz.IV.
415 Tégl.a.égető	Sz.V.
416 Tégl.a.verő	Sz.V.
417 Tégl.a.vető	Sz.V.
418 Téglás	Sz.V.
419 Tető.fedő	Sz.V. Tegularius, Imbricator
420 Tímár 18	Sz.III. Cerdo
421 Tímár, (Magyar- 3	Sz.III.
422 Tímár, (Német- (írhás) 2	Sz.III. Alutarius germanicus
423 Tímár, (Vörös- 2	Sz.III. Cerdo ruber
424 Tobak (magyar tímár) 2	Sz.III. Alutarius hungaricus
425 Tok.készítő (Óra-	Sz.II.
426 Tőzsér	Sz.VIII.
427 Tubákos (dohány.készítő)	Sz.VII.
428 Tukábos (sic!)	Sz.VII.
429 Tű.készítő, (tű.csináló. Tű.gyártó	Sz.II. Acuator, Acuarius, Acuum fabrikator
430 Tükör.készítő	Sz.VII.
431 Tüzifa.kereskedő	Sz.VIII.k
432 Út.burkoló	Sz.V. Strator viarum
433 Utca.kövező	Sz.V. Litostrator
434 Üst. gyártó	Sz.II. Ahenarius, Lebetarius
435 Üst.műves	Sz.II.
436 Üveges 19	Sz.V.
437 Vaj.kereskedő	Sz.VIII.k
438 Varga (Cseh- 1	Sz.III. Sutor bohemicus

439 Varga (Foltozó- 1	Sz.III.
440 Varga (Horvát-, "szláv" 3	Sz.III. Sutor slavicus
441 Varga (Magyar- 2	Sz.III. Sutor hungaricus
442 Varga (Német- (suszter) 11	Sz.III. Sutor germanicus
443 Varga (Rác- 1	Sz.III.
444 Varga 4	Sz.III. Sutor
445 Vas.áros	Sz.VIII.
446 Vas.áros	Sz.VIII.
447 Vas.kereskedő	Sz.VIII.k
448 Vásári főző	Sz.VI.
449 Vászón.áruló	Sz.VIII.
450 Vászón.nyomó	Sz.IV. Telae impressor
451 Vasszerszám.készítő	Sz.II. Faber instrumentorum ferreorum
452 Vatta.csináló	Sz.IV.
453 Vatta.készítő	Sz.IV.
454 Vendég.fogadós	Sz.VI.
455 Vendéglő(sic!)	Sz.VI. Diversitor
456 Vendéglős	Sz.VI.
457 Viasz.gyártó	Sz.I.
458 Virsli.áruló	Sz.I.
459 Virslis	Sz.I.
460 Vörösréz.műves	Sz.II.
461 Zeneszerszám.készítő	Sz.VII.
462 Zöldség- és olaj.kereskedő	Sz.VIII.k
463 Zsemle.sütő	Sz.I.
464 Zsib.vásáros	Sz.VIII.
465 Zsibáros	Sz.VIII.
466 Zsinór.készítő	Sz.IV.
467 Zubbonny.készítő	Sz.IV. Exomidarius

7. MELLÉKLET

Modern magyar történeti társadalomszerkezeti sémák

Szekfü Gyula. Három nemzedék és ami utána következik. 1934.

Két társadalmi rész a Tartalomjegyzék-ből.

MÁSODIK KÖNYV Az első liberális nemzedék (a reformkor) 502.lap.

II. A magyar tiers état:a középnemesség

A forradalom és a liberalizmus hordozója a *tiers état*.

Nálunk polgárság nincs. Városi lakosság őstermelő, részben idegen.

Kereskedő, iparos, hivatalnok kevés és gyöngye

- Nemesség nagy száma, magyarsága, szegénysége.

A gazdag nemesség: a középbirtokosok, mint az új kor emberei

NEGYESEDIK KÖNYV. Végkifejlés felé.” (a kiegyezés kora) 506. lap.

IV. Társadalmi osztályok és mulasztások

Főúri osztály: nagybirtok és politikai működés

Középbirtokos osztály: szegényedése.

Hivatalnoknemesség, életmódja, nemzeti tulajdonságai; liberalizmusa.

Ellensége az agrárvédelmi politikának.

A gentry, eredete, különbözik az angoltól, illúziói, osztályöntudata.

- Az értelmiségi osztályok számbeli gyarapodása és értelmi alacsony színvonala. Az olvasóközönség.

- Az ipari munkásosztály számbeli gyarapodása; a kapitalizmus hatása; nagyüzemek fejlődése. A munkásság fele nem magyar eredtű.

- A parasztság anyagi műveltsége. Ésszerű földművelés hiányai.

Kivándorlás; parasztnévelés bajai.

V. A zsidóság szerepe és Budapest kultúrája.

Erdei Ferenc. A magyar társadalom a két világháború között. (1943/44) 1976

A tanulmány fejezetcímei.

I. A magyar társadalomszerkezet

1.Osztályok és társadalom a magyar fejlődésben

2.A történelmi nemzeti társadalom

3.A modern polgári társadalom

II. A történelmi nemzeti társadalom

1. Az egyház
2. Az állam
3. Az uradalom
4. A történelmi arisztokrácia
5. Az úri középosztály
6. A nemzeti kispolgárság

III. A modern polgári társadalom

1. A kapitalista vállalkozás
2. A kisipar és a kiskereskedelem
3. Szabad értelmiségi pályák
4. A polgári arisztokrácia
5. A polgári középosztály
6. A kispolgárság
7. A munkásság

(IV.) A magyar paraszttársadalom (Könyv é.n. - 1940 után)

(Paraszság = „alsó rend”, „termelő rend”)

(A kötet tartalomjegyzékéből 170. l.)

Parasztok a mai magyar társadalomban

Parasztgazdák

A telkes jobbágy és a parasztgazda
 Jobbágyparasztok
 Nemesparasztok
 Polgárparasztok

Kisparasztok

A kisparaszt és a kispolgár
 Kisgazdák
 Kishaszonbérlok és törpebirtokosok
 Parasztkertészek
 Parasztiparosok
 Parasztkereskedők

Parasztmunkások

A földtelen paraszt és a munkás
 Uradalmi cselédek
 Egyéb cselédparasztok
 Summások
 Parasztmunkások
 Agrár szakmunkások

Vörös Károly. VI. Fejezet. A magyarországi társadalom (1790-1848) In: Magyarország története. 1790-1848. 5/1. köt. Tartalomjegyzék. 8.

1. A népesség

2. A nemesség

A nemesség jogai, létszáma és területi elhelyezkedése. A nemesség vagyoni differenciálódása

-A főnemesség

-A birtokos nemesség

-A kisenemesség

A főúri életmód: a kastély. A birtokos nemesi életmód: a kúria. A kisenemesi életmód: a parasztház

3. A parasztság

A parasztság állami és földesúri terhei. A paraszti áruterelés lehetőségei és a felhalmozás korlátai. Mezővárosodás és örökös megváltás. Konfliktusok: parasztmozgalmak. A betyárvilág. A feudális intézmények válsága.

-Mezőgazdasági bér munkásság

A paraszti életmód: a ház. A paraszti viselet változásai.

A nem magyar paraszt életmódjának változásai

4. A polgárság

A városi funkciók átrendeződése. A polgárság alakulása. A polgárság a városi és az országos politikában.

-Városi bér munkások

-A zsidók

A polgári életmód kerete és meghatározója: az urbanizálódás

5. Az értelmiség

Szabad György. V. Fejezet. A társadalmi átrétegződés folyamatának előrehaladása. In: Magyarország története. 1848-1890. 6/1. köt. Tartalomjegyzék. 10.

1. A pozícióőrző nagybirtokos arisztokrácia

2. A felbomló nemesség

3. Az átalakuló polgárság

4. Az értelmiség foglalkozási struktúrája

5. A kialakuló munkásosztály

6. A differenciálódó parasztság

Hanák Péter. *V.Fejezet. Magyarország társadalma a századforduló idején.*
In: Magyarország története. 1890-1918. 7/1. köt. Tartalomjegyzék. 7-8.

1. Polgárosodás és népesedési viszonyok

Népességnövekedés, vándorlás, városiasodás. A nemzeti összetétel változása. Az asszimiláció. A vallási megoszlás.

Egészségügy és közművelődés.

2. A társadalmi struktúra. Társadalmi mobilitás és foglalkozási struktúraváltozás

Nagybirtokos osztály - arisztokrácia

Nagypolgárság - fináncburzsoázia

Középbirtokos osztály és a középburzsoázia

Tisztviselő- és értelmiségi réteg. Az „úri középosztály”. Az asszimiláció
konfliktusa. A polgári életmód

Kispolgárok

A birtokos parasztság

A mezőgazdasági munkásság

A munkásosztály

A magyar társadalomfejlődés sajátosságai

8. MELLÉKLET

A rendi jogi szerkezet Kövy Sándor gyermekek számára írott kis Summájá-ban (1798 Pozsonyban)

A rendek a tankönyv írójának rendszerében:

1. „Az olyan Személyekről, a' kik a' közönséges hatalom és Felsőségen kívül semmi különös és közelebb való hatalom alatt polgári törvények szerint nincsenek.”

Az 1. rend. „Első ezek között a' Romano Catholicus Papi Rend, a' melly az Ország közönséges Törvénye szerint első rendet téssen az Országban, és a' mellynek Tagjai egy áttalában mind Nemesi szabadsággal bírnak.”

A 2. rend. „Azután következnek a' Mágnások... ezek...az Ország Gyűlésre személy szerint hívattnak,...” de gondosan hozzáteszi, hogy „a' magányos Törvény szerint a' Mágnások és más Nemes emberek közt a' szabadságra és Nemesi praerogatívára nézve semmi különbség nintsen.

A' Mágnások állanak az Ország Báróiból, a' Fő-Ispányokból és a' tituláris Grófokból és Bárókból.”

A 3. Rend. „Harmadik helyen vannak a' Nemesek, a' ki-is az Országba a' Harmadik Statust tészik, és a' Vármegyék Követtjei által az Ország Gyűlésen megjelennek. A' Nemesség által-mégyen edgyik emberről a' másakra...”- u.is öröklődik.

Kövy a magyar „harmadik rend” alcsoportjait, mint egy színes vásári sokadalmat írta le a teljes jogú birtokostól a birtoktalan ármálistákon, a szabad királyi városokban és a kiváltságos kerületekben lakó, közterhek viselésére kötelezetteken keresztül azokig, akik „más Uraság földjén laknak...szolgálni vagy fizetni tartoznak...és az Uraság által sokkal könnyebben ki-becsültethet /felvett telkéről kitehető T.Z./ mint a' parasztok-is, még pedig az Uraság székén.”- tehát nem a vármegyei ítélőszéken, mint a nemes személy más peres ügyeiben. Még a nemesek közé sorolta a „Az Érsek vagy más Pap Urak Nemeseit”, az egyházi nemeseket vagy prediálisokat.

A 4.rend, „a' Királyi Szabad Városok, és azoknak Lakosai...A' kik...Követtjeik által a' Diétán meg jelennek. Minden Királyi Város egy nemes Személyt téssen, ha mind nemtelen Lakosokból áll-is, és mint Nemes Személy alatta van a' Vármegyének...” A polgárra országos vámmentességén kívül nem veszteget sok szót. A városban lakó paraszt s a nemes városi jószágai után „alatta van a' városi Magistrátusnak”, de a nemes „az ő Személye, Tselédje a' Város határán lévő ingó bingó Jószág a nem a' Városi, hanem a' Vármegyei Bíróság alá tartozik.”

Kövy a négy rend mellett felsorolta „a' Szabadosokat (Libertini)...az olyan Nemtelen emberek, a' kik Uraság Bírói hatalma alatt nintsenek.” „Külső ország Urakat”, „Érdmesebb rendű Nemteleneket” - honoráciorokat -, akiket a vármegyére illik törvénybe ideézni. Itt említi az anyaági, vagy nemes nővel házasság nélküli nemteleneket, az ágilisokat.

B./ „Azokról a' Személyekről, a' kik a' más hatalma alatt vagynak.” A Verbőczy féle köznép (plebs) külön részletezés nélkül.

KISSZÓTÁR

ACCESSISTA, ACTUARIUS

Miután egy haragos, káromkodó ügyvéd mellett a bojtárságot megúnta, "...akkori leghíresebb Refotus(sic!) Prókátor, idővel a Királyi és Septemvirális Táblabírója 's egyszersmind Cs.Kir. Udvari Tanácsos bernátfalvi Bernáth József úrhoz (állt be), aki mellett 2 esztendeig ugyan **Actualitás**ban, Esztendeig pediglen **Accessistaság**ban voltam." (PÉTER Ferenc. 1814-1819. 22.)

ADELICHE – UNADELICHE

„Jeder Einwohner Ungern's ist entweder ein Adelman, oder er gehoert zur Kaste der Unadelichen.” Vagyis. Nemesek – nem-nemesek. Magyarország minden lakosa nemes, vagy a nem-nemesek **kasztjához** tartozik. (SCHWARTNER, Martin. 1798. 153. §.49. **Kiemelés T.Z.**)

BERUFFREMDE Tätigkeit. Foglalkozásidegen tevékenység. 1951.

„Erlernter Beruf. Ein Charakteristikum unserer Zeit ist die berufsfremde Tätigkeit. Der zweite Weltkrieg und die besonderen Verhältnisse der ersten Nachkriegsjahre haben viele Menschen aus ihrer beruflichen Laufbahn geworfen und gezwungen, jede Gelegenheit zu ergreifen, um sich ihren Lebensunterhalt zu verdienen. (..) Durch dies kurzfristige Überangebot wurden viele Akademiker genötigt, sich in berufsfremden Bereichen ihren Lebensunterhalt zu verdienen.” (ORGANISATION 1957. 66.old.)

EGYÉNI FOGLALKOZÁS

1980. „**Egyéni foglalkozás** az a tevékenység, amelyet az aktív kereső az eszmei időpontban rendszeresen megélhetése főforrásaként, saját jogon nyugdíjas, járadékos és gyermekgondozási segélyen lévő (özvegyi nyugdíjasnál elhalt hozzátartozó) pedig utoljára folytatott. A személyek a bevallott foglalkozás jellege alapján kerültek – általában iskolai végzettségtől és munkáltatótól függetlenül – az egyéni foglalkozási főcsoportok, csoportok valamelyikébe, azon belül a megfelelő kiemelt egyéni foglalkozásba.” (KSH 1980. évi népszámlálás. 22. I. (2.rész) **1050. old. Kiemelés T.Z.**)

ÉLETHIVATÁS (*Lebensberuf*). Karl Marx /1867/ 1973.

Anélkül az eredeti karizmatikus tartalom nélküli „hivatás” megnevezésről, amit Marx is használ, mégpedig a részmunkát végző manufaktúra-munkássak kapcsolatban.

„A manufaktúra valóban kitermeli a részmunkás virtuóztatását azáltal, hogy a szakmák természetadta elkülönülését, amelyet a társadalomban készen talált, a műhely belsejében

újratermeli és rendszeresen a végletekig hajtja. Másrészt az, hogy a részmunkát egy ember élethivatásává (*Lebensberuf*) változtatja, megfelel a korábbi társadalom ama törekvéseinek, hogy a szakmákat örökletessé tegyék, kasztokba kövesítsék vagy – ha meghatározott történelmi feltételek az egyének olyan változékonyságát hozzák létre, a mely a kasztrendszernek ellemntmond – céhekbe csontosítsák.” MARX, Karl. /1867/ 1973. A tőke. I. k. 318; MARX, Karl. /1867/ 1931. 326.

„PHYSICAL, VAGYIS EGYÉNI SZEMÉLYEK” *Wenzel Gusztáv*³⁸⁷. 1885.

„76.§. Személy és személyiség.

A jogok és jogviszonyok alanyát **személynek** (persona); a személyeknek (embereknek, viszonyoknak, testületeknek) azon minőségét pedig, melynél fogva személyeknek tekintetnek, **személyiségnek** nevezzük. A személyiség tehát nem jog vagy magában álló jogosítvány, hanem bizonyos állapot, mely a jogképességet tartalmazza.

A személyek kétfélék: **phisicai** vagyis **egyéni**, és **jogi** (a régebbi theoria szerint erkölcsi) személyek.”

Jegyzet. „A **személy** és **személyiség** fogalmának minden positiv jogban kettős értelme és jelentősége van, **abstract** és **concret**, s ehhez képest a személyről, mint jogalanyról is kettős értelemben lehet szó. Az abstract személyiség az egyes személyek akaratának jogi önállóságában gyökerezik. A cocret személyiség fogalma pedig a külső körülmények és a fennálló jog rendezésének eredménye.”

„A) Phisicai vagyis egyéni személyek.

77.§. Egyéni személyek általában.

A magyar magánjogban minden ember, születésétől fogva halálának perczéig, Phisicai vagyis egyéni személyiség. A személyiség alapja tehát itt az emberi természet; eredménye pedig nemcsak az egyéni személyeknek jogalanyiséga, hanem e tekintetben törvény előtti egyenlősége is.

Megjegyzendő: 1) Az egyes ember személyisége azonnal kezdődik, midőn anyjától elválasztatván, élve külön és önálló létezését megkezdi. (...) 2). A személyiség a személy phisicai halálával szűnik meg.” 3) Nincs polgári halál, mint a római jogban és Fro. („mort civil”). 4) Nincs rabszolgaság és örökös jobbágyság.

79.§. „Az egyéni személyeknek osztályozása.” 1) a nem; 2) a kor; 3) az egyéni természetes épség, és 4) a társadalmi becsületesség vagyis az egyéni erkölcsi állapot épsége**. A másik osztályozás alapja 5) a honfiség; 6) polgári állapot, és 7) a vallás.” (WENZEL Gusztáv. 1885. Általános rész, Első fejezet **Személyek joga** (*Jus personarum*) 76-83.§.)

Lásd még: „83.§. a becstelenség bírói megítélése...”!!

³⁸⁷ „Kir.tanácsos, Egyetemi jogtanár, A Magyar És A Déli Szláv Akadémiák, S több Bel- És Külföldi Tudós És Közhasznu Társulatnak Tagja, Hites Ügyvéd Stb.”

FOGLALKOZÁS (*Occupation*). Lásd még: JOB/OCCUPATION-nál

1947. Genf: "A foglalkozás az a mesterség (*trade*), szakma (*profession*) vagy munkatípus, amelyet az ember folytat, tekintet nélkül arra, hogy a gazdasági tevékenység mely ágához tartozik." (ISCO'949. 15.)

FOGLALKOZÁS

1983.

„A foglalkozás az a tevékenység, amelyet valamely személy ténylegesen végez, tekintet nélkül arra, hogy milyen **foglalkozási viszony** keretében fejt ki. Egyes foglalkozások gyakorlásához jogszabályban előírt képzettség, **iskolai végzettség** szükséges.” (STAR. 1983. 216. **Kiemelés ott!**)

-FOGLAKOZÁSI CSOPORT (STAR. 1983. 216. **Kiemelés ott!**): A foglalkozási

csoport a **foglalkozási főcsoportot** részletező olyan csoport, amely a rokon **foglalkozásokat** foglalja magában. Pl. a „lakatos” foglalkozási csoportba tartoznak a gépjárműlakatos, az épületlakatos, a vas- és fémszerkezeti lakatos, a csőszerelő lakatos és az egyéb lakatos foglalkozások.

-FOGLAKOZÁSI FŐCSOPORT (STAR. 1983. 216. **Kiemelés ott!**): A **Foglalkozások**

egységes osztályozási rendszere /FEOR/ a fizikai **foglalkozásokon** belül nyolc, a nem fizikai /szellemi/ foglalkozásokon belül négy főcsoportot különböztet meg. A fizikai foglalkozások főcsoportjai elsődlegesen a foglalkozások ágazati jellege /ipari, építőipari, stb. fizikai foglalkozások/, a nem fizikai /szellemi/ foglalkozások ún. munkajelleg /műszaki, igazgatási, stb. foglalkozások/szerint különülnek el egymástól.

-FOGLAKOZÁSI MEGBETEGEDÉS /BEJELENTÉSRE KÖTELEZETT/

Lásd: BEJELENTÉSRE KÖTELEZETT MEGBETEGEDÉS

-FOGLAKOZÁSI VISZONY (STAR. 1983. 216-217. **Kiemelés ott!**): „A foglalkozási viszony

általános értelemben a **foglalkoztatottaknak** vagy az **aktív keresőknek** a munkáltatókhoz, illetve a termelőeszközhöz való, jogilag meghatározott viszonya.

A foglalkozási viszony alapkategóriái:

- **alkalmazásban állók.**
- **szövetkezeti tagok,**
- **önálló foglalkozásúak,**
- **segítő családtagok.**

A statisztikai számbavétel során meghatározzák az **inaktív keresők** és az **eltartottak** foglalkozási viszonyát is. Az inaktív keresők foglalkozási viszony szerinti besorolása az inaktívvá válásuk előtti helyzetnek megfelelően, az eltartottaké pedig az inaktív, vagy inaktív kereső eltartó besorolása alapján történik.”

- FEOR FOGLALKOZÁSOK EGYSÉGES OSZTÁLYOZÁSI RENDSZERE (STAR. 1983. szerint 1988 előtt):

„A Foglalkozások egységes osztályozási rendszere /FEOR/ a munkaügyi statisztika, tervezés, szabályozás és nyilvántartás országos egységes, valamennyi munkáltatónál kötelezően használt eszköze, mely a társadalmi munkamegosztás, a műszaki-gazdasági fejlettség állapotának megfelelően rendszerbe foglalja és osztályozza a **foglalkozásokat**, illetve a **munkaköröket**. A FEOR összhangban van a hatályos bérbesorolási /bértarifa-/ rendszerekkel. A munkáltatóknak valamennyi munkavállalóját /**az állományba nem tartozó munkavállalók** kivételével/ a FEOR szerint be kell sorolnia /a munkaköröket a FEOR megfelelő tételével kell azonosítani/ és a FEOR jelzőszámot személyek szerint nyilván kell tartania. A jelzőszám meghatározott pozíciói a munkavállaló **tevékenységi főcsoportját** és az **állománycsoportját** is kifejezik. A jelzőszám az alapja a **foglalkoztatottakkal** kapcsolatos mindenfajta adatgyűjtésnek, adatszolgáltatásnak, statisztikai és egyéb csoportosításnak, feldolgozásnak.” (STAR. 1983. 217. old. **Kiemelés ott!**)

-FOGLAKOZTATOTT - Foglalkoztatott a munkáltató **munkajogi vagy statisztikai állományi létszámba** tartozó összes munkavállaló. Nem tartoznak a foglalkoztatottak közé a **nem szakmunkásként bérezett szakmunkástanulók** akkor sem, ha a munkáltatótól munkabérben vagy részesedési alap terhére díjazásban részesülnek.

Foglalkozási viszony szerint a foglalkoztatottak két nagy csoportját különböztetik meg:

-alkalmazásban állókat

-szövetkezeti tagokat

A munkarend szerint a munkaidő hossza, illetve a foglalkoztatás sajátos jellege alapján a statisztika, a tervezés és a munkaügyi szabályozás a foglalkoztatottak három nagy csoportját különbözteti meg:

-teljes munkaidőben foglalkoztatottakat,

-nem teljes munkaidőben foglalkoztatottakat,

-foglalkoztatott nyugdíjasokat.

Ez a csoportosítás független az állománycsoportosítástól, mindhárom alapkategórián belül vannak fizikai, illetve nem fizikai /szellemi/ foglalkozásúak, illetve a fizikai, mind a nem fizikai foglalkozásúak között vannak teljes, nem teljes munkaidőben foglalkoztatottak és foglalkoztatott nyugdíjasok.

A társadalmi-gazdasági munkamegosztásban elfoglalt hely, valamint a **munkakörök** jellege alapján a statisztika, tervezés és a munkaügyi szabályozás a foglalkoztatottak állományának két alapvető csoportját /**tevékenységi főcsoportját**/ különbözteti meg:

-fizikai foglalkozásúakat,

-nem fizikai /szellemi/ foglalkozásúakat. (STAR. 1983. 217-218. Kiemelés ott!).

Van még:

-FOGLAKOZTATOTT NYUGDÍJAS

-FOGLAKOZTATOTT DIÁK

STB.

- FIZIKAI FOGLAKOZÁSÚ (STAR. 1983. 214. **Kiemelés ott!**): Fizikai foglalkozásúak azok a teljes, illetve nem teljes munkaidőben foglalkoztatottak és foglalkoztatott nyugdíjasok, akiknek a munkaköri feladataik ellátása túlnyomórészt fizikai erőfeszítést igényel.
- NEM FIZIKAI /SZELLEMI/ FOGLAKOZÁSÚ (STAR. 1983. 415. **Kiemelés ott!**): Nem fizikai /szellemi/ foglalkozásúak azok a teljes, illetve nem teljes munkaidőben foglalkoztatottak és foglalkoztatott nyugdíjasok, akiknek a munkaköri feladataik ellátása túlnyomórészt fizikai tevékenységet igényel.

FOGLALKOZÁSIDEGEN TEVÉKENYSÉG. 1951. Lásd: BERUFFREMDE Tätigkeiten.

FOGLALKOZÁSPRESZTIZS-VIZSGÁLAT.

„A szakirodalomban – közmegegyezéssel – foglalkozáspresztizs-vizsgálatként tartják számon mindazokat az empirikus kutatásokat, amelyek lényegileg a foglalkozások bizonyos «reprezentatív» hányadának aszerint történő rangsorolásából, minősítéséből állnak, hogy az emberek mennyire becsülik, mennyire tartják ezeket a foglalkozásokat.”

(LÉDERER Pál. 1977. Bevezetés. 7.)

FOGLALKOZÁSZTATISZTIKA. Révay. 1913.

„**Foglalkozási statisztika.** Foglalkozási (vagy hivatás) statisztikai értelemben az egyénnek valamely oly munkához való tartozása, mely keresetet biztosít. Ezen foglalkozások megállapítása a foglalkozási statisztika feladata, forrása rendszerint a népszámlálás vagy valamely külön foglalkozási számlálás (mint a német *Berufszählung*). Az általános népszámlálások a foglalkozást csak az egyén szempontjából tekintik, miért is a gazdasági értelemben vett foglalkozási statisztika céljaira (gazdasági üzemek, vállalatok megállapítására) külön felvételeket szoktak rendezni; a demográfiai értelemben vett foglalkozási statisztika ugyanis megelégszik az egyes foglalkozási ágakhoz tartozó egyének megállapításával, míg a gazdasági értelemben vett foglalkozási vagy üzemi statisztika az egyént nem saját foglalkozása szerint veszi számba, hanem azon vállalatához sorolja, melyben alkalmazva van (pl. hajógyárban dolgozó ácsokat vagy lakatosokat a hajógyártáshoz számítja), s ezenkívül az ipari vállaltoknál alkalmazott személyzet számát is kimutatja, ami a népszámlálások alapján készített foglalkozási statisztikákban azelőtt egyáltalában nem szerepelhetett. Az 1890-esben a kettőt úgy egyesítették, hogy (egyelőre csak az ipari segédszemélyektől) azt is kérdezték, hogy név szerint mely mesternél vagy vállaltoknál voltak alkalmazva;”

U.itt (623. o.): „**Foglalkozási betegségek.** A foglalkozás ráüti a bélyegét az ember életére, amennyiben életmódja, jelleme, szokásai mind a foglalkozásnak hatása alatt alakulnak ki, sőt még betegségeinek egy része is összefügg vele.”

„Foglalkozási neurózisok. (...) legjobb a foglalkozás abbahagyása, tartós pihentetése a megerőltetett izmoknak, enyhe masszázs és villamozás.” (Révai Nagy Lexikona. Az ismeretek enciklopédiája. VII. köt. Bp. 1913. 623-624.

FOGLALKOZTATOTT SZEMÉLY. ISCO'949.

„A foglalkoztatott személyeket első lépésben a szerint az ipar szerint kell osztályozni, amelyben alkalmazzák őket és minden iparon belül egyéni foglalkozásuk szerint is osztályozni kell őket. Amikor nincs rá lehetőség, hogy ezt a kettős osztályozást megfelelő részletességgel elvégezzük, amely megadná a munkások összlétszámát minden tipikus egyéni foglalkozásra, akkor egy második osztályozást kell készíteni valamennyi foglalkoztatott személyről egyik foglalkozásuk szerint, hogy így az összehasonlításra két különböző osztályozás álljon rendelkezésünkre: egy ipar szerinti osztályozás (a), és egy egyéni foglalkozás szerinti osztályozás (b).” (ISCO'949. Introduction. 3.old. Kiemelés T.Z.)

HIERARCHIA

ISCO-88. Introduction. 1. A revízió alá vett osztályozás fő céljai közt első helyen sorolja föl, hogy eszközül szolgáljon a nemzeti foglalkozási adatok nemzetközi használatra képessé tételéhez.

A politikai osztályokba (a tíz főcsoport: *major groups*) visszatér a „hierarchia”:

ISCO-88. Introduction. 3. „Az ISCO-88-ra alkalmazott koncepcionális megközelítés egy piramist eredményezett, amelynek hierarchikus szerkezete a csoportosítás legfelső szintjén tíz főcsoportból áll, amely 28 csoportra (*sub-major groups*), 116 alcsoportra (*minor groups*) és 390 elemi csoportra (*unit groups*) oszlik.” (ISCO-88 Introduction 3.old.; A tíz főcsoport felsorolását lásd az 1. MELLÉKLET – „A politikai osztályozási minták” végén!)

HIVATÁS (*Beruf*) Max Weber. 1905.

„az egész életre szóló állás, a körülhatárolt munkaterület értelmében”

Előre kell bocsájtani, hogy amint a cím is mutatja (3. Luther felfogása a hivatásról. A kutatás feladata.) Weber nem szociológiai vagy társadalomtörténeti cikket írt ebben a fejezetben, hanem Luther Márton hivatás-felfogásának kutatásához írt filologizáló kutatási tervezetet.

„Félreérthetetlen tény, hogy ebbe a német szóba: »*Beruf*«, s talán még hangsúlyosabban angol megfelelőjébe, a »*calling*«-ba legalábbis belecseng egy vallásos képzet – az isten által kitűzött feladaté –, s ez annál inkább érezhető, minél hangsúlyosabban ejtjük ki a szót. Kövessük most történetileg s a kultúrnyelvekben ezt a szót, s mindjárt kitetszik, hogy arra, amit mi (az egész életre szóló állás, a körülhatárolt munkaterület

értelmében) „hivatus”-nak nevezzük, a túlnyomórészt katolikus népek körében éppoly kevésbé ismernek, mint a klasszikus ókorban. Ezzel szemben e szót ismerik az *összes*, túlnyomóan protestáns felekezeti nép körében.” S nem a „népszellemből”, hanem a „mai értelmében e szó a *bibliafordításokból* származik, (hozzáteszi, hogy!) mégpedig a fordítónak, *nem* pedig a az eredetinek a szelleméből.” (WEBER, Max. /1905/ 1982. Protestáns etika 87-90. *Kiemelés ott!*)

A 87. oldali 53. lábjegyzetben: „Az antik nyelvek közül csak a héber kifejezésnek van hasonló színezete.” Érthető papi funkcióra, a király szolgálatában végzett üzletekre, munkafelügyelők, királyi hivatalnokok szolgálatára, egyes rabszolgákéra, földművesekére, kézművesek munkájára ... mindenfajta »hivatászerű munkára«. Függetlenül attól, hogy a jelenség eredetét, mint a legősibbet, ami ránk (Weber-i keresztyén európai középosztályra) tartozik, köthetjük e „az egyiptomi és ennek hatására kialakult salomoni hűbéri állam robotgazdaságát és szertartásrendjét szabályozó bürokrácia fogalmi világához”, „félreérthetetlen tény”, hogy a hivatal és a bürokrácia a foglalkozásrendszerek és megnevezések születésének igazi talaja.

U.itt a 88. oldalon: „A latin nyelvben a mi hivatás szavunknak)

A hivatásnak az osztrák és magyar statisztikában nincsen különös, a Max Webernél leírt, teológiai kapcsolatot tartó jelentése, a hivatás, a '*Beruf*' valójában szinonímája a foglalkozásnak (*Beschäftigung*), illetve a keresetnek (*Erwerb*).

JOB/OCCUPATION

„JOB”: A Munka. A foglalkozási osztályozás alapegysége: A munka egy sor feladat és kötelesség (*task&duties*) amelyet egy ember végez.

„OCCUPATION”: A Foglalkozás. **Egy sor nagyon hasonló munka** alkotja a foglalkozást. A személyeket egy múltbeli, jelenlegi vagy jövőbeli munkájához való viszonya szerint osztályozzák.

(ISCO-1988. 2-3. **Kiemelés T.Z.**)

KERESET vagy FOGLALKOZÁS

JEKELFALUSSY József. 1884.

„*Kereset vagy foglalkozás*, mely a népességnek különféle hivatását, munkaviszonyát, keresetmódját, az egyes termelési iparágaknál, továbbá személyes szolgálatok, birtok vagy tőke után élők számát és azok arányát egymáshoz mutatja ki.” (JEKELFALUSSY József. 1884. 40.)

MUNKAMEGOSZTÁS – test-hasonlat Szent Pál szerint

-*Szent Pál I. levele a korinthusbeliekhez 12. rész. Cím: A lelki ajándékokról és azok hasznáról.*

-*Szent Biblia. 1935. 180-181. (Kiemelés T.Z.)*

(Σ: *A kegyelmi ajándékokban, a szolgálatokban, a cselekedetekben különbség van, a lelki ajándék a lelki egység meggyőződése, mert (12.11.) „...mindezeket egy és ugyanaz a Lélek cselekszi, osztogatván mindenkinek külön, mint akarja.”*

Vagy a »társadalmi egész«: –ezután:

(Kikről van szó mint »részekről«? A személyi adottságok a Lélek adományai, Isten arra rendelte...)

(12.8.) „Némelyiknek ugyanis bölcseségnek beszéde adatik a Lélek által; másiknak pedig tudománynak beszéde ugyanazon Lélek szerint;

(12.9.) Egynek hit ugyanazon Lélek által; másnak pedig gyógyítás ajándékai ugyanazon Lélek által;

(12.10.) Némelyiknek csodatévő erőknél munkái; némelyiknek meg prófétálás; némelyiknek pedig lelkeknek megítélése; másiknak nyelvek nemei; másnak pedig nyelvek magyarázása;

(12.11.) De mindezeket egy és ugyanaz a Lélek cselekszi, osztogatván mindenkinek külön, amint akarja.”

A test-hasonlat.³⁸⁸ »Mert a test sem egy tag, hanem sok.«

(Ez nem a munkamegosztás példázata, mint a Rousseau-é, hanem a különböző adottságúak kíváncsi társadalmi egységéé, amit Istentől, a keresztségben kapott normának tekint, amelyben vannak erőteljesebbek meg erőtlenebbek, tisztességesebbek és tisztességtelenebbek, alábbvalóbbak és amelyeknek nagyobb tisztességet adnak. Az egész társadalom, „akik Krisztus teste vagytok”).

(12.12.) Mert a miképpen a test egy és sok tagja van, az egy testnek tagjai pedig, noha sokan vannak, mind egy test, azonképpen a Krisztus is.

(12.13.) Mert hiszen egy Lélek által mi egy mindnyájan egy testté kereszteltettünk meg, akár zsidók, akár görögök, akár szolgák, akár szabadok; és mindnyájan egy Lélekkel itattattunk meg.

(12.14.) Mert a test sem egy tag, hanem sok.

(12.15.) Ha ezt mondaná a láb: mivel hogy nem kéz vagyok, nem vagyok a testből való; avagy nem a testből való-é azért?

(12.16.) És ha fül ezt mondaná: mivel hogy nem vagyok szem, nem vagyok a testből való; avagy nem a testből való-é azért?

(12.17.) Ha az egész test szem, hol a hallás? ha az egész hallás, hol a szaglás?

(12.18.) Most pedig az isten elhelyezte a tagokat a testben egyenként mindeniket, mint akarta.

(12.19.) Ha pedig az egész egy tag lenne, hol volna a test?

(12.20.) Így azonban sok tag van ugyan, de egy test.

(12.21.) Nem mondhatja pedig a szem a kéznek: Nincs rád szükségem; vagy viszont a fej a lábnak: Nem kelletek nékem.

³⁸⁸ A Szent Pál-i munkamegosztási hasonlatát idézi mottóban csak a test hasonlattal: I.Kor.12. 12.14-24, 24-26. (HILSCHER Rezső. 1928. 3.old.)

(12.22.) Sőt sokkal inkább, a melyek a test **legerőtlenebb** tagjainak látszanak, azok igen szükségesek;

(12.23.) És melyeket a test **tisztességtlenebb tagjainak** tartunk, azoknak nagyobb tisztességet tulajdonítunk; és a melyek éktelenek bennünk, azok azok nagyobb ékességben részesülnek;

(12.24.) Melyek pedig ékesebbek bennünk, azoknak nincs erre szükségök. De az Isten szerkeszté egybe a testet, az **alábbvalónak nagyobb tisztességet adván,**

(12.25.) Hogy ne legyen hasonlóság a testben, hanem ugyanarról **gondoskodjanak egymásért a tagok.**

(12.26.) És akár szenved egy tag, vele együtt szenvednek a tagok mind; akár tisztességgel illetetik egy tag, vele együtt örülnek a tagok mind.”

A MUNKAMEGOSZTÁS szülőke. Adam Smith. 1776.

„A munkamegosztás, amelyből olyan sok mindenféle előny származik, nem az előrelátó emberi bölcsesség szüleménye, nem úgy jött létre elsősorban, hogy az ember céltudatosan törekedett volna a munkamegosztás révén elérendő általános jólét felé, hanem egy az ember természetében rejlő hajlamnak a szükségszerű, de csak lassú fokozatossággal érvényesülő következménye, amelynek a kiterjedt jóllét fakasztó hatását nem látta előre: ez a hajlam, a cserélgetésre, cserekereskedelemre, vagyis arra való hajlam, hogy az ember az egyik jószágot más jószágra váltsa át.” SMITH, Adam. /1776/ 1992. 23. old.

MUNKAMEGOSZTÁS – test-hasonlat Rousseau-Sonnenfels 1771.

„der Staat als ein einzelnes Wesen“, „wie ein Körper“, „die Maschine“

„Der Staat als ein einzelnes Wesen genommen, kann wie ein Körper betrachtet werden, der, ein Menschen aenlich, begliedert, und belebt ist. Die oberste Gewalt stellet das Haupt vor; Gesetze und Gewohnheiten sind das Gehirn, wo die Nerven ihre Anfang nehmen, der Sitz der Verstandes, des Willen, und der Empfindung, deren Werkzeuge die Richter und obrigkeitlichen Beamten sind. Die Handlung, Aemsigkeit und der Feldbau sind der Magen und Mund, welche die allgemeine Nahrung zubereiten. Die oeffentliche Einkuenfte sind das Gebluet. Eine kluge Haushaltung vertritt die Stelle des Herzens, sendet das Gebluet zurueck und verteilt dadurch in den ganzen Koerper Nahrung und Leben. Die Buerger sind der Leib, und die Glieder, wodurch die Maschine sich bewegt, lebet, im Gange erhalten wird. J.J.Rousseau” (SONNENFELS, Josephs von, 1771-1777. Bd. 1. 14. old. Mottó.)

MUNKAMEGOSZTÁS Imanuel Kant. 1785.

„Minden ipar, kézművesség és művészet (v. művesség) nyert a munka megosztásával, hiszen ha egy nem csinál mindent, hanem mindenki bizonyos munkát, amely fogásaiban a többiektől jelentősen különbözik, rászorít, hogy azokat a legnagyobb tökéletességgel és számos

könnyítéssel lehessen elvégezni. Ahol a munkákat nem különböztetik meg így, nem határolják el, osztják meg, ott mindenki ezermester, ott az iparok a legnagyobb barbárságban fetrengenek.”³⁸⁹ KANT /1785/ 1961. 20.

MUNKAMEGOSZTÁS Széchenyi István 1830.

» *a munka –felosztás, mint kiki tudja már* «

„Nem a sok kéz, de az ügyes kéz festi az évráji képet, készíti az órát, erőművet 's a't. De még kapálni 's kaszálni se tud száz ügyetlen kéz annyit 's úgy, mint ötven gyakorlott. 'S ebből az következik: hogy a **munka–felosztás**, mint kiki tudja már, emeli az emberi fő tehetségeit lehető legmagasab tökéletességre. Természetes hogy az, ki mindég eggyel foglalatatos, azt ügyesebben tudja vinni, mint az, ki husz tárgyban munkás. Ha husz embert képzelünk, hol mindegyik mindennap félcipőt varrni, félivnyit leírni, két beretvát élesíteni, egy táncleczkét adni, félórátig vashámorban dolgozni, két beteg után látni, 's több efélét tudna, képzelhetni e józanon azt, hogy ezen husz ember illy módon annyit 's olly tökéletesen tudjon végbe vinni, mintha egyike óraműves, másika hámoros, tánczmester, 's a' t.” lenne kirekesztőleg? (...) Azon ideális arkádiai életmód, hogy minden a' háznál készüljön, nem századunkra illő többé, 's az ki mindenhez tud egy kicsinyt, jól közönségesen semmihez nem ért.” (SZÉCHENYI István. /1830/ reprint 1984. Hítel.181.)

MUNKAMEGOSZTÁS Karl Marx-Friedrich Engels. 1847 (gyerekkori).

„Amint (...) a munkát elkezdik megosztani, mindenki egy egy meghatározott kizárólagos tevékenységi kört kap, amelyet ráerőszakolnak, amelyből nem tud kikerülni; vadász, halász, vagy pásztor vagy kritikai kritikus, és annak kell maradnia, ha nem akarja az élet fenntartásához szükséges eszközöket elveszíteni – a kommunista társadalomban viszont, ahol mindenkinek nem csak egy kizárólagos tevékenységi köre van, hanem bármely tetszőleges tevékenységi ágban kiképezheti magát, a társadalom szabályozza az általános termelést és éppen ezáltal lehetővé teszi számomra, hogy ma ezt, holnap azt tegyem, reggel vadászam, délután halászam, este állattenyésztéssel foglalkozzam, ebéd után kritizáljak, ahogy éppen kedvem tartja....” (MARX-ENGELS. A német ideológia. MEM. /1847.december/ 1960. 3. köt. 34.) (mint egy /nagy/polgár!)

MUNKAMEGOSZTÁS Baudrillard, Henrik. /1851 körül/

„Az a szervezési elv, mely a termelést egyes külön ágakra szétválasztja, az egyes foglalkozási ágakon belül a munkát lehetőleg legegyszerűbb elemeire szétbontja, munkamegosztásnak

³⁸⁹ „Alle Gewerbe, Handwerke und Künste haben durch die Verteilung der Arbeiten gewonnen, da nämlich nicht einer alles macht, sondern jeder sich auf gewisse Arbeit, die sich ihrer Behandlungsweise nach von andern merklich unterscheidet, einschränkt, um sie in der größten Vollkommenheit und mit mehrerer Leichtigkeit leisten zu können. Wo die Arbeiten so nicht unterscheiden, einschränkt, und verteilt werden, wo jeder ein Tausenkünstler ist, da liegen die Gewerbe noch in der größten Barberei.” KANT /1785/ 1961. 20.

neveztetik. A munkamegosztás oly mélyen nyúló elv, hogy annak hatását nem csak a termelésben, egyáltalában a gazdaságban észleljük, hanem a társadalom, a politika, az etika terén is.” (In: Értéktöbbség-elméletek. III. köt. Bp. (Kossuth K.) 1963. 242. old.

»**A munka felosztás**« *Baudrillard (Keleti Károly), 1863.*

„A legfelölőbb tény, mely a figyelőnek, ha a társadalmat szemügyre veszi, feltűnik, az általános *tevékenység, a munka*, mely az emberiség közös törvénye. A *munka felosztás*, a foglalkozások elkülönítése előhaladott művelődés jele, és valamint a fejlődés egyik leghatalmasabb oka,(...) Ez mondhatni(sic!) a *cseréről* is, mely e különféle munkákat folytonos közlekedésbe hozván, elkerülhetetlen következménye a foglalatosságok elkülönülésének;” (BAUDRILLART, Henrik. /1851 körül/ 1863. 1. *Kiemelés ott!*)

„A legfelölőbb tény, mely a figyelőnek, ha a társadalmat szemügyre veszi, feltűnik, az általános *tevékenység, a munka*, mely az emberiség közös törvénye. A *munka felosztás*, a foglalkozások elkülönítése előhaladott művelődés jele, és valamint a fejlődés egyik leghatalmasabb oka,(...) Ez mondhatni(sic!) a *cseréről* is, mely e különféle munkákat folytonos közlekedésbe hozván, elkerülhetetlen következménye a foglalatosságok elkülönülésének; ...”

MUNKAMEGOSZTÁS és osztálybéke. „A termelők némelyike keze erejével járul a közös munkához és érte bért kap; más észbeli tehetségeit szenteli az úgynevezett *szabad művességeknek*(orvos, ügyvéd stb.) Egy harmadik tőkével bírván s a remény által támogatva, hogy belőle jövedelmet húzand, oly vállalatokba fekteti készletét, melyek fölött maga őrökdi; ismét más azzal elégszik meg, hogy elhelyezve megtakarított tőkéit, azokból járadékot húz. Némelyik házakat bírván, lakbért kap utánok, mások földbirtokosok, s telkeket vagy magok művelik vagy haszonbérbe adják. Egy része végre közszolgálatnak szentelve életét, az adók jövedelmén él.” (BAUDRILLART, Henrik./1851 körül/1863.1. *Kiemelés ott!*)

A MUNKAMEGOSZTÁS előnyei. Herbert Spencer. 1873.

„728.(Cím) A megfelelő munkamegosztás ama közvetlen előnyén kívül, mely idő- és energia-megtakarításban áll, ott van az a távolabbi előny, hogy, ha minden egyes együttműködő egyén egy folyamatra korlátozza magát, különös ügyességre és gyorsaságra tesz szert.” (SPENCER, Herbert. /1873/ 1908.496.)

NÉPTANÍTÓ

Gárgony Géza. 1886. részlet: » a legtiszteletre méltóbb hivatalnok a társadalomban «

(szemet-szemért, megromlott keresztyénség, vagy plebejus (osztály)kegyesség)

„Az úri osztállyal szemben a ne legyen a tanító szolgálai alázatossága, inkább legyen büszke, és legyen mintegy a homlokára írva, hogy a néptanító a legtiszteletre méltóbb hivatalnok a társadalomban, aki méltán foglal helyet a vidék intelliges körében.

Aki lenéz bennünket, nézzük le mi is, Aki udvarias és előzékeny hozzánk, legyünk mi is hasonlóké hozzája.

A bibliának egyes passzusai, hogy „legyetek alázatosak” és „aki jobbról pofon üt, tartsd oda a bal arcodat” stb. – nem szolgálhatnak társadalmi életünkben irányadókul. Mert aki ma alázatos, azt lenézik és szolgává teszik, nekünk pedig, azt hiszem elég, ha a nemzeti népnevelésügyet szolgáljuk. Legyünk önérzetesek. Megkívánhatjuk elsősorban, hogy hivatalunk iránt viseltessék mindenki tisztelettel, és ha nekünk vannak érdemeink, bátran kifizethetjük a mellünket akármilyen falusi úr előtt.

Azért, hogy a tanítón háromforintos kabát van, egy másik úriemberen pedig nyolcforintos, nem tartozik az egyik kabát a másik iránt meghajlással.” (GÁRGONY Géza /még Ziegler Géza néven/ 1886. 182.)

ORVOSI etika (szabad akarat) Diderot 1773.

»Ha az orvosi kezelést a beteg életének és jellemének vizsgálata előzné meg, az emberek életét kiszolgáltatnák a tudatlanságnak, az indulatoknak, az előítéleteknek.«

Diderot vitatkozott apja orvosával, Bissei doktorral, meggyógyítaná e az olyan gonosztevőket is, mint Cartouche vagy Nivet. Az orvos a következőket vallotta:

„...igenis meggyógyítaná(...) neki csakis a beteggel szabad foglalkoznia, s ha ettől egyetlen lépést is tágítana, hamarosan nem tudná, hol álljon meg. Ha az orvosi kezelést a beteg életének és jellemének vizsgálata előzné meg, az emberek életét kiszolgáltatnák a tudatlanságnak, az indulatoknak, az előítéleteknek.” Bissei doktor:

„- Amit itt maga mondott nekem a gonosztevőről, egy janzenista is elmondaná a molinistáról, a katolikus a protestansról. Ha maga engem Cartouche ágyától eltávolít, a vakbuzgó el fog távolítani az ateistáétól.” (DIDEROT, Denis. /1773/ 1963. 18. old.)

OSZTÁLYOK

Egyiptomban Hérodotosz szerint

Hérodotosz Apriész és Amaszisz mephiszi csatája előtt az egyiptomiakról:

164. „Az egyiptomiak hét osztályra tagozódtak: a papok, a harcosok, a pásztorok, a kanászok, a boltosok, a szatócsok és a hajósok osztályára. Ennyi osztályuk van, s ezeket a megfelelő foglalkozások szerint nevezték el. A harcosokat kalasziriknek és hermotübiknek nevezik, mivel ezekből a tartományokból valók. Egész Egyiptom ugyanis tartományokra van felosztva.

165. (...) a hermotübik, akiknek száma – legmagasabb becslést véve alapul – százhatvanezer. Semmiféle mesterséget nem tanulnak, kizárólag katonáskodnak.

166. (...) a kalaszirik, akiknek száma – szintén a legmagasabb becslés alapján – kétszázötvenezer. Ők sem űzhetnek semmilyen mesterséget, csakis a háborúskodást gyakorolják, s a katonáskodás apáról fiúra száll.

167. Hogy vajon a hellének ezt a szokást is az egyiptomiaktól vették-e át, azt bajosan tudnám megítélni. Tapasztalatom szerint ugyanis a trákok, a szkíták, a perzsák, a lídek és a barbár népek majdnem valamennyien kevesebbre becsülik mesterséget űző honfitársaikat és azok ivadékait, míg ellenben nemeseknek tartják azokat, akik tartózkodnak a kézművességtől, főleg pedig azokat, akik csakis háborúskodással foglalkoznak. Ezt a szokást a hellének mind átvették, főleg a spártaiak; legkevésbé a korinthosziak nézik le a kézműveseket.

168. A papokon kívül egész Egyiptomban csak a harcosok élvezték azt a kiváltságot, hogy mindegyiknek tizenhét arura kiváló minőségű és adómentes termőföldje volt.”

(HÉRODOTOSZ. /5.sz./ 1967. 102. old.)

OSZTÁLYOK

PÁPAI PÁRIZ Ferencnél

DOLGOZÁS Operatio, commercium, /ein Werk, das Gewerbe
[dolgozni: operare, laborare /arbeiten, wirken, geschäftig sein]

ELHÍVÁS Avocatio/ die Abführung/ Wegrufung

ELHIVATOTT Accitus (melléknév) gefordert/berufen

FOGLALATOS / occupatus(melléknév)

FOGLALATOSSÁG [valami dologban való..., occupatus in aliqua re,

Occupata tempora: Sok dologgal folyó idő]

Occupatio/das Geschäfte

Occupatio, onis: foglalatosság, megvétel (pl. várnak megvétele)

HIVATAL 1. Vocatio/**der Beruf**, Die Rufung

HIVATAL 2. Officium/ ein Amt, Plicht

KERESÉ Questus, non questus/ das Gewerbe

KERESKEDÉS Questus, negotiatio /das Gewerbe, die Handtierung, Handlung

MUNKA-Labor, Opera, Opus

Laboratio, Operaria(munkálkodás)

MUNKÁS(melléknév) Operarius, Operosus

PROFESSIO,-onis: Vallás, nyilván-való tudomány, Közönséges tanítás,

Professio dicendi: Orátorság.

(PÁRIZ PÁPAI. 1767. Dictionarium...**Kiemelés T.Z.**)

(FINÁLY. 1884. 1587.p. „Professio” 1. hivatalos följelentése, bevallása névnek, vagyonnak (lajstromon); 2. hivatalos bevallása keresetnek, üzletnek, mesterség, rendes foglalkozás, amelyet valaki űz.

PARASZT-FÖLDMŰVELÉS

Oswald Spengler. /1923/

„Az ősi ember egyfajta *kóborló* állat; olyan lény, melynek éberléte nyugtalan tapogatózás az életen át; mikrokozmosz lényként, helyhez nem kötött és hazátlanul, éles, felajzott érzékekkel, mindig készen arra, hogy az ellenséges természettől valamit elragadjon. A földműveléssel azonban gyökeres fordulat következik be – hiszen ez *mesterséges* valami, ami a vadászttól és a pásztorkodástól merőben távol esik. aki ás és szánt, az a természetet nem kirabolni, hanem *megváltoztatni* akarja. „Elültetni” nem azt jelenti, hogy elveszünk, hanem azt, hogy *létrehozunk* valamit. *De ezáltal magunk is növényekké válunk*, közelebbről paraszttá. A földben gyökerezünk, melyet művelünk. Az ember lelke felfedezi a táj szellemét; a létezés új földkapcsolata, egy újfajta érzület alakul ki.”

(SPENGLER, Oswald. /1923/1995. II. kötet. Világtörténeti perspektívák. 125.)

PRESZTIZS

Leopold Lajos 1912-ben (ez az egész Előszó három bekezdése!):

„Szerző e könyvében arra szeretné a gondolkodók figyelmét felhívni, hogy a *presztizs* nem logikai, nem erkölcsi, nem esztétikai, hanem lélektani, szűkebben meghatározva(sic!): társadalomlélektani tünemény, mely a logikushoz, erkölcsöshöz, esztétikushoz, hasznoshoz éppen úgy tapadhat, mint azok visszájához. Úgy véli aszerző, hogy a személyinek ily sajátlagos társadalomlélektani hatását nem tisztáztuk és nem fogjuk fel helyesen, ha – mint Simmel teszi – misztikus, benne rejlő okokból származtatjuk, hanem hogy e hatékonyság – mely leginkább a szinszerűségre emlékeztet – esetleges vagy előállítható, nem egyéni és nem végzettszerű.

A *presztizs* egyetemes társadalmi jelentősége éppen logikai, erkölcsi, esztétikai, hasznossági semlegességében és demokratikus feltételezettségében rejlik. Amaz minőségét, sajátosságát, emez mennyiségét, állandóságát és általánosságát jelenti. A *presztizst* semlegessége alkalmassá teszi egyfelől arra, hogy valóságos értékek elterjesztője és fenntartója lehessen, melyek talán *presztisz* nélkül nem is tudnának társadalmian boldogulni,

mint ahogy presztizs híján bajos elképzelni számtalan erkölcsi tilalomnak, logikai erőfeszítésnek, esztétikai méltánylatnak a népszerűségét s a megfelelő ellentmondások kimaradását. Ámde a presztizs logikai, erkölcsi, esztétikai, gazdasági közömbössége másfelől azt a veszélyt is magába foglalja, hogy logikailag, erkölcsileg, esztétikailag, gazdaságilag értékes embereket is lépten nyomon feltartóztat társadalmi hatékonyságukban a presztizs hiánya, s hogy a tevőleges irányban a presztizs fokozza az értékes és értéktelen összetéveszthetőségét.

A presztizs e kétélűségéből a szerző azt a gyakorlati eredményt szűri le, hogy a presztizs hanyatlása egyes pontokon értékfelszabadulást, más pontokon azonban kedvezőtlenebb feltételeket jelent értékeink számára, s hogy e két irányból fenyegető értékvesztéssel szemben arra kell összpontosulni az értékesek figyelmének, hogy a presztizs öncéllá emelkedését, amennyire csak lehet, meggátolják, s társadalomszerte magasabb célok szolgálatába fogott eszközi szerepre korlátozzák.”

(LEOPOLD Lajos. /1912/1987. Előszó.7-8. Kiemelés ott!)

PROFESSZIÓ. Wilensky 1964

Minden foglalkozás szakma?

/Eredetileg: *The Professionalisation of Everyone?*/

„Sok foglalkozás folytat hosszadalmas küzdelmeket szakmaként való elismeréséért, de végül csak néhánynak sikerül. Ma foglalkozásszociológusok között is képviselik az tételt, hogy az egész munkaerőpiac egyik vagy másik módon »professzionizálódott« . Sok szociológusnak helyes szándéka, hogy minden foglalkozásnál azonos fejlődési utakat fedezzenek föl, nyilván túl messze ment el ebben a kérdésben; lefektették az általános tendenciát, például a *telekspekuláns vagy az orvosi aszisztens foglalkozásának megfigyelhető változását mint »professzionizációt« ismerni el. Azután úgy tűnhetett, hogy olyan egyszerű szolgáltatások, mint a fodrász, a szállodaszolga, cipőtisztító és a taxisofőr is gyorsan professzionizálódtak.”

RENDEK

„»Rendeknek« a katonai avagy az igazgatás szempontjából fontos dologi üzemi eszközöknek vagy személyes úri hatalomnak a birtokosait nevezzük.” (WEBER, Max. /1964/ 1970. /Államszociológia/ 389. old.)

STELLUNG IM BERUF, STELLUNG IM BETRIEB – soziale Stellung, soziale Schichtung.

Az egyén foglalkozási állása, üzemi állása v. beosztása – valamint „társadalmi állása”

A Jénai Handwörterbuch der Staatswissenschaften-t (1924) idézi az 1951-es osztrák népszámlálás módszertani közleményét avval kapcsolatban, hogy felcserélhető e a „foglalkozási állás” kifejezés a „társadalmi állással”

A „társadalmi rétegződést” »sokkal kevésbé jellemzi az üzemtechnikai alá- és fölérendeltség a munkafolyamatban, mint a jövedelem, a gazdagok és szegények ellentéte, a képzési szint különbségei és a rendi korszakból bizonyos foglalkozások által áthozott társadalmi értéktételek. A társadalmi kérdés sokkal inkább az elosztás kérdése, mint a termelésé.« (ZAHN szignó. ORGANISATION 1957. 71. old.)

SUTOR

Plinius: „Ne supra crepidam sutor iudicet” A varga ne ítéljen másról, mint a kaptafáról. (SZABÓ György. 1975. 89.old. 577.)

Finály 1.: „Ne sutor ultra crepidam = varga ne tovább a kaptafánál, azaz amihez nem értesz ne szólj bele.”

Finály 2.” varga, foltozógvarga(...); innen általán a leghitványabb csőcselékből való ember; átvitt értelemben összetoldozó, összetákoló, fabularium.”

(FINÁLY Henrik. /1884/ 1991. Reprint. 513, 1998.)

SZABÓK

Carlyle Thomas (Tamás): A „*Sartor Resartus*. Teufelsdröck professzor élete és tanai”, Carlyle eredetileg háromkötetes társadalomkritikus önéletrajzi szatírájának summája 1831-ből: „...magának a társadalomnak is egész alkotmánya, minden ő királyi palástjával, mik által a meztelenségből és széttagoltságból államokká, és nemzetekké és egy egész együttesen munkáló emberiséggé szerveztettünk (...) nem csupán a szabóktól van e? - És mi egyéb minden poéta és minden erkölcstanító is, mint egyfajta képletes szabó”

(CARLYLE Tamás. /1831/ 1913. 355.)

Endrei Walter: 20,5 oldalnyi „Szabó”-val szemben csak 6 oldalnyi „Takács” van az 1981-es egyéni előfizetők telefonkönyvében.

(ENDREI Walter. 1989. 11.p.)

SZEGÉNYÜGY ÉS JÓTÉKONYSÁG *Hilscher Dezső. 1928.15.*

A SZEGÉNYÜGY a községek által kezeltetik. 1886: 22. tc. 21. §.

„Az 1886: 22.tc. 145. szakasza szerint, »...amennyiben a jótékony intézetek segélye és az egyesek közadománya a község szegényeinek eltartására elengendő nem volna, az illetőségi község köteles, a helyi viszonyokhoz képest, gondoskodni a községben illetékes szegények eltartásáról, akik magukat segély nélkül eltartani nem képesek. « Az illetőségi községek ezt a kötelességüket főképpen koldulási engedély kiadás, pénzbeli segélynyújtás, vagy természetben történő támogatás, vagy szegényházi ellátás útján teljesítik.” Persze, Hilscher egyiket sem tartja megfelelőnek. (HILSCHER Rezső. 1928. 239 p.)

SZEMÉLY

(Az első rész Az emberről, második Az államról, harmadik A keresztény államról.)

A menybemenetel óta, hogy „...Megváltónk, mint ember, földi tartózkodása idején Isten képviselője volt, úgy a Szentlélek, tehát az apostolok, valamint azok utódai a prédikálás és tanítás hivatalában, akik Szentlélekben részesültek, mindazóta Istent képviselik. De a **személy(...)** olyanvalaki, akit képviselnek, s hozzá annyiszor, ahányszor képviselik, s ezért Istent, akit háromszor képviseltek (vagyis személyesítettek meg), jogosan mondhatjuk három személynek, Jóllehet a Bibliában sem a Személy szó, sem a Szentháromság fogalmát nem alkalmazzák rá.” (HOBBS, Thomas /1650 körül/ 1999. 109.)

231. Az atyai és zsarnoki hatalom.

TIMÁR (...) (A név nem formáság!)

„Széles ért. mesterember, ki különféle állatok nyers bőreit bizonyos csávalében áztatva megpuhítja, szőreiktől megtisztítja, s úgy készíti el, hogy némely használatra alkalmasak legyenek. Különbözik tőle: *szűcs*, ki a bőrt szőröstül gyapjastül készíti el. Szorosabb ért. amaz mésszel, cserből, gubacsból és tinsóból csinált csávéval dolgozik, s idomítja a bőrt. Mennyiben németek által gyakorlott mód szerint készíti műveit, *német timár* a neve, különböztetésül az ősi honi módon dolgozó *magyar timár*-tól, vagy *cserző vargá*-tól ki sarunak s bocskornak való durvább munkákat gyárt ló, tehén, és ökörbőrből. Ide tartoznak (törökből kölcsönzött szóval) az úgynevezett *tobakok*, kik juh és kecskebőrből fehér kutyaganajjal és szömörceével kordoványt, szattyánt és irhabórt gyártanak; továbbá a fehértimárok, kik különösen őz és szarvasbőrt készítenek ki.” (CZUCZOR- FOGARASI 6. k. 298. *Kiemelés ott!*)

TISZTESSÉGTELEN FOGLALKOZÁS

„minden más pálya tisztességesebb, mint a színészet”

'56 után Bárczy Kató színművésznő Amerikában „Nekem pénzt kellett keresni. Rögtön elkezdtem dolgozni, realista ember lévén tudtam, hogy valamiből élni kell, gyerekeink is vannak, nekem muszáj dolgozni.

Egy nagy bárban voltam hostess. Mindig nagy rettenet volt bennem, mert mindig azt hittem, hogy **minden más pálya tisztességesebb, mint a színészet**. Az is befolyásolt, hogy a színészetet nem tartottam tisztességes pályának. Ki volt téve az ember, mondjuk a külleme miatt is, hogy a rendező, az újságíró, a kritikus visszaél a helyzetével...Én ezt nem szerettem. Akkor ért a legnagyobb csalódás, amikor elmentem egy privát állásba, és rájöttem, hogy ugyanaz a helyzet, ami a színészetnél, csak sokkal rosszabb emberekkel; mert a pincér, a főpincér, az üzletvezető, ha azt akarom, hogy jobb placcot kapjak, ahol nagyobb a borra való, ugyanúgy prostituálják az embert.”

„Én a színészt ma is mindenkinél kiszolgáltatottabbnak érzem. Főleg a színésznőket.”

(SZABÓ Sándor. 1994. 129-130. **Kiemelés T.Z.**).

TOBAK (...)

Bőrgyártó mesterember, ki különösen juh és kecskebőrből szattyánt és kordoványt készít. Túl a Dunán nevezetese a székesfehérvári Tobakok.” Szerb: *tabak*. (CZUCZOR – FOGARASI 6.k.334. *Kiemelés ott!*)

TÖMEGEK

1125 és 1130 között keletkezett a *Liber de diversis ordinibus et professionibus que sunt in Ecclesia*” (Könyv a különféle rendekről és foglalkozási ágakról az egyházon belül.) „Valószínűleg egy liège-i kanonok befejezetlen vagy hiányos kézirat formájában ránk maradt munkája – rögzíti a klerikusok és szerzetesek megannyi lehetséges státusát, és a számtalan házból álló isteni lakhely mintájára elfogadja az egyház intézményrendszerének pluralizmusát. **A felsorolt státusokat aszerint határozza meg, hogy miként viszonyulnak a világhoz, mekkora távolság választja el őket a népesség tömegeitől:** »némelyek semmilyen módon nem kapcsolódnak környezetük lakóihoz...mások az emberekhez közel, ám tőlük elkülönülve, megint mások az emberek közvetlen környezetében élnek és működnek«”. (LE GOFF, Jacques. /1999/ 2002. 20. **Kiemelés T.Z.**)

VÁLASZTÓPOLGÁR

Az 1848. V. forradalmi, ideiglenes – jóllehet szentesített – törvény a „...Pesten tartandó legközelebbi országgyűlésre küldendő követeknek népképviselőt alapján választására nézve...”

1.§. „Politikai jogélvezetet azoktól, kik annak eddig gyakorlatában voltak, elvenni, a jelen országgyűlés hivatásának nem érezhetvén, mind azok, kik a megyékben és szabad kerületekben az országgyűlési követek választásában eddig szavazattal bírtak, e jog gyakorlatában ezennel meghagyatnak.

Ezen kívül:

2.§. „Az országnak s mindazon benszületett vagy honosított legalább 20 éves, és sem atyai, sem gazdai hatalom, sem pedig elkövetett hűségtelenség (...)miatt fenyíték alatt nem lévő lakosai, a nőket kivéve, törvényesen bevett valláskülönbség nélkül választtók:

a) Kik szabad királyi városokban, vagy rendezett tanácssal ellátott községben 300e. ft. értékű házat vagy földet, egyéb községekben pedig eddigi úrbéri értelemben vett ¼ telket, vagy ezzel hasonló kiterjedésű birtokot (...) bírnak.

b) Kik mint kézművesek, kereskedők, gyárosok telepedve vannak, ha tulajdon műhellyel vagy kereskedési teleppel, vagy gyárral bírnak, s ha kézművesek, folytonosan legalább egy segéddel dolgoznak.

c) Kik habár a fentebbi osztályokba nem esnek is, saját földbirtokukból vagy tőkéjükből eredő 100 ezüst forint évenkénti állandó s biztos jövedelmet kimutatni képesek.

d) Jövedelmükre való tekintet nélkül a tudorok, sebészek, ügyvédek, mérnökök, académiái művészek, tanárok, a magyar tudós társaság tagjai, gyógyszerészek, lelkesek, segédlelkészek, községi jegyzők és iskolatanítók, azon választó kerületben, melyben állandó lakásuk van.

e) Kik eddig városi polgárok voltak, ha a fentebbi pontokban leírt képességgel nem bírnak is."